

UDK 902/904

ISSN 0570-8958

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE

ACTA ET DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE

15

ARR	Br. 15 Nr.	God. 2007. Year	S. 1-328, Zagreb 2007. P.
-----	---------------	--------------------	------------------------------

ARHEOLOŠKI RADOVI I RASPRAVE 15

ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM CROATICA

Classis scientiarum socialium

**ACTA ET DISSERTATIONES
ARCHAEOLOGICAE**

XV

ZAGRABIAE MMVII

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Razred za društvene znanosti

**ARHEOLOŠKI RADOVI
I RASPRAVE**

15

ZAGREB 2007.

Nakladnički savjet
Članovi Razreda za društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Urednički odbor
Marin Zaninović (Zagreb)
Branka Migotti (Zagreb)
Alka Domić Kunić (Zagreb)
Ljubica Perinić Muratović (Zagreb)

Glavni i odgovorni urednik
Nenad Cambi

Adresa uredništva:
Ulica Ante Kovačića 5
10000 Zagreb

KAZALO – SUMMARIUM

<i>Ivan Pedišić, Marin Zaninović</i>	
Rimska kamena urna iz Ridera - Danila Gornjeg kraj Šibenika	7
<i>A Roman marble urn from Rider – Danilo Gornje near Šibenik .....</i>	<i>11</i>
<i>Nenad Cambi</i>	
Antička spolia na Lučcu. Spomenici ugrađeni u kuće Splita (V)	15
<i>Roman Stone Monuments Built into Houses in the Quarter of Lučac (Split) .....</i>	<i>37</i>
<i>Tino Leleković</i>	
Reljefna <i>terra sigillata</i> iz Westerndorfa s područja Cibala (Vinkovci, istočna Hrvatska)	43
<i>Westerndorf Relief Terra Sigillata from Cibalae</i> (<i>Vinkovci, Eastern Croatia</i>)	<i>68</i>
<i>Zsolt Mráv</i>	
The statue base of Fulvia Plautilla from <i>Municipium Iasorum</i>	79
<i>Podnožje kipa Fulvije Plautile iz Municipija Jazâ (municipium Iasorum) .....</i>	<i>88</i>
<i>Zoran Wiewegh</i>	
Nalaz građevine s apsidom u Drugoj ulici u Sisku	91
<i>A find of an apsidal building on Druga Street in Sisak .....</i>	<i>100</i>
<i>Ivan Radman-Livaja</i>	
Obrazina kasnoantičke kacige iz Vinkovaca	105
<i>Un casque romain tardoantique de Vinkovci .....</i>	<i>121</i>
<i>Branka Migotti</i>	
Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003.	125
<i>The Late Roman Cemetery at the Site of Štrbinci near Đakovo – Excavations</i> <i>in 2002 and 2003 .....</i>	<i>191</i>
<i>Mario Šlaus et al.</i>	
Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve Sv. Franje na Opatovini u Zagrebu	211
<i>Anthropological analysis of the cemetery from St Francis' church in</i> <i>Opatovina, Zagreb .....</i>	<i>246</i>
<i>Darko Periša</i>	
Mihovil Mandić kao arheolog	249
<i>Mihovil Mandić as an archaeologist .....</i>	<i>281</i>

PRIKAZI

Luka Bekić, Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na auto-cesti Zagreb – Goričan i njezinim prilaznim cestama (<i>Ljubica Perinić Muratović</i>)	286
Lucii Caecilli Firmiani Lactantii De mortibus persecutorum (Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, O smrtima progonitelja) (<i>Branka Migotti</i>)	294
Dalmatia – Research in the Roman Province 1970-2001 (<i>Branka Migotti</i>)	296
Ivan Radman-Livaja, Militaria Sisciencia (<i>Marija Buzov</i>)	302
Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum (<i>Alka Domić Kunić</i>)	305
Mario Šlaus, Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija (<i>Mario Novak</i>).....	310
Kratice	325

IVAN PEDIŠIĆ – MARIN ZANINOVIC

RIMSKA KAMENA URNA IZ RIDERA – DANILA GORNJEG KRAJ ŠIBENIKA

Prof. Ivan Pedišić
Županijski muzej
HR - 22000 Šibenik

UDK 903.23"652"(398Rider)
Stručni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

Prof. dr. Marin Zaninović
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR - 10000 Zagreb

Spomenik je slučajno pronađen u izbačenoj zemlji, prilikom otkopavanja zemlje za nove grobnice oko crkvice Sv. Danijela, u veljači 2002. Urna, što je kameni spomenik izvorno bio, načinjena je od kvalitetnog mramora (vjerojatno prokoneškog), a iz ridderske spomeničke baštine izdvaja je činjenica da je pripadala vojniku.

Cljučne riječi: Rider, urna, tribun, vojnik, municipij, Flavijevci (*Key words:* Rider, urn, tribune, soldier, municipium, Flavians)

Rimska urna od bijeloga mramora (nažalost samo jedan njen dio) pronađena je slučajno u veljači 2002. u iskopu zemlje prilikom gradnje, odnosno iskopavanja jame za zidanu grobnicu na proširenom groblju oko crkvice Sv. Danijela u selu Danilu Gornjem (antički *Rider*) kraj Šibenika.¹ Urnu je preuzeo potpisani Ivan Pedišić, viši kustos u Županijskom muzeju u Šibeniku, koji nadzire spomenuto arheološko područje.

Riječ je o reprezentativnoj četvrtastoj kamenoj urni (*urna cineraria*), načinjenoj od kvalitetnog bijelog mramora, vjerojatno prokoneškog, koji je razmjerno često zastupljen u spomeničkoj baštini antičke Salone. Dimenzije su joj: visina s prednje strane 25,5 cm, širina 17 cm; visina natpisnog polja 4,5 cm, širina 16 cm; visina plitke niše s bočne strane (u kojoj je prikazan lik genija) 20 cm, širina 17 cm; debljina dna urne 3,5 cm, bočnog dijela stijenke 4,5 cm (T. I, 1-3).

Na prednjoj strani urne, u plitkoj niši u reljefu isklesani su likovi dvaju vojnika, koji su možda bili dio veće kompozicije sastavljene od tri lika (T. I, 1a-b). Prvi od njih,

¹ Spomenik je pronašao mještаниn Ive Vukšić, stalni suradnik u konzervatorsko-sanacijskim zahvatima na kompleksu rimske vile na lokalitetu Stari Šematorij, prilikom obilaska iskopa za nove grobnice. U iskopanoj zemlji ugledao je bijeli kamen i ponio ga kući. Nakon pranja pojavio se reljef i dio natpisa. Čim je spomenik pronašao (16. veljače 2002.), Vukšić je o nalazu obavijestio Ivana Pedišića u Županijskom muzeju u Šibeniku. I. Pedišić je sutradan otišao u Danilo i spomenik odnio u muzej, gdje se i sada nalazi.

nama lijevi, prikazan je u vojničkoj opremi. Na glavi ima kacigu (*cassis*) s perjanicom (*crista*) od konjske strune i s dijelovima za zaštitu lica. U desnoj ruci drži motku s malim proširenjem na vrhu, pa bi to dakle trebalo biti koplje (*hasta*); u lijevoj ruci mu je ovalni štit (*clipeus*) s plastičnim ukrasom po sredini, koji možda prikazuje munju (*fulmen*). Odjeven je u oklop (*lorica*) koji se sastojao od dva dijela koja su se na leđima pritezala, a na prsima prikopčavala. Na desnom ramenu vidi se pojas na kojem je na lijevoj strani visio kraći mač (*gladius*) koji se ne vidi od štita. Sudeći po opisanoj opremi, riječ je o rimskom legionaru.

Lijevo od toga lika je drugi koji, za razliku od prvoga, ima – čini se – kožnati prsluk koji mu seže do bokova te kožnati pojas (*cingulum*) s remenjem ukrašenim kovinom; kao i u prethodnom slučaju, po sredini se uočava jedan privjesak (*pteriga*). Za razliku od prvog lika, koji je (sudeći po opremi) imao viši rang, ovaj drugi, s obzirom na svoj izgled, bio je običan vojnik, i to pripadnik pomoćne jedinice nerimskog podrijetla, s obzirom na to da nosi bradu. U desnoj ruci, koju pokriva štit prvoga lika, drži stijeg (*vexillum*), zastavicu konjičkih jedinica (*alae*) i pomoćnih četa (*cohortes auxiliae*) koja je mogla biti dodijeljena i kao odličje. U lijevoj ruci ima glazbeni instrument, neku vrst svinute trube (*lituus*), pa je prema tome riječ o vojnom glazbeniku ili trubaču (*tubicen*). Preko glave prebačena mu je životinjska koža na kojoj se razabiru uši i njuška, vjerojatno vučja. Upravo su zastavnici i svirači u carsko vrijeme preko kacige i leđa nosili životinjsku kožu. S obzirom na to da je na dijelu gdje su prikazane noge kameni spomenik izlizan, možemo samo pretpostaviti da su oba vojnika nosila obuću od pletenog remenja, s potplatom, skrojenu od jednog komada kože, koja se vezivala iznad gležnja (*caliga*).

Na lijevoj bočnoj strani urne, u plitkoj niši, dosta je dobro ušćuvan reljefni lik nagog mladolikog muškarca (T. I, 2 i 3). Figura je viša od likova dvaju vojnika s prednje strane spomenika, a po načinu obrade vidi se da je riječ o liku dječaka, odnosno genija zagrobnog života. Nedostaje mu (zbog razbijene urne) veći dio glave s licem, a ostao je tek manji dio desne strane s nešto kovrčave kose. Desnu ruku savinuo je u laktu i prislonio uz očuvani dio glave, odnosno na zatiljak. Preko lijeve ruke prelazi lom urne. I desna bočna strana spomenika vjerojatno je nosila jednaki ili slični lik genija, a valja pretpostaviti da je i razbijena stražnja strana urne sadržavala likovni prikaz, vjerojatno neku ratnu scenu.

S obzirom na razmjernu kakvoću izrade reljefa i na proporcije, urna iz Danila Gornjeg vjerojatno potječe iz neke salonitanske radionice, no ne možemo isključiti niti vojničke radionice u kojima su se izrađivali nadgrobni spomenici, osobito stele koje su se izrađivale u taborima u Burnumu i Tiluriju.²

² O tim stelama: Cambi 2002, 149-155. Nije nam poznato postoji li sličan spomenik vojničkog obilježja kao što je naša urna; znade se jedino za gladijatorske urne iz područja salonitanskog amfiteatra.

Iznad dvaju vojnika, na prednjoj strani spomenika, u profiliranom polju visine 4,5 cm nalazi se očuvani ulomak natpisa u tri retka:

M?]ISIORVM · TRIB
M]ARITO · KARISSIMO (sic!)
FEJCIT
m?]isiorum trib(uno) (militum?)
5 *m]arito karissimo*
felcit

Bezimena supruga postavila je urnu vjerojatno mladom suprugu, kojemu se ime nije očuvalo – urna je, naime, na tome mjestu prelomljena. Možemo pretpostaviti da se prvi dio natpisa nalazio na drugoj strani urne. Kao i uvijek prilikom nalaza oštećenog nadgrobnog spomenika, možemo samo žaliti što nisu očuvana imena i neki drugi podaci koji bi natpisu dali posve drugu vrijednost. No, takva je sudbina tisuća i tisuća natpisa, i onih očuvanih, a da ne govorimo o onima koji su nestali u tolikim prohuja-
lim stoljećima.

Iz prvog retka natpisa očuvane su dvije riječi koje potvrđuju da su se u urni nalazili posmrtni ostaci vojnika s činom vrijednim poštovanja. Prva riječ *[m?]isiorum* vjerojatno je inačica riječi *missicius* ili *missio* (*honestus, nummarius* ili *agrarius*) koja označava častan otpust iz vojničke službe. Pojedini carevi određivali su različitu duljinu vojne službe – za Augusta, primjerice, rok je bio 16 godina. Osim toga, i tribunska je služba imala svoj razvojni tijek, od razdoblja Republike pa dalje. Sažeto rečeno, postojale su dvije osnovne kategorije tribunâ. U republikanskoj vojsci tribuni su bili stariji legijski časnici, dakle ljudi koji su pripadali višem administrativnom aparatu; u Cezarovo su se doba uzimali iz viteškog staleža (*equites*), a važnost im je opadala s porastom moći Cezarovih legijskih zapovjednika, legatâ. Od nastupa principata, dakle od Augustova vremena, tribunat u legiji bio je rezerviran za mlađe ljude u tridesetim godinama života, koji su željeli doseći vitešku (*angusticlavii* – oni koji nose togu s uskom crvenom vrpcom na rubu) pa senatorsku karijeru (*laticlavii* – oni sa širokom crvenom vrpcom na togi), s time da je onih prvih bilo više. Tribuni su zapovijedali kohortama koje su čuvale carski dvor (*cohortes praetoriae*), kohortama u sastavu regularne vojske (*cohortes milliariae*), kao i pomoćnim vojnim jedinicama (*auxilia*).³

S obzirom na to da je Rider status municipija, rimskog naselja s ograničenim građanskim pravom, najvjerojatnije dobio od cara Vespazijana, koji je tu povlasticu davao područjima koja su mu pomogla u osvajanju carske vlasti, i ovaj bi natpis mogao biti iz istoga vremena – možda i nešto raniji, s obzirom na ritus incineracije. Tribunima

³ U vezi s tim pitanjima valja konzultirati odgovarajuće natuknice u Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, u *Dizionario epigrafico* i u drugim poznatim priručnicima i enciklopedijama. Usp. i bilj. 4.

su mogli postati ugledni pojedinci iz municipalne uprave, a nakon tribunata mogli su se i vratiti u civilnu službu; oni su, naime, tehnički trajno i bili civili, a tribunska je čast bila korak dalje u gradnji upravne karijere (*cursus honorum*, redosljed časti, tj. funkcija). Ne možemo u potpunosti odgovoriti na pitanje kakav je bio status našega tribuna jer nam to ne dopušta natpis, ali likovni prikaz svjedoči o vojničkom statusu, pa je najvjerojatnije riječ o osobi koja je u vrijeme svoje smrti bila u stvarnoj vojničkoj službi. Sva su ta pitanja složena i svaki slučaj predstavlja problem za sebe, jer – kako rekosmo – postoje varijacije u razvoju rimske upravne i vojne strukture. O tome postoji opsežna literatura, od klasičnog djela A. von Domaszewskog pa dalje.⁴ Spomenimo tek da je tribunska titula rijetko prisutna na našim vojničkim natpisima.⁵

Vratimo se na Rider. On je, po svemu sudeći, bio pod vojnom upravom i nalazio se unutar širega područja koje je pripadalo taboru u Burnumu, sve do odlaska legija *XI Claudia pia fidelis* godine 69. (koja je u bitci kod Cremone završila u Vespazijanovoj vojsci) i *IV Flavia*, koja ju je bila zamijenila u Burnumu, u Meziju godine 86. Rider je, međutim, bio važna postaja na prastarom putu koji je iz Kaštelanskoga zaljeva i Salone vodio prema Skardoni i dalje u Liburniju. O tome svjedoči markantna i dominantna Gradina koja se diže upravo nad rimskim municipijem. Prometna se važnost Ridera tijekom antičkog doba još i povećavala, kako su to pokazala dugogodišnja istraživanja D. Rendić-Miočevića i njegovih suradnika (V. Mirosavljević, M. Suić, A. Faber, M. Zaninović i drugi). Upravo je D. Rendić-Miočević najzaslužniji što je ovaj lokalitet dobio svoj zasluženi status u hrvatskoj i stranoj arheološkoj znanosti.⁶

Izduženo plodno polje, izdašno podzemnim vodenim bunarima, pružalo je mogućnost življenja ljudima davnog neolitika. Oni su ovdje stvorili sjajnu kulturu prepoznatljivu po specifičnoj obojenoj keramici, podigavši naselje uz bunar posred polja okružena morem kamenitog krša. Plodno polje i u antici je privlačilo doseljenike, iako je – kako se čini – pretežito bilo u vlasništvu domaće aristokracije koja se uklopila u rimsku upravnu strukturu (*princeps Delmatarum*, *princeps municipi Riditarum*); među vlasnicima bili su i rimski došljaci, veterani i oni drugi, kojima je vjerojatno pripadao i naš tribun od kojega nam je ostao spomen na ovoj razbijenoj urni, za nas dragocjenoj jer predstavlja dio spomeničke baštine jednog cvatućeg antičkog naselja.

---

⁴ Domaszewsky 1967, 122-138 i *passim*; Kromayer, Veith 1928., 399-411 i *passim*; Keppie 1998, *passim* (i opsežna bibliografija vojne tematike); Zaninović 1996b (i druge rasprave vojničke tematike u istoj knjizi).

⁵ Betz 1939, 64-75. Vidi i zbirke natpisa A. i J. Šašel, ILJug.

⁶ Vidi studije D. Rendić-Miočevića (Rendić-Miočević 1989, 843-871 i druge srodne rasprave u istoj knjizi); Zaninović 1996a; Zaninović 1998; Krnčević, Mengušić, Pedišić 2000, 11-91.

Summary

A Roman marble urn from Rider – Danilo Gornje near Šibenik

An urn made of white marble, probably Proconessian, was discovered in 2002 during the digging of a new grave vault near the church of St Daniel in the village of Danilo Gornje (Roman *municipium Riditarum*) nearby the town of Šibenik. Two soldiers have been depicted, probably a legionary and a bugler (*tubicen*). The urn has unfortunately been broken with a part missing, but from a partially preserved inscription it transpires that it was procured for a military tribune by his wife. Before the rule of Vespasian the territory of Rider was submitted to the administrative rule of the military camp in Burnum, situated 70 km to the north along the river Krka. It was during the rule of Vespasian that Rider (as well as the nearby Scardona) acquired the status of Roman *municipium*. Probably from this period, or even earlier in the 1st century, stems the monument in question. *Municipium Riditarum* was otherwise an important station on the ancient route between Salona and Scardona, and further towards Liburnia. It became even more important in the Roman period, as established by long-time excavations conducted by professor Duje Rendić-Miočević.

Translation: *Branka Migotti*

LITERATURA

- Betz 1939   A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatiens*, Baden bei Wien.
- Cambi 2002   N. Cambi, *Antika, u: Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb, 149-155.
- Domaszewsky 1967   A. von Domaszewsky, *Die Rangordnung des römischen Heeres* (redakcija: B. Dobson), Böhlau Verlag, Köln – Graz.
- Keppie 1998   L. Keppie, *The Making of the Roman Army from Republic to Empire*, Routledge, London.
- Krnčević, Mendušić,
Pedišić 2000   Ž. Krnčević, M. Mendušić, I. Pedišić, *Danilo – Arheološki vodič*, Šibenik.
- Kromayer, Veith 1928   J. Kromayer, G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer, Handbuch der Altertumswissenschaft*, München.
- Rendić-Miočević 1989   D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split.
- Zaninović 1996a   M. Zaninović, *Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, u: Od Helena do Hrvata, Školska knjiga*, Zagreb.

- Zaninović 1996b M. Zaninović, Rider između Salone i Scardone, ARR, 12, 307-323.
- Zaninović 1998 M. Zaninović, Scardona i Rider – Flavijevske fondacije, IzdHAD, 19, Zagreb, 123-130.

Sl. 1. Reljef vojnikâ s natpisom (1 a – fotografija, 1 b – crtež) / Fig. 1. Relief of soldiers with an inscription (1 a – photo, 1 b – drawing).

Sl. 2. Reljef genija na bočnoj strani spomenika / Fig. 2. Side relief of a genius.

Sl. 3. Crtež reljefa / Fig. 3. Drawing of the relief.

NENAD CAMBI

ANTIČKA SPOLIA NA LUČCU SPOMENICI UGRAĐENI U KUĆE SPLITA (V)¹

Akademik Nenad Cambi
Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. br. 2
HR – 23000 Zadar

UDK 904:72"652"(407.5Split)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

U radu se obrađuju tri spomenika, uzidana u kuće u predjelu Lučac istočno od stare gradske jezgre Splita. Neki od tih spomenika spominjali su se u arheološkoj literaturi, ali dosad nisu bili temeljito proučeni iako su veoma važni. Riječ je o nadgrobnoj steli djevojke Julije Procile, o reljefu s maskom žene koja na glavi nosi polumjesec te o kulturnom (zavjetnom) reljefu Silvana i nimfa sa školjkama. Na temelju tih spomenika, kao i nekih drugih pokazatelja (izvor vode), može se zaključiti da je na području splitskog naselja Lučac postojao manji antički zaselak ili slično naselje (možda *vicus*) u okviru salonitanske upravne zajednice, a na području njezinoga katastarskog agera. U blizini izvora po svoj je prilici postojalo i svetište Silvana i vodenih nimfa.

Ključne riječi: Split, Lučac, antički spomenici (*Key words:* Split, Lučac, Roman monuments)

Kao i na mnogim drugim mjestima u Splitu, tako i na Lučcu ima kuća u koje su ugrađeni antički spomenici.² Meni osobno poznata su tri takva spomenika, iako nije isključeno da ih ima još.³ Sva tri spomenuta nalaza vrlo su važna i zaslužuju podrob-

¹ Ovaj je rad izvorno bio referat održan na skupu povodom 200. obljetnice župe Sv. Roka (godine 1992.); radovi do sada nisu objavljeni, a vjerojatno neće ni biti. Stoga sam godine 1998. odlučio malo prepravljeno referat objaviti, jer držim da to još uvijek ima smisla, iako je upotrijebljena literatura uglavnom iz znatno ranijeg doba. Na nagovor prof. Perislava Petrića, jednog od organizatora skupa, to ipak nisam učinio. Budući da je otada prošlo još osam godina a da rad nije bio objavljen, smatram da uistinu više nema smisla čekati, pa ga objavljujem ovom prilikom. Nakon 1998. načinio sam samo manje izmjene i neophodno ažuriranje teksta.

² Te sam spomenike nastojao sustavno obrađivati i objavljivati. Mnogi od njih vrlo su važni, ali mnogi su nažalost nestali i još uvijek nestaju (prodaja kuće, pregradnja i sl.). Osim samih spomenika nije nevažan ni kulturološki fenomen njihove ugradnje. Da svojevremeno nisu bili uzidani, danas ih vjerojatno ne bi ni bilo. Nadam se da će spomenike iz splitskih kuća objavljivati i dalje. O spomenicima uzidanim u splitske kuće usp. Cambi 1978; Cambi 1987; Cambi 1990; Cambi 1997.

³ Na te me je spomenike upozorio prof. P. Petrić, na čemu mu najljepše zahvaljujem.

nu stručnu obradu. Prvi spomenik uzidan je sjeverno od prozora u ulici Trumbučac br. 25, drugi u Dvornikovoj ulici br. 2, dok se treći nalazi pokraj ulaznih vrata u Duplančića Dvorima br. 5.

I. Nadgrobna stela Julije Procile

(T. I, 1-4)

a) Opis

Prvi spomenik nadgrobna je stela Julije Procile približnih dimenzija: vis. 1,20-1,30; šir. 0,60-0,70.⁴ Debljina se ne može izmjeriti, jer je spomenik u zidu i vidi mu se samo prednja strana. Stela je arhitektonskog tipa. Sastoji se od zabata, portretnog polja s likom pokojnice uokvirenog pilastrima (*paraste*) te natpisnog polja. Gornji dio stele približno je pravokutnog oblika u koji je na gornjem dijelu upisan trokutni zabat. S lijeve strane zabata nalazi se akroterij u obliku palmete u reljefu. Identičan akroterij morao se nalaziti i na suprotnoj strani, ali je najvećim dijelom otučen (preostao je samo dio najdonjeg lista palmete). Od toga lista prema vrhu zabata pruža se stapka i dvolatični cvijet iz kojeg izlazi tučak u obliku niza pravokutnih, međusobno povezanih kuglica, što pokazuje da se radi o vrlo specifičnoj i egzotičnoj biljci. Zabat je po katetama trokuta bio oivičen profilom koji se sastoji od ravne i uske trake te od unutrašnjeg okvira s izbočenim i uvučenim dijelovima (*cyma reversa*). To je uobičajeni način uokvirivanja uvučenog polja antičkih reljefa. Kao hipotenuza služio je arhitrav koji se sastoji od nekoliko ravnih i užih traka (*fasciae*). One se uvlače prema dolje, kako je to uobičajeno kod greda koje počivaju na stupovima na raznim antičkim građevinama.⁵ U središtu zabatnog polja peterolatični je cvijet u dubokom reljefu, s prašnicima u svojoj sredini, naznačenima poput izbočenog dugmeta, dok rubovi latica pokazuju urezanu konturu. Od gornjih latica prema kutovima trokuta pružaju se dva cvijeta identičnog oblika kao i cvjetovi iznad zabata. Pravokutno polje imitira atiku koja se u antičkoj arhitekturi (posebice na slavolucima⁶) koristi kao zaključni element, a ima je i na nadgrobnim spomenicima, dakako kao odraz odgovarajućih monumentalnih građevina. Atiku, primjerice, imaju neke stele u Arheološkom muzeju u Splitu,⁷ pa i drugdje u rimskom svijetu,⁸ a taj se element pojavljuje i na nekim arhitektonskim tipovima antičkih sarkofaga.⁹ Zabat podržavaju dva pilastra koji stoje na bazama s prstenovima i žljebovima (*torus* i *trochilus*). Tijela su ispunjena listićima postavljenima poput ljustaka (*squamae*). Ljuskasti dio oivičen je uskom trakom, a na vrhu je kapitel koji podržava arhitrav

⁴ Dimenzije su približne jer je stela dosta visoko pa se ne može izmjeriti, ali ih je moguće procijeniti odoka.

⁵ Samo kao primjer vidi arhitrav nad stupovima pročelja *Pantheona* u Rimu: Mac Donald 1982, sl. 96, 99, 120a itd. Usp. i fragment grede iz Narone: Cambi 1980, sl. 24.

⁶ O atici kao elementu arhitekture i na slavolucima usp Mac Donald 1986, 82, 94, sl. 58, 77, 91.

⁷ Taj se element primjerice pojavljuje na jednoj neobjavljenoj steli iz Garduna, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

⁸ Usp. stelu uzidanu u S. Giustu u Trstu: Pflug 1989, 187, br. 79, tab. 18,4.

⁹ O tome usp. Wiegartz 1976, 181 i bilj. 132; Koch, Sichtermann 1982, 371.

ispod zabata. Kapiteli se sastoje od tri lista izrađena poput jezičaca koji nemaju narec-kani obrub i unutrašnje raščlanjenje akantusa.¹⁰ Između listova sa strana izvijaju se dvije vitice koje završavaju poput lula, kao što je to slučaj na korinstkim kapitelima.¹¹ Kapiteli završavaju ravnom i tankom trakom na sredini koje je rozeta, što je također svojstveno korintskom slogu.¹² Između arhitrava i kapitela je *abacus*.

Sve to pokazuje da su arhitektonski elementi pravilno upotrijebljeni na mjestima koja odgovaraju izvornoj namjeni te da još nema shematizacije i postupne dearhi-tektonizacije nadgrobnne stele. I lisnati trupovi pilastara također su poznati u arhi-tekturi.¹³ Grobne građevine, mauzoleji raznog tipa, koji pripadaju kategoriji skupljih spomenika, nedvojbeno su bili uzor za oblikovanje i dekoraciju naših stela. Najraniji primjerci s lisnatim polustupovima pojavljuju se oko sredine 1. st.,¹⁴ a nešto kasnije su učestaliji.¹⁵

Pilastri omeđuju slobodno i dosta duboko polje u kojemu se nalazi polufigura dje-vojke. Rez je zapravo načinjen nešto ispod grudi, a poviše struka. Lice je, nažalost, na-prijed dosta oštećeno, ali je sa strana dobro sačuvano, a to je važno jer se tako zapažaju elementi frizure. Glava je malo nagnuta prema lijevom ramenu. Vrat je dug i elegantno savinut. Djevojka nosi tuniku koja je priljubljena uz tijelo i seže do vrata. Haljina je bo-gato nabrana; na sredini grudi nalaze se nabori čije izbočine i žljebovi tvore približno trokutaste oblike. Ispod nabora haljine naziru se grudi. Preko tunike je prebačen ogr-tač, očito od znatno deblje tkanine. Teško je odrediti je li to hlamida (grčki ogrtač) pre-bačen preko lijevog ramena, odakle pada nadolje i tvori razmjerno duboke paralelne nabore. To prepoznavanje i inače nije lako.¹⁶

Portretno polje vrlo je duboko pa je reljef prilično visok. Pilastri stoje na gornjem rubu natpisnog polja uokvirenog razmjerno širokim trakama (*fasciae*) i profilacijom (*cyma reversa*). U natpisnom polju ovaj je natpis:¹⁷

IVLIAE PROCILLAE
L(uci) IVL(i) PEPAPHRODITI FILIAE
ANN(orum) XXII L(ucius) IVLIVS CRESCENS

¹⁰ Usp. Heilmayer 1970, 140, tab. 51,2-6.

¹¹ Heilmayer 1970, 13 i d. (to su helices). O korintskim kapitelima usp. Heilmayer 1970, 144 i d., tab. 26,5; 27,1; 53,1 itd.

¹² Taj je cvijet simetrala i odrednica za izradu lišća na obje strane. Usp. Vitruvije, IV,1.

¹³ Za takvo ukrašavanje stupova u arhitekturi usp. MacDonald 1986, 170, sl. 90 (poznata grobnica Hate rijā u Rimu), ali takvih primjera ima bezbroj posvuda u rimskom svijetu.

¹⁴ Usp. stelu Vadike Titue iz Arheološkog muzeja u Zadru: D. Rendić-Miočević 1959-1960, 17 i d., sl. 3; Cam-bi 2000, 45 i d., bilj. 294, tab. 65, 53; Cambi 2005, 55, sl. 72.

¹⁵ Primjerice stela Veronija Etora iz Arheološkog muzeja u Zadru: D. Rendić-Miočević 1959-1960, 108, sl. 1, 2; Cambi, 2000, 49 i d., bilj. 318; Cambi 2002, 149, sl. 225; Cambi, 2005, 68, sl. 96.

¹⁶ O dvojbi: toga ili ogrtač usp. Goethe 1989, 80. Toga je inače muški odjevni predmet, ali ponekad ima i ženskih likova koje nose togu. U Dalmaciji je to iznimno rijedak slučaj.

¹⁷ Natpis je objavljen u CIL III 2398 (kuća u kojoj je uzidan natpis tada je pripadala nekom Ivanu Nikšiću).

*ET L(ucius) IVLIVS DORYPHORUS L(uci) L
IBERTI PATRONAE B(ene) M(erenti) POSVER(unt)*

Ispod natpisnog polja nalazi se slobodna površina, samo poravnata zubatim dljetom ali ne i izglučana. Nije moguće utvrditi je li stela imala uobičajeni zub za uglavljanje u postament kako bi stajala uspravno. Ako je zub i postojao, taj je element mogao biti otklesan radi lakše ugradnje u zid kuće, što se sada ne da provjeriti.

b) Portret

Karakteristike lica nisu, nažalost, dovoljno vidljive jer su oštećenja znatna. Očuvan je samo oblik desnog oka, ali ne i njegove pojedinosti. Vrat i inkarnat sa strana te nagib glave vrlo su kvalitetno modelirani na klasicistički kiparski način. Vrlo je vjerojatno da je bilo naznačeno malo osobnih fizionomijskih karakteristika. Po svoj prilici treba računati na mlado, idealno prikazano lice.

Tip frizure vrlo je zanimljiv, no uslijed oštećenja nedostaje prilično velik dio vlasišta. Ipak, posve sačuvani dijelovi sa strana (poviše uha) jasno pokazuju karakteristike djevojčina načina češljanja. Na sljepoočnicama se jasno zapaža linija trake kose koja očito poput luka prati oblik glave od jednog uha, preko sljepoočnica i čela do drugog uha. Unutar te trake vide se okomiti urezi koji predstavljaju pravilno složene pramenove. Od te trake prema gore kosa se formira poput vala (*gradus*) koji stoji iznad prednje trake i stožasto se izdiže iznad tjemena. To se dobro vidi ako se portret promatra sa strane. Teško je razlučiti kako je taj dio kose bio oblikovan u pojedinostima. Čini se ipak da se ponešto širio, kao da tu iskače iz pravilnog načina češljanja. Iza prednje trake prema straga koso teku uske pletenice koje završavaju na zatiljku. Taj dio kose nisko je priljubljen uz lubanju. Teško je nagađati je li straga bila punda ili nekakva nakupina kose – to se može samo pretpostavljati.

Takav tip frizure nose žene iz Trajanova obiteljskog kruga: Plotina,¹⁸ Marcijana,¹⁹ Matidija²⁰ i Sabina.²¹ Njihove se frizure nadovezuju na razvijene oblike ženskog načina češljanja u flavijevsko doba. To je bilo polazište za kreiranje frizura trajanskih žena. Frizura djevojke na steli na Lučcu, međutim, nema ništa zajedničkog s flavijevskim frizurama, iako oba načina češljanja sadrže karakteristično podizanje kose poviše čela.²² Od svih oblika frizura koje nose žene iz Trajanove obitelji, frizuri naše djevojke najbliža je ona Plotine, careve žene. S njome je, osim prednje trake, povezuju niz pletenica, kao i činjenica što straga, po svoj prilici, nema poput gnijezda savijene kose

¹⁸ Usp. Wegner 1939, 278 i d.; Wegner 1956, usp. sl. na str. 77.

¹⁹ Wegner 1939, 290, sl. 3; Wegner 1956, 80 i sl. na istoj stranici.

²⁰ Wegner 1939, 295, sl. 3; Wegner 1956, 80 i sl. na istoj stranici.

²¹ Wegner 1939, 303, sl. 3; Wegner 1956, 84, tab. 41.

²² O flavijevskim tipovima usp. Daltrop, Hausmann, Wegner 1966, tab. 42, 50 (Julia Titi), tab. 50-52 (Domitilla), tab. 53-59 (Domitia).

kakva se vidi na portretima Marcijane i Matidije.²³ Plotinine frizure spomenutog oblika straga su završavale jednom debelom pletenicom koja se spuštala uz sam vrat, gotovo do ramena.²⁴ S obzirom na to da je pratila vrat, pletenica se na reljefu nije mogla vidjeti jer je lik bio prikazan strogo pravo u odnosu na promatrača. Naprijed, međutim, poviše čela, djevojčina se frizura ne podudara u svim elementima s Plotininom. To se odnosi na višekratne, komplicirane dijelove kose iznad čela koji više nalikuju na one kakve su nosile Marcijana i Matidija. To se također odnosi i na onaj raspušteni dio kose, koji se čini da se izdvaja iz drugog vala i tvori samostalno oblikovani element, a osim toga tu kao da se zapaža i jedva zamjetljiv rez. Ako već tih elemenata nema ju frizure žena iz careve obitelji, nešto slično pojavljuje se na nekim portretima običnih žena. Takav je slučaj, na primjer, na jednom portretu iz flavijevskog doba; ondje se, umjesto čuperka kose sličnog tupeu, s brojnim svrdlanim rupicama koje predstavljaju guste kovrče, iza drugog vala izvija visoka nakupina kose.²⁵ Prema tomu, nema nikakve dvojbe da iz vrha frizure izbija jedan njezin element, sličan ali ne i identičan onomu na prije spomenutom portretu iz Rima. Nekome se može učiniti da taj detalj frizure predstavlja čvor kakav se pojavljuje na prikazima božanstava,²⁶ no to ipak nije točno unatoč oštećenju našega reljefa. Na portretima običnih ljudi ima još varijanata frizura koje u pojedinostima odstupaju od carskih, ali su im carske ipak uzori pa prema tomu i kronološke odrednice.²⁷

Djevojčina je haljina vrlo dobro sačuvana i pada u osebujno oblikovanim naborima koji su prilično tvrdo modelirani plitkim ali širokim žljebovima (tunika), zatim užim i dubljim kanalima nabora ogrtača. Zanimljivo je da je pravac protezanja nabora gotovo ravan. Dok su rubovi nabora tunike razmjerno široki, nabori ogrtača dosta su oštri i visoki. Takav način prikazivanja draperije nije posljedica slabe klesarske vještine, nego stilska karakteristika. Tako oblikovanu draperiju imaju carski kipovi kao što je to, primjerice, kip Plotine iz Napulja, ali je Plotinina draperija ipak malo rafiniranija, iako je također dosta tvrda.²⁸ Slično se može zapaziti i na kipu cara Trajana, prikazanog u togi.²⁹ Izrazitije se paralele, međutim, mogu naći i na suvremenim privatnim ženskim kipovima ili pak na nadgrobnim spomenicima, kao što je to slučaj s nabori-

²³ Usp. bilj. 19 i 20.

²⁴ Usp. bilj. 18.

²⁵ Usp. Fittschen, Zanker 1983, str. 32, br. 67, tab. 84, 85.

²⁶ Takav se čvor nalazi na helenističkim kipovima raznih božanstava. Usp. Bieber 1967, sl. 34 i dr.; Andrae, Hirmer 2001, 198, sl. 189 (Afrodita Kalipigos).

²⁷ Usp. na primjer glavu iz Akvileje: Santa Maria Scrinari 1972, 79, br. 241; glavu iz Kopenhaga: Poulsen 1974, 91 i d., br. 72, tab. 116 i d.

²⁸ Kraus 1967, 257, br. 302, sl. 302.

²⁹ Niemeyer 1968, 85, br. 14, tab. 5,2.

ma na ženskom liku na steli uzidanoj u Gašpinu mlinicu u Solinu,³⁰ ili pak na steli dječaka Kvinta Laberija iz Garduna, danas uzidanoj u kući Perković u Sinju.³¹

c) Natpis

Sudeći prema nadgrobnom natpisu, Julija Procila bila je kći nekog Lucija Julija Pepafrodita. Njeno se ime, kao što je to uobičajeno, sastoji od nomena i kognomena. Očev *praenomen* naveden je kraticom *L(ucius)*, *nomen* također kraticom *Iul(ius)*, dok je *cognomen* zabilježen čitav. Očevo je ime naglašeno, a filijacija nema uobičajenu kraticu *f(iliae)* već se navodi u punom obliku. Djevojka nije bila udata, jer bi zasigurno tada bilo navedeno i muževljevo ime; doduše, bila je u godinama (22) kada je već bilo vrijeme za udaju. Spomenik su Procili postavili oslobođenici njenoga oca, *Crescens* i *Doryphorus*. Njihov oslobođenički status jasno je vidljiv po izričitom navodu *L(uci) liberti*, kao i po njihovu prenomenu i nomenu koje su dobili od bivšega gospodara. Postavljanje nadgrobnog spomenika vjerojatno im je nalagao djevojin patronat ili pak ugovor o oslobođenju. Problematično je samo je li Procilin otac u trenutku njene smrti bio još živ ili ne. Natpis, naime, ne sadrži podatke o tome, ali bi, s obzirom na činjenicu da djevojka nije bila pokopana s ocem, trebalo zaključiti da je otac još bio na životu. Liberti su po svoj prilici bili imućni ljudi jer su naručili razmjerno veliku i kvalitetno izrađenu stelu s dobro isklesanim slovima te kvalitetno oblikovanim portretom, što je jasno vidljivo unatoč oštećenjima. Takav je spomenik bio vrlo skup pa su se za njegovu izradu udružila dvojica oslobođenika.

Od svih podataka koje sadrži nadgrobni natpis najzanimljiviji je *cognomen* drugog oslobođenika (*Doryphorus*). $\Delta\omicron\rho\upsilon\phi\omicron\rho\omicron\varsigma$ je "kopljonoša", "čovjek koji nosi koplje". Vrlo je vjerojatno da je taj kognomen načinjen po uzoru na sudionika natjecanja u disciplini bacanja koplja. Budući da su atletičari prije i poslije natjecanja svoju spravu nosili na ramenu, neki su veliki grčki kipari izradili kipove mladića koji nose koplje. Najpoznatiji je znameniti Polikletov Dorifor kojega spominje Plinije upravo pod tim imenom.³² Taj je kip srećom sačuvan u više rimskih kopija, i u arheološkoj je literaturi uvelike obrađivan.³³ Kip istoga imena izradio je nešto kasnije i Aristodem, ali nije nam poznato kako je on izgledao,³⁴ a isti je slučaj i s kipom Dorifora koji je izradio Ktesilaj.³⁵ Isti naziv tih triju kipova očito svjedoči da je riječ o varijantama jedinstvenog, vjerojatno od Polikleta utvrđenog tipa. Stoga o podrijetlu kognomena oslobođenika s naše stele po svoj prilici ne treba dvojiti. Zašto bi, naime, tako bio nazvan bivši rob, zašto

³⁰ Cambi 2000, 54, bilj. 358, tab. 98, 74.

³¹ Cambi 2000, 53, bilj. 353, tab. 95, 71.

³² Plinije, *Nat. hist.*, XXXIV,55.

³³ O kipu Dorifora usp. E. Berger, *Zum Kanon des Polyklet*, u: *Polyklet*, 156 i d.; H. Von Steuben, *Der Doryphoros*, u: *Polyklet*, 185 i d., sl. 48-56 a-c; *Die Geschichte*, 122 i d., 127 i d., tab. 80 a-c, 81 a-e (P. Bol); *Die griechische Klassik*, br. 355 i d., sl. 240-244 (A. Bohrbein). To je samo mali izbor najvažnijih radova.

³⁴ Plinije, *Nat. hist.*, XXXIV,86.

³⁵ Plinije, *Nat. hist.*, XXXIV,76.

bi uopće nosio koplje kada nije bio ratnik? Takvih nadimaka nema mnogo, ali je ipak još jedan poznat iz Dalmacije,³⁶ a ima ih i u drugim krajevima rimskoga svijeta, što je logično.³⁷ U svim tim slučajevima uglavnom je riječ o osobama robovskog ili libertinskog podrijetla.

Poznati grčki modeli ponekad su se prikazivali na nadgrobnim spomenicima, osobito kada su imena pokojnika potjecala od statuarnih naziva. Najzanimljiviji primjer skromna je nadgrobna stela nekog Dijadumena; on je na svom nadgrobniku iz Rima prikazao upravo reljef toga istoimenog i znamenitog Polikletova kipa, aludirajući tako na vlastiti kognomen.³⁸ Na jednoj nadgrobnoj steli iz Arga uz konja je prikazan i nosač koplja (*doryforos*) koji očito aludira na pokojnika.³⁹ Da smo kojim slučajem u posjedu nadgrobnog spomenika splitskog Dorifora, nije isključeno da bi i na njemu također bio prikazan reljef Polikletova mladića koji na lijevom ramenu nosi koplje, jer je taj oslobođenik zasigurno bio imućan.

Kognomen *Doryphorus* po svojoj prilici upućuje na ljepotu i snagu tijela dotične osobe, kao valjda i na natjecanja u kojima je sudjelovao. Njemu je to bilo jedino "pravo" ime, ime po kome se prepoznavao, a koje je nosio još u vrijeme dok je bio rob, prije nego što je manumisijom dobio gospodarev *praenomen* i *nomen*. To bi, dakle, bilo ime koje je nastalo *ex qualitate*, ali ne izravnim supstantiviranjem epiteta (kao na primjer *Fortis*, *Firmus*, *Maximus* i sl.), nego poetično, u prenesenom smislu, što izravno upućuje na poznavanje umjetnosti. Budući da se radi o bivšem robu, ime mu je mogao nadjenuti i bivši gospodar (Pepafrodit). Po svojoj prilici gospodar, a ne njegov rob, bio čovjek znatnog obrazovanja. Polikletovi su kipovi bili poznati u našim krajevima – o tome svjedoče malobrojni, ali važni nalazi, kao što je to, primjerice, vrlo dobra kopija Polikletova Westmacott dječaka nađena u Saloni.⁴⁰ Taj je statuarni tip bio poznat u velikom broju replika u mnogim dijelovima Rimskoga Carstva.⁴¹ Nedavno je u unutrašnjosti Dalmacije pronađen i kipić Diskofora,⁴² a još davno u depou Arheološkog muzeja u Splitu pronašao sam kopiju samo gornjeg dijela glave Polikletova Dorifora.⁴³ Prema tomu, uz druge grčke umjetnike i Poliklet je zasigurno imao svoje mjesto među kiparima čije su kopije uljepšavale javne i privatne prostore u Saloni, a možda

³⁶ CIL III 2856 (Asseria). No, G. Alföldy navodi da taj natpis potječe iz Biograda (Alföldy 1969, 191). Što je točno, nije pouzdano.

³⁷ Usp. Pape 1884, 319 i d.

³⁸ Usp. Boschung 1839, 8 i d., tab. 2.1. Kip Dijadumena spominje i Plinije u istoj glavi svoga djela, kao i Dorifora (*Nat. hist.*, XXXIV,55).

³⁹ *Die griechische Klassik*, sl. 245 (A. Bohrbein).

⁴⁰ Usp. Abramić 1952, 306, tab. I a; Polyklet, 589, br. 107, sl. 107; Cambi 2002, 106, sl. 147; Cambi 2005, 23, sl. 20.

⁴¹ O tome tipu kipu usp. Zanker 1974, 19 i d., 21 b, 24. Također Polyklet, 589 i d., br. 107, sl. 107 (A. Linfert).

⁴² Kipić još nije objavljen u pravom smislu riječi.

⁴³ Šteta je što se radi samo o malom dijelu glave koji se može prepoznati po uobičajenom načinu češljanja kose. Fragment nije objavljen.

i u njenoj okolici. Osim Poliklela vrlo su omiljeni bili i Skopas i Lizip.⁴⁴ Prema tome, nadgrobna stela s imenom oslobođenika Dorifora svjedoči da je grčka umjetnost bila poznata i u našim krajevima, i to našem spomeniku daje posebnu vrijednost.

Od četiri kognomena koji se spominju u natpisu dva su latinskog (*Procilla* i *Crescens*),⁴⁵ a dva grčkog karaktera (*Pepaphroditus* i *Doryphorus*),⁴⁶ pa je na temelju njih teško raspoznati podrijetlo dotičnih osoba. Kognomeni iz latinskog repertoara ne upućuju izričito na zaključak su njihovi nositelji zapadnjaci, kao ni oni iz grčkog repertoara da su te osobe istočnjaci.⁴⁷ Upotreba latinskog jezika nije pak nikakav pokazatelj koji bi upućivao na domovinu i zavičaj osoba koje se njime služe.

d) Datacija

Već je spomenuto da je inspiraciju za oblik frizure dao portret carice Plotine. Time je utvrđen dosta pouzdan oslonac za datiranje stele. Portreti Trajanove žene pojavili su se na novcu po prvi put godine 112.⁴⁸ Vjerojatno nešto prije toga nastali su prvi caričini službeni portreti koje su zatim rezači matrica na novcu oponašali, a potom su se njihove kopije počele širiti po gradovima u Carstvu i po provincijama.⁴⁹ Prije toga vremena ne smije se, dakle, ni pomišljati na izradu stele s Lučca. Utjecaj Plotinine frizure nije nestao ni poslije caričine smrti i još je neko vrijeme trajao tijekom Hadrijanove vladavine. Sličan je tip frizure njegovala i Trajanova sestra Marcijana, čiji su se portreti na novcu počeli pojavljivati istovremeno s Plotininima.⁵⁰ Tipološki srodan portret njeguje i Marcijanina kći Matidija,⁵¹ i napokon, ali razmjerno kratko, Matidijina kći Sabina (Hadrijanova žena).⁵² I privatni su portreti, o kojima je već bilo riječi, vrlo rano usvojili tip frizure kakav su propagirale članice carske obitelji.⁵³ Prema tomu, drugo desetljeće 2. stoljeća najprikladnije je vrijeme u kojem je mogla biti izrađena stela s Lučca. Malo poslije Trajanove smrti i Hadrijanova uspona na prijestolje, Sabina mijenja tip frizure,⁵⁴ a nakon te modne promjene caričin će primjer slijediti i privatne žene i djevojke u svim dijelovima Carstva pa će u trećem desetljeću 2. stoljeća uslijediti prodor novog

⁴⁴ Usp. Cambi 1983-1984, 35 i d., tab. II, 1-2; Cambi 1985, 415 i d.; Cambi 1994-1995, 1 i d., tab. II,1-1a, Cambi 2002, 106, sl. 146; Cambi 2005, 93, sl. 133.

⁴⁵ O takvim kognomenima usp. Alföldy 1969, 181 i 274. U slučaju kognomena *Procilla* radi se o deminutivnoj formi (usp. Kajanto 1965, 126 i 1779, a u slučaju kognomena *Crescens* riječ je o obliku u vezi s rastom tijela (usp. Kajanto 1965, 234).

⁴⁶ Usp. bilj. 35.

⁴⁷ O mišljenjima različitih istraživača u vezi s podrijetlom oslobođenika usp. Calabi Limentani 1973, 163 i d.

⁴⁸ Wegner 1956, 74.

⁴⁹ Wegner 1956.

⁵⁰ Wegner 1956, 77, tab. 35-36.

⁵¹ Wegner 1956, 80, tab. 37-40. Usp. i Marcijaninu glavu iz zbirke Ennetwies: Jucker 1995, 29, br. 14, tab. 31, 32.

⁵² Wegner 1956, 84, tab. 41-42.

⁵³ Fittschen – Zanker, 1983, 32, br. 67.

⁵⁴ Usp. bilj. 50.

oblika češljanja. Kao posljednji mogući datum nastanka naše stele u obzir još dolaze samo rane godine trećeg desetljeća 2. stoljeća.

Zanimljivo je da je naša stela još uvijek arhitektonskog tipa. Zapravo, dearhitektonizacija počinje upravo u Trajanovo doba. Neke salonitanske stele iz trajanskog doba pokazuju već znakove poodmaklog procesa dearhitektonizacije, kao na primjer spomenuta stela iz Gašpine mlinice u Solinu koja nema ni stupova niti pilastara,⁵⁵ a zabat je izraziti element koji naprosto traži upore i bez njih djeluje neprirodno. Isti je slučaj i sa stelom uzidanom u Sinju⁵⁶ – razlika je samo u tome što se umjesto portretnog polja na sinjskoj steli nalazi *clipeus* u kojemu je poprsje. S druge pak strane, stele Trajanova vremena, poput jednog fragmenta iz Salone⁵⁷ i stele Gaja Publicija Romana iz Narone,⁵⁸ još imaju potpunu arhitektonsku strukturu. Bez obzira na proces dearhitektonizacije, monumentalne se stele arhitektonskog tipa nastavljaju izrađivati i znatno kasnije (što primjerice potvrđuje fragment nadgrobnog spomenika iz Ruptine poviše Salone, s portretima muža i žene iz antoninskog doba⁵⁹). Dimenzije nadgrobnih stela početak će se smanjivati usporedno s procesom gubitka arhitektonskih elemenata, a taj će posve nadvladati u kasnijem 2. stoljeću; nakon toga velike će stele biti iznimno rijetke.⁶⁰

Arhitektonska koncepcija nadgrobnog spomenika Julije Procile potvrđuje da on potječe iz prvog ili drugog desetljeća 2. stoljeća. Iako stela nema izravnih paralela među primjercima iz Salone, ne čini se upitnim da je uistinu bila izrađena u nekoj od salonitanskih radionica koje su bez sumnje pokrivala i splitsko područje.

Za dataciju spomenika nije nužno potrebno analizirati natpis koji također pruža neke elemente iskoristive za kronološko određenje, kao što je to dosljedno navođenje *tria nomina* i filijacije, elemenata koji se koriste u cijelom 1. i u ranijem 2. stoljeću a tijekom 2. stoljeća. postupno nestaju, jer su drugi momenti u ovom slučaju mnogo pouzdaniji za preciznije datiranje i svrstavanje spomenika.

II. Reljef božice (T. II, 1-2)

a) Opis

Iznad vrata podruma u Dvornikovoj ulici br. 2 na Lučcu uzidan je približno kvadratni reljef dimenzija: vis. 0,28; šir. 0,25 m (debljinu nije moguće izmjeriti jer je spomenik uzidan) na kojem je prikazana ženska glava u razmjerno plitkom reljefu. Kao i čitava kuća, reljef je dobio tamnu patinu, što je posljedica dubokog hlada u kojem se

⁵⁵ Usp. bilj. 30.

⁵⁶ Usp. bilj. 31.

⁵⁷ Cambi 2000, 54, bilj. 356, tab. 97, 73.

⁵⁸ Rinaldi Tufi 1971, 99, br. 14, tav. V,4; N. Cambi 2000, 54, bilj. 355, tab. 96, 72.

⁵⁹ Cambi 2000, 60 i d., bilj. 416, tab. 119, 90.

⁶⁰ O jednoj kasnoj monumentalnoj steli usp. D. Rendić-Miočević 1954-1957, 156 i d., sl. 1, tab. XIV; Rinaldi Tufi 1971, 102, br. 18, tab. V,5; Cambi 2000, 83, bilj. 601, 602; Cambi 2002, 152, sl. 231; Cambi 2005, 200, sl. 303.

kuća nalazi u odnosu na sunčevu putanju. Lice je idealno koncipirano, s dosta pravilnim pojedinostima. Nos je razmjerno malen i tanak, oči dugoljaste i krupne, usta mala i pravilna. Čelo je široko i nisko. Kosa je podijeljena po sredini, a sa strana je svijena u segmente poput kriški dinje koji se paralelno i vodoravno pružaju prema straga. Kriške su dosta debele, a među njima su razmjerno široki žljebovi. Obrada kose shematična je, što posebno iskazuju paralelno postavljene kriške i žljebovi u monotonom ritmu izmjene. U kosi je ukras polumjesečastog oblika. Razmjerno je širok, a sužuje se prema krajevima. S gornje i donje strane blok uokviruju trake (gore je traka nešto šira, a dolje uža). Na gornjoj traci nalazi se ukras koji nalikuje ovulima, ali su oni, s obzirom na to da su u vrlo plitkom reljefu, teško uočljivi.

Važno je istaći da je na bloku prikazano samo lice – nema vrata niti pojedinosti grudi, iako je za njih još bilo mjesta, što upućuje na zaključak da je glava namjerno prikazana upravo na taj način. Prema tomu, u čisto formalnom pogledu radi se o ženskom maskeronu.

b) Ikonografska interpretacija

Nedvojbeno je da se na tjemenu, poviše čela, kao ukras pojavljuje polumjesec (*lunula*) koji jedini nudi kakvu-takvu mogućnost ikonografske interpretacije. Ta pojedinost očito pokazuje da je riječ o nekom božanstvu, božanstvu nižeg ranga ili pak personifikaciji koja nosi mjesječevu simboliku. Lunula je atribut božanstva mjeseca. Selene (božica mjeseca) je kao kozmički simbol sa svojim kolima prikazana na istočnom zabatu Partenona.⁶¹ Pojava Selene vremenski determinira trenutak rađanja Ate. Na žalost, Selenin lik na zabatu Partenona nije očuvan u toj mjeri da bi se vidjelo je li božica imala srpasti mjesječev ukras poviše čela ili pak straga na leđima. No, mnogo je prikaza Selene (Lune) čije čelo krase takav ukras. Na rimskim sarkofazima čest je prizor Selene i Endimiona koji spava u pećini. Selena s lunulom na čelu, upravo kao i na splitskom reljefu, posjećuje usnulog Endimiona.⁶² Činjenica da se velika lunula ponekad nalazi i iza leđa ne mijenja ništa glede samog sadržaja lika.⁶³ Lunula se nalazi i na Seleninoj glavi na jednom fragmentu lokalnog sarkofaga iz Salone; ta se scena nedvojbeno odnosi na epizodu u Endimionovoj pećini.⁶⁴ Prizor na salonitanskom sarkofagu lokalna je imitacija gradskorimske sheme toga mita.

I neka druga božanstva, međutim, koja sadrže mjesječevu komponentu također nose lunulu na čelu ili iza leđa. Najvažnije među njima jest Dijana. Kada ima lunulu i baklje, prikazana je kao *Lucifera*, darovateljica svjetla,⁶⁵ što je samo jedan od aspekata

⁶¹ Usp. Lullies 1956, 58 i d., sl. 6-9; Die Geschichte, 509, sl. 109 a-i (P. Bol).

⁶² Usp. Sichtermann, Koch 1975, 28, br. 28, tab. 18, tab. 35,16, tab. 37.

⁶³ Sichtermann, Koch 1975, 27, br. 18, tab. 35, 38.

⁶⁴ Usp. Cambi 1998, 177, tab. 84,6.

⁶⁵ Schreiber, s. v. Artemis, u: Lexikon der Mythologie I, 1, st. 571. O rimskoj Dijani, izvorno božici dnevno, a kasnije doduše i noćnog svjetla, usp. Birt, s. v. Diana, u: Lexikon der Mythologie I, 1, st. 1002; Simon 1990, 51 i d.; LIMC II, 1984., 792-849 (Simon).

njene složene božanske naravi kojoj to nije glavno svojstvo.⁶⁶ Dijana je sestra Apolona koji je također božanstvo dana i danjeg svjetla pa se često asimilira s Helijem (Solom), dok je Artemida (Dijana) božica noćnog svjetla i stoga povezana sa Selenom odnosno Hekatom, božicom podzemlja koja tminu obasjava poput mjeseca. Zapravo, Hekata je drugo ime za Artemidu-Dijanu u trećem aspektu njenog božanskog bića.⁶⁷ Dijanu-Luciferu ikonografski najpotpunije predočavaju kip iz Kapitolinskog muzeja u Rimu⁶⁸ i onaj iz Čitluka kod Sinja (*Aequum*).⁶⁹ Gotovo identičnu postavku s dvije baklje u rukama kao ekvumski kip ima jedna manja bronca iz Berlina (bivša zbirka Bellori), ali s lunulom na čelu kao spomenuti kip iz Rima.⁷⁰ Rimski kip ima lunulu iznad čela, u desnoj ruci nosi baklju, dok lijevom pridržava veo što leprša iznad glave. Taj je kip prilično srodan sjajnom primjerku iz *Aequuma* koji se čuva u Franjevačkoj zbirci u Sinju. On, doduše, nema lunulu na glavi, ali zato su ostaci lunule jasno uočljivi na leđima. No, za razliku od rimskog kipa, ekvumski ima dvije baklje, po jednu u svakoj ruci. Sve su to karakteristike božanstva mjeseca. Svjetleći elementi su kod potonjega kipa naglašeniji nego kod onoga prvog. S druge strane, sinjski kip ne sadrži morski aspekt Dijane, naznačen lebdećim velom poviše glave rimske statue.⁷¹ Zanimljivo je da je lunula na glavi prikazana i na jednom reljefu isklesanom u stijeni kraj *Aequuma* (kasnije je reljef izvađen iz svog prirodnog ambijenta i smješten u Arheološku zbirku Franjevačkog samostana u Sinju).⁷² Na tom su reljefu zajedno predstavljeni Dijana s lukom i strjelicom i Silvan koji drži svoj atribut – pastirski štap (*pedum*). Dijana ima karakterističnu *Melonenkopf* frizuru, srodnu onoj kakvu nose maloljetne djevojke. Već je Abramić držao da je na Dijaninoj glavi mjesečev srp, slično kao i na monumentalnom kipu iz istoga grada.⁷³ S obzirom na to da srp nije najpreciznije izrađen, možda bi netko atribut mogao protumačiti kao nakupinu kose na tjemenu, kako je to često slučaj kod Dijane, ali i drugih božica. Kada se pojedinosti zagledaju malo bolje, ipak postaje jasno da se ne smije dvojiti o tome je li posrijedi srp, samo malo nagnut prema otraga. Postoje i drugi razlozi zbog kojih to ne može biti čvor. Prije svega, čvor ne pristaje frizuri tipa *Melonenkopf*, jer se iz nisko i čvrsto uz glavu stisnutih kriški ne može izvući dovoljno kose da bi se načinio čvor. Kod tog tipa frizure punda koju formiraju završeci kose nalazi se na zatiljku. Možda bi ispravno bilo pitati se stoji li iza lunule još neki drugi element ili ne. Čini se, naime, kao da nešto proviruje između njezinih roščića, ali što bi to bilo, nemoguće je utvrditi. U Sinju se čuva još jedan reljef koji prikazuje Dijanu s bakljama,

⁶⁶ To bi izvorno bila božica snage prirode; usp. Ferguson 1974, 14 i d.

⁶⁷ Usp. bilj. 63.

⁶⁸ Ferguson 1974, tab. IV,29.

⁶⁹ Abramić, 1952, 323, sl. VI; Cambi 2002, 110, sl. 151; Cambi 2005, 156 i d., sl. 232.

⁷⁰ Mitten-Doeringer, 1967-1968, br. 251, 260.

⁷¹ Ferguson 1974, 71, tab. IV,29.

⁷² Abramić, 1952, 177 i d., tab. 4 b; Cambi 2002, 97, sl. 128; Cambi 2005, 124, sl. 186.

⁷³ Abramić 1952, l. c.

ali božica na glavi nema polumjesec nego *kalathos*, pa se s reljefom iz Lučca ne smije uspoređivati.⁷⁴

Na temelju svega iznesenoga nedvojbeno je da je reljef prikazivao božanstvo mjeseca Selenu-Lunu, ili još bolje Dijanu u njenom svjetlosnom aspektu, o čemu ima dovoljno potvrda u antičkoj baštini ovih naših krajeva. Ovdje je postojao njen važan kult i tu se ona preklapala s Hekatom koja u podzemlju mistički svijetli svojim blijedim i treptavim svjetlom.

Reljef s Lučca ne pruža velike mogućnosti za pouzdano utvrđivanje mjesta na kome je bio postavljen i kako je funkcionirao. Da nije uzidan, tj. kad bi se mogao vidjeti sa svih strana, o tome bi se možda moglo nešto više kazati. Čini se da bi najprihvatljivije rješenje bilo da je riječ o arhitravu nekog omanjeg svetišta u čast Silvana, Dijane i Nimfa. To se daje zaključiti na temelju reljefa Silvana i Nimfa, obrađenog u ovome radu, kao i prema izgubljenim natpisima istoga karaktera te ambijentalnim okolnostima na Lučcu. To božansko trojstvo zapravo tvori delmatski vrhovni panteon koji se očuvao i u rimsko vrijeme. Tada je bio sinkretiziran s odgovarajućim božanstvima, ali se njegova bit ipak očuvala i bila prihvaćena čak i od italskih i drugih došljaka. Dakako da u obzir valja uzeti i neke druge mogućnosti. Greda s reljefom mogla je stajati i poviše stupova na križanjima cesta. Poznato je, naime, da na takvim mjestima često stoje hekateji, stupovi s likom Hekate. To je božanstvo bilo poznato i pod imenom *Trivia* ili *Quadrivia*, tj. ono je bilo neka vrsta zaštite raskrižja i njemu pripadajućih cesta. O tim božanstvima ima svjedočanstava i u našim krajevima.⁷⁵ Nadalje, ova je greda mogla pripadati i nekom sepulkralnom kontekstu, tj. mogla je biti dio nekog grobnog area-la ili manjeg mauzoleja. Kao što je spomenuto, i taj je aspekt u skladu s ikonografijom mjesečeva svjetla. Te dvije posljednje mogućnosti ipak smatram manje vjerojatnima.

c) Datacija

Reljef s Lučca dosta je teško datirati, jer nema dovoljno databilnih elemenata. Zanimski je solidno izrađen, razmjerno je plitak i nema posebno izraženih stilskih odrednica. Lice je dosta pravilno, a u kosi su duboki žljebovi među kriškama frizure, što upućuje barem na pokušaj da se dočara svjetlosno-tamni ugođaj. U rimskoj plastici u Dalmaciji kolorističko nijansiranje rijetko se naznačavalo svrdlanjem, ali to još uvijek nije nikakav kronološki pokazatelj.

Frizura božice ima elementa *Melonenkopf* frizure. Takva se frizura prikazuje na portretima s kraja 2. i početkom 3. stoljeća, pod utjecajem portreta mladih carica toga doba.⁷⁶ Ta je frizura bila oblikovana još u grčko doba, na portretima Korine⁷⁷ i

⁷⁴ Cambi 1985, 429 i sl. na istoj str.

⁷⁵ O tim božanstvima u Dalmaciji usp. Cambi 1986, 11 i d.

⁷⁶ Te karakteristike imaju neki tipovi frizura carica Faustine Mlađe, Lucile, Krispine i Plautile. Usp. Fittschen 1982, 44 i d., tab. 6-15; 82 i d., tab. 46-51.

⁷⁷ Usp. Richter 1984, 156, sl. 116.

Sapfo,⁷⁸ ali je koristila dugo, a pojavljivala povremeno. Očito je da su i obične žene imitirale način češljanja svojih carica i rado upotrebljavale iste frizure. Tako je bilo i u Dalmaciji.⁷⁹ Ako se u ovome slučaju radi o Dijani, veoma mladoj božici-djevici, takva joj frizura odgovara bez obzira na modu koja je trenutno vladala u Rimskom Carstvu krajem 2. ili u ranom 3. stoljeću.⁸⁰ Sličan je slučaj i s frizurom Dijane na reljefu iz *Aequumana*, o kojoj je već bilo riječi. I ona je pouzdano iz ranog 3. stoljeća.⁸¹ Valja, međutim, naglasiti da su drugi tipovi frizura mnogo karakterističniji za tu božicu nego ova kriškolika koja dolazi do izražaja u vezi s carskom modom ranoseverskog doba.

Ipak postoji jedan element koji može nešto pouzdanije odrediti vrijeme nastanka spomenika iz Lučca. Nakon višekratnog promatranja spomenika izbliza moglo bi se ustvrditi kako su u bjeloočnicama bile izrađene šarenice. Teško je to sa sigurnošću reći, jer je površina nagrižena atmosferilijama pa su najplići detalji izbljedjeli. Čini se da su očuvani samo neki dijelovi šarenica koje su bile naznačene vrlo plitkom linijom, a zjenice su prikazane zrnastim udubljenjem. To bi upućivalo na zaključak da je reljef izrađen nakon Hadrijana, kada se, barem kada je portretistika u pitanju, pojavljuju takvi detalji u očima.⁸² Doduše, načini izradbe detalja očiju na kulturnoj plastici nisu dovoljno proučeni, ali koliko mi je iz iskustva poznato, ta se pojava može pratiti i na kamenoj skulpturi koja nema veze s portretima. Prema tomu, reljef je izrađen nakon toga doba, a to znači da bi se smjelo osloniti i na neke druge već spomenute neznatne indicije i predložiti da se reljef datira u kraj 2. stoljeća. Tako smo se ipak barem malo približili vremenu kada je bio izrađen taj na prvi pogled kronološki teško odredivi reljef.

III. Reljef Silvana i Nimfa (T. II, 3)

a) Opis

U kući Duplančića dvori br. 5 na terasi iznad ulazne balature (stubišta), tik s lijeve strane vrata ugrađen je fragment reljefa s prikazom Silvana i Nimfa.⁸³ Reljef je sljedećih dimenzija: vis. 0,62; šir. 0,37 m. Debljina se ne može izmjeriti jer je reljef, kao i prethodna dva, ugrađen u zid. Gornji dio reljefa očuvao se, a desna je strana po svoj prilici prekrivena debelim slojem žbuke. Okvir je morao biti zaobljen, ali očito nije dovršen.

⁷⁸ Usp. Richter, 1984, 194, sl. 154; 156, sl. 116.

⁷⁹ O tome usp. Cambi 1988, 103 i d.

⁸⁰ Usp. prethodne dvije bilješke.

⁸¹ Usp. bilj. 71.

⁸² Taj se detalj pojavljuje na kamenim carskim portretima od Hadrijana nadalje; usp. Wegner 1956, 61 i.

⁸³ U trenutku dok sam držao referat na skupu organiziranom u čast obljetnice župe Sv. Roka na Lučcu, reljef još nije bio objavljen, već samo natpis (Bulić 1897, 36, br. 2267), a nešto prije toga samo ga je spomenuo K. Klement (Klement 1890, bez ilustracije). Natpis je objavljen i u CIL III 8520, a kasnije ga je obradio D. Maršić (Maršić 1997-1998, 106 i d., sl. 4-5). Unatoč tomu dobro je da se objavi i u ovome časopisu, ako ni zbog čega drugoga a onda zbog cjelovitog uvida u spomenike ugrađene u kućama toga dijela Lučca u Splitu. Osim toga, Maršić je reljef spomenuo u kontekstu ikonografije Nimfa, dok je ovaj rad u cjelinu povezao spolije na Lučcu.

Desno se vide četiri jaka udarca dljetom, a sam kut je posve ravan. Lijevo je okvir, naprotiv, bio polukružan.

U udubini unutar okvira s lijeve strane bio je Silvan, što se može pretpostaviti na temelju njegova štapa (*pedum*) i ostatka šake. Desno od Silvana su tri Nimfe koje su u cijelosti očuvane. Sve tri nage su do struka. Donji dio tijela ogrnut im je haljinom ispod koje proviruju bosa stopala. S obje ruke ispred sebe, u visini struka, Nimfe drže školjke. Glave su im krupne i nasadene na široke vratove, a frizura im je svima slična. Sve imaju kosu podijeljenu po sredini tjemena. Masa kose počesljana je postrance i pokriva uši. Na tjemenu im stoji nakupina kose.

Rad je dosta grub. Reljef je očito izradio klesar koji je slabo poznao vještinu oblikovanja kamena. Glave su vrlo krupne, tijelo je dugo, a noge razmjerno kratke. Lica pokazuju pravilan oval, usta su malena, čelo je glatko, ramena su nejednaka. Krajnja lijeva Nimfa nema oči u istoj ravnini. Osobito su nezgrapno isklesane ruke. Klesar očito ne zna kako prikazati prste koji drže školjku. To je, dakle, sve u svemu naivan i skroman rad priučenog klesara.

b) Natpis

Za razliku od reljefa, natpis je znatno pravilniji. Slova su pravilna, malo izdužena kapitala, koso urezanih žljebova te užih i debljih hasta. Očito je da je natpis klesala osoba s iskustvom u rezanju slova u kamenu.

Kao i reljef, natpis je fragmentaran. Što se tiče njegova očuvanoga dijela, uglavnom je sve jasno. U gornjem retku nalazilo se ime osobe koja posvećuje reljef. U cijelosti se očuvao samo *cognomen* *EVVARISTVS*, a od nomena samo njegov završetak ...*VS* (ostalo je propalo), što ne pruža nikakve mogućnosti za njegovu restituciju. Osim toga, s lijeve je strane stajao *praenomen*, dakako u kratici. S lijeve je strane, dakle, moglo biti najviše pet do šest slova. Što se pak kognomena tiče, smije se kazati da je on razmjerno čest u Dalmaciji.⁸⁴ Izvorno je grčkog podrijetla, ali to ne znači da je i posvetitelj natpisa bio orijentalac, jer je notorna činjenica da takav kognomen jednako mogu nositi ljudi iz drugih krajeva kao i dalmatinski domoroci, osobito u kasnije carsko doba kada autohtona imena nestaju, a istočna se miješaju među zapadna i obrnuto, kada se pomalo izjednačavaju razlike među pučanstvom Rimskoga carstva.

Za sadržaj drugoga retka od koristi je samo reljef. S obzirom na to da je reljef pouzdan prikazivao figure Silvana i Nimfa, trebalo bi očekivati posvetu *Silvano et Nymphis*. Kako tih šesnaest slova ne bi moglo stati u raspoloživi prostor, valja računati na kratice *Sil(vano) et Nym(phis)* ili pak na još pokraćeniji oblik *SAS et NAS* ili nešto slično. Uz Silvana je mogao stajati i apelativ *Augustus* ili *Silvester*, ili pak neki drugi (ima ih poprilično). Budući da Nimfe nose atribut vode (školjke), mogle su se nazivati *Fontanae*. U tom bi slučaju i Silvan možda nosio neki atribut *ex qualitate*. U svakom slučaju,

⁸⁴ Usp. Alföldy 1969, 195.

natpis je više ili manje bio standardan, bez posebnih specifičnosti. Na kraju natpisa još je naznačeno *posuit* što, s obzirom na treće lice jednine glagola *ponere*, znači da je samo Euarist bio dedikand.

c) Ikonografska interpretacija

O Silvanu se može vrlo malo kazati s obzirom na stanje sačuvanosti spomenika. Pastirski štap upućuje na mogućnost da su i ostali atributi bili pastirkog karaktera: si-ringa, pas i koza.⁸⁵ U prilog pojavi životinja mogli bi ići i međusobni odnosi likova. Kako Nimfe zauzimaju širinu iznad četiriju slova natpisa, približno ista širina pripadala je i Silvanu, a to znači da su i njegove životinje mogle zauzimati širinu dvaju slova. Za Dijanu po svoj prilici nije bilo mjesta. Nešto više prostora ostalo bi ako uz Silvana nisu bile životinje. U tom je slučaju mogla biti prikazana čak i Dijana. No, Silvan i Nimfe bez drugih božanstava ipak su najčešća kombinacija na takvim reljefima.⁸⁶

Ovakva ikonografska varijanta Nimfa nije osobito česta u Dalmaciji.⁸⁷ Kada je riječ o Nimfama vode, one u Dalmaciji obično drže trske ili neku drugu vodenu biljku, a uz njih se mogu prikazati i vodozemci. Gotovo redovno one su odjevene, iako je ponekad gornji dio tijela nag.⁸⁸ Takav tip Nimfi čest je u Italiji,⁸⁹ a prikazivale su se i u mjestima gdje su postojale tople vode,⁹⁰ kao na primjer u Varaždinskim Toplicama.⁹¹

Reljef, dakle, prikazuje kulturnu zajednicu koja tvori cjelinu u vezi sa šumama, stadi-ma, poljima i vodama. Takav religijski sustav ima svoju logiku, a u njemu dominiraju-ću ulogu ima Silvan. Teško je reći u kolikoj je mjeri na ovome reljefu nazočan epihor-ski kult a koliko se radi o italskom utjecaju, ali su, bez obzira na moguće uplive, takvi kultovi nesumnjivo lokalno utemeljeni.⁹² Ikonografija, a ne religijski sadržaj, može po-primiti vanjske (klasične) utjecaje.

d) Datacija

Da nema frizura, teško da bi bilo drugih elemenata na temelju kojih bi se reljef mo-glo datirati zbog njegovih naivnih i lokalnih karakteristika. Kad je riječ o čisto tehnič-kim karakteristikama, opaža se za dalmatinske razmjere dosta obilna upotreba brzo-

⁸⁵ Usp. D. Rendić-Miočević 1989, 469 i d., tab. LXXIX, LXXX. No, Silvan se mogao prikazati i bez pratećih životinja, a s nekim nepastirskim atributima (primjerice, grožđe).

⁸⁶ D. Rendić-Miočević 1989, 479 i d., tab. LXXXIII,3.

⁸⁷ O tome tipu Nimfa usp. Maršić 1997-1998, 103 i d., sl. 1-7. Iz Dalmacije ih je pet, uključujući i primjerak s Lučca.

⁸⁸ Osim rada D. Maršića usp. i D. Rendić-Miočević 1989, 482 i d., tab. LXXXIV.

⁸⁹ Usp. Schraudolf 1993, 153 i d., tab. X, XI, XII, XIII.

⁹⁰ Epitet *Salutares* vrlo dobro odgovara takvoj ulozi Nimfa i pojavljuje se upravo u Varaždinskim Toplica-ma; usp. D. Rendić-Miočević 1991-1992, 67 i d.

⁹¹ Gorenc 1971, 30 i d., tab. XXII,2; Maršić 1997-1998, 115 i d., sl. 7. Maršić nabraja ukupno 5 primjeraka.

⁹² U vezi sa sumnjama u lokalno podrijetlo Silvana u Iliriku usp. Dorcey 1992, 69 i d., također i Nagy 1994, 773 i d. O Silvanu kao lokalnom božanstvu usp. A. Rendić-Miočević 2003, 407 i d.

rotirajućeg svrdla. To osobito pokazuju kanali uz unutrašnje i vanjske rubove ruku te u naborima haljina.

Frizure djevojaka pokazuju dosta jasne modne karakteristike. To nisu, naime, frizure koje nose božanstva i drugi idealni likovi, nego su oblikovane prema modi svoga vremena. Ako je to tako, tada se nude dobre mogućnosti za kronološko određivanje vremena nastanka reljefa. Iako je u osnovi nelogično što se suvremene frizure rabe za likove koji pripadaju religijskoj sferi, ipak nema dvojbe da se, osobito u raznim provincijama pa i Dalmaciji, takva pojava ipak može opaziti. To, dakako, nije uvijek slučaj. Teško je reći zbog čega je do toga došlo, ali moglo bi se nagađati da su se božanski likovi tako posuvremenjivali i približavali vjernicima.

Sve tri Nimfe imaju vrlo sličnu frizuru. Neznatno različita je samo ona krajnje desno, ali i u njenom je slučaju riječ o varijanti, a ne o različitom načinu češljanja. Kosa im je razdvojena na sredini tjemena gdje se jasno vidi razdjeljak, osobito kod dvije Nimfe s lijeva. Kosa je začešljana od sprijeda prema natrag. Poviše razdjeljka nalazi se jedna pletenica svijena u obruč na sredini tjemena. Ona je vidljiva kod sve tri, a osobito kod krajnjih Nimfa lijevo i desno. Iznad pletenice je kružna, visoko izdignuta punđa. Kod prve i posljednje djevojke punđa je isprepletana poput pletenice. Čini se da su takvim frizurama najbliže paralele one iz prve polovice 2. stoljeća, kod kojih kružna punđa sjedi na tjemenu. Slično oblikovana je i frizura Faustine Maior čija je punđa ispletana, ali je frizura valovitija i ostavlja otkrivene uši.⁹³ I kod običnih žena iz toga doba kosa je na sličan način podignuta iznad tjemena.⁹⁴ Na njihovim se portretima frizure praktički svode na zajednički nazivnik. U kasnije su doba takvi oblici češljanja rjeđi, no ipak se mogu zapaziti na nekim tipovima portreta Faustine Minor,⁹⁵ iako su valovi njene frizure duži. To je još jedan od slučajeva da se i na kulturnim reljefima odnosno na njegovim likovima pojavljuju frizure koje su "posuđene" od portreta. O tome valja voditi računa. Dakako, tip frizure na kulturnim prikazima ne može biti onoliko kronološki precizan kao što je to slučaj kod portreta.

Na temelju iznesenoga smije se pretpostaviti da je reljef nastao po svoj prilici u razdoblju između 140. i 150. godine, uzimajući u obzir i mogućnost dulje upotrebe tipova i varijacija te frizure za još desetljeće-dva.

IV. Podrijetlo spomenika s Lučca

Na kraju treba kazati nekoliko riječi i o podrijetlu spomenikâ koji su ugrađeni u kuće na Lučcu. Kod nas se često nagađa da spomenici uzidani u kuće u široj okolici Solina doneseni upravo iz Salone, središta rimske provincije Dalmacije. Kada su, međutim, u pitanju pučke kuće, teško je računati s mogućnošću prenošenja spomenika iz veće daljine. To je zacijelo bilo skuplje zbog prijevoza, a na taj način nije bilo lako

⁹³ Fittschen, Zanker 1983, 13, br. 13, tab. 16.

⁹⁴ Fittschen, Zanker 1983, 66, br. 87, tab. 109.

⁹⁵ Za tzv. treći i četvrti tip njezina portreta usp. Fittschen 1982., tab. 15, 18.

ni pribaviti dovoljno kamena za gradnju. Samo su bogatije porodice i rafiniraniji pojedinci, težeći za efektima koje proizvode ugrađeni spomenici, mogli kupovati ili posebno naručivati. U tim su se slučajevima spomenici ugrađivali na posebna mjesta u zidovima, vrtovima ili čak u ogradne zidove.⁹⁶ To je mogla raditi i crkva.⁹⁷ I sarkofazi su se vrlo često prenosili iz Salone. Težaci su ih rado kupovali i koristili kao kamenice za ulje. Sarkofazi su bili vrlo pogodni za takvu upotrebu, pa su unatoč razmjerno visokoj cijeni ipak kupovani jer se korisnicima to isplatilo.⁹⁸

Kada je riječ o spomenicima uzidanim u težačke kuće, mjesto njihova nalaza zasigurno nije daleko. Spomenici se u takvim sredinama jednostavno nisu toliko cijenili da bi ih se prenosilo izdaleka, čak i kada je riječ o vlastitim poljima. Ubacivali su se u međe, kao što je to često bio slučaj upravo u Saloni, a rjeđe su se ponosno isticali ugrađebom u kuće. Jeftinije je bilo naručiti novi nego prikupljati stari građevinski materijal, a s njime i arheološke spomenike. Još donedavno Solinjani nisu mnogo cijenili kamene spomenike pa su ih često jednostavno i bez reda ugrađivali, čak su ih ponekad i razbijali kako bi ih sveli na potrebne dimenzije. O toj pojavi svjedoči F. Carrara.⁹⁹

Stanovnici Lučca nisu imali posjeda u Solinu. Njihove su se zemlje uglavnom nalazile na istočnoj strani Splita. Spomenici uzidavani u kuće vjerojatno su bili otkrivani prigodom kopanja temelja tih ili susjednih građevina, a u kuće su ih uzidali njihovi neposredni nalaznici. Takvi su kamenovi mogli dospjeti iz Salone samo ako su graditelji kuća ondje kupovali kamen, a među tim kamenjem moglo je biti i spomenika. Zide kuća na Lučcu, a među njima i onih kuća koje sadrže i spomenike, sagrađeno je, međutim, od uniformiranih približno kvadratičnih blokova. To kamenje nema nikakve sličnosti s onim koje se upotrebljavalo za gradnju luksuznijih antičkih građevina, a još manje s pravokutnim klesancima od kakvih su se gradile kasnoantičke građevine, među njima i kršćanske bazilike. Prema tomu, materijal za gradnju kuća na Lučcu očito se masovno naručivao u suvremenim kamenolomima. Stoga je teško pretpostaviti da su ovdje obrađeni spomenici na Lučac bili doneseni iz Salone.

Na Lučcu je po svojoj prilici postojala neka manja antička aglomeracija, možda čak neki *vicus* ili skupina kuća u okviru salonitanskog agera. Na tome su području, osim ova tri spomenika, bila nađena još dva koja su, nažalost, nestala. Osobito je važan natpis koji je objavio F. Bulić. I on je bio uzidan u jednoj kući u ulici Radunica, nešto malo istočnije od ovdje obrađene skupine spomenika. Natpis je glasio:

⁹⁶ Tipičan su primjer spomenici uzidani u vrt Garagnin-Fanfogna u Trogiru, koje su u Saloni bili iskopali predstavnici te obitelji; usp. Babić 1984, 133 i d.

⁹⁷ U zvonik splitske katedrale bili su uzidani brojni arheološki spomenici, od kojih su neki vrlo važni. Nakon rekonstrukcije zvonika krajem 19. i početkom 20. stoljeća, spomenici su pohranjeni u Arheološkom muzeju u Splitu.

⁹⁸ O takvoj upotrebi usp. Bulić 1912, 4; Bulić 1914, 111.

⁹⁹ Carrara 1850, 97, bilj. 3.

... *AELIV/s Vic/TOR NYM/phis votum / SOLVIT*

Tu je zavjetnu ploču podigao neki *Aelius Victor* (očito je imao i *praenomen* koji se nije očuvao). Izgleda da nije bilo reljefa, no izvorno stanje spomenika nije ni Bulić poznavao. Očito je, dakle, da se tu nalazila *aedes* Silvana i Nimfa sa svetim gajem. Ovaj posvetni natpis nije raniji od Hadrijana za kojega je *Victor* dobio slobodu i primio carev gentilij. Reljef i natpis su, prema tome, vremenski međusobno bliski pa treba pretpostaviti da je to bilo doba najvećeg sjaja svetišta. Bez obzira na to što natpis nije očuvan i što je očito bio manjkav već u doba ugradnje, sasvim je dopušteno pretpostaviti da je posveta bila upućena izvorskim Nimfama, kao što je to slučaj i na reljefu iz Duplančića dvora.

Pri dnu Radunice, odmah pokraj kuće u koju je bio ugrađen već spomenuti reljef Nimfa, izvirao je obilat potok koji je utjecao u sjeveroistočni dio splitske luke. Potok se ondje nalazio sve do početka 20. stoljeća, kada su novogradnje, koje su tada ondje masovnije počele nicati, izmijenile situaciju i uvjetovale njegovo presušivanje.¹⁰⁰ Toponim Radun i njegov deminutiv Radunica označuju vodu i gdje god se pojavljuju upućuju na neki postojeći ili prijašnji izvor. Poznato mi je barem desetak toponima Radun povezanih s vrelima. Voda i jest radost bez koje nema života. Zato ni reljef Silvana i Nimfi u Duplančića dvorima po svoj prilici ne potječe iz Stobreča, kao bi se iz Bulićeva nagađanja dalo zaključiti, nego s Lučca. Zidovi oko mjesta danas nestalog izvora u svojoj strukturi imaju sasvim drugačije oblike kamenja od okolnih kuća. Riječ je o pravokutnim omanjim klesancima (T. II, 4), koji su se osobito rado upotrebljavali u Dalmaciji tijekom carskog razdoblja. U zidu ima i gotovo kvadratnih povećih blokova čija je starost još veća. Naravno da su ti zidovi kasnije prepravljani i prezidavani, ali nedvojbeno materijalom uzetim s lica mjesta. To sve zajedno govori o kontinuitetu gradnje kroz milenije. Sva je vjerojatnost da je oko vrela Radun bilo omanje svetište posvećeno Silvanu, Dijani i Nimfama voda. Tu je život očito trajao još od prethistorije.

Izgubio se i mali natpis koji je bio uzidan u istoj kući gdje je i reljef Silvana i Nimfa. Na natpisu su stajala sljedeća slova:¹⁰¹

P. S. E
FECIT

Kratice od tri slova po svoj prilici odgovara prenomenu, nomenu i kognomenu osobe koja je nešto načinila (*fecit*). Lako je moguće da je riječ o posveti jedne male are Nimfama. Izostanak imena božanstva može se objasniti samo činjenicom da je svima bilo jasno na koga se natpis odnosi pa ime nije bilo potrebno naznačavati. Što se pak

¹⁰⁰ Te podatke priopćio mi je prof. Perislav Petrić, te mu na njima od srca zahvaljujem.

¹⁰¹ Usp. Bulić 1887, 185, br. 192; CIL III 8546.

kratice imena tiče, ona je objašnjiva činjenicom da je natpis privatnog karaktera pa dedikand nije želio da njegovo ime bude opće poznato.

Uz naselje oko izvora vode na Lučcu morala je biti i nekropola odakle je zacijelo potjecala stela Julije Procile, a možda i greda s reljefom Dijane-Hekate.

Činjenica da je na Lučcu postojalo antičko naselje ne znači da ono nije imalo nikakve veze sa Salonom. Dapače, već je spomenuto da su oba spomenika po svoj prilici bila izrađena u salonitanskim radionicama koje su klesale razne spomenike u velikim količinama i svojom produkcijom pokrivala veliko područje.

LITERATURA

- Abramić 1952 M. Abramić, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Festschrift für Rudolf Egger I*, Klagenfurt.
- Alföldy 1969 G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Andreae, Hirmer 2001 B. Andreae, M. Hirmer, *Skulptur des Hellenismus*, München.
- Babić 1984 I. Babić, Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archéologiques de Salone, *Disputationes Salonitanae, II*, VAHD, 77, 133-150.
- Bieber 1967 M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York (rev. ed. sec. Priniring).
- Boschung 1839 D. Boschung, Nobilia opera. Zur Wirkungsgeschichte griechischen Meisterwerke im kaiserzeitlichen Rom, *Antike Kunst*, 32, Heft 1.
- Bulić 1887 F. Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, X, 185.
- Bulić 1897 F. Bulić, Iscrizioni inedite, *BASD*, XX, 36.
- Bulić 1912 F. Bulić, Scavi nelle basiliche urbane di Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909, *BASD*, XXXV, 3-32.
- Bulić 1914 F. Bulić, Iscrizione inedita (Siculi, Bihaći di Castelnuovo di Traù), *BASD*, XXXVII, 107-111.
- Calabi Limentani 1973 I. Calabi Limentani, *Epigrafia Latina*, Milano.
- Cambi 1978 N. Cambi, Dvije carske glave tetrahijskog doba iz Dioklecijanove palače u Splitu, *KB*, 7-8, 17-26.

- Cambi 1980 N. Cambi, Antička Narona – Urbanistička topografija kulturni profil grada, *IzdHAD*, 5, Split, 127-155.
- Cambi 1983-1984 N. Cambi, Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije, *RFFZd*, 23 (10), 29-40.
- Cambi 1985 N. Cambi, Antička skulptura u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, *Kačić*, XVII, 415-432.
- Cambi 1986 N. Cambi, Antički kameni spomenici iz Prološca, *Proložac*, V, 11 i d.
- Cambi 1987 N. Cambi, Studije o antičkim spomenicima u zgradama u Splitu i okolici (II). Reljef u južnom zidu crkve Sv. Duha, *KB*, 17, 7-18.
- Cambi 1988 N. Cambi, Razmišljanja o antičkom portretu djevojke u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, *GodCBI*, XXVI (24), 101-112.
- Cambi 1990 N. Cambi, Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III). Fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu, *KB*, 20, 57-68.
- Cambi 1994-1995 N. Cambi, Još jedamput o Lizipovim djelima u Dalmaciji. U povodu izložbe u Rimu, *RFFZd*, 34 (21), 1-10.
- Cambi 1997 N. Cambi, Studije o spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (IV). Reljef Ivana Evanđeliste u crkvi Sv. Jere na Marjanu, *KB*, 28-29, 25-35.
- Cambi 1998 N. Cambi, Sarkophage salonitanischen Werkstätten, *Akten des Symposiums 125 Jahre Sarkophag-Corpus, Marburg 4.-7. Oktober 1995, Mainz*, 169-181.
- Cambi 2000 N. Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split.
- Cambi 2002 N. Cambi, *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Zagreb.
- Cambi 2005 N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split.
- Carrara 1850 F. Carrara, *Topografia e scavi di Salona*, Trieste.
- Daltrop 1958 G. Daltrop, *Die stadtrömischen männlichen Privatbildnisse trajanischer und hadrianischer Zeit*, Stuttgart.
- Daltrop, Hausmann, Wegner 1966 G. Daltrop, U. Hausmann, M. Wegner, Die Flavier. Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Julia Titi, Domitilla, Domitia. *Das römische Herrscherbild*, II.1, Berlin.
- Die Geschichte* *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II. Klassische Plastik*, Mainz, 2004.

- Die griechische Klassik* *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit, Die Ausstellung in Berlin, Mainz, 2002.*
- Dorcey 1992 P. F. Dorcey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden – New York – Köln.
- Ferguson 1974 J. Ferguson, *The Religion of the Roman Empire*, London.
- Fittschen 1982 K. Fittschen, *Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen.
- Fittschen, Zanker 1983 K. Fittschen, P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, Mainz.
- Goethe 1989 H. R. Goethe, *Studien zu römischen Togardarstellungen*, Mainz.
- Gorenc 1971 M. Gorenc, Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimske unutrašnjosti Norika i Panonije, VAMZ, V, 15-46.
- Heilmayer 1970 D. Heilmayer, *Korintische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römische Architekturdekoration*, Heidelberg.
- Jucker 1995 I. Jucker, *Skulpturen der Antiken-Sammlung Ennetwies, Monumenta Artis Romanae, XXV*, Mainz.
- Kajanto 1965 I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki.
- Klement 1890 K. Klement, *Sculpturen von Dalmatien*, AEM, 13, 1-9.
- Koch, Sichtermann 1982 G. Koch, H. Sichtermann, *Römische Sarkophage, Handbuch der Archäologie*, München.
- Kraus 1967 Th. Kraus, *Die römische Weltreich*, Berlin. *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*, Basel-Düsseldorf
- Lexikon der Mythologie* W. H. Roscher (ur.), *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*, Leipzig, 1894.-1897.
- Lullies 1956 R. Lullies, *Griechische Plastik von Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus*, München.
- Mac Donald 1982 W. L. Mac Donald, *The Architecture of the Roman Empire, I. An Introductory Study*, New Haven – London.
- Mac Donald 1986 W. L. Mac Donald, *The Architecture of the Roman Empire, II. An Urban Appraisal*, New Haven – London.
- Maršić 1997-1998 D. Maršić, Ikonografski tip nimfa sa školjkama, VAMZ, XXX-XXXI, 103-122.
- Mitten-Doeringer 1967-1968 D. G. Mitten-S.F. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World*, Fogg Art Museum-Citty Art Museum of

- Saint Louis-The Los Angeles County Museum of Art, Mainz.
- Nagy 1994 A. Nagy, s. v. Silvanus, LIMC VII,1, 773.
- Niemeyer 1968 H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin.
- Pape 1884 W. Pape, *Wörtrebuch der griechischen Eigennamen*. 3. Aufl. bearbeitet von G. E. Bensler, Braunschweig.
- Pflug 1989 H. Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz.
- Polyklet* *Polyklet, der Bildhauer der griechischen Klassik. Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main, Frankfurt, 1990.*
- Poulsen 1974 V. Poulsen, *Les portraits romains II*, Copenhagen.
- A. Rendić-Miočević 2003 A. Rendić-Miočević, Répresentations culturelles figurées sur le territoire des Dalmates Illyriens, u: *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Neue Funde und Forschungen* (ed. P. Noelke), *Akten des VII. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömische Kunstschaftens, Köln, 2-5 Mai 2001*, Mainz, 407-419.
- D. Rendić-Miočević 1954-1957 D. Rendić-Miočević, Nova kasnoantička stela iz Solina, VAHD, LVI-LIX, 156-162.
- D. Rendić-Miočević 1959-1960 D. Rendić-Miočević, Nekoliko monumentalnih nadgrob-nih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, Diadora, 1, 107-131.
- D. Rendić-Miočević 1989 D. Rendić-Miočević, Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografske studije o spomenicima s teritorija Delmata, u: *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije*, Split, 461-506.
- D. Rendić-Miočević 1991-1992 D. Rendić-Miočević, O akvejasijskoj epigrafskoj baštini i posebnostima njezinih kulturnih dedikacija, VAMZ, XXIV-XXV, 67-74.
- Richter 1984 G. A. M. Richter, *The Portraits of the Greeks*, Oxford (abridged and revised by R. R. R. Smith).
- Rinaldi Tufi 1971 S. Rinaldi Tufi, Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, *Atti della Accademia Nazionale dei*

- Lincei anno CCCLXVIII. Memorie classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, vol. XVI, fasc. 3.
- Santa Maria Scrinari 1972 V. Santa Maria Scrinari, *Museo Archeologico di Aquileia. Catalogo delle sculture romane*, Roma.
- Schraudolf 1993 E. Schraudolf, *Römische Götter Weichungen mit Reliefschmuck aus Italien. Altäre, Basen und Reliefs*, Heidelberg.
- Sichtermann, Koch 1975 H. Sichtermann, G. Koch, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen*, Tübingen.
- Simon 1990 E. Simon, *Die Götter der Römer*, München.
- Wegner 1939 M. Wegner, *Datierung römischer Haartrachten, Archäologischer Anzeiger*, 278 i d.
- Wegner 1956 M. Wegner, *Hadrian, Plotina, Marciana, Matidia, Sabina, Das römischer Herrscherbild II.3*, Berlin.
- Wiegartz 1976 H. Wiegartz, *Kaiserzeitliche Reliefs – Sarkophage in den Nikolaoskirche*, u: J. Borchardt u. a., *Myra eine lykische Metropole*, Berlin.
- Zanker 1974 P. Zanker, *Klasizistische Statuen*, Mainz.

Summary

Roman Stone Monuments Built into Houses in the Quarter of Lučac (Split)

Three Roman stone monuments are built into three houses in the town quarter of Lučac in Split, while additional two have recently disappeared. Of the three pieces still in place one each can be found at no. 25, Trumbučac, no. 2, Dvornikova, and no. 5, Duplančića dvori.

The first piece is a stele of Iulia Procilla (T.I.1-4). Its gable is supported on two pilasters and itself superimposes a large field featuring a depiction of the deceased. The lowest register is an inscription field with the following epitaph: *Iuliae Procillae / L(uci) Iul(i) Pepaphroditi filiae / ann(or)um XXII L(ucius) Iulius Crescens / et L(ucius) Iulius Doryphorus L(uci) / Liberti Patronae b(ene) m(er)enti posuer(unt)*. The inscription field rests on the lowermost, unpolished part of the stele. The portrait is considerably damaged on the front, but its sides are well preserved, enabling at least some facial features to be discerned. The type of hairstyle is very interesting. A band of hair with cuts denoting strands runs from ear to ear across the forehead, dividing the hairdo into two main parts. The lower portion is fairly indiscernible, but the ears are free and there is a conically raised part of hair on the top of the head. Behind the band of hair on the forehead, braids run towards the back. This hairstyle was cherished by the following imperial ladies: Plotina, Marciana, Matidia and, very shortly, Sabina. Since it appears

that the girl in question does not feature a nest-like bun, her hairstyle is the nearest to that of Plotina. Although the conical part is otherwise not typical of Plotina's hairstyle, some private portraits, like the one from the Museo Capitolino in Rome, show a similar feature, testifying therefore to a variant of Plotina's hairdo on the piece under discussion. Nevertheless, the hairstyles from the Museo Capitolino and that from Split are not identical. On balance, the latter still shows a form stemming from Plotina's hairdo. The girl wears a tunic and a mantel (probably not a *palla*) showing typically schematised triangular creases, reminiscent of certain statues from Trajan's time. Both the hairstyle and the design of the clothes point to the second or third decade of the 2nd century as the time of the execution of the stele. It transpires from the inscription that the tomb stone to Iulia was set up by Crescens and Doryforus, two freedmen (*libertini*) of her father Lucius Iulius Pepaphroditus. The latter is very interesting, since he was probably named after the statues, the most famous of which was that made by Polykleitos, although another one made by Aristodemos was mentioned by Pliny the Elder. It was otherwise a name appropriate for a strong man (instead of Fortis, Firmus or Maximus). An example of the stele of one Diadoumenos from Rome, who carved a relief of a real Polykleitos' Diadoumenos as an allusion to his own name, testifies that Roman surnames (*cognomina*) did indeed occur in imitation of famous statues. Of the four *cognomina* appearing on the inscription two are of Latin and two of Greek origin. This, however, does not establish their bearers as originating from the West and East respectively.

The second piece is a relief of a woman with a lune above the forehead, executed on a sub-square surface of a stone block (T.II,1-2). The motif of lune is undoubtedly symbolic of the moon. On so-called Endymion sarcophagi the goddess Selene (Luna) has a lune above the forehead. However, other deities have this attribute as well, for instance Diana Lucifera in the capacity of the light-giver. Diana is often shown as the goddess of the nocturnal light, which relates her to Selene, or as a bearer of light into the Underworld, which identifies her with Hekate. As the goddess of the nocturnal light, Diana is very accurately exemplified by two sculptures, one from the Museo Capitolino in Rome, the other from the village of Čitluk (Roman Aequum) near the town of Sinj in Dalmatia. The goddess from the Museo Capitolino holds a torch in one hand and has the lune above the forehead, while that from Čitluk has a torch in each hand, and the lune is behind her shoulders. Yet another depiction of Diana with the lune on her head stems from the Čitluk area. She is shown in the company of the god Silvanus on a relief sculpture taken out from its original place in a cliff, and is now in the Archaeological Collection of the Franciscan monastery in Sinj. This piece most probably belonged to a small temple to Silvanus, Diana and the Nymphs, as can be inferred from kindred monuments stemming from the same area. Although the mentioned triad was most often worshipped jointly, this cannot be established beyond doubt in the present case. The relief most probably stems from the later 2nd or the earlier 3rd

century, as is indicated by the hairstyle and the grain-like execution of the irises. The suggested date is, however, not certain, due to fairly indeterminate sculptural characteristics.

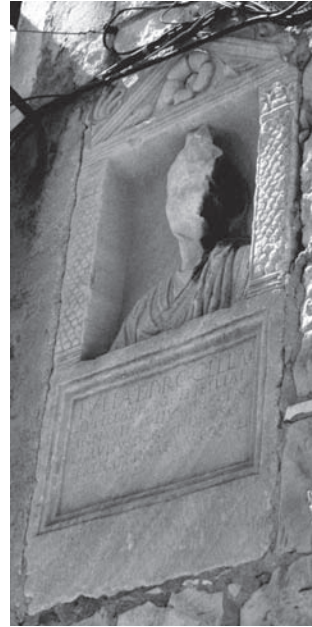
The third piece is a fragmented relief featuring Silvanus and the Nymphs (T.II,3). Three Nymphs have been preserved, while only a hand holding a shepherd's crook (*pedum*) remained from the figure of Silvanus. The relief superimposes the following inscription: *...us Euvaristus / posuit*. The missing part of the inscription apparently contained a dedication to Silvanus and the Nymphs: probably *S(ilvano) A(ugusto) S(acrum) et Nym(phis)*, or the like. The upper parts of the Nymphs' bodies are naked, and the shell each of them holds in front testifies to their identity as water-Nymphs. They all have the same hairstyle, featuring a round bun above the forehead, that is, on the crown of the head above the parting of the hair. This hairstyle started with the early Antonines and was in fashion for several decades. It should, however, be admitted that this relief may not be stemming from Split, but from the town of Stobreč (Roman *Epetium*).

On the other hand, another fragmentary inscription to the Nymphs (and probably also to Silvanus) had indeed been found in the Lučac district, but has since disappeared. The inscription ran: *Aelius Victor Nymphis votum solvit*, and was undoubtedly dedicated to the water-Nymphs. Yet another lost piece was a small altar (*ara*) with an abbreviated name of the dedicator and the word *fecit* below. Although the deity was not specified, it must have been the Nymphs. There was no need to adduce the names of the deities, as the inscription stems from a definitely established shrine to Silvanus and Nymphs. As recently as the beginning of the 20th century there was a lavish brook in that place, which further explains the watery iconography (shells) of the Nymphs. In the nearest vicinity, within the same district, is the street called Radunica, meaning *a water source* in Croatian. The importance of a life-giving water in this place, situated in the municipal territory (*ager*) of Salona, gave impetus to the development of a settlement (*vicus*) and a small graveyard. In the vicinity there are stone blocks resembling to the ancient dressing (T.II,4). The new wall was very likely built with old blocks.

Translation: *Branka Migotti*

Sl. 1. Stela Julije Procile (Lučac – Split),
prednja strana / Fig. 1. Stele of Iulia Procilla
(Lučac – Split), front view.

Sl. 2. Stela Julije Procile (Lučac – Split),
pogled s desne strane / Fig. 2. Stele of Iulia
Procilla (Lučac – Split), right-side view.

Sl. 3. Stela Julije Procile (Lučac – Split),
portret, prednja strana / Fig. 3. Stele of Iulia
Procilla (Lučac – Split), the portrait, front view.

Sl. 4. Stela Julije Procile (Lučac – Split),
portret, pogled s lijeve strane / Fig. 4.
Stele of Iulia Procilla (Lučac – Split), the
portrait, left-side view.

Sl. 1. Reljef božice s lunulom (Lučac – Split),
prednja strana / Fig. 2. Relief of a lunate goddess
(Lučac – Split), front view.

Sl. 2. Reljef božice s lunulom
(Lučac – Split), desni profil
/ Fig. 3. Relief of a lunate goddess
(Lučac – Split), right-side view.

Sl. 3. Reljef Silvana i Nimfi (Lučac – Split)
/ Fig. 3. Relief of Silvanus and the Nymphs
(Lučac – Split).

Sl. 4. Zid na Lučcu izrađen od antičkih blokova
/ Fig. 4. The wall in Lučac, constructed from
roman ashlers.

TINO LELEKOVIĆ

RELJEFNA *TERRA SIGILLATA* IZ WESTERNDORFA S PODRUČJA CIBALA (VINKOVCI, ISTOČNA HRVATSKA)

Tino Leleković
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb

UDK 904:73.027.2"652"(398Cibalae)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

Terra sigillata u Cibale (Vinkovci) uvozila se tijekom 2. i 3. st. Iako postoji mogućnost lokalne proizvodnje, većina nalaza iz Cibala može se interpretirati kao uvoz iz provincija Retije i Galije. Od 544 nalaza reljefne sigilate 13% ili 72 komada pripisuje se radionici Westerndorf. Dovođenjem u vezu rezultata analize dobivenih na toj skupini nalaza s dosad objavljenim podacima vezanim uz westerndorfsku sigilatu u susjednim krajevima, pokušavaju se izvući zaključci o načinu trgovine i o distribuciji westerndorfskog materijala na području jugoistočne Panonije i Gornje Mezije.

Ključne riječi: Panonija, Mezija, Cibale, Vinkovci, antika, rimska trgovina, terra sigillata
(Key words: Pannonia, Moesia, Cibalae, Vinkovci, Roman period, Roman trade, terra sigillata)

Vinkovci su poznati kao jedno od najbogatijih arheoloških nalazišta u Hrvatskoj. Zahvaljujući svom izuzetnom geografskom položaju područje Vinkovaca kroz cijelu je prapovijest bilo mjesto na kome su se ljudi trajno zadržavali. U užem centru Vinkovaca nalazi se lokalitet tipa *tella* s kulturnim slojem debljine preko 8 m. Najmlađi sloj *tella* rimski je sloj nastao tijekom postojanja rimskog naselja *Cibalae*.

Po sadašnjim spoznajama naselje u Cibalama dijelilo je istu sudbinu s ostalim naseljima ovoga dijela Carstva: osnovano je tijekom rimske okupacije i romanizacije u 1. st. poslije Krista, a razvijalo se tijekom procvata i urbanizacije Panonije za Hadrijanove vladavine, kada je steklo status municipija. Za vladavine Severa, nakon krize uzrokovane markomanskim ratovima, Cibale su doživjele svoj najveći razvoj i ekonomski prosperitet koji se odrazio u činjenici da je za vrijeme severske dinastije grad stekao status kolonije.¹

Slučaj je htio da se gradska jezgra današnjih Vinkovaca u potpunosti poklapa s rimskim Cibalama, tako da su u posljednjih 50 godina zaštitnim istraživanjima

¹ Mócsy 1974, 136-139.

otkrivene velike površine unutar gradskih bedema. Posebno bi trebalo istaknuti niz istraživanja izvedenih u gradskoj jezgri tijekom 70-ih godina, za potrebe gradnje velikih komunalnih i gospodarskih objekata (upravna zgrada PIK-a, Pošta, Jugobanka, zgrada općine, NAMA, Hotel i trgovina Zvijezda). Tim iskopavanjima prikupljeni su važni podaci o rasteru grada, no ujedno i velike količine arheološkog materijala koji je pohranjen u Gradskom muzeju u Vinkovcima.²

Obnovom muzeja nakon razaranja u Domovinskom ratu i zapošljavanjem još dva arheologa kustosa stvoreni su uvjeti za razvrstavanje i revidiranje materijala prikupljenog u proteklih 60 godina. Prilikom razvrstavanja materijala kustosi su izdvojili fragmente sigilate, prikupivši pritom zbirku koju čine deset čitavih sigilatnih posuda i preko 2.000 fragmenata sigilate, od čega skoro 600 reljefno ukrašenih ulomaka. Obrada reljefne tere sigilate predmet je mog magistraskog rada, a preostala, *glatka* sigilata bit će obrađena i objavljena nakon reljefne sigilate. Nalazi iz vinkovačke zbirke tere sigilate mogu se datirati od sredine 2. do sredine 3. stoljeća.

Terra sigillata, jedna od vrsta finog rimskog stolnog keramičkog posuđa, uvijek se s pomnjom prikupljala i obrađivala. To s jedne strane treba zahvaliti njenom izgledu, jer je finoćom izrade i ukrasima uvijek plijenila pozornost. Još veća važnost sigilate proistječe iz činjenice što su se nađeni komadi mogli lako datirati, tako da fragmenti sigilate spadaju u skupinu nalaza koji precizno datiraju slojeve u kojima su nađeni. *Terra sigillata* pokazala se iznimno zahvalnom i za proučavanje trgovačkih i prometnih veza, te uopće za proučavanje ekonomije Rimskoga Carstva.³

No, prilikom stavljanja sigilatnih nalaza u širi kontekst otvara se problem obrade rezultata dobivenih analizom sigilatnog materijala. U posljednjih nekoliko desetljeća učinjeno je jako mnogo u traženju odgovora na pitanja vezana uz proizvodnju sigilate,⁴ no nedovoljno u smjeru razvijanja metodologije koja bi rješavala pitanja vezana uz distribuciju sigilate. Nije razvijena metodologija kojom bi se iz fragmenata sigilatnog posuđa mogli izvući podaci vezani uz ekonomiju i trgovinu nekog grada.

Primjerice, Cibale su na regionalnom nivou s vremenom stasale u važan centar.⁵ Pretpostavljeni razvoj i prosperitet naselja trebali bi se odražavati na predmetima koje su stanovnici grada upotrebljavali u svakodnevnom životu, a posebno bi se trebali odražavati na predmetima uvoženima iz drugih dijelova Carstva, koji su u svoje vrijeme imali visoku cijenu.⁶ Nalazi tere sigilate trebali bi omogućiti rekonstrukciju ili bar obrise trgovačkih putova i trgovine kojima je jedan provincijalni grad bio povezan sa svijetom. Tema ovoga rada, kao i cijele studije za koju je u tijeku analiza sigilate iz Vinkovaca, jest upravo iščitavanje podataka važnih za ekonomiju, trgovinu i transport

---

² Iskra-Janošić 2001, 65-104.

³ *Form and Fabric, passim.*

⁴ Mees 2002, *passim*; DAF, *passim.*

⁵ Dimitrijević 1979, 148-150.

⁶ Darling 1998, 169.

roba unutar podunavske regije, posebno jugoistočne Panonije.

Za proučavanje sigilate ključne su dvije činjenice. Prvo, velik broj posuda reljefne sigilate te skoro sve posude glatke sigilate majstori su potpisivali pečatima sa svojim imenom ili s imenom radionice u kojoj je ta posuda bila proizvedena. Drugo, reljefna se sigilata proizvodila u kalupima, a ukras se nanosio utiskivanjem pečata na unutrašnju stijenku kalupa, s time da se svaki od pečata može dovesti u vezu s nekom od radionica, odnosno majstora. Ako tim činjenicama dodamo još i kvalitetu pečenja, fakturu i kvalitetu izrade, s velikom je preciznošću moguće odrediti porijeklo i vrijeme izrade svakog nađenog komada.⁷

Ključna je i činjenica da se sigilata gotovo isključivo proizvodila u velikim keramičarskim centrima u kojima je djelovalo i po nekoliko radionica s više majstora. Roba se izvozila na vrlo velike udaljenosti, pa su zbog što jeftinijeg transporta takvi keramičarski centri uvijek nastajali uz velike vodene putove. Ondašnja situacija u rimskoj državi omogućila je izvoz na velike udaljenosti, pa su neke radionice imale jako velika tržišta, s tim da su, naravno, tržišta različitih radionica i opsegom i geografski varirala, odnosno, proizvodi iz pojedinih radionica u različito su vrijeme pritjecali u različite dijelove Carstva.⁸

Provincija Panonija nalazila se u sklopu "podunavskog tržišta" koje je svoje potrebe za sigilatom tijekom 1. i 2. stoljeća zadovoljavalo uvozom iz sjevernoitalskih, južnogalskih i srednjegalskih radionica, da bi s drugom polovicom 2. stoljeća tržište postupno, a potom i potpuno preuzeo uvoz iz istočne Galije, Germanije i Retije. Uvoz sigilate vremenski se može podijeliti u tri razdoblja. Prvo razdoblje bi obuhvaćalo uvoz prije i za vrijeme markomanskih ratova, drugo razdoblje počelo bi sa svršetkom markomanskih ratova i obuhvaćalo bi uvoz za gotovo čitavo vrijeme vladavine Severa, a treće bi razdoblje obuhvaćalo kasni severski i poslijeseverski period.⁹

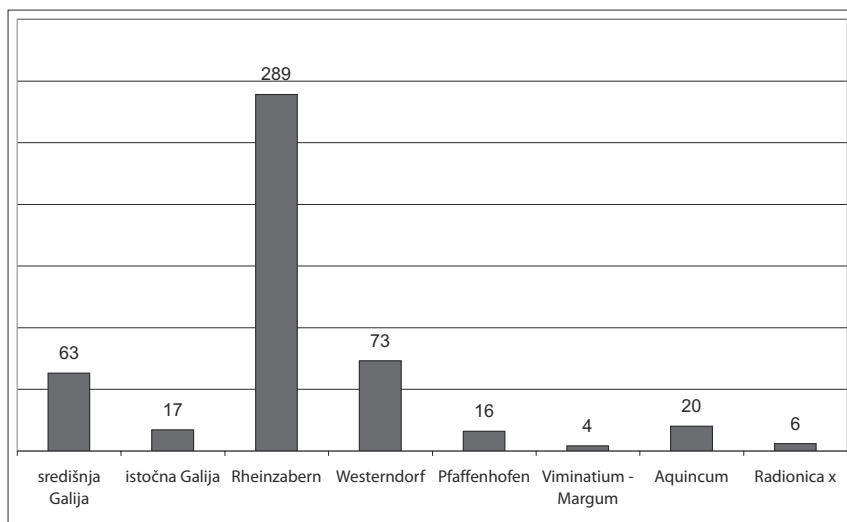
Cibale ne odstupaju od pravila koje važi za ostale podunavske gradove. Od 544 reljefno ukrašena fragmenta, za 46 komada (ili 8%) nije moguće odrediti porijeklo. Većina nalaza, 289 fragmenata (62, 85%), može se povezati s proizvodnjom u istočnogalskom naselju Rheinzabernu. Nešto preko 15% prepoznatih komada može se povezati s proizvodnjom u središnjoj Galiji, 15% s retijskim radionicama u Westerndorfu i Pfaffenhofenu, a tek za 5,6% nađene reljefne sigilate može se reći da su lokalni panonski i mezijski proizvodi.

Kao ishodišna točka u proučavanju uvoza sigilate u Cibale najpogodnija se pokazala sigilata proizvedena u Westerndorfu. Naime, radionički centar Westerndorf djelovao je relativno kratko vrijeme – proizvodnja počinje nakon markomanskih ratova, oko 175., da bi bila prekinuta već 233., kada u Retiju provaljuju Alamani i ruše radionicu. Zbog nalaza westerndorfske sigilate na podunavskim lokalitetima, koji se mogu

⁷ Bernhard 2000, 138-141; Peacock 1982, 114-128.

⁸ Gabler 1983, 355.

⁹ Gabler 2002, 71-81.

Sl. 1. Nalazi reljefno ukrašene sigilate s područja Vinkovaca / Fig. 1. Finds of relief decorated terra sigillata from the area of Vinkovci.

datirati sve do u 260-e, pretpostavlja se da proizvodnja nije bila potpuno uništena i da se sigilata Westerndorf proizvodila do konca 250-ih, no ipak u mnogo manjem obimu nego ranije.¹⁰

Majstor *Comitalis* svoju proizvodnju seli iz Rheinzaberna u Westerndorf, vjerojatno uvidjevši mogućnosti podunavskog tržišta koje je zbog ratnih zbivanja u Retiji gotovo u potpuno prekinulo trgovačke veze s Porajnjem, odnosno s radionicom Rheinzabern. H.-J. Kellner pretpostavlja kako je proizvodnja u Westerndorfu bila gotovo u cijelosti namijenjena izvozu u podunavske provincije, jer proizvode ove radionice ne nalazimo u drugim dijelovima Carstva.¹¹

Nakon markomanskih ratova Panonija se vrlo brzo oporavlja i ulazi u razdoblje blagostanja, što se posebno osjeća u gradovima uz limes. Obnavlja se gospodarstvo, pa tako i stare trgovačke veze zahvaljujući kojima opet dolazi do znatnog prodora rheinzabernskog materijala u Panoniju. Zahvaljujući porastu standarda u podunavskim provincijama, porasla je i potražnja za finom keramikom, zbog čega su nove radionice uz Rheinzabern mogle nesmetano izvoziti u podunavske zemlje. Cijena transporta uvelike je utjecala na konačnu cijenu proizvoda: lokacija uz Dunav minimalizirala je troškove prijevoza, što je Westerndorf činilo konkurentnijim na tržištu.¹²

U tom razdoblju, odnosno za vrijeme severske dinastije, oba radionička centra

¹⁰ Kellner 1993, 266.

¹¹ Gabler, Kellner 1993, 266-270.

¹² Gabler 1983, 354.

izvoze svoju robu na podunavsko tržište.¹³ Westerndorfski materijal uglavnom se nalazi na lokalitetima uz Dunav, dok je na lokalitetima u unutrašnjosti provincije gotovo zanemariv.¹⁴ Jasan razlog tome je tadašnji nesrazmjer ekonomskog uzleta između gradova u unutrašnjosti i onih uz limes, pogotovo kad se uzme u obzir koncentracija vojnih postrojbi uz granicu. Ne čudi činjenica što je većina westerndorfskog materijala pronađena upravo uz limes, no nejasno je zašto se taj trend ne odnosi i na sigilatu iz Rheinzaberna. Naime, rheinzaberna *terra sigillata* podjednako je zastupljena i u unutrašnjosti i na području uz Dunav.¹⁵

Iako je prva studija o westerndorfskom materijalu objavljena još 1948.¹⁶, te iako je ubrzo i P. Karnitsch objavio niz kataloga reljefne tere sigilate iz Iuvavuma, Lauriacuma, Ovilave i Veldidena s velikom količinom sigilate iz Westerndorfa¹⁷, tek u 1980-im i 1990-im H.-J. Kellner¹⁸ objavio je niz sintetskih članaka u kojima je problematizirao proizvodnju sigilate u Westerndorfu. Stvorio je katalog ukrasnih motiva, što mu je poslužilo kao osnova za sintezu dosadašnje spoznaje o proizvodnji u Westerndorfu. Kellner je obradom materijala došao do zaključka o postojanju tri majstora, odnosno tri radionice:

- 1) radionica *Comitalis*,
- 2) radionica *Helenius*,
- 3) radionica *Onniorix*.¹⁹

Komicijalova radionica specifična je po činjenici što je u njoj uz Komicijala djelovalo još pet majstora. Najranije proizvode iz te radionice raspoznavamo po pečatu *COMITALIS* i po puncama nalik onima koje je majstor koristio u svojoj prijašnjoj radionici u Rheinzabernu. Komicijalovi proizvodi imaju strogo određeni stil ukrašavanja te ujednačenu kvalitetu izrade ukrasa i pečenja keramičkih posuda.²⁰ Zahvaljujući visokoj kvaliteti ukrasa, kvaliteti izrade i boji *slipa*, te uporabi karakterističnih puncica (npr. *Ovula E 1* i *E 2*)²¹, proizvodi radionice *Comitalis* s lakoćom se mogu izdvojiti od ostalih fragmenata westerndorfske proizvodnje. (T. 1; T. 2).

U vrlo kratkom vremenu Komicijal je uspio svojom sigilatom zavladatai podunavskim tržištem, tako da je ubrzo uvidio potrebu za povećanjem proizvodnje i u svoju je radionicu uveo druge majstore. Nije poznato u kakvom su odnosu bili pridošli majstori prema vlasniku radionice, no zahvaljujući puncama i pečatima s potpisom

¹³ Ta se tvrdnja odnosi samo na Podunavlje, jer Rheinzabern obnavlja izvoz i u zapadne provincije, dok Westerndorf izvozi isključivo u podunavske provincije. Važno je također naglasiti da, uz ta dva najveća centra, u Panoniju izvoze i manje radionice kao što je Pfaffenhofen.

¹⁴ Gabler, Kellner 1993, 269-270.

¹⁵ Gabler 1983, 354-355.

¹⁶ Kiss 1948.

¹⁷ Vidi Karnitsch, u popisu literature.

¹⁸ Vidi Kellner, u popisu literature.

¹⁹ Gabler 1983; Kellner 1994, 353.

²⁰ Kellner 1981, 122.

²¹ Kellner 1981, 122.

moguće je te odnose nazrijeti. Komicijal je dopuštao majstorima koji su radili za njega da se potpisuju na posude, što navodi na zaključak da su ti majstori u radionici uživali određenu samostalnost. Vjerojatno je bila riječ o najamnicima koji su plaćali korištenje radionice i uporabu Komicijalovih puncica za ukrašavanje. Pronađeni materijal može se grupirati u šest skupina koje u konačnici odgovaraju proizvodnji pojedinih majstora-najamnika. Imena tih majstora poznajemo s pečata kojima su potpisivali svoje proizvode: *Erotus*, *Decminus*, *Venerius*, *Luppo* i *Helenius*.²²

Od ukupno 35 fragmenata iz radionice *Comitalis*, 11 fragmenata izradio je ili sam vlasnik radionice ili ne postoji dovoljno elemenata da se oni pripisuju nekome od podnajamnika. Za većinu materijala to je moguće, pa se tako majstoru Decminu pripisuje 9 ulomaka, Erotu 5, a Lupu 2.

Pronađene su i posude s pečatom *IASSUS*. Do sada je nađeno nekoliko desetaka fragmenata sigilate ovoga majstora, zbog čega je nemoguće utvrditi je li riječ o majstoru koji je imao vlastitu proizvodnju ili je, sudeći po puncama koje je koristio, riječ o majstoru koji je djelovao u okviru Komicijalove radionice.²³

Helenije je jedini Komicijalov majstor (naučnik?) koje se uspio osamostaliti i stvoriti vlastitu radionicu. Prvotno nije bio poznat odnos Helenija i Komicijalove radionice, do pronalaska dva fragmenta. Prilikom iskopavanja u Pfaffenhofenu iskopana je sigilatna posuda na kojoj su iznimno nađena dva pečata s natpisom *ELENIVS FEC*, jedan na rubu posude i jedan unutar ukrasnog polja. Nedugo nakon toga pronadjen je u Westerndorfu komad s potpisom *ELENIVS F* ukrašen puncama iz Komicijalove radionice. Pomoću ta dva nalaza moguće je rekonstruirati napredovanje jednog najamnog majstora u vlasnika radionice: Helenije je u Westerndorf vjerojatno došao kao nadničar ili rob, u početku je bio zadužen za izradu rubova i nogu na sigilatnim posudama, no uskoro je napredovao kao majstor za izradu kalupa i finaliziranje posuda. Na koncu se kao osposobljeni majstor-lončar osamostalio i započeo vlastitu proizvodnju.²⁴

Za razliku od grupe *Comitalis*, na proizvodima koje pripisujemo grupi *Helenius* kvaliteta izrade znatno varira, a stil je prilično neujednačen. Neujednačenost stila u početku je zbunjivala, ali je postala razumljiva nakon što se ispostavilo da se posude s Helenijevim potpisom istovremeno proizvodilo u nekoliko radionica (Westerndorf, Pfaffenhofen, Rheinzabern, Schwabmunchen...). Kako su se koristile slične punce, za sada ne postoji dovoljno "razlikovnih puncica" koje bi omogućile razdvajanje Helenijeve robe po ispostavama.

Glavni parametri za određivanje porijekla Helenijeve robe kvaliteta je pečenja i kvaliteta izrade ukrasa i boja premaza. Analiza materijala na osnovi boje i kvalitete premaza (a koja se zasniva na pretpostavci da je westerndorfska proizvodnja nužno kvalitetnija od Pfaffenhofenske) prilično je nepouzdana, pa lako može doći

²² Kellner 1981; Gabler 1983, 352-354.

²³ Kellner 1981, 124-125.

²⁴ Kellner 1981, 175.

do pogreške. Iako je po sadašnjem stanju istraženosti vrlo teško definirati jasnu podjelu Helenijevo materijala po ispostavama, na ciblaskom materijalu takva je podjela obavljena. Stoga su u ovome radu prikazani samo oni Helenijevi proizvodi za koje se s velikom sigurnošću može reći da su izrađeni u Westerndorfu. Od ukupno 48 Helenijevih nalaza, westerndorfskom pogonu pripisuje se 31 komad, a pfaffenhofenskom 16 komada. Iako se za neke od fragmenata (npr. T. 5, 47-48) zbog loše kvalitete izrade posuda i lošeg premaza može posumnjati u porijeklo, s određenim odmakom te fragmente pripisujemo westerndorfskoj a ne pfaffenhofenskoj ispostavi. Otvoreno pitanje predstavlja fragment s prikazom orla (T. 5, 54). Njegova se punca naime ne nalazi u Kellnerovom katalogu²⁵, što bi taj fragment definiralo kao Helenijev proizvod iz Westerndorfa. Punca orla s tog fragmenta nalazi se na rheinzabernskim proizvodima, odnosno navedena je u RiFi katalogu, no bez jasnih odrednica koji su je majstori u Rheinzabernu koristili.²⁶ Druga punca na tom fragmentu – amazonka – tipična je za Komicijalovu radionicu, ali u većim dimenzijama nego što je to ova. Bez obzira što punce ne navode na zaključak da je riječ o Helenijevom proizvodu, zbog fature i svijetlo crvene boje premaza ovaj fragment može se pripisati westerndorfskoj ispostavi radionice *Helenius*. Dakle do sada se, uz određenu ogradu, može izdvojiti 31 fragment iz Helenijeve ispostave u Westerndorfu (T. 3; T. 4; T. 5; T. 6, 56-60).

Roba iz Onioriksove radionice relativno je rijetka. Na većini panonskih lokaliteta Onioriksove sigilate uglavnom nema. Njegov je pogon bio najkasnije osnovana radionica u Westerndorfu, što je vjerojatno i razlog malom broju nalaza. Stil mu je vrlo ujednačen, a posude su kvalitetno pečene.²⁷ Kvalitetna izrada ukrasa i korištenje karakterističnih puncu koje su tipične isključivo za ovog majstora (T. 6 / 61-64), a prije svega specifična *ovula*, proizvode iz ove radionice čine lako prepoznatljivim.

Donedavno je prevladavalo mišljenje kako je Onioriks u Westerndorf došao iz srednje Galije, jer je koristio punce slične onima iz srednjogalskih radionica. S boljim poznavanjem westerndorfskog materijala postalo je očito kako je te "srednjogalske punce" iz srednje Galije u Westerndorfu prenio Helenije, a nakon određenog vremena ih je iz Helenijeve radionice preuzeo Onioriks. Naime, Onioriks je svoje naukovanje vjerojatno proživio u Helenijevom pogonu, da bi po zatvaranju tog pogona preuzeo punce koje su se u njemu koristile i započeo vlastitu proizvodnju.²⁸

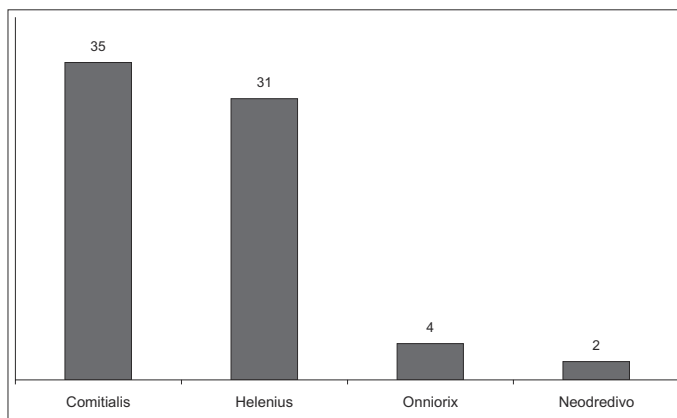
Sa 73 ulomaka westerndorfske robe, odnosno oko 13%, Cibale spadaju među lokalitete s većom koncentracijom westerndorfske sigilate (vidi slike 1, 3 i 4). Treba napomenuti kako se podaci u tablici odnose i na reljefnu i na glatku sigilatu, što dodatno povećava važnost Cibala iz kojih je do sada obrađena samo reljefna *terra sigillata*.

²⁵ Kellner 1981

²⁶ RIFI, 170.

²⁷ Kellner 1993, 249.

²⁸ Kellner 1993, 249, 268-270.

Sl. 2. Nalazi reljefne sigilate iz Westerndorfa, pohranjeni u Gradskome muzeju Vinkovci / Fig. 2.
Finds of relief decorated terra sigillata produced in Westerndorf, now in the Municipal Museum of Vinkovci.

Gotovo polovicu westerndorfskog materijala (35 ulomka) treba pripisati radionici *Comitalis*, 31 ulomaka (39%) radionici *Helenius*, a samo četiri komada radionici *Onniorix*. Samo dva fragmenta nemoguće je pobliže odrediti (slika 2).

Zbog malobrojnosti nalaza westerndorfske sigilate analiza na tom materijalu nepouzdana je, ali su dobiveni podaci za sada jedini dostupni pa su dobra polazišna točka za buduća istraživanja i objavu materijala.

Sagledavanjem svih nalaza westerndorfske sigilate, na području Panonije i Norika ocrtała su se "područja distribucije", odnosno regije u kojima lokaliteti pokazuju zajedništvo glede omjera zastupljenosti pojedinih radionica iz Westerndorfa. Lokaliteti na području Norika povezani su u jednu cjelinu, jer na njima među westerndorfskim materijalom dominiraju Komicijalovi proizvodi. Lokalitete u zapadnoj Panoniji karakterizira podjednaka količina nalaza Komicijalove i Helenijeve robe te su povezani u drugu cjelinu, dok se lokaliteti u istočnoj Panoniji i Barbariku smatraju trećom cjelinom, jer ih karakterizira dominacija Helenijevih proizvoda (vidi slike 3 i 4).²⁹ "Područja distribucije" mogu se primijeniti i na Onioriksove proizvode, pa su tako oni u zapadnom dijelu Panonije rijetki (u Petoviju, Gradišću i u Gerulati za sada ih nema, dok u Brigetiju od westerndorfske robe Onioriksova čini oko 3 %). U istočnoj Panoniji i u susjednom Barbariku Onioriksova je roba češća, pa npr. u Akvinkumu udio Onioriksove robe iznosi 12 %, a u Gorsiumu 14 %.³⁰

Iako bi se očekivalo da struktura westerndorfske sigilate bude najbliža tzv. istočnopanonskom području distribucije, to nije slučaj. Prije svega, po zastupljenosti Onioriksovih proizvoda Cibale odstupaju od istočnopanonskih lokaliteta sa samo

²⁹ Gabler 1983, 354-357; Gabler, Kellner 1993, 267-270.

³⁰ Gabler, Kellner 1993, 269-270.

četiri pronađena komada (3% od ukupnog westerndorfskog materijala), dok omjerom grupa *Comitalis* i *Helenius* (34 : 28 u korist Komicijala) Cibale potpuno odstupaju od svih panonskih lokaliteta.³¹ Omjer nalaza u Cibalama iz tih triju radionica najbližiji je rezultatima koje je Lj. Bjelajac dobila za Gornju Meziju. Među westerndorfskom sigilatama iz Gornje Mezije, uglavnom iz gradova Singiduna i Viminacija, dominira roba iz radionice *Comitalis* (104 komada), *Helenius* je zastupljen s 85 nalaza, a *Omniorix* sa samo 12 fragmenata.³²

Na temelju tih rezultata mogla bi se formirati i četvrta cjelina, odnosno četvrto područje distribucije, koje bi obuhvaćalo Gornju Meziju i jugoistočnu Panoniju. Takav zaključak odgovara pretpostavci B. Rutkowskoga o postojanju važnog distribucijskog središta u Singidunu, iz kojeg je westerndorfska sigilata transportirana dalje uzvodno Savom do Siska i nizvodno Dunavom do Viminacija, odnosno do mjesta odakle se prodavala u Barbariku.³³ Za sada je ovu tezu nemoguće dokazati, jer nedostaju podaci s glavnih rimskih lokaliteta jugoistočne Panonije (Sirmium, Mursa), a velik problem predstavlja i nedostatak podataka o westerndorfskoj sigilati s područja između Intercise i Murse, posebno iz grada Sopišana³⁴ (vidi slike 3 i 4).

Po sadašnjim rezultatima moglo bi se pretpostaviti kako se tržište jugoistočne Panonije i Gornje Mezije opskrbljivalo robom iz Westerndorfa za vrijeme djelovanja radionice *Comitalis*, dok je za djelovanja radionica *Helenius* i kasnije *Omniorix* westerndorfski izvoz u ovaj dio Podunavlja posustao. Tome u prilog idu i nalazi iz Donje Mezije, gdje je nađeno samo 11 nalaza Komicijalove radionice, 10 Helenijeve i tek jedan iz radionice *Omniorix*. Omjeri veoma nalikuju onima kod Lj. Bjelajac, odnosno omjerima pojedinih grupa u Cibalama.³⁵

Na razini grada, nalazi westerndorfske sigilate rasprostranjeni su prilično neravnomjerno. Najveća količina pronađena je na lokalitetima u zapadnom dijelu Vinkovaca (preko 50% westerndorfske sigilate pohranjene u Gradskom muzeju), što je vjerojatno posljedica činjenice da su upravo u tom dijelu Vinkovaca izvedena najveća zaštitna iskopavanja. Na lokalitetima u središtu Vinkovaca (lokaliteti Pošta, Muzej, Varteks, Jugobanka, Komercijalna banka i Šokadija) pronađeno je oko 30% nalaza, a na lokalitetima u ostalom dijelu grada tek nešto više od 5%. Dakle, najveća koncentracija westerndorfskog materijala zabilježena je u obrtničkoj četvrti Cibala (lokaliteti Općina, NAMA),³⁶ u prostoru oko foruma i južnog dijela karda (Muzej, Varteks, Komercijalna banka, Šokadija i Jugobanka) i na mjestu glavnih gradskih termi (Pošta). Na primjeru lokaliteta PIK (sjeveroistočni dio Cibala)³⁷ može se pretpostaviti da je westerndorfska

³¹ Gabler 1983, 351-353.

³² Bjelajac 1990, 77-80.

³³ Rutkowski 1967, 63.

³⁴ Gabler, Kellner 1993, 274.

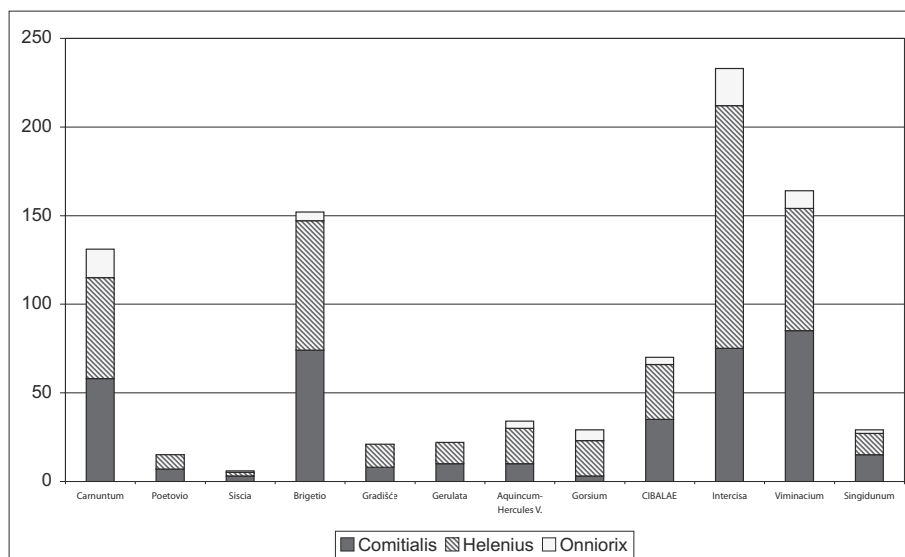
³⁵ Dimitrova, Milčeva 2000, 16-17.

³⁶ Iskra-Janošić 2001, 98.

³⁷ Iskra-Janošić 2001, 93.

	Comitalis	Helenius	Onniorix	UKUPNO
ZAPADNA PANONIJA	157	163	21	341
Carnuntum	58	57	16	131
Poetovio	7	8	0	15
Siscia	3	2	1	6
Brigetio	74	73	5	152
Gradišće	8	13	0	21
Gerulata	10	12	0	22
ISTOČNA PANONIJA	122	203	35	361
Aquincum – Hercules Villa	10	20	4	34
Gorsium	3	20	6	29
CIBALAE	35	31	4	72
Intercisa	75	137	21	233
GORNJA MEZIJA	104	85	12	201
Viminacium	85	69	10	164
Singidunum	15	12	2	29
DONJA MEZIJA	11	10	1	22
BARBARICUM	50	114	16	180
između Dacije i Panonije	30	61	10	101
Slovačka	17	35	6	58
Moravska	3	18	0	21
UKUPNO	433	567	84	1083

Sl. 3. Nalazi sigilate iz radionice Westerndorf u podunavskoj regiji / Fig. 3. Finds of relief decorated terra sigillata in the Danube region.

Sl. 4. Grafički prikaz nalaza sigilate iz radionice Westerndorf u podunavskoj regiji / Fig. 4. Finds of relief decorated terra sigillata in the Danube region.

sigilata u istočnim četvrtima rjeđa nego na lokalitetima u središtu Cibala³⁸ (vidi slike 5, 6 i 7).

Ukoliko se sigilata proizvedena u Komicijalovoj radionici i sigilata proizvedena u radionicama *Helenius* i *Onniorix* promatraju odvojeno, vidljivo je kako se distribucije materijala ranije i kasnije faze ne poklapaju. Sigilata iz ranije faze Westerndorfa prisutna je u svim dijelovima grada, dok je sigilata iz druge faze radionice koncentrirana u središtu Cibala, odnosno na lokalitetima NAMA, Općina i Pošta, gdje količinom uvjerljivo premašuje sigilatu iz radionice *Comitalis*. Ostali lokaliteti u tim dijelovima grada (Duga ulica 20, Jugobanka, Varteks) dali su samo po jedan komad reljefne sigilate iz radionice Helenija, dok na sjevernim i istočnim lokalitetima u Cibalama takvih nalaza uopće nema.

Unatoč svim ogradama zbog malog broja nalaza, moglo bi se pretpostaviti da je tijekom druge faze uvoz iz Westerndorfa u Cibale neznatno opao. Kasniji westerndorfski proizvodi koncentrirani su u središnjem dijelu grada. Bilo bi presmiono na temelju tog podatka izvoditi zaključke da je bogatije stanovništvo bilo koncentrirano u središnjem dijelu grada, ili čak da se urbano tkivo Cibala sužavalo tijekom druge faze westerndorfske radionice. Zasad je moguće ustvrditi jedino to da unutar cibalskih zidina postoji razlika u distribuciji ranije i kasnije sigilate iz Westerndorfa.

Tek analizom rheinzabernske sigilate koja se u Panoniju uvozila tijekom cijelog razdoblja djelovanja westerndorfskog pogona, kao i analizom *glatke* sigilate iz tog razdoblja, bit će moguće u potpunosti shvatiti što se zbivalo s uvozom sigilate u Cibale, odnosno u širu regiju. Isti pristup, dakle osim same tipologije, bit će primijenjen i pri obradi nalaza sigilate iz Vinkovaca: Ti će nalazi biti stavljeni u širi kontekst te će se pomoću njih pokušati odgovoriti na što više pitanja koja se tiču uvoza sigilate, odnosno skupocjenog posuđa u Cibale od sredine 2. do sredine 3. stoljeća.

Krajem prve trećine 3. stoljeća uvoz i potrošnja sigilate u Panoniji drastično opada. Razlog prekida uvoza duboka je politička i ekonomska kriza koja se morala odraziti na kupovnu moć stanovništva, a samim time i na potražnju za luksuznom robom.³⁹ No, razloge za odumiranje uvoza reljefne tere sigilate ne može se tražiti samo u ekonomsko-političkoj situaciji, već i u promjeni mode. Sigilatu su na prostoru Panonije zamijenili neki drugi oblici skupe stolne keramike. Zašto je do te promjene došlo, odnosno zašto se tijekom 3. stoljeća u Panoniju prestaje uvoziti reljefna *terra sigillata*, nije potpuno jasno. Neki autori razlog vide u promjeni demografske strukture među panonskom populacijom i u činjenici da uslijed Galijenovih reformi dolazi do velikih promjena među pograničnim trupama, tako da vojnici, nekada glavni kupci sigilatnog posuđa, gube kupovnu moć.⁴⁰

Da bi se moglo odgovoriti na pitanja o trajanju i prestanku uvoza reljefnih sigilatnih

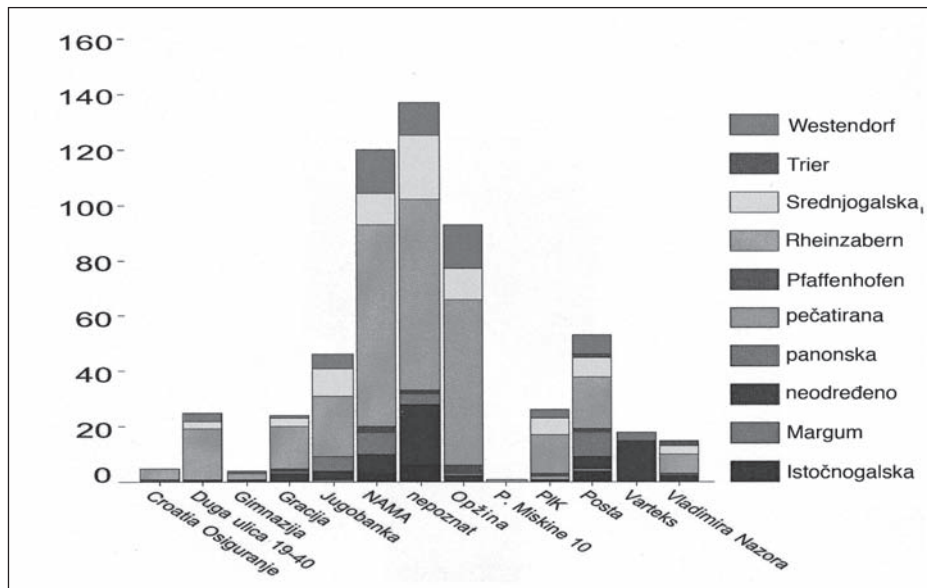
³⁸ Iskra-Janošić 2001, 67.

³⁹ Tóth 1973, 114-116.

⁴⁰ Gabler 1983, 357.

Lokalitet	Comitalis	Helenius	Onniorix	neodredivo
Duga 20	2			1
Gracija		2		
NAMA	7	10	1	
Općina	6	7	1	
KB	2			
Šokadija	1			
Varteks	5	1		
Jugobanka	2	1	1	1
Pošta	1	5		
PIK	3			
Vladimira Nazora		1		
Gimnazija	1			
Lokalitet nepoznat	5	4	1	
UKUPNO	34	31	4	2

Sl. 5. Distribucija westendorfske reljefne sigilate po lokalitetima u Vinkovcima
 Fig. 5. Site-distribution of finds of relief decorated terra sigillata in Vinkovci.

Sl. 6. Distribucija westendorfske reljefne sigilate po lokalitetima u Vinkovcima / Fig. 6. Site-distribution of finds of relief decorated terra sigillata in Vinkovci.

Sl. 7. Grafički prikaz distribucije westerndorfske reljefne sigilate po lokalitetima u Vinkovcima i po radionici u kojoj su izrađene / Fig. 7. Illustration of the site- and workshop-distribution of Westerndorf relief decorated *terra sigillata* in Vinkovci.

posuđa, bar kada je riječ o Cibalama, potrebno je obraditi prije svega glatku sigilatu, no za potpuno shvaćanje potrebno je načiniti i analizu srodnog keramičkog materijala, ali i novca te staklenih i metalnih predmeta. Obrada tako malog dijela materijala kakav je reljefna *terra sigillata* iz Westerndorfa dobiva smisao tek u okviru mnogo veće cjeline. No, za sada ona može biti pokazatelj u kojem bi smjeru mogla ili trebala ići buduća istraživanja na već iskopanom materijalu.

KATALOG

U katalog su uvršteni svi fragmenti koji su do jeseni 2006. identificirani kao westerndorfski komadi. Dio materijala trebao je biti očišćen od kalcita kako bi se ukras u cijelosti oslobodio za analizu. Iako nije bilo moguće priložiti crtež takvih fragmenata, oni su ipak uvršteni u katalog. U katalog nisu uvršteni komadi, a koji su ubrojani u analizu westerndorfskog materijala u ovom radu, s lokaliteta Komercijalna

banka, Varteks i Šokadija. Nalazi s tih lokaliteta su obrađeni u magistarskoj radnji mr.sc. Ivane Ožanić. Rukopis magistarske radnje još nije objavljen.

Kratice u kataloškim jedinicama: ibi-inventarni broj istraživanja, R-polumjer, s.-sonda, v.-visina.

Prilikom određivanja boje korištena je tablica boja *Munsell soil color chart*.

Prilikom određivanja ukrasa korišteni su katalozi H.-J. Kellnera i D. Gablera. Uz opis pojedine punce u zgradama je naveden kataloški broj iz Kellnerovih *westerndorfskih* kataloga (u zgradama uz takve brojeve dopisano je slovo *w*).

1. ibi 522, Jugobanka, 1978., s. I-II / 1-8, v. 3,80

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 2

Comitialis

2. ibi 193, Općina, 1985., s. F III c, v. 1,20-1,60

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 2, lavica u skoku nalijevo (w27), krug načinjen od dvije kružnice sa središnjom točkom (w56)

Comitialis

3. ibi 575, Općina, 1986., F IV B (jama), v. 1,75-2,00

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 2

Comitialis

4. ibi 111, NAMA, 1977., s. LXX-jama, v. 3,30-3,50

tip Drag. 37, fragment ruba, R 17cm

boja: 10R 5/8

ukras: *ovula* E1/E2

Comitialis

5. ibi 547, Općina, 1986., s. F IV d, v. 1,50-1,75

tip Drag. 37, fragment ruba, R 17 cm

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 2

Comitialis

6. ibi 319, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment oboda, R 24,5cm
boja: 10R 4/8
ukras: *ovula* E1/ E2

Comitalis

7. ibi 488, Pošta, 1971., s. II, v. 2,00-2,30
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 3/4
ukras: *ovula* E 2

Comitalis

8. ibi 42, NAMA, 1977., ispod zida
tip Drag. 37, fragment ruba, R 21 cm
boja: 10R 4/8
ukras: *ovula* E 2

Comitalis

9. ibi 59, NAMA, 1976., s. VIII, v. 0,80-1,00
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E2

Comitalis

10. ibi 274, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 2, borac nalijevo (w16), ptica nadesno (w41), medaljon obrubljen s dvije koncentrične kružnice (R 59-60 mm) (w66)

Comitalis – Decminus

11. ibi 283, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment ruba, R 17 cm
boja: 10R 4/6
Inv. Br. A 2651
ukras: *ovula* E 2, mali pas nalijevo (w39), čaška od lišća sa stabljikom (w46), pravokutni list (w47), astragal (w50), medaljon obrubljen s dvije koncentrične kružnice (R 45 mm) (w67)

Comitalis – Decminus

12. ibi 374, Gimnazija, 1973., I c, v. 2,20-2,40
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 2, košuta koja se oprezno ogledava (w33), krug načinjen od dvije kružnice sa središnjom točkom (w56)

Comitalis – Decminus

13. ibi 127, NAMA, 1977., s. LXXV-jama, v. 2,70-3,00
tip Drag. 37, fragment ruba, R 20cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 2, čaška od lišća sa stabljikom (w46), dvostruki luk: unutrašnji gladak, vanjski narebren (R 63 mm) (w59)

Comitalis – Decminus

14. ibi 586, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 2, pantera koja kleči nalijevo (w29), mali pas nalijevo (w39), krug ukrašen s osam ubodenih točaka (w55)

Comitalis – Decminus

15. ibi 128, NAMA, 1977., s. LXXV-jama, v. 2,70-3,00
tip Drag. 37, fragment ruba, R 18,5 cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 2, ratnik koji pleše (w15), čaška od lišća sa stabljikom (w46), dvostruki luk: unutrašnji gladak, vanjski narebren (R 63 mm) (w59)

Comitalis – Decminus

16. ibi 56, NAMA, 1976., s. VIII, v. 0,80-1,00
tip Drag. 37, fragment ruba
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 2, rozeta s upisanim križem (w54), medaljon obrubljen s dvije koncentrične kružnice (R 45 mm) (w67)

Comitalis – Decminus

17. ibi 57, NAMA, 1976., s. VIII, v. 0,80-1,00
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 2, rozeta s upisanim križem (w54), medaljon obrubljen s dvije koncentrične kružnice (R 45 mm) (w67)

Comitalis – Decminus

18. ibi 328, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/4
ukras: *ovula* E 1, košuta koja se oprezno ogledava (w33), pravokutni list (w47)

Comitalis – Erotus

19. ibi 441, Jugobanka, 1978., s. 1-2/I-VIII, v. 4,40
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: lavica u skoku nalijevo (w27), košuta koja se oprezno ogledava (w33), ptica nadesno (w41)

Comitalis – Erotus

20. ibi 495, Općina, 1986., s. F II, v. 0,75-1,00
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 5/8
ukras: *ovula* E 1, mali pas nalijevo (w39), medaljon obrubljen s dvije koncentrične kružnice (R 59-60 mm) (w66)

Comitalis – Erotus

21. ibi 509, Duga 20, 2000., s. VIII, SJ 2, v. 1,16-1,33
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 5/8
ukras: *ovula* E 1, jelen u skoku nalijevo (w 32), pas koji trči nadesno (w37), medaljon obrubljen s dvije koncentrične kružnice (R 45 mm) (w67), pečat - CSSER

Comitalis – Erotus

22. ibi 499, Duga 20, 2000., s. X, SJ 2, v. 1,56-1,76

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 1, Vulkan s čekićem i kliještima (w6), govornik u togi (w18), mali pas nalijevo (w39), pravokutni list (w47), medaljon načinjen od dvije koncentrične kružnice (R 45 mm) (w67)

Comitalis – Erotus

23. ibi 159, PIK, s. XIV, v. 1,30-1,80

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 1, plesačica nadesno (w11), ratnik s kopljem i štitom (w12), pravokutni list (w47)

Comitalis – Erotus

24. ibi 212, Općina, 1986., s. F I b, v. 0,75-1,00

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/8

ukras: Abundantia s rogom obilja (w3), medaljon načinjen od jedne glatke kružnice (R 52 mm) (w68)

Comitalis - Erotus/Decminus

25. ibi 435, PIK, zapadna strana iskopa, niveliranje na nivou ceste

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 2, čaška od lišća sa stabljikom (w46)

Comitalis-Venerius/Decminus

26. ibi 553, Općina, 1985., s. F III c, v. 1,20-1,60

tip Drag. 37, fragment trbuha

boja: 10R 4/6

ukras: *ovula* E 2, ratnik s kopljem i štitom (w12), dvostruki luk: unutrašnji gladak, vanjski narebren (R 63 mm) (w59),

Comitalis – Lupo

27. ibi 551, PIK, 1976., s. X, v. 2,20-2,60
 tip Drag. 37, fragment trbuha
 boja: 10R 5/8
 ukras: *ovula* E 2, krug načinjen od dvije kružnice sa središnjom točkom (w56)

Comitalis – Lupo

28. ibi 10, NAMA, 1977.
 tip Drag. 37, fragment trbuha
 boja: 10R 4/8
 ukras: *ovula* E10, osmodjelna rozeta (w150)?, narebreni dvostruki luk (w151)

Helenius

29. ibi 4, NAMA, 1977.
 tip Drag. 37, fragment ruba
 boja: 10R 4/6
 ukras: *ovula* E 10

Helenius

30. ibi 112, NAMA, 1977., s. LXXV, v. 1,80-2,10
 tip Drag. 37, fragment trbuha
 boja: 10R 4/6
 ukras: *ovula* E 10, ukras u obliku portala (w152)

Helenius

31. ibi 448, Jugobanka, 1978., s. III - XVII / 21
 02.02.1978.
 tip Drag. 37, fragment trbuha
 boja: 10R 5/6
 ukras: *ovula* E10, *Abundantia* s rogom obilja sjedi nalijevo (w101), astragal (w154),
 glatka kružnica (R 53 mm) (w165)

Helenius

32. ibi 125, NAMA, 1977.
 tip Drag. 37, fragment ruba, R 23,5 cm
 boja: 10R 4/8
 ukras: *ovula* E 10, orao raširenih krila (w134), nadesno pomaknut iskrižan krug (w148), medaljon načinjen od dvije koncentrične kružnice: unutrašnja glatka, vanjska narebrena (R 57 mm) (w164), dvostruki luk: vanjski gladak (R 45 mm), unutrašnji narebren (R 54mm) (w161)

Helenius

33. ibi 563, Pošta, 1971.
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/4
ukras: *ovula* E 10, mali lav nadesno (w122), mali zakrivljeni list (w140)

Helenius

34. ibi 191, Općina, 1986., s. F I d, v. 1,50-1,75
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 10, Venera s ogledalom i velom (w102)

Helenius

35. ibi 198, Općina, 1986., s. F IV jama, v. 2,10-2,40
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 3/2
ukras: *ovula* E 10

Helenius

36. ibi 164, Općina, 1985., s. F III a, v. 2,40
tip Drag. 37, fragment ruba, 21 cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 10, narebreni dvostruki luk (w151), astragal (w154)

Helenius

37. ibi 124, NAMA, 1977., s. LXXV, v. 2,00-2,30
tip Drag. 37, fragment trbuh
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 10, spirala (w145), medaljon načinjen od narebrene kružnice (R 38mm) (w167)

Helenius

38. ibi 203, Općina, 1986., s. F IV b, v. 1,25-1,50
tip Drag. 37, fragment ruba, R 21 cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 10

Helenius

39. ibi 533, Općina, 1986., s. F IV C, v. 1,50-1,75
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 10, čaška od lišća sa stabljikom (w46), osmolistna rozeta (w146),
glatki luk (R62-66 mm) (w159)

Helenius

40. ibi 22, NAMA, 1977.
tip Drag. 30, fragment dana, R 15 cm
boja: 10R 4/6
ukras: čovjek u okovima (w116), čaška od lišća (w153), spirala (w145), narebrena
dvostruka traka zaobljenog ruba (w169), razrezana široka traka (w173)

Helenius

41. ibi 5, NAMA, 1977.
tip Drag. 37, fragment ruba, R 22 cm
boja: 10R 4/8
ukras: *ovula* E 11

Helenius

42. ibi 348, Gracija, 1990., s. C, v. 2,25-2,50
tip Drag. 37, fragment ruba, R 19cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 11, osmolisna rozeta (w146)

Helenius

43. ibi 600, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/8
ukras: *ovula* E 12

Helenius

44. ibi 6, NAMA, 1977.
tip Drag. 30, fragment trbuha
boja: 10R 4/8
ukras: *ovula* E 9, zec koji trči nalijevo (w130), krug načinjen od dvije kružnice bez
središnje točke (w147), čaška od lišća (w153)

Helenius

45. ibi 273, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment ruba, R 16,5 cm
boja: 10R 5/8
ukras: *ovula* E 9, narebrena dvostruka traka (*geruppter Doppelstab*) (w171)

Helenius

46. ibi 224, Pošta, 1971., s. III, v. 2,20-2,50
tip Drag. 37, fragment ruba, R 19,5 cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 9, zec koji trči nalijevo (w130), veći pas nalijevo (w131), trokutasti list (w141), medaljon načinjen od dvije glatke koncentrične kružnice (w166)

Helenius

47. ibi 225, 432 I 433, Pošta, 1971., s. III I IV, v. 1,90-2,20 i 2,20-2,50
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 9, zec koji trči nalijevo (w130), veći pas nalijevo (w131), trokutasti list (w141), medaljon načinjen od dvije glatke koncentrične kružnice (w166), astragal

Helenius

48. ibi 565, Pošta, 1971., s. III, v. 3,30-3,60
tip Drag. 37, fragment ruba, R 19,5 cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 9, pečat HEL...

Helenius

49. ibi 330, Vladimira Nazora, s. I, v. 0,90-1,10
tip Drag. 37, fragment ruba, R 21, 5 cm
boja: 10R 5/8
ukras: *ovula* E 7

Helenius

50. ibi 178, Općina, 1986., s. F I b, v. 2,00-2,25
tip Drag. 37, fragment ruba, 19 cm
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 23

Helenius

51. ibi 534, Općina, 1985., s. F II-A, v. 1,00-1,25
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: *ovula* E 9, mali pas nalijevo (w132)

Helenius

52. ibi 24, NAMA, 1977.
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/8
ukras: petodjelni list (w138)

Helenius

53. ibi 313, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: paun nalijevo (w135), osmolistna rozeta (w146), glatki luk (R62-66 mm) (w159), narebrena dvostruka traka (*geruppter Doppelstab*) (w171)

Helenius

54. ibi 220, Pošta, 1971., s. II, v. 2,30-2,60
Tip Drag. 30, fragment trbuha
boja: 10R 5/8
ukras: čaška od lišća sa stabljikom (w46), medaljon načinjen od narebrene kružnice (w197)

Helenius

55. ibi 410, lokalitet nepoznat
Tip Drag. 37, fragment dna
boja: 10R 4/6
Ukрас: *cucullatus* nalijevo (w117), krotitelj životinja s bičem (w110), govedo s rogovima nadesno (w128), rozeta (w150)

Helenius

56. ibi 129, NAMA, 1977., s. LXXV-jama, v. 2,70-3,00
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras: nadesno pomaknut iskrižan krug (w148), medaljon načinjen od dvije koncentrične kružnice: unutrašnja glatka, vanjska narebrena (R 57 mm) (w164)

Helenius

57. ibi 323, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 5/8
ukras: fragment je jako loše ušćuvan, tako da je teško procijeniti punce kojima je ukrašen; torditani luk (w163), grubo narebrena dvostruka traka (w170)

Helenius

58. ibi 172, Općina, 1985., s. F I b, v. 2.00-2,25
tip Drag. 37, fragment trbuha
ukras: *ovula* E 14, jelen u skoku nalijevo (w181), trokutast list paprati (w183) zrakasta rozeta sa središnjom točkom (w185)

Onniorix

59. ibi 483, Jugobanka, 1978., s. IX-X / 25, v. 0,35
tip Drag. 37, fragment trbuha
ukras: *ovula* E 14, jelen u skoku nalijevo (w181), trokutast list paprati (w183) zrakasta rozeta sa središnjom točkom (w185), snop šiba (w186)

Onniorix

60. ibi 2, NAMA, 1977.
tip Drag. 37, fragment ruba, R 19,5 cm
boja: 10R 4/8
ukras: *ovula* E 15, narebreni luk (w191)

Onniorix

61. ibi 297, lokalitet nepoznat
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
Inv. Br. 920
ukras: zrakasta rozeta sa središnjom točkom (w185), snop šiba (w186)

Onniorix

62. ibi 16, NAMA, 1977.
tip Drag. 30, fragment trbuha
boja: 10R 4/8
ukras: spirala (w145) ? ili krug sačinjen od dvije kružnice bez središnje točke (w147) ?

neodređeno

63. ibi 359, Duga 20, 2000., s. VII, v. 2,20-2,34
tip Drag. 37, fragment trbuha
boja: 10R 4/6
ukras:

neodređeno

LITERATURA

- Bernhard 2000 H. Bernhard, Terra Sigillata und Keramikhandel, u: *Römer zwischen Alpen und Nordmeer*, München, 138-142.
- Peacock 1982 D. P. S. Peacock, *Pottery in the Roman world: an ethnoarchaeological approach*, New York.
- Bjelajac 1990 Lj. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji – import i radionice Viminacium – Margum*, Beograd.
- Darling 1998 M. J. Darling, Samian form the City of Lincoln: a question of status?, u: *Form and fabric*, Oxford, 169-179.
- Dimitrijević 1979 S. Dimitrijević, Arheološka topografija i izbor iz arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, u: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, Vinkovci, 201-269.
- Dimitrova-Milčeva 2000 A. Dimitrova-Milčeva, *Terra sigillata und Dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior*, Sofia.
- Gabler 1983 D. Gabler, Die westerndorfer Sigillata in Pannonien – einige Besonderheiten ihrer Verbreitung, *JRGZM* 30, 349-357.
- Gabler 2002 D. Gabler, Die Sigillaten von Balaca 4, *BK*, 7, 69-107.
- Gabler 2004 D. Gabler, A balácai II. Épület sigillatái – Sigillaten aus dem Gebäude II. Von Balaca, *BK*, 8, 123-164.
- Iskra-Janošić 2001 I. Iskra-Janošić, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, Zagreb – Vinkovci.
- Kellner 1981 H.-J. Kellner, Die Bildstempel von Westerndorf, Comitalis und Iassus, *BVbl*, 46, 121-189.
- Gabler, Kellner 1993 D. Gabler, H.-J. Kellner, Die Bildstempel von Westerndorf II, *BVbl*, 58, 185-271.
- Kiss 1948 K. Kiss, A westerndorfi sigillata gyar, *AERT*, ser. 3, vol. 7-9, 1946.-1948., 216-274.

- Mócsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston.
- Form and Fabric *Form and fabric, Studies in Rome's material past in honour of B. R. Hartley* (ur. J. Bird), Oxford, 1998.
- Mees 2002 A. Mees, *Organisationformen Römischer Töpfer-manufakturen am Beispiel von Arezzo und Rheinzabern*, Mainz.
- DAF *Documents d'archéologie Française*, nr. 6, Paris, 1986.
- RIFI H. Ricken, Ch. Fischer, *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern*, Bonn 1963
- Rutkowski 1967 B. Rutkowski, The export of the Westerndorf ware, *WArch*, 18, 55-68.
- Tóth 1973 I. Tóth, Destruction of the sanctuaries of Iuppiter Dolichenus at the Rhine and in the Danube region (235-238), *AAHung*, 25, 109-116.

Summary

Westerndorf Relief *terra sigillata* from Cibalae (Vinkovci, Eastern Croatia)

Roman Cibalae (present-day Vinkovci) is situated in the eastern part of Croatia. During the Roman period the area belonged to the southeastern portion of the Province of Pannonia. At first, the new Roman settlement was part of the broader *civitas peregrinae Cornacatum*, whose centre was at Cornacum on the Danube. By the time of the emperor Hadrian Cibalae gained autonomy and the status of *municipium*, while with the ascendancy of the Severi the town was upgraded to the status of colony. This event introduced Cibalae to its most prosperous period, which lasted for half a century.

Damage caused by bombing during the war in 1991 and 1992 gave impetus to a renewal of the Town Museum in Vinkovci. Owing to this, and also to an increasing number of archaeologists in the Museum, requirements were fulfilled for a thorough revision of the Museum depot, and a re-examination of all archaeological material gathered in the past 50 years mostly through a series of rescue excavations.

The Museum in Vinkovci acquired almost 2000 fragments of *terra sigillata* ware. It is hard to establish the exact number because some of this material is still being repacked and/or cleaned, so the present number of 1862 pieces, which are the subject of my MA-thesis research, is probably not final.

A little over 30% (544 pieces) of this material is relief ornamented *sigillata*, while the remainder is undecorated ware, which is currently under study.

Of the total of 544 relief ornamented fragments, 46 (8%) cannot be securely

provenanced. The majority – 62, 85% or 313 pieces, can be associated with the production of Rheinzabern workshops. A little over 15% of the finds can be correlated with the production of Central Gaul, 15% of the fragments stem from the Westerndorf and Pfaffenhofen workshops, while the rest (5,6%) are of local Pannonian and Moesian origin.

The main aim of my work was to find answers concerning the import of *sigillata* to Cibalae. Westerndorf *sigillata* seemed to be the most appropriate material to start with for two reasons. First, it was distributed within a short period of time, and secondly, the structure of its production was fairly simple, with only three workshops in operation.

The production of *terra sigillata* in Westerndorf was not established before 175, and on a massive scale it lasted until 233/244. At first, the master (potter) Comitalis opened a workshop or maybe an exposition of his Rheinzabern workshop in Westerndorf. Except of Comitalis, two more workshops have been identified in Westerndorf, one each of Helenius and Onniorix. Based on the stamp name, there is a possibility, although not yet confirmed, of the existence of a third potter – *IASSUS*.

Out of 73 identified relief decorated pieces from Westerndorf, 35 fragments and one completely preserved bowl were produced in the workshop of Comitalis, 31 piece in the workshop of Helenius and 4 pieces in the workshop of Onniorix. Out of 35 fragments of Comitalis, a precise determination was impossible for 6 pieces (8%); 11 pieces were produced by Comitalis himself, as can be hypothesised from the absence of characteristic stamps of the tenant artisans. Of the remainder, 9 were made by Decminus, 5 by Erotus and 2 by Lupus.

Denes Gabler was able to establish that Westerndorf *sigillata* was not evenly distributed, as he noticed certain differences between regions to which this ware was exported. He further postulated that among the Westerndorf ware in the area of Noricum products of Comitalis dominate. At the sites in western Pannonia products of Comitalis and of Helenius are represented evenly, while in eastern Pannonia and Barbaricum the ware of Helenius outnumbers that of Comitalis.

The division in these three areas of export can also be applied to the distribution of the Onniorix ware. These products are rare in Western Pannonia, while they abound in its eastern portion (10-12% of the total of *sigillata* finds).

In Cibalae the workshop of Onniorix is represented with only 4 peaces (3% of the overall Westerndorf material), which is not typical for the rest of eastern Pannonia. The proportion of products of Comitalis and of Helenius is 35 to 31.

The distribution of Westerndorf *sigillata* typical of Cibalae has not been confirmed by current research for the rest of Pannonia. On the other hand, Lj. Bjelajac attained similar results for Upper Moesia. She mostly studied *sigillata* from the cities of Singidunum and Viminacium, where the proportions were 104 : 85 in favour of Comitalis. A very low percentage of Onniorix's products is distinctive for both Upper Moesia and Cibalae.

Based on these results, however, a possibility for the existence of a fourth area of distribution of Westerndorf ware appears, covering Upper Moesia and southeast Pannonia. This hypothesis corresponds with the suggestion of a distribution centre in Singidunum, put forward by B. Rutkowski. It was hypothesised that merchandise was transported from Singidunum upstream the Danube to Siscia and Cibalae, downstream to Viminacium, as well as across the river to Barbaricum.

If Westerndorf *sigillata* is observed through the distribution of finds within the town walls of Cibalae, it transpires that the majority of pieces are concentrated in the western and central part of the town. Although this is partly the result of massive rescue excavations in those part of Vinkovci, numerous small and two large excavations in the eastern part of the city, which yielded almost no finds of Westerndorf *sigillata*, imply that the given concentration of material is not necessarily the consequence of exclusively the state of research. Westerndorf *sigillata* is concentrated in the area of the forum, therme and the workshops quarter.

If the material is observed through a division in subgroups according to the workshop production, it transpires that the Comitialis ware is evenly dispersed throughout the town, while that of Helenius was found mostly within the workshops quarter.

The present results imply that Westerndorf export to the region under discussion was the strongest in the first period of production, during the activity of of Comitialis' workshop. Later, in the time of Helenius and Onniorix, Westerndorf export diminished, most probably in favour of a re-established Rheinzabern export.

As long as there is no data from the most important cities in the region – Mursa, Sirmium and Sopianae – to confirm or discard these assumptions, it is not possible to make any further conclusions. Hopefully, comparative data will soon be available at least for Mursa.

After having processed the basic data from the analyses of the Vinkovci material, I was faced with two problems.

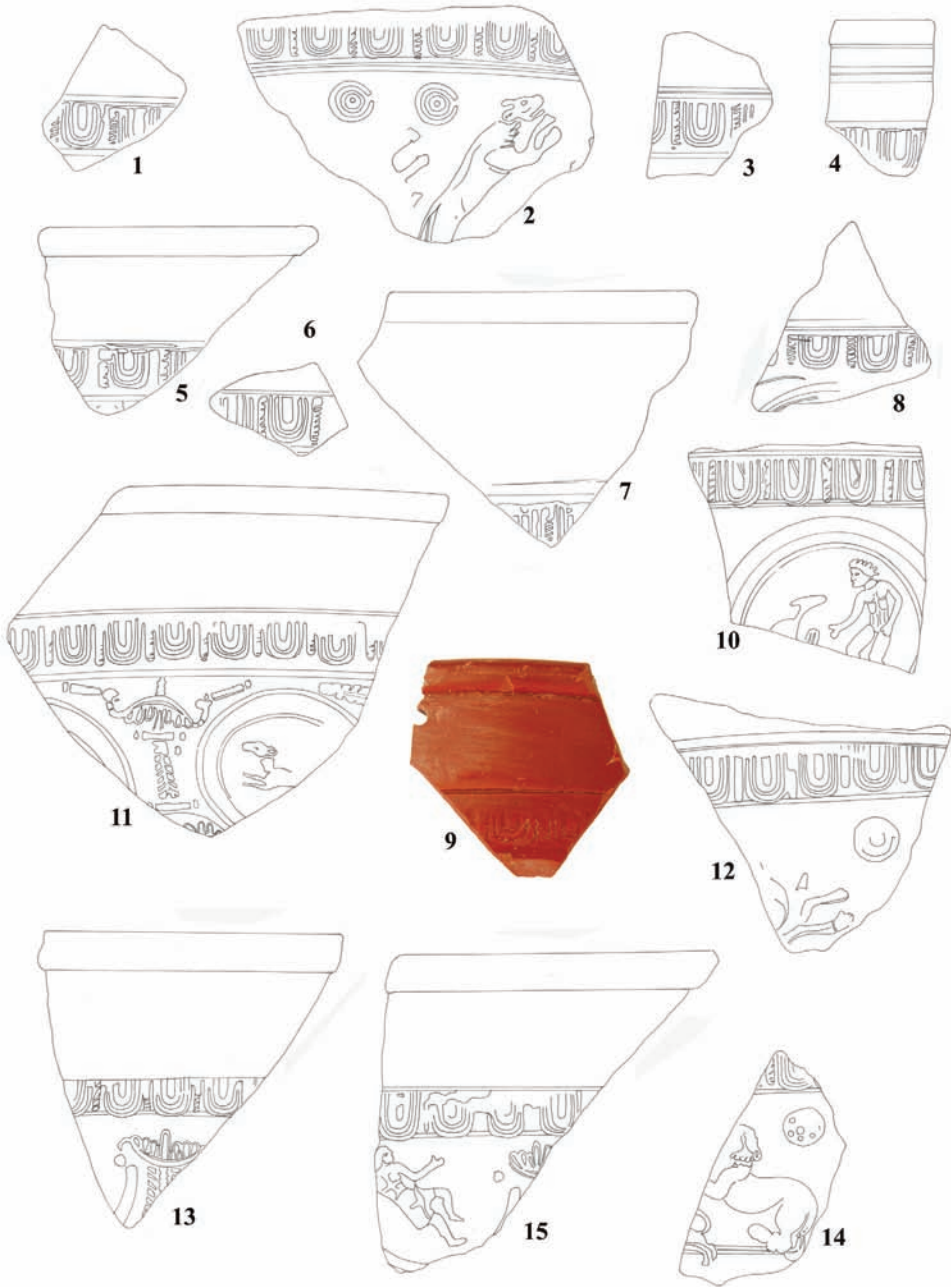
The first one concerns scientific accuracy of the data available from the Vinkovci material. The entire *terra sigillata* collection was formed during the past 5 decades, the majority of pieces having been gathered from various large rescue excavations. Those excavations were undertaken in difficult conditions in the parts of the modern town where the strata were greatly disturbed by construction works. Given these facts, it is necessary to question the reliability of conclusions about the life in Cibalae based on data from these excavations only.

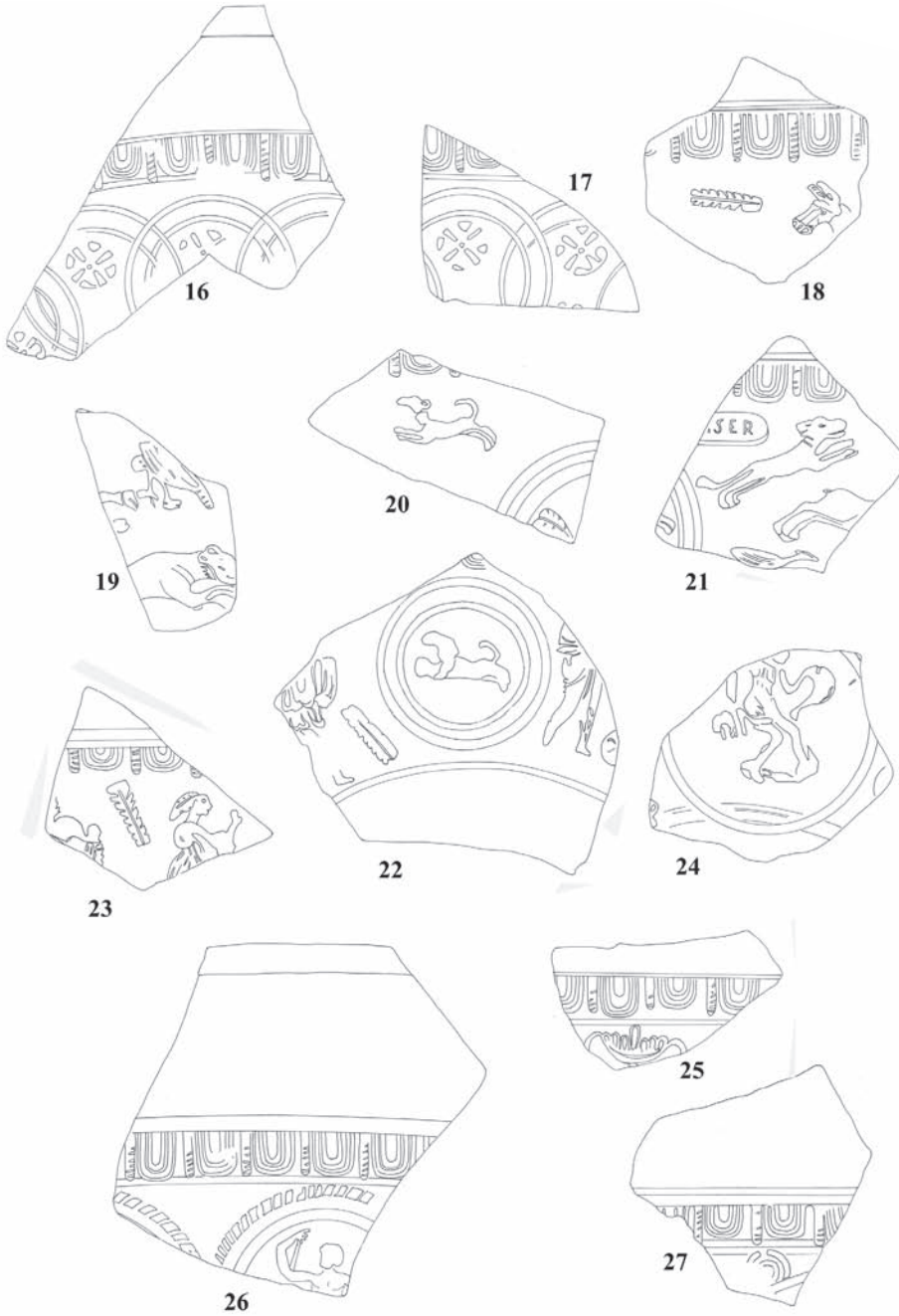
Secondly, while consulting the literature on *terra sigillata*, it seemed to me that the accent was placed heavily on questions concerning the organization of production and the issue of workshops. Apart from D. Gabler's works, very little could be found on the

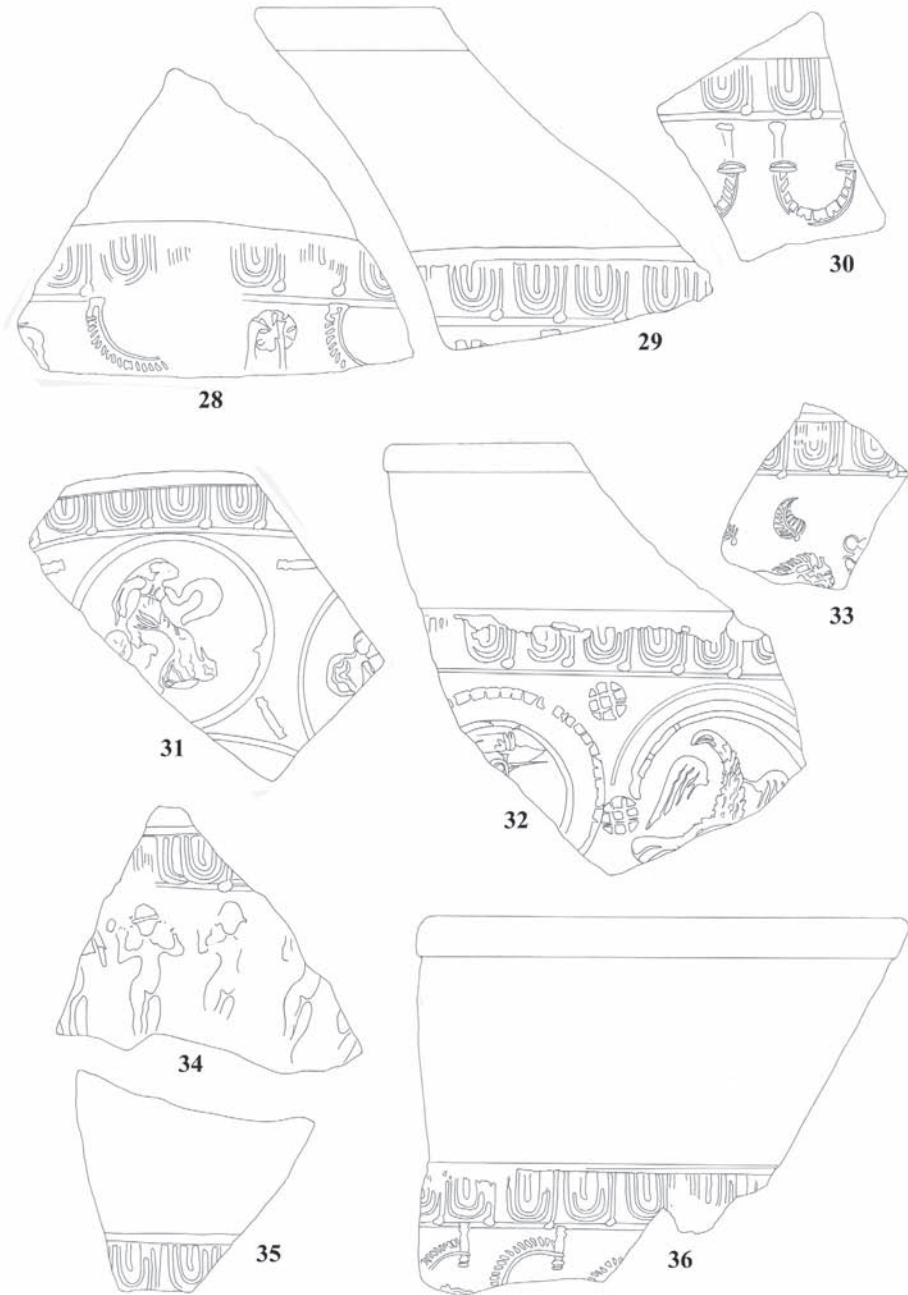
methods of observing and evaluating *sigillata* recovered from outside the workshop context, that is, in settlements as the places of import, and not production.

Although the evidence presented in this paper is insufficient for any final conclusions to be made about the import of Westendorf *sigillata* in Cibalae, some of my hypotheses can hopefully be used as a starting point in future research of *sigillata* from both this town and the broader region.

Translation: *Tino Leleković*

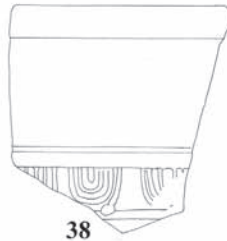

37

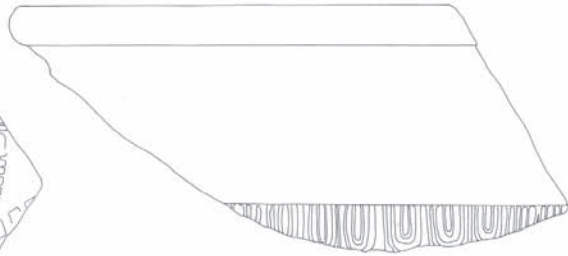
38

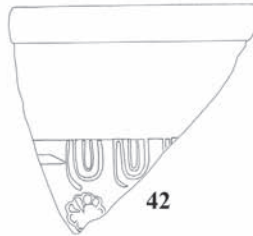
39

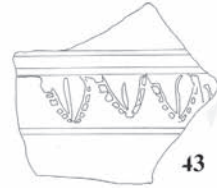
40

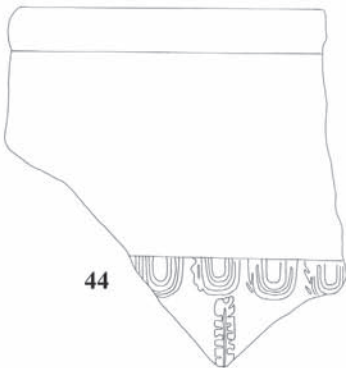
41

42

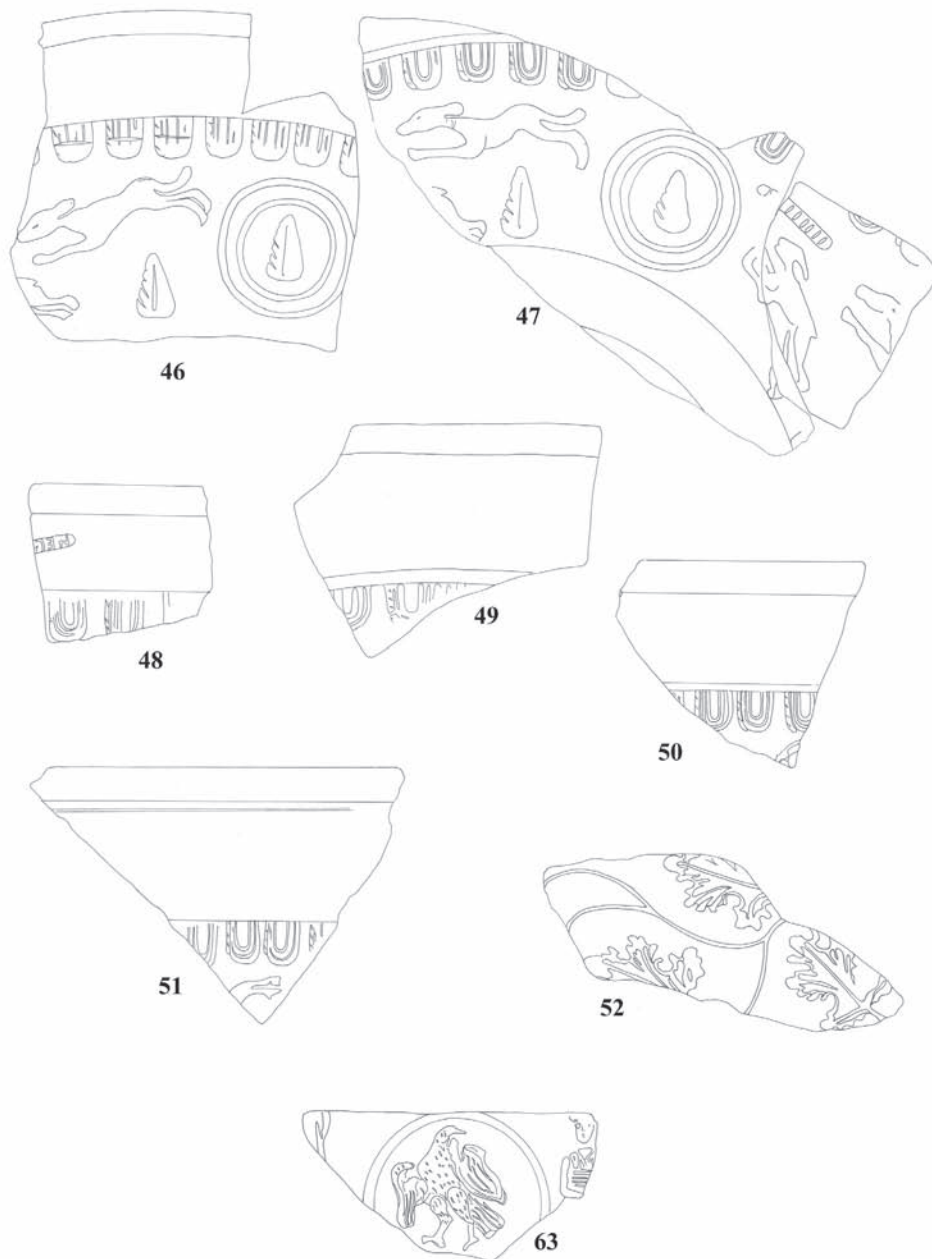
43

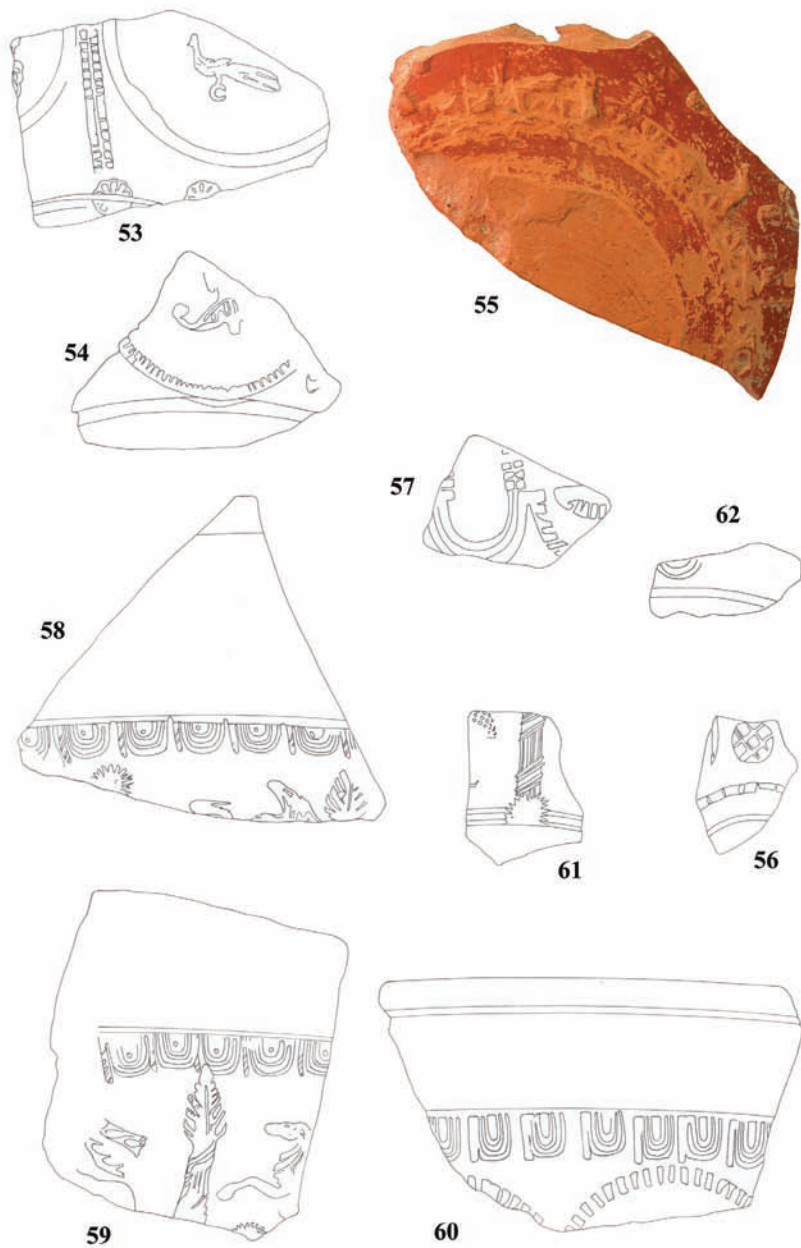

44

45

ZSOLT MRÁV

THE STATUE BASE OF FULVIA PLAUTILLA FROM *MUNICIPIUM IASORUM*

Zsolt Mráv
Magyar Nemzeti Múzeum
Múzeum krt 14-16
H -1088 Budapest

UDK 904.730"652"(398Iasorum)
Original scientific paper
Received: 12. X. 2006.

This article deals with a statue base from *municipium Iasorum* (Daruvar) dedicated to Fulvia Plautilla, betrothed of Caracalla, and the chronology of her life. The bases of statues representing emperors and erected by town communities and councils in Pannonia are discussed as well.

Key words: statue base, inscription, Fulvia Plautilla, sponsalia, Caracalla, Septimius Severus, Plautianus, *municipium Iasorum*, Siscia

Fig. 1. Photo of the statue base of Fulvia Plautilla.

Fig. 2. Reconstruction of the inscription on the statue base dedicated to Fulvia Plautilla.

A Roman limestone statue base (H: 120 cm; W: 40 cm; D: 40 cm; height of letters: 7 cm) (Fig. 1) was recently found in Daruvar (Croatia), the one-time *municipium Iasorum*, or also called *Aquae Balissae*.

Built in the foundation of a thermal spa constructed in 1812, the base was found during the course of a rescue excavation on the territory of the Spa Park of Daruvar Spa (Daruvarske toplice)¹. The statue base was first reported by B. Schejbal, who interpreted it as "it had nine lines, the first four of which had been deliberately removed (*damnatio memoriae*); it may have been dedicated to Commodus." The published photograph, however, which displayed the inscription, erased and survived parts alike, definitely contradicts the identification of the honoured person with Commodus:

[[I VI VIAE]]
[[I LAV++L]]
[[+AE +++]]
[[SI QNSÆ]]
5 IMP. MAR-
CI AVRE[-]
ANTO[---]
NI RES[-]
BLICA IA[---]

¹ Schejbal 1996, 28; Schejbal 2003, 108.

The name of Caracalla in the genitive form: *Imp(eratoris) Marci Aurell[i] Anto[ni]ni* can be read in lines 5 to 8. Thus the person who is referred to in the first four erased lines must have been in close relationship with Caracalla, and must have suffered a *damnatio memoriae*. On the basis of the fragments of letters fortunately surviving in the erased lines *[[I VI VIAE]]* / *[[I LAV++L]]* / *[[+AE +++]]* / *[[S I ONSAE]]*, the person in question without doubt must be the betrothed and later wife of Caracalla, Fulvia Plautilla Augusta, whose memory was condemned. The inscription on the statue base, therefore, must be interpreted as follows (Fig. 2):

[[[F]ulviae]]
[[Plauti]]]-
[[ ]ae [Aug(ustae)]]
[[sponsae]]
5 *Imp(eratoris) Mar-*
ci Aurell[i]
Anto[ni]-
ni res[pu]-
blica Ias(orum)]

The statue base thus was erected by the *respublica Iasorum* not to honor Commodus, but the daughter of the powerful *praefectus praetorio*, C. Fulvius Plautianus, Fulvia Plautilla², the betrothed of Caracalla. It was presumably placed at the town *forum* or in a public building³. Although Caracalla opposed the idea, his marriage with Plautilla was arranged by his father, Septimius Severus, and by Plautilla's father, Plautianus, who confirmed it with the betrothal. The *Augusta* title was conferred upon Fulvia Plautilla even before her marriage with Caracalla⁴. This is confirmed by a number of inscriptions found throughout the empire (especially in Pannonia and Africa), including this statue base in *municipium Iasorum* on which Plautilla, referred to as the betrothed (*sponsa*), already bears the *Augusta* title. She might have been given the title on the occasion of her ceremonial engagement to Caracalla⁵.

² Stein 1910, 285-288; PIR2 F, 564; Kienast 19962, 165.

³ Niemeyer 1968, 31-32; Alföldy 1984, 53, 55; Zimmer 1989; Piso 1999, 131-133; Alföldy 2001, 12.

⁴ CIL III 3968 = 10850 = AIJ 560 (Siscia); AE 1914, 177 (Thugga); CIL VIII 22670a = ILS 8918 = AE 1906, 34 = IRT 432 (Leptis Magna); CIL IX 4958; CIL XI 1336 (Luna). See also: Stein 1910, 287.

⁵ On the basis of two inscriptions, which refer to Plautilla only as *sponsa* without the *Augusta* title (AE 1906, 34; AE 1914, 177), some authors formerly thought that she was given the *Augusta* title sometime after the betrothal, but still before the wedding (Fitz 1959, 247). Referring to the statue base of Siscia (CIL III 3968 = 10850 = AIJ 560), J. Fitz conveys the suggestion that Plautilla might have received the title in Siscia or in Carnuntum (Fitz 1959, 252). This, however, is demonstrably false as both inscriptions contained the *Augusta* title (EDH 021344 and 021701 = IRT 432), and no inscription which refers to Plautilla as *sponsa* and not as *Augusta* has been unearthed to date.

We cannot be certain about the exact date of the engagement (*sponsalia*), but the event must have taken place before their marriage. Caracalla and Fulvia Plautilla were married in Rome (Cass. Dio LXXVI 1,1-5), so the betrothal must be dated to the period preceding the imperial family's return to Rome. The exact date of their return (*adventus Auggustorum*) has been a matter of debate to date. The key question has been the location of the Emperor's celebration of the tenth anniversary of his reign (*decennalia*) on 9th April 202 A. D.: Was it in Carnuntum or in Rome? Unfortunately, neither possibility can be proved beyond doubt, so the date of the *decennalia* and of the family's return to Rome remains uncertain. All the information we gather from Cassius Dio (Cass. Dio LXXVI, 1,1-5) let us know only that the *decennalia* of Septimius Severus, the return of the imperial family, the festival organised on the occasion of the *victoria Parthica*, as well as the spectacular wedding, came one after the other within a short period of time. This has made some suppose that the wedding, at which Cassius Dio was also present⁶, was organised together with the *decennalia* celebrations between 9th and 15th April, 202 A. D. in Rome⁷. A coin minted in Alexandria⁸ and representing the wedding ceremony of Plautilla and Caracalla witnesses only that the wedding ceremony took place before 29th August, 202 A. D.⁹

We can conclude that Plautilla and Caracalla became engaged sometime before the return of the imperial family to Rome. As to the place where the engagement took place, there are two possibilities: Syria or some spot *en route* from Syria to Rome. The engagement is more likely to have taken place in Syria, where Septimius Severus and his family stayed from the end of 200 until the beginning of 202 A. D.¹⁰. On 1st January 202 A. D. in Antiocheia Septimius Severus was inaugurated as *consul ordinarius* for the third time and Caracalla for the first time¹¹ (HA, Vita Sept. Severi 16,8)¹². The splendid city might have been a worthy place to organise the ceremonial betrothal of the young emperor and Plautilla. The other possibility is that the two became engaged when travelling from Syria to Rome, along their route through Asia Minor, the Balkans and Pannonia, but this is not very likely as the tour was hurried and full. The number of inscriptions that refer to Plautilla as *sponsa* also suggests that the engagement period was relatively lengthy. Further, because the *praefectus praetorio* and *comes* C. Fulvius Plautianus, together with his family, belonged to the close retinue of the emperor¹³

---

⁶ Birley 1971, 215.

⁷ Kienast 19962, 157, 162, 165.

⁸ Dattari 1901, 280, n. 4077.

⁹ Stein 1910, 287; Halfmann 1986, 218, 221-222.

¹⁰ Halfmann 1986, 215, 221.

¹¹ Kienast 19962, 157, 163.

¹² Birley 1971, 210-211.

¹³ Cassius Dio also referred to how Plautianus conducted himself in Tyana and in Nicaea (Cass. Dio LXX 15,4). Plautianus was referred to as *comes per omnes expeditiones eorum* on an inscription: ILS 456, cf.: Halfmann 1986, 101, 250, Nr. 65.

both in Syria and all along the travel, there was the occasion for the betrothal at any time. Taking all the above into consideration, the statue bases found in Siscia (CIL III 3968 = 10850 = AIJ 560) and in *municipium lasorum* must be dated to the period when Plautilla and Caracalla were still engaged, which might have been after the end of 201 A. D. (?) at the earliest, but before their wedding, which beyond doubt took place prior to 19th August 202 A. D. (possibly between 9th and 15th April 202 A. D.).

Septimius Severus and Plautianus forced Caracalla to get married to Plautilla, which made Caracalla hate his wife (Cass. Dio LXXVI 6,3; Herod. III 13,3 and IV 6,3). After the fall of Plautianus on 22nd January, 205 A. D., Caracalla was eager to drive his wife to death. Instead, Septimius Severus sent Plautilla and her brother Plautius into exile. The place of exile was Lipara, the biggest island of the Lipari Islands (*Aeoliae insulae*), located between Sicily and Italia, or rather the town bearing the same name as the island¹⁴ (Cass. Dio LXXVI 6,3). Herodian mentions Sicily (Herod. III 13,3; IV 6,3), but this is not so much wrong as inaccurate, since the Island of Lipara administratively did in fact belong to Sicily. Herodian and Cassius Dio differed over how the two exiles lived. According to Cassius Dio, brother and sister lived in constant fear and privation in Lipara (Cass. Dio LXXVII), but according to Herodian, Septimius Severus made sure that the exiles had the financial background to live in abundance for the rest of their lives. In this, the emperor was eager to follow the example of Augustus, who was just as generous in treating the children of his enemy as he intended to be (Herod. III 13,3). Naturally, we are not in the position to decide which one of them is right, but the fact that Lipara under the Empire was “a place of retreat, baths and exile¹⁵” supports Herodian’s version. Strabo earlier confirmed that the soil of the Island of Lipara was fertile and dotted with hot thermal springs (Strab. VI,275). Had Septimius Severus wanted to treat Plautilla and Plautius cruelly, he would have sent them to a more desolate spot. It might be possible too that initially the emperor provided for the exiles as part of the imperial propaganda, but as soon as he put an end to it, living conditions deteriorated.

The written sources do not inform us whether Caracalla officially divorced Plautilla after the fall of Plautianus in 205. In terms of succession, however, the divorce was indispensable, so it must have been declared. But what happened to the statues of the dismissed Plautilla remains a matter of debate. We can take it for granted that when Plautianus was killed and his memory condemned (*damnatio memoriae*), the statues of Plautilla were not left untouched either, and were removed from public places. The question also remains as to what happened to the inscriptions of the empty statue bases. In all probability town communities tried to obliterate the statues of Plautilla which they had formerly erected. Therefore, I think it possible that some towns destroyed

¹⁴ See Pliny the Elder: *Lipara oppidum civium Romanorum*: Plin. Nat. Hist. III,93.

¹⁵ PECS 1976, 14-15; Ziegler 1927, 719-721.

the inscriptions of the statue bases as well, especially because all these texts conveyed the fact that Plautilla had been the betrothed (*sponsa*) or wife (*uxor*) of Caracalla. (The same might have happened to the statue and base of Iulia Aquilia Severa in Brigetio [Kat. 10]. As soon as she had fallen out of favour and was dismissed by Elagabalus her name was erased from the statue base, even though officially she never suffered a condemnation of her memory¹⁶.

The chronology of Plautilla's life

End of 201 A. D. – beginning of 202 A. D.	The betrothal of Plautilla and Caracalla in Antiochia (?), Syria; Plautilla became the betrothed (<i>sponsa</i>) of the young emperor, and was given the <i>Augusta</i> title.
Certainly before 29 th August, 202 A. D.	Plautilla's and Caracalla's wedding in Rome
22 nd January, 205 A. D.	The fall and death of Plautianus, soon followed by the exile of Plautilla and her brother to the Island of Lipara, or rather to the eponymous town located on the island. The statues of Plautilla are removed from public places.
February 211 A. D.	Caracalla has Plautilla murdered. <i>Damnatio memoriae</i> .

It can be assumed that at the *forum* of *municipium Iasorum* statues of Septimius Severus and Caracalla were also erected; these might be found in the future. A statue of *Divus Commodus*, now lost, similarly dated to the rule of Septimius Severus, was also erected by the *res publica Iasorum* (CIL III 4000). It is demonstrative of the town's economic wealth that the community could afford to erect at least four statues during the reign of Septimius Severus.

Siscia (in Pannonia) provides another statue base dedicated to Plautilla Augusta; Plautilla is again referred to as [*sponsae*] *Imp(eratoris) Antonini Aug(usti)* (Fig. 3)¹⁷.

¹⁶ Kienast 1996², 175.

¹⁷ CIL III 3968 = 10850 = AIJ 560: [*Fulviae / Plautillae / Aug(ustae) / sponsae*] [⁵ *Imp(eratoris) Antonini / Aug(usti) / respub(lica) / Siscianor(um)*].

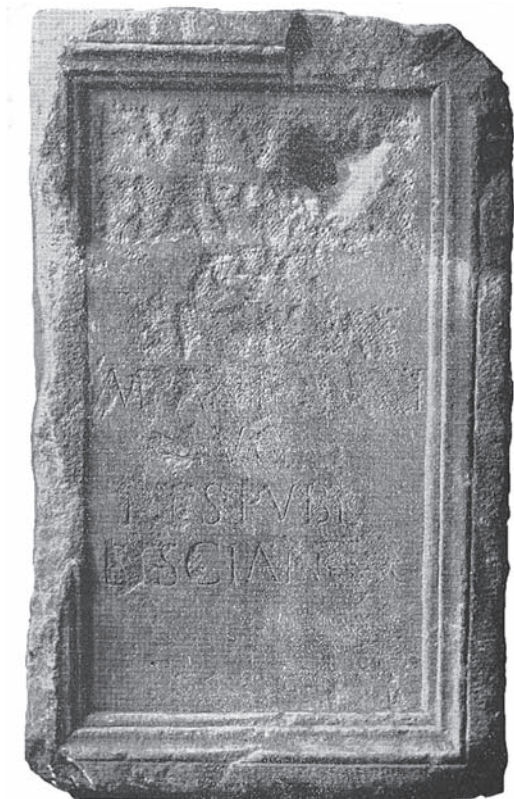

Fig. 3. The statue base of Fulvia Plautilla from Siscia (AIJ 560).

The statue base of Siscia is approximately the same date as the one found in the neighbouring *municipium lasorum*. It is worth mentioning that Fulvia Plautilla is the only woman belonging to the imperial family who is attested by more than one statue base in Pannonia. The question remains, whether we are allowed to emphasise the apparently striking fact that two neighbouring towns in Pannonia dedicated a statue to Fulvia Plautilla approximately at the same time? Today we cannot be certain whether there is any direct connection between the visit of Septimius Severus and his family to Pannonia in 202 A. D. and the two statue bases erected also in the first few months of 202 A. D.¹⁸.

APPENDIX (see next page)

Bases of statues representing emperors and erected by town communities and councils in Pannonia (after Mráv 2003, 351-352, Tab. Ia).

---

¹⁸ My grateful thanks are due to Mary T. Boatwright (Duke University, Durham - U.S.A.) for having kindly read my article and offered helpful corrections.

	The person represented	Commissioner	Date	Provenance	Size	Literature
1	Divus Claudius	?	Flavian period	Savaria	Fragment	RIU 42 cf: Tóth 1994, 24, Nr. 44; Mráv 1996-1997, 236
2	Traianus	d(ecreto) d(ecurionum)	Late autumn of 98 A. D.	Neviodunum	H: 88 cm W: 56 cm	ILJ 1 Nr. 4
3	Divus Hadrianus	Mursenses conditori suo	During Antoninus Pius	Mursa	–	CIL III 3279 = 10262
4	Commodus	[Mursenses p]ublice	185-190 A. D.	Mursa	Fragment	AE 1974, 532 = ILJug 1065
5	Divus Commodus	res publica lasoru(m)	Probably during Septimius Severus	Municipium lasorum / Aquae Balisae	–	CIL III 4000
6.	Septimius Severus	Brig(etionenses) publice d(ecurionum) d(ecreto)	January 198 A. D. – late 209 A. D.	Brigetio	–	CIL III 4309 = RIU 501
7.	[[Fulvia Plautilla]]	republ(ica) Siscianorum	202 A. D.	Siscia	H: 115 cm W: 67.5 cm	AIJ 560
8.	[[Fulvia Plautilla]]	respublica las(orum)	202 A. D.	Municipium lasorum / Aquiae Balisae	H: 120 cm W: 40 cm D: 40 cm	
9.	Iulia Domna?	Poetovionens(es)	14 th April 195 - 211 A. D.	Poetovio		CIL III 4054
10.	[[Iulia Aquilia Severa]]	[[ordo mun(icipii) Brig(etionensium)]]	221 A. D.	Környe, built in the fortress wall as a spolia	H: 125 cm W: 76 cm D: 54 cm	RIU 674
11.	III. Gordianus	r(es) p(ublica) col(oniae) Bassian(ensium) devota numini maiestatique eius		Bassiana	–	CIL III 10205
12.	III. Gordianus	R(es) p(ublica) las(orum)	238-244 A. D.	Municipium lasorum / Aquae Balisae	H: 80 cm W: 147 cm	AIJ 586
13.	Sabinia Tranquillina	R(es) p(ublica) las(orum)	241 - 244? A. D.	Municipium lasorum / Aquae Balisae	H: 123 cm	AIJ 587
14.	[[Philippus Arabs]]	[[ordo Mog(etianensium) or Mog(ionensium)]]	245 A. D.	Környe	H: 118 cm W: 83 cm D: 62 cm	Mráv 2003, 331-337 = RIU Suppl. 110
15.	Traianus Decius	resp(ublica) Andaut(oniensium) d(ecurionum) d(ecreto)	250 A. D.	Andautonia	H: 116 cm W: 64 cm	AIJ 477
16.	Herennia Etruscilla	r(es) p(ublica) And(autoniensium)	Before the middle of 250 – mid-July 251 A. D.	Andautonia	H.: 116 cm W: 65.5 cm	AIJ 478
17.	Valerianus	ordo col(oniae) PRAPPRAT d[e]<v>otus numini eorum	10 th December 254 – 9 th December 255 A. D.	Titel	H: 194 cm W: 80 cm	AE 1965, 304 = ILJug 1042; Dušanić 1967, Pl. V/11
18.	Cornelia Salonina	r(es) [p(ublica)] Ba[ss(ianorum)] n[u]m(ini) [e]jus [devotissima?]	254?-268 A. D.	Bassiana		CIL III 10206

BIBLIOGRAPHY

- Alföldy 1984 G. Alföldy, *Römische Statuen in Venetia et Histria, Epigraphische Quellen, Abh. der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Jg. 1984, Abh. 3, Heidelberg.*
- Alföldy 2001 G. Alföldy, *Pietas immobilis erga principem und ihr Lohn: Öffentliche Ehrenmonumente von Senatoren in Rom während der Frühen und Hohen Kaiserzeit*, in: *Inscriptliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt* (G. Alföldy, S. Panciera, eds.), HABES, 36, 10-46.
- Birley 1971 A. Birley, *Septimius Severus, the African emperor*, London.
- Dattari 1901 G. Dattari, *Numi Augg. Alexandrini*, Catalogo della collezione G. Dattari, Cairo.
- Dušanić 1967 S. Dušanić, *Bassianae and its territory*, AI, 8, 67-81.
- Fitz 1959 J. Fitz, *Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202. u. Z.*, AArH, 11, 237-263.
- Halfmann 1986 H. Halfmann, *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, HABES, 2.
- IRT J. M. Reynolds – J. B. Perkins, *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, London, 1963.
- Kienast 1996² D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- Mráv 1996-1997 Zs. Mráv, *Architrávfelirat Savariából a város nevének említésével / Eine Architrav-Inschrift mit Erwähnung des Stadtnamens aus Savaria, Savaria, 23/3, 217-236.*
- Mráv 2003 Zs. Mráv, *Die Statuenbasen des Philippus Arabs aus Környe*, in: *Pannonica. Provincialia et archaeologica, Studia sollemnia Eugenio Fitz octogenario dedicata* (Á. Szabó – E. Tóth, eds.), *Libelli Archaeologici*, ser. Nov., No. I, Budapest, 331-368.
- Niemeyer 1968 H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, *Monumenta artis Romanae*, VII, Berlin.
- PECS R. Stillwell (ed.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton, 1976.
- Piso 1999 I. Piso, *Testo epigrafico, supporto architettonico e contesto archeologico nei fori di Sarmizegetusa*, in: *Atti del XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina Roma 18-24 settembre 1997*, Roma, 125-137.

- Schejbal 1996 B. Schejbal, Još jedan nalaz "carskog kamena" u Daruvaru / A New Find of an "Imperial stone" in Daruvar, *ObavHAD*, 18/1, 28-31.
- Schejbal 2003 B. Schejbal, *Municipium Iasorum (Aquae Balissae)*, in: *Pannonia II. The autonomous towns of Noricum and Pannonia* (M. Šašel Kos, P. Scherrer, eds.), *Situla*, 42, 99-129.
- Stein 1910 E. Stein, s. v. Fulvia Plautilla, in: *PWRE*, XIII, coll. 285-288.
- Tóth 1994 I. Tóth, *Supplementa epigraphica Pannonica*, I. Teil: *Savaria, Specimina nova*, 3-38.
- Ziegler 1926 Ziegler, Lipara, in: *PWRE*, XIII.1, coll. 719-721.
- Zimmer 1989 G. Zimmer, *Locus datus decreto decurionum. Zur Statuenaufstellung zweier Forumsanlagen im römischen Afrika. Mit epigraphischen Beiträgen von G. Wesch-Klein*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse Abh. neue Folge, Heft 102, München.

Sažetak

Podnožje kipa Fulvije Plautile iz Municipija Jazâ (*municipium Iasorum*)

Podnožje rimskog kipa od vapnenca (vis. 120 cm; šir. 40 cm; prom. 40 cm; vis. slova: 7 cm) (sl. 1) nedavno je nađeno u Daruvaru (*municipium Iasorum, Aquae Balissae*). Spomenik je prvi objavio B. Schejbal, koji ga je protumačio kao bazu kipa moguće posvećenog Komodu. Predočena se fotografija, međutim, nesumnjivo protivi takvom tumačenju. U 5. i 9. retku spominje se car Karakala, što znači da je osoba spomenuta u izbrisanim redovima, koja je pretrpjela *damnatio memoriae*, bila njegov bliski srodnik. Na temelju ulomaka sačuvanih slova u izbrisanim redovima, može se bez sumnje zaključiti da je to bila *Fulvia Plautilla Augusta*, Karakalina zaručnica, a poslije i žena. Natpis na podnožju kipa treba stoga pročitati na sljedeći način (sl. 2):

[[[F]u|v|iaε]]
[[P|a|u|ti|]]-
[[|]aε [Aug(ustae)]]]
[[s|p|o|n|s|aε]]
5 Imp(eartoris) Mar-
ci Aure[li]
Anto[ni]-
ni res[pu]-
blica Ia[s(orum)]

U prilogu se raspravlja i o problemima kronologije Plautilina života.

Kraj 201. – početak 202.	Zaruke Plautile i Karakale u Antiohiji (?), Sirija; Plautilla postaje zaručnica (sponsa) mladoga cara te dobiva naslov Augusta.
Pouzdana prije 29. kolovoza 202.	Plautilino i Karakalino vjenčanje u Rimu.
22. siječnja 205.	Pad i smrt Plautijana te izgon Plautile i njena brata na otok Liparu, odnosno u istoimeni grad na tome otoku. Plautilini se kipovi uklanjaju s javnih mjesta.
Veljača 211.	Karakala daje pogubiti Plautilu. <i>Damnatio memoriae</i> .

Može se pretpostaviti da su na forumu municipija Jazâ bili postavljeni i kipovi Septimija Severa i Karakale, koji bi mogli biti otkriveni u budućnosti. *Res publica lasorum* postavila je i kip božanskog Komoda (danas zagubljen), isto tako datiran u razdoblje Septimija Severa (CIL III 4000). Podatak da je grad bio u mogućnosti postaviti najmanje četiri carska kipa u vrijeme vladavine Septimija Severa, svjedoči o gospodarskoj snazi te gradske općine.

I u Sisciji je otkriveno jedno podnožje kipa posvećenog Plautili Augusti; i ovdje se ona spominje kao [*sponsae*] *Imp(eratoris) Antonini Aug(usti)* (sl. 3). Spomenik iz Siscije može se datirati otprilike u isto vrijeme kao i onaj ih municipija Jazâ. Vrijedno je spomenuti da je Fulvija Plautilla jedina ženska carska osoba s više od jednog kipa u Panoniji. Postavlja se pitanje je li opravdano naglašavati iznenađujuću činjenicu da su dva susjedna panonska grada otprilike istodobno podigla spomenik Fulviji Plautili. Zasad ne možemo biti sigurni postoji li izravna povezanost između posjeta Septimija Severa i njegove obitelji Panoniji godine 202. i dva postolja kipova postavljenih početkom te godine.

Prijevod: Branka Migotti

ZORAN WIEWEGH

NALAZ GRAĐEVINE S APSIDOM U DRUGOJ ULICI U SISKU

Zoran Wiewegh
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine
Runjaninova 3
HR – 10000 Zagreb
E-mail: zoranwiewegh@net.hr

UDK 904:72"652"(398Siscia)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

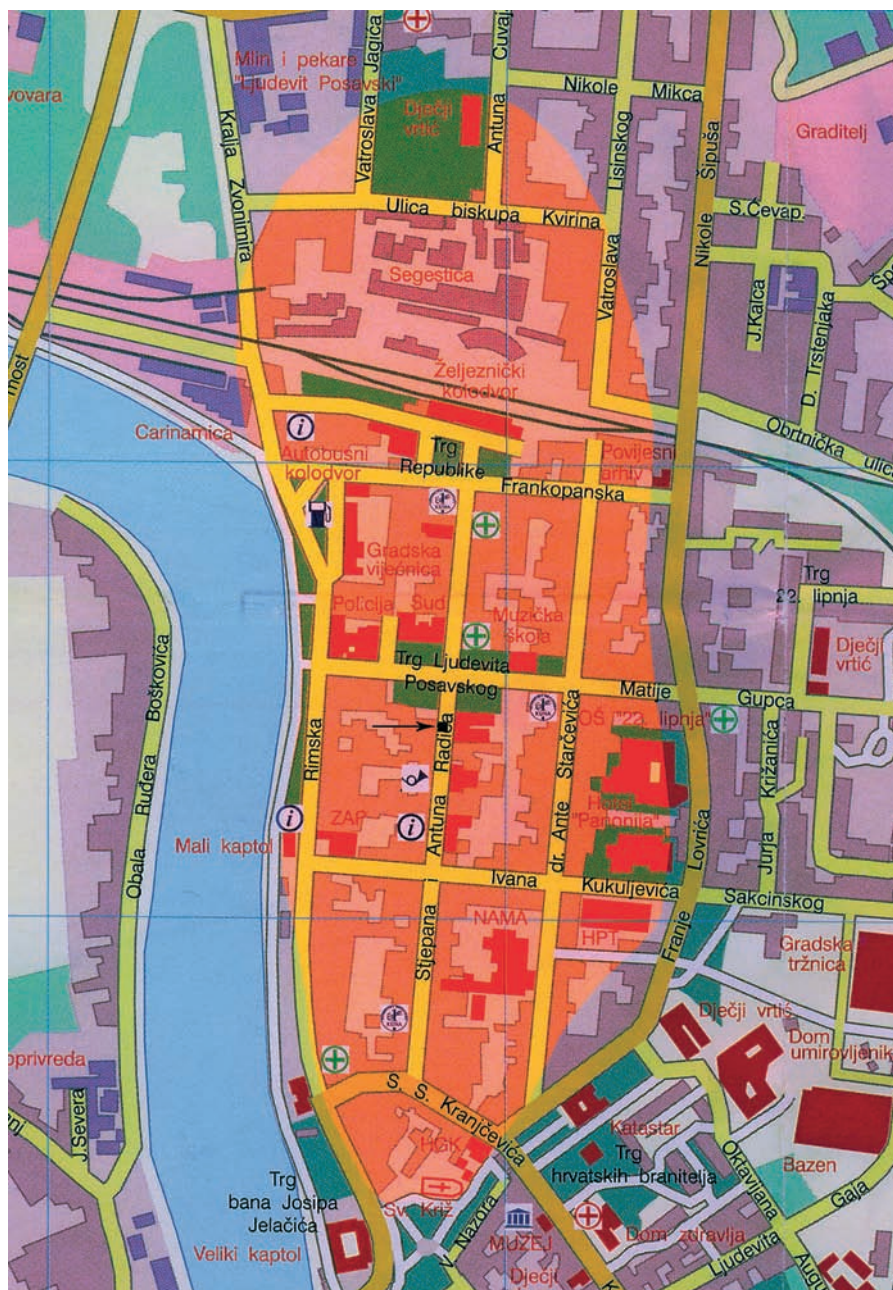
Tijekom zaštitnih arheoloških radova na postavljanju plinovoda istražena je manja apsidalna građevina koja je bila dio nekog većeg objekta smještenog u središnjem dijelu rimske Siscije.

Ključne riječi: Panonija, Siscija, apsida, freske, mozaik (*Key words:* Pannonia, Siscia, apse, frescoes, mosaic)

Tijekom zaštitnih arheoloških radova na postavljanju niskotlačne (NT) plinske mreže, izvedenih godine 2002. na prostoru urbanističke cjeline Siska koja je zaštićena kao spomenička cjelina, na više su mjesta nađeni ostaci rimske arhitekture.¹ Otkriće pojedinih struktura bilo je uvjetovano dubinom iskopa za polaganje cijevi (dubina iskopa: 120-130 cm, širina rova: 30-50 cm), što je uvelike otežavalo istraživanja. Podaci dobiveni na taj način pružaju tek fragmentarnu sliku o mogućim arhitektonskim strukturama. Dodatna poteškoća odvijanju arheoloških radova bile su brojne komunalne instalacije suvremenog grada i kanalizacija iz 19. st. koja je znatno razorila rimsku građevinsku strukturu, a poseban je problem predstavljao gust cestovni promet koji se odvijao usporedno sa zaštitnim radovima te je zbog toga bilo onemogućeno znatnije širenje sonde. Pa ipak, na pojedinim je mjestima bilo moguće proširiti zadane gabarite iskopa te su pritom arheološke sonde istražene u cijelosti. Iako skromne u "kvadraturi", pojedine su sonde dale doprinos ukupnom sagledavanju urbanizma rimske Siscije.² U prvom se redu to odnosi na definiranje mreže ulica, prostiranje gradskih bedema i orijentaciju pojedinih gradnji.

¹ Stručni voditelji zaštitnih arheoloških radova bili su Tanja Lolić iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture te autor ovoga članka. U istraživanjima su sudjelovale arheologinje Tea Tomaš, Iva Marochini i Ana Kordić.

² Wiewegh 2004.

Sl. 1. Karta Siska s označenim položajem prostiranja rimske Siscije te položajem nalaza građevine s apsidom / Fig. 1. Map of Sisak with the area of Roman Siscia and the location of the apsed building marked.

Sl. 2. Nalaz građevine s apsidom u Ulici Stjepana i Antuna Radića ispred kućnog broja 33 (foto: M. Arbutina) / Fig. 2. Find of the apsed building at 33 Stjepana i Antuna Radića Street.

Sl. 3. Crtež građevine s apsidom u Ulici Stjepana i Antuna Radića ispred kućnog broja 33 (crtež: I. Marochini, I. Miletić) / Fig. 3. Drawing of the apsed building at 33 Stjepana i Antuna Radića Street.

Arheološka sonda otvorena u Ulici Stjepana i Antuna Radića³ ispred kućnog broja 33 rezultirala je nalazom manjeg objekta s apsidom.⁴ S obzirom na neveliku površinu koju je bilo moguće istražiti, u pokušaju određivanja namjene toga objekta i stavljanja u kontekst urbanizma rimske Siscije bit će razmatrani i neki važniji podaci o nalazima rimske arhitekture u dijelu Ulice Stjepana i Antuna Radića između Ulice Ivana Kukuljevića Sakcinskog⁵ i Trga Ljudevita Posavskog, odnosno Ulice Matije Gupca koja se s istočne i zapadne strane spaja s tim trgom (sl. 1).

Arheološka sonda (sl. 2 i 3) rezultirala je nalazom sljedećih arhitektonskih ostataka:

1. U južnom dijelu sonde istražena je apsida radijusa 170 cm, a širina zida u središnjem dijelu iznosi 104 cm. Apsida je na južnoj strani zatvorena zidom koji je u središnjem dijelu imao prolaz prema prostoriji ispred nje (prolaz je bio naknadno zazidan, a spoj se jasno razaznaje). Podnica je u cijelosti prekrivena vapnenom žbukom s primjesama drobljene opeke. Unutrašnjost apsida bila je ispunjena slojem žbuke koja je otpala sa zidova, a na pojedinim su fragmentima bili vidljivi ostaci bijele i žućkaste boje.

Temelj zida i poda apsida načinjen je od nepravilnih komada kamena pomiješanih s vapnenom žbukom. Zidovi su načinjeni od pravilno poslaganih redova grubo obrađenog kamena koji su se izmjenjivali s redovima pravilno poslaganih opeka, sve vezano vapnenom žbukom (na zid od kamena položena su dva reda opeke, a na njih redovi kamena). Vanjsko i unutrašnje lice slagano je relativno pravilno, dok je unutrašnjost bila ispunjena bez nekog posebnog reda.

Prostoriju južno od apsida bilo je moguće istražiti tek djelomično. U njoj su pronađeni ostaci hipokausta koji se sastajao od donjeg sloja opločenja od opeke na kojem su u pravilnim razmacima bili vidljivi ostaci vapnene žbuke kojom su stupići (načinjeni od pravokutne opeke), koji su nekada držali suspenzuru, bili vezani za podlogu. Sloj urušavanja sadržavao je ostatke pravokutnih tubula, opeke, fragmente sitnih tesera crne i bijele boje (ostaci mozaika), mnoštvo fragmenata fresaka na kojima se mogao razaznati motiv stiliziranog bilja (prevladava zelena boja u nekoliko nijansi), kao i fragmenti na kojima su bile bordure (tamnocrvene, žute, oker i smeđe boje).

Ostaci mozaika se, s obzirom na boju, okvirno mogu datirati u 2. st., u razdoblje kada je upotreba crno-bijelih tesera bila uobičajena moda.⁶ Fragmentiranost fresaka također ne dopušta detaljniju analizu, pa je i za njih moguće dati tek okvirnu dataciju koja bi, prema analogijama na području Slovenije, bila 1.-2. st.⁷ Pokretnih nalaza u vidu keramike ili metala nije bilo. Urušeni sloj ujedno je bio sloj nivelacije prostorije

³ U starijoj se literaturi ta ulica zove Ulica maršala Tita, dok se lokalno, a dijelom i u literaturi, koristi ime Druga ulica.

⁴ Sonda je otvorena na kolniku, neposredno uz nogostup zapadne strane ulice. Nasuprot kućnog broja 33 nalazi se zgrada s kućnim brojem 36, koja se u starijoj literaturi često navodi pod nazivom *zgrada Narodnog kotara* ili pak *zgrada Narodnog odbora*, a danas je u njoj sjedište Sisačko-moslavačke županije.

⁵ U starijoj literaturi ona nosi ime Ulica Otokara Keršovanija.

⁶ Cambi 2002, 182; Meder 2003, 10.

⁷ Plesničar-Gec 1998, 326.

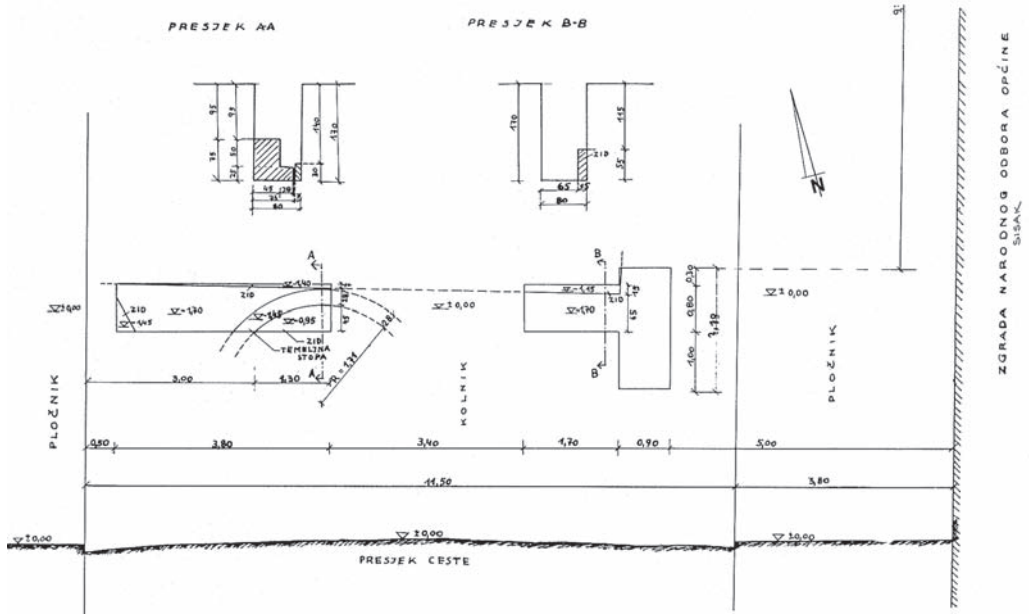
koja je u kasnijem razdoblju bila prekrivena opločenjem od rimske cigle (sačuvano u fragmentima). Na opločenje su bile postavljene pravokutne opeke koje su predstavljale stupiće još jednog (mlađeg) hipokausta.

2. U sjeveroistočnom dijelu sonde nađen je ostatak polukružnog zida (manje apside), građenog od opeke vezane vapnenom žbukom (promjer zida: 40 cm). Apsida je sagrađena iznad zida promjera 60 cm, građenog od nepravilnih komada kamena vezanog vapnenom žbukom, koji se pruža u smjeru istok – zapad. Uz taj zid prislonjen je odvodni kanal koji se također pruža u smjeru istok – zapad. Kanal se sastoji od dva paralelna zida od opeka vezanih žbukom, međusobno razmaknutih 43 cm. Grubo obrađene kamene ploče prekrivale su kanal koji se pružao u smjeru male apside, ali spoj nije sačuvan. Naime, u smjeru sjever – jug proteže se recentan iskop koji je razorio taj spoj, baš kao i istočni dio velike apside.

3. Na prostoru izvan obje apside, i to u sjeverozapadnom dijelu sonde, bio je sačuvan dio opločenja izveden od opeke poslagane na tanak sloj vapna pomiješanog sa zemljom i pijeskom. Taj je sloj očito predstavljao podnicu koja se pružala do zidova obje apside. Iznad tog poda nalazi se nasut sloj debljine 15-20 cm, koji je služio kao podloga mlađem opločenju. U tome su se sloju jasno razlikovale dvije razine niveliranja. Donja je bila načinjena od komadića opeke, vapna i zemlje, dok je gornja sadržavala mješavinu zemlje i pijeska. Gornje, mlađe opločenje od pravilno poslaganih rimskih opeka izvedeno je u trenutku kada objekt s velikom apsidom više nije bio u funkciji. Opločenje je, naime, dijelom sačuvano i iznad zidova velike apside. Nažalost, komunalni radovi tijekom proteklih stotinjak godina u velikoj su mjeri uništili strukturu, tako da nije bilo moguće u cijelosti sagledati rasprostiranje tog mlađeg opločenja. Nalazi iz sloja niveliranja omogućili su datiranje gornjeg sloja opločenja, kao i *terminus post quem non* za slojeve ispod njega. Pronađeni su fragmenti narukvica od crnog stakla: neki fragmenti bili su u cijelosti od crnog neprozirnog stakla glatke površine, dok je jednom ulomku površina bila rebrasta. Nađen je i jedan ulomak s kapljicastim inkrustracijama bijele boje. Te se narukvice datiraju u 3.-4. st.⁸ Ostali pokretni nalazi sastojali su se od manjih fragmenata keramike koji tipološki nisu odredivi.

Iz svega navedenog može se zaključiti da su velika apside i prostorija južno od nje bile dio istog objekta, odnosno kupališnog dijela jedne građevine (možda nekog gradskog domusa), o čemu nam svjedoče ostaci hipokausta i motiv stiliziranog bilja na freskama te hidraulička žbuka poda apside. Na temelju ostataka fresaka i mozaika, građevinu možemo okvirno datirati u 2. ili u početak 3. st. Tijekom kasnijeg razdoblja objekt je očito doživio obnovu prilikom koje je apside uklonjena, a prolaz između nje i prostorije zazidan. Nakon obnove, zid između apside i prostorije postao je vanjski zid novoga objekta, dok je apside izgubila funkciju te je srušena i prekrivena opločenjem od opeke. Prostorija južno od apside ponovo je dobila hipokaust, ovoga puta na višem

⁸ Buljević 2000.

Sl. 4. Crtež nalaza u Ulici Stjepana i Antuna Radića sa zaštitnih istraživanja provedenih godine 1954. (preuzeto iz: Nenadić 1987) / Fig. 4. Drawing of the finds on Stjepana i Antuna Radića Street of the excavations in 1954 (after Nenadić 1987).

nivou. Mlađe opločenje izvan objekta u istoj je razini s donjim opločenjem mlađeg hipokausta pa se može pretpostaviti da je iznad nekadašnjeg prolaza iz apside u prostoriju napravljen prefurnij novoga hipokausta. U prilog toj pretpostavci govore nam ostaci gara. Arhitektonskih dokaza za tu tvrdnju nije bilo, što je posljedica komunalnih radova iz 19. i 20. st. (mlađi se sloj arhitekture, naime, nalazi tek 50-ak cm ispod asfaltne površine suvremenog kolnika).

Obnova ili ponovna gradnja mogla se dogoditi krajem 3. ili u 4. st., a jedini su dokaz za tu tvrdnju fragmenti staklenih narukvica nađeni u sloju niveliranja za potrebe gradnje mlađeg opločenja.

Sve te pretpostavke ne pružaju dovoljno dokaza za pouzdano određivanje namjene otkopane arhitekture, osobito ne u kontekstu neke druge građevine koja je očito bila sastavni njen dio (domus?). Buduća istraživanja trebala bi obuhvatiti cijeli potez južno od velike apside, osobito s obzirom na relativno dobru sačuvanost strukture. Do nastavka istraživanja istražena je arhitektura prekrivena geotekstilom i zasuta slojem zemlje preko kojeg je stavljena štuta iz iskopa.

U neposrednoj blizini kupališnog dijela toga pretpostavljenoga domusa sigurno su se nalazili latrina i kuhinja, s kojima u vezu treba dovesti i otkriveni odvodni kanal. U

prilog tome ide i činjenica da su u unutrašnjosti kanala bili nađeni fragmenti keramike i sitne kosti koje su tamo dospjele bacanjem u kanalizacijski sustav. Determiniranje cijele strukture kao dijela domusa (stambenog objekta namijenjenog za jednu obitelj⁹) moguće je pretpostaviti na ovome mjestu, s obzirom na to da se ta građevina nalazi uz glavnu prometnicu u smjeru sjever – jug (kardo) te je svojim smještajem gotovo u središnjem dijelu rimske Siscije mogla biti domom neke uglednije obitelji.

Tijekom radova na postavljanju nove kanalizacijske mreže godine 1954. nađeni su brojni arhitektonski ostaci iz rimskog doba.¹⁰ Nekolicina njih možda se može dovesti u vezu s našim nalazima. A. Faber spominje nalaz podrumske prostorije u kojoj je na dubini od 4 m bilo spremište amfora, ali je zbog širine iskopa od samo 1 m bilo nemoguće provesti detaljnija istraživanja¹¹. Autorica kaže da su “par metara sjevernije” od toga mjesta nađeni ostaci jednog zida te dio mozaičnog poda od bijelih i crvenih kockica. Na obje te lokacije, očito dijelovima istog objekta, građevinska štuta sastojala se od mnoštva fragmenata zidnih slikarija. Autorica navodi da se otkrivena arhitektura nalazi nasuprot zgrade bivšeg Narodnog odbora, što bi odgovaralo našem nalazu ispred kućnog broja 33. Nalaz još jedne apsida može se vezati uz prostor ispred kućnog broja 33. V. Nenadić u svome radu o rimskoj Sisciji prenosi podatak iz dokumentacije sisačkog muzeja¹² prema kojoj se apsida, kao i dio nekog zida, nalazila nasuprot zgrade “Narodnog odbora općine Sisak”. Kako je opet riječ o istoj lokaciji, ali ovoga puta i s objavljenom crtanom dokumentacijom (sl. 4), logično je i taj nalaz dovesti u vezu s prethodnima, tim više što se radi o nevelikom prostoru.

Analizom metričkih podataka ta je apsida usporediva s velikom apsidom istraženom godine 2002., na što upućuje gotovo točna udaljenost od ruba kolnika, kao i dimenzije radijusa apsida. No, ne poklapaju se podaci o širini zida apsida (uz to, iz priloženog tlocrta i presjeka nije moguće pouzdano analizirati sve navedene metričke podatke). Bez obzira na dvojbu oko identifikacije može se zaključiti da, ako i nije u pitanju jedna te ista apsida, ona vjerojatno pripada istoj arhitektonskoj cjelini (domusu?).

Sagledavanjem urbanističke situacije rimske Siscije, a na temelju arheoloških nalaza, moguće je donijeti neke zaključke o smještaju pretpostavljenog domusa u širem gradskom kontekstu. Unutar pravokutnih gradskih blokova (inzula), sa sve četiri strane okruženih gradskim prometnicama, bila je provedena parcelacija (na više ili manje

⁹ Usp. Marta 1990, 166.

¹⁰ O tim je radovima pisala Aleksandra Faber koja je vodila dokumentaciju istraživanja (Faber 1973).

¹¹ Faber 1973, 146.

¹² Nenadić 1987, 78; podatak je preuzet iz tzv. kartica arheoloških lokaliteta – riječ je o rukom pisanim bilješkama kojima je na karticama nevelikog formata tadašnji sisački arheolog prof. S. Vrbanović dokumentirao podatke o arheološkim nalazima po gradu. Neke od tih kartica sadrže i skice, neke se mogu povezati s konkretnom dokumentacijom crtanom na paus-papiru, a većim dijelom su ipak samo opisni podaci o pronađenom. Iako ne uvijek precizni, često su jedini izvor za poznavanje stanja zaštitnih istraživanja tijekom pedesetih i šezdesetih, a dijelom i sedamdesetih godina 20. st.

čestica, sukladno njenoj veličini) za potrebe gradnje različitih tipova zgrada za stanovanje ili za neku drugu namjenu. Pod pojmom *inzula* podrazumijevaju se dva značajnija. Prvi, u modernoj uporabi, odnosi se na gradski blok rimskog grada, dok se drugi, u rimskoj uporabi, koristi za stambenu zgradu namijenjenu za kolektivno stanovanje (koji je u suprotnosti s domusom, namijenjenim za samo jednu obitelj). U rimskoj uporabi toga termina, *inzula* može zauzimati cijeli gradski blok, ali mnogo češće obuhvaća više zgrada koje zajedno čine *inzulu* u širem smislu riječi (gradski blok).¹³

S obzirom na podjelu gradova na ortogonalne blokove, zapažamo da ne postoji jedinstvena mjera u parcelaciji gradskih blokova.¹⁴ Dio sačuvanih gradskih blokova Akvinkuma, sagrađenih u Hadrijanovo vrijeme, imao je dimenzije 72 x 90 m¹⁵, dok je Savarija, sagrađena sredinom 1. st. i podijeljena po pravilnom sustavu, imala blokove veličine 75 x 90 m¹⁶. Emonski gradski blokovi, kojih je bilo 47 ne računajući prostor za forum, obuhvaćali su različitu površinu, a oni namijenjeni kolektivnom stanovanju variraju u dimenzijama – najmanji su imali 20,72 x 50,32 m, a najveći 59,20 x 66,60 m, s izuzetkom jednog koji je obuhvaćao prostor od 50,32 x 87,32 m.¹⁷ U Zadru su pak prosječne dimenzije blokova namijenjenih stanovanju bile 34 x 52 m.¹⁸ Ta raznolikost u dimenzijama gradskih blokova temelji se na smislu za praktičnost rimskih urbanista, koji su provodeći princip ortogonalne razdiobe grada veličinu pojedinih blokova prilagođavali situaciji na terenu (ovisno o tome je li nova razdioba morala prekriti postojeću gradnju, što je osobito značajno za gradove koji su osnovani na mjestu vojnih logora, ili je pak oblik terena novog grada zahtijevao inovativna rješenja u smislu dimenzija gradskih blokova).

Sisački gradski blokovi nisu sustavno obrađeni. Fragmentarni podaci sa zaštitnih istraživanja jasno daju naslutiti isti princip podjele kakav je spomenut u prethodnim primjerima (ortogonalna podjela). Početak glavne prometnice u smjeru sjever – jug (kardo) arheološki je potvrđen na njenoj najsjevernijoj strani¹⁹, dok je njena krajnja južna strana prepoznata u geofizikalnim istraživanjima pored gradskog horeuma uz današnju crkvu Uzvišenja Sv. Križa.²⁰ Pozicije karda na prostoru između te dvije krajnje točke nije moguće precizno odrediti (poštuje li dosljedno pravac ili postoje odstupanja u smjeru?).

¹³ Ward-Perkins 1981, 192.

¹⁴ Za potrebe ovoga rada rimske mjere preračunate su i iskazane suvremenim standardom u označavanju dužine: 1 pes (stopa) = 29,6 cm; 1 *passus* (dvostruki korak) = 5 stopa = 148 cm.

¹⁵ Pótzty 1980, 255.

¹⁶ Pótzty 1980, 264.

¹⁷ Plesničar-Gec 1999, 80.

¹⁸ Suić 2003, 300.

¹⁹ Burmaz, Lolić 2005, 125.

²⁰ Lolić 2003, 139.

Podaci o rasprostiranju mreže gradskih ulica postoje tek u fragmentima i uglavnom se svode na opisno spominjanje njihove pozicije²¹, ali gotovo niti jedna pozicija nije geodetski snimljena. Nedostatak tih podataka onemogućuje definiranje veličine gradskih blokova Siscije. Nekoliko kamenih rubnjaka ceste, položenih jedan za drugim, nađeno je na svom izvornom mjestu na sjevernom dijelu raskrižja današnje Ulice Stjepana i Antuna Radića s Ulicom Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Pružaju se u smjeru istok – zapad, dakle okomito na kardo.²² Gotovo 200 m sjevernije od toga mjesta, na zapadnoj strani Trga Ljudevita Posavskog, otkriveni su tragovi rimske kanalizacije²³, pa možda na tome mjestu treba tražiti i jednu od ulica smjera istok – zapad. Izdvojimo li taj segment grada, dobivamo prostor veličine oko 150 m u smjeru istok – zapad i oko 190 m u smjeru sjever – jug. Na takvoj su površini mogla biti formirana dva gradska bloka veličine oko 75 x 90 m.

S obzirom na vrijeme formiranja grada u smislu urbanističkih rješenja kakva dobivaju drugi gradovi u provinciji Panoniji, te na činjenicu da je Siscija status kolonije (*Colonia Flavia Siscia*) dobila vjerojatno godine 71., za cara Vespazijana²⁴, moguće je pretpostaviti i sličan urbanistički razvoj kakav su imali i ostali gradovi Panonije. Time i predložena podjela gradskih blokova dobiva logičnu vezu. U kontekstu takvog bloka treba sagledati i nalaz ispred današnjeg kućnog broja 33. Buduća istraživanja potvrdit će ove zaključke ili dati neke nove podatke o urbanizmu Siscije.

LITERATURA

Buljević 2000	Z. Buljević, Kasnoantičke narukvice od stakla i gagata, VAHD, 92, 189-205.
Burmaz, Lolić 2005	J. Burmaz, T. Lolić, Lokalitet: Siscija – Sv. Kvirin, <i>Hrvatski arheološki godišnjak</i> 1/2004., Zagreb, 125-127.
Cambi 2002	N. Cambi, <i>Antika</i> , Zagreb.
Faber 1973	A. Faber, Građa za topografiju antičkog Siska, VAMZ, VI-VII, 133-162.
Hoti 1992	M. Hoti, Sisak u antičkim izvorima, OA, 16, 133-163.
Lolić 2003	T. Lolić, <i>Colonia Flavia Siscia</i> , Situla, 41, 131-152.
Marta 1990	R. Marta, <i>Architettura Romana, Tecniche costruttive e forme architettoniche del mondo romano</i> , Roma.
Meder 2003	J. Meder, <i>Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. st.</i> , Zagreb.

²¹ Vrbanović 1981, 192; Vuković 1994.

²² Terenska dokumentacija s istraživanja pri postavljanju plinovoda godine 2002.

²³ Vuković 1994, 8.

²⁴ Hoti 1992, 143.

- Nenadić 1987 V. Nenadić, Prilog proučavanju antičke Sisciae, PrilIPZ, 3/4, 71-99.
- Plesničar-Gec 1998 Lj. Plesničar-Gec, *Antične freske v Sloveniji I*, Katalogi in monografije, 31/2, Ljubljana.
- Plesničar-Gec 1999 Lj. Plesničar-Gec, *Urbanizem Emone*, Ljubljana.
- Pótzty 1980 K. Pótzty, Pannonian cities, u: *The Archaeology of Roman Pannonia* (A. Lengyel, G. T. B. Radan, ur.), Budapest, 239-274.
- Suić 2003 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- Vrbanović 1981 S. Vrbanović, Prilog proučavanju Siscije, IzdHAD, 6, Zagreb, 187-200.
- Vuković 1994 D. Vuković, *Siscija, vizija rimskog grada u Panoniji*, Sisak.
- Ward-Perkins 1981 J. B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press.
- Wiewegh 2004 Z. Wiewegh, Otkriće kule zapadnih zidina rimske Siscije, ARR, 14, 121-140.

Summary

A find of an apsidal building on Druga Street in Sisak

In rescue excavations during the construction of a pipeline network in 2002 remnants of Roman architecture were found at several places within the urban core of Sisak, protected as a monumental area. The scope of the investigated structures was limited by the measurements of the dig (depth 120-130 cm, width 30-50 cm), which was a serious obstacle to archaeological research. Another difficulty was caused by numerous communal installations of the modern town.

The archaeological trench at no. 33, Stjepana and Antuna Radića Street yielded the following architectural remains (Figs. 2 and 3):

1. At the south portion of the trench an apse was discovered (radius 170 cm, maximum width of the wall 104 cm). It was closed on its south side by a wall provided with a door in the middle, opening towards a room in front of the apse; the entrance was walled in later, with the joint clearly discernible. The floor was plastered with mortar containing crushed bricks. The interior of the apse was filled with a layer of collapsed wall plaster, some fragments showing traces of white and yellowish colours. The walls were built of regular courses of rough-hewn stones alternated with those of regularly placed tiles, all bound with mortar. The room south of the apse could only be partly excavated. It yielded remnants of a hypocaust system whose floor was paved with tiles, with regularly spaced patches of mortar, initially used to fix the pillars (made of quadrangular tiles) of the *suspensurae*. The collapse fill included fragments of quadrangular *tubuli*, tiles, white and black mosaic *tesse*-

rae, as well as a host of fragmented fresco paintings, featuring stylised floral motifs of prevailing nuances of green colour, as well as framing bands in dark red, yellow, ochre and brown colours. The remains of mosaics can be broadly dated on the account of the colours, as the black and white combination was in fashion in the 2nd century. The frescoes can also be dated only very broadly in the 1st and 2nd centuries, on the analogy of similar finds from the territory of Slovenia. No small finds such as pottery or metal objects have been recovered at the site. The collapse layer was at the same time a layer of levelling of the room, which was subsequently paved with Roman tiles (the pavement was partially preserved), superimposed by quadrangular tiles. Those tiles supported the posts of another (more recent) hypocaust system.

2. At the north-east portion of the trench a remnant of a curved wall of a smaller apse was discovered. It was 40 cm wide and was made of mortared tiles. The apse overlay an east – west oriented wall (width: 60 cm), made of irregular stones bound with mortar. A drain conduit, also aligned east – west, abutted on the wall. It consisted of two parallel walls made of mortared tiles, at a distance of 43 cm between each other, and was covered with rough-hewn flat stones. The canal was stretching toward the small apse, but their junction was not preserved.

3. At the north-west portion of the trench, outside both apses, a part of a pavement was preserved, made of tiles laid onto a thin layer of mortar with inclusions of earth and sand. This was obviously a pavement stretching to the walls of both apses. It was overlain by a 15-20 cm thick layer of levelling, which served as a foundation for a new, more recent pavement, made of regularly placed Roman tiles. This paving took place at the time when the building with the large apse was not in function any more, as is witnessed by a preserved portion of the pavement stretching over the apse. Finds from the levelling layer were used as a chronological indicator for the upper pavement, as well as a *terminus post quem non* for the layers beneath. Fragments of bracelets made of opaque black glass were found there; the majority were plain, while one was ribbed and yet another had white drop-like inlays. They date from 3rd-4th centuries, while other small finds, mostly typologically insignificant pottery fragments, are not diagnostic of chronology.

It transpires from the above that the large apse with its abutting south room was part of a thermal facility belonging possibly to an urban *domus*, as is suggested by the remains of a hypocaust, by stylised floral motifs applied to frescoed walls and also by a waterproof mortar of the apse floor. Based on frescoes and mosaics, this building can be broadly dated to the 2nd and the beginning of the 3rd centuries. In a later reconstruction the apse was removed and the passage dividing it from the south room was closed. The apse was put out of use and its floor paved with tiles, while the wall dividing it from the south room became the outer wall of a new building. The south room was furnished with a new hypocaust, but on a higher level. The new pavement outside this building was levelled with the floor pavement of the new hy-

pocaust, which makes it probable that its *praefurnium* was laid over the former passage between the apse and the south room. This was further reinforced by traces of burning, although not by architecture itself, which was probably destroyed during infrastructural works in the 19th and 20th centuries. The reconstructing probably took place at the end of the 3rd or in the 4th century, as is suggested by fragments of bracelets recovered from the layer of levelling in anticipation of laying the new pavement. There are no secure proofs as to the function of the described architecture, particularly concerning the new building as part of a *domus* (?). A latrine and a kitchen must have been situated in the immediate vicinity of the thermal section. This is proved by the nearby drain conduit, which yielded pottery fragments and small animal bones, deposited there as waste. A further argument in favour of the determination of the building as a *domus* is its layout along the main *cardo*, that is, in the middle of the town, which made it suitable for the home of a well-to-do family.

During the 1954 infrastructural works numerous finds of Roman architecture occurred, some of which seem to be connected with the finds discussed here: part of a cellar housing amphorae, found at the depth of 4 m; remains of a wall and a mosaic floor of white and black cubes, as well as fragments of frescoes in the fill; an apse found in front of the house at no. 33. The last-mentioned find, which is otherwise documented in the archives of the Sisak Museum, is particularly interesting in terms of its probable relation to the architecture under discussion, although the measurements do not exactly fit those made in 2002 (Fig. 4).

The layout of the hypothesised *domus* within the broader urban framework can be inferred from the general town plan, based on archaeological evidence. Quadrangular town *insulae*, bordered on all four sides by streets, were further parcelled off to meet the needs of putting up residential or other buildings of various size. The term *insula* has two meanings: the town block and the communal residential building. There are no universal measurements to the *insula* of the Roman town, as its measurements and layout were basically a reflection of the practical Roman mind to accustom to a situation in the field. The *insulae* of Siscia have so far not been studied comprehensively. Nevertheless, occasional fragmentary data from rescue excavations give hints of a rectangular plan of a chessboard inner scheme. The beginning of the main north – south street (*cardo*) has been archaeologically attested at its northernmost stretch, while its southernmost part has been documented in a geophysical survey in the vicinity of the town *horreum* by the church of the Holy Cross. Other stretches in between these two points have so far not been established, so there is no knowing whether or not the *cardo* was laid out on a perfectly straight line. The same is valid for the rest of the town streets, which have been noticed in spots and described, but never properly documented. Therefore, the measurements of Siscian *insulae* remain unknown. Several kerb stones, set along the same line, were found *in situ* at the crossroads of Stjepana and Antuna Radića Street and Ivana Kukuljevića

Sakcinskog Street. The kerb stones stretched in west – east direction, i. e., perpendicularly to the *cardo*. Some 200 m to the north, at the west side of Ljudevita Posavskog Square, remains of a Roman sewerage were found, possibly indicative of one west – east aligned street. If isolated, the so-described town section measures 150 m (east – west direction) by 190 m (north – south direction); it could possibly hold two *insulae* measuring roughly 75 x 90 m each.

Since Siscia most probably acquired the status of a Roman colony during Vespasian's rule in 71 A. D., it should be assumed that its town layout was similar to other Pannonian towns developing in the same period. It is against a background of this assumption that the inner division of town blocks of Siscia as suggested here gets its logical explanation. The same is preliminary true for the architecture discussed here; only further research could securely establish its full scope and function.

Translation: *Branka Migotti*

IVAN RADMAN-LIVAJA

OBRAZINA KASNOANTIČKE KACIGE IZ VINKOVACA

Mr. Ivan Radman-Livaja
Arheološki muzej
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb

UDK 904:623.445.2"652"(398Cibalae)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

U članku se obrađuje jedan slučajan nalaz iz Vinkovaca, publiciran početkom 20. st. i naknadno proglašen izgubljenim, što se pokazalo netočnom informacijom jer je predmet pohranjen u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Riječ je o obrazini rimske kacige datiranoj u kasnoantičko vrijeme. Autor na temelju pisanih izvora i povijesnog konteksta pokušava odrediti kronološki okvir uporabe kacige te trenutak kada se vlasnik kacige mogao nalaziti u Cibalama.

Ključne riječi: kasnoantička rimska kaciga, Cibalae, Panonija (*Mots-clés: casque romain tardoantique, Cibalae, Pannonie*)

Bogata spomenička baština grada Vinkovaca od samih je početaka znanstvenog pristupa arheologiji u Hrvatskoj, dakle još od 19. st., pobuđivala veliko zanimanje istraživača, posebice arheologa i povjesničara zainteresiranih za rimsko doba. Neki od danas najpoznatijih rimskih predmeta pronađenih u Vinkovcima i bližoj okolici u stručnoj su literaturi objavljeni upravo u tom vremenu, u posljednjim desetljećima 19. i početkom 20. st. Dobar dio tada publiciranih nalaza danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Među njima je i jedan zanimljiv predmet, točnije rečeno fragment rimske kasnoantičke kacige koji je u znanstvenoj javnosti svojevremeno bio samo sumarno predstavljen.

Riječ je o lijevoj obrazini rimske kasnoantičke kacige (T. I, 1-2), nađenoj 1890. tijekom gradnje kuća na sjevernoj strani tadašnje Zvoničke, odnosno Zvonarske ulice.¹ Tom je prilikom bilo nađeno nekoliko rimskih predmeta koji su potom poklonjeni Narodnom muzeju u Zagrebu. Nema preciznih podataka o okolnostima nalaza, a Brunšmidovo i Hoffillerovo mišljenje da obrazina potječe iz nekog groba nije moguće sa sigurnošću potkrijepiti. Spomenuti su autori vjerovali da je u pitanju ploča prsnog

¹ Ulica se i danas zove Zvonarska, a nalazi se u sjeveroistočnom dijelu grada, vjerojatno u blizini sjevernih vrata Cibala. Koristim prigodu da zahvalim kolegici Maji Krznarić-Škrivanko iz Gradskog muzeja Vinkovci na ljubazno pruženim informacijama.

oklopa pa su nalaz u svojim člancima tako i interpretirali.² Sedam desetljeća nakon prve objave, Hans Klumbach u svom se uvodnom poglavlju, u zborniku *Spätromische Gardehelme*, osvrnuo na vinkovački nalaz i točno ga interpretirao kao obrazinu kasnoantičke rimske konjaničke kacige.³ Prema podacima kojima je Klumbach tada raspolagao, činilo se da je nalaz nedostupan, odnosno izgubljen. Prije nekoliko godina, tijekom revizije fundusa Antičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu, ustanovljeno je da je vinkovačka obrazina uredno pohranjena u muzejskom depou. Budući da je riječ o zanimljivom nalazu, smatram da zaslužuje podrobniju objavu, tim više što se dugo vremena smatralo da je obrazina izgubljena, pa se stručna javnost mogla osloniti samo na sumarne, davno objavljene podatke, mali crtež i jednu malu crnobijelu fotografiju.

Stručni arheološki i povjesničarski krugovi su s opremom rimskog vojnika u prvim stoljećima Carstva vrlo dobro upoznati, poglavito zahvaljujući brojnim nalazima i dugogodišnjem proučavanju. To je, uostalom, i sasvim razumljivo, no zanimljivo je da donekle slična tvrdnja vrijedi i za širu publiku. Fascinacija Rimskim Carstvom ili barem interes za to povijesno razdoblje nisu ograničeni na stručnjake, nego su u većoj ili manjoj mjeri prisutni i kod dobrog dijela javnosti. Dovoljno je sjetiti se kolik uspjeh postižu filmovi i televizijske serije s tom tematikom (sjetimo se samo *Ben Hura*, *Spartaka*, *Kleopatre* ili *Gladijatora*) te spomenuti u kojim se nakladama tiskaju slikovnice i popularne knjige posvećene Rimljanima. Upravo zahvaljujući kinematografiji i raznoraznim publikacijama, i to usprkos mnogobrojnim pogreškama koje se redovito provlače i u filmovima i u izdanjima namijenjenima laičkoj publici, prosječni će srednjoškolar kacigu tipa Weisenau ili obručasti oklop vjerojatno bez problema pripisati Rimljanima, makar nemao pojma o točnom kronološkom okviru i historijatu uporabe tih dijelova vojne opreme.

Situacija nije ni izbliza slična za kasnoantičko razdoblje. Možda je to posljedica slabijeg interesa šire publike za kasnu antiku, koju mnogi doživljavaju kao razdoblje dekadencije i propasti antičke civilizacije. Stručnjaci, naravno, ne dijele to mišljenje i njihove su ocjene o tom fascinantnom razdoblju daleko više iznijansirane. Kada je riječ o vojnoj opremi, treba primijetiti da je kasnoantičkih nalaza neusporedivo manje u odnosu na ranije razdoblje, pogotovo što se tiče nekih kategorija materijala, što nedvojbeno utječe na poznavanje kasnoantičke vojne opreme. Razloga tome, po svemu sudeći, ima više, a stanje istraženosti svakako nije jedan od manje važnih. Relativno dobro poznavanje rimske vojne opreme iz razdoblja principata prvenstveno je posljedica brojnih sustavnih istraživanja ranocarskih rimskih logora na rajnsko-dunavskom limesu i u Britaniji. Dio istraženih logora u određenom je trenutku bio napušten, a oprema koju se nije moglo ili nije isplatilo odnijeti jednostavno se zakopavala

² Brunšmid 1902, 155, 158, sl. 87,1; Hoffiller 1912, 46-47.

³ Klumbach 1973, 12.

na licu mjesta. Neka od najzanimljivijih i najbogatijih nalazišta rimske vojne opreme upravo su takve otpadne jame s oštećenom opremom. Takvi su nalazi osjetno rjeđi u kasnijem razdoblju. Razlog manjoj količini nalaza iz razdoblja dominata, osim stanja istraženosti, vjerojatno je uvjetovan i drugim okolnostima. Primjerice, neke kategorije opreme očito su potpuno izašle iz uporabe – poput vojničkih bodeža rasprostranjenih u kasnorepublikansko doba i u prvim stoljećima carstva – pa ih u kasnoj antici više ne nalazimo.

Napuštanje ili mijenjanje pojedinih običaja tijekom kasne antike također je moglo utjecati na zastupljenost pojedinih tipova vojne opreme među arheološkim ostacima. Što se tiče kaciga, izrazito velika većina danas poznatih rimskih kaciga iz razdoblja principata nađena je u vodi, točnije u rijekama. Većina se stručnjaka slaže u tome da se taj fenomen može pripisati običaju ritualnog, odnosno votivnog odbacivanja vojne opreme. Osim u slučaju kaciga, slično se može primijetiti i za bodeže i mačeve. Iako neke kasnoantičke kacige također potječu iz istog konteksta (o čemu će više biti riječi dalje u tekstu), relativno malen broj nalaza upućivao bi na rjeđu primjenu običaja votivnog odlaganja vojne opreme u vodi tijekom kasne antike. Ritualno odbacivanje opreme u rijeke, jezera ili močvare u kasnoj antici fenomen je koji bi se možda češće mogao vezivati uz barbare a ne uz Rimljane, ili se taj poganski običaj postupno gasio pod utjecajem sve prisutnijeg kršćanstva. S druge strane, što se tiče nalaza iz rijeka, treba napomenuti da će se do naših dana vjerojatnije očuvati mjedena kaciga izlivena u jednom komadu, dakle tip kacige kakav poznaje razdoblje principata, nego li kompozitna željezna kaciga koja će zbog svoje krhkije konstrukcije teže odoljeti zubu vremena. Jedan od razloga slabije zastupljenosti kasnoantičkih kaciga među arheološkim nalazima u odnosu na kacige iz ranijeg razdoblja, prema nekim autorima, bila bi posljedica nekorištenja zaštitne opreme u kasnoj antici. Mišljenje da su vojnici tijekom dominata rijetko rabili kacige i oklope uglavnom se temelji na jednom Vegecijevom navodu da rimski pješaci nisu koristili kacige i oklope, što ih je činilo ranjivima,⁴ kao i na pretpostavci da su figuralni prikazi oklopljenih vojnika u to doba vrlo rijetki. Iako se dosta često provlači, posebice u starijoj literaturi, ta je pretpostavka malo vjerojatna. Prije svega, pomnije proučavanje vojničkih prikaza koji se datiraju od 3. st. na dalje pokazuje da oni, kao prvo, nisu rijetki, iako ih je nedvojbeno manje u odnosu na prva stoljeća carstva; kao drugo, vojnici su ipak većinom prikazani oklopljeni i s kacigama na glavi. Vegecijeve riječi treba uzeti u kontekstu njegova vremena: on, naime, u istom odlomku izričito kaže da su rimski vojnici od davnine pa sve do cara Gracijana nosili oklope i kacige. Budući da je Gracijan vladao do godine 383., kada ga je u Lugdunu dao ubiti Petronije Maksim u povijesti zabilježen i kao *Magnus Maximus*, čak i Vegecijev tekst nedvojbeno potvrđuje da su kroz veći dio 4. st. rimski vojnici nosili oklope i kacige. Može se pretpostaviti da je stanje koje opisuje Vegecije posljedica katastrofal-

⁴ *Vegetius*, 1,20.

nog poraza kod Hadrijanopola godine 378., kada je bila potučena vojska istočnog dijela Carstva pod zapovjedništvom Gracijanova strica Valensa. Veliki gubici u ljudstvu i u opremi su kroz dulji niz godina nesumnjivo poremetili opremanje trupa, pa je lako moguće da je krajem 4. i početkom 5. st. uslijedila kronična nestašica oklopâ i kaciga na koju upućuje Vegecije.

Dok kasnoantičke kacige predstavljaju relativno rijetke nalaze, neke su kategorije vojne opreme iz toga vremena vrlo dobro poznate – primjerice, pojasne garniture (zahvaljujući brojnim dobro istraženim kasnoantičkim nekropolama), pa bi svaka ocjena trenutačnog stanja istraženosti i poznavanja kasnoantičke vojne opreme, usprkos brojnim nepoznicama, ipak trebala biti nijansirana.⁵

Sve to svakako ne znači da je predodžba stručnjakâ o vojnoj opremi 4. i 5. st. slaba. Manja količina nalaza nesumnjivo zahtijeva veći oprez u interpretaciji, no broj informacija kojima rasplazemo nije zanemariv. Tako je, primjerice, tipologija rimskih kasnoantičkih kaciga relativno dobro poznata, prvenstveno zahvaljujući materijalu nađenom tijekom druge polovice 20. st. koji je omogućio pravilnu interpretaciju starih nalaza, ali i reljefnih prikaza, freski i prikaza na novcu datiranih u 4. i 5. st.

Sve to omogućilo je Hansu Klumbachu da prepozna točnu namjenu ovog starog vinkovačkog nalaza.

Krajem 3. st. uslijedile su velike promjene u proizvodnji vojne opreme za rimsku vojsku. Iako postoje brojne nepoznanice vezane uz taj proces, čini se da je stariji sustav proizvodnje i opskrbe vojske novom opremom, uobičajen u prvim stoljećima carstva, prestao djelotvorno funkcionirati u drugoj polovici 3. st. Pretpostavlja se da je vojska tijekom principata dio svojih potreba pokrivala vlastitom proizvodnjom, dok se ostatak nabavljao od privatnih poduzetnika i obrtnika. Teška gospodarska situacija, učestali građanski ratovi i sve razornije barbarske provale tijekom 3. st. nesumnjivo su otežali dotad ustaljen način opskrbe vojnih jedinica. Zahvaljujući pisanim izvorima, a posebice jednom službenom spisu, tzv. *Notitia dignitatum*, novi sustav proizvodnje i distribucije vojne opreme, po svemu sudeći organiziran za Dioklecijanove vladavine, bolje nam je poznat nego onaj koji je vrijedio do tada. U sklopu novog sustava organizirane su državne manufakture vojne opreme, tzv. *fabricae*, a državni aparat preuzeo je na sebe nadzor nad cjelokupnim proizvodnim i distributivnim lancem.⁶ Novi sustav proizvodnje, u kombinaciji s vjerojatnim povećanjem vojnih efektivâ,⁷ utjecao je na radikalni tipološki odmak u odnosu na stare modele kaciga. Cilj je sada bio proi-

⁵ Problematika kasnoantičke vojne opreme i njene rasprostranjenosti zbog svoje složenosti nadilazi ograničeni okvir ovoga članka, pa razmatranje o toj temi nužno moram zadržati na razini digresije. Za detaljniju raspravu o svemu navedenom usp. Coulston 1990, 139-151; Bishop, Coulston 1993, 160; Feugère 1994, 235; Feugère 1994, 143-145; Fortes, Arguin 1999, 23-25; van Driel-Murray 2000, 305-308; Prins 2000, 325-328.

⁶ Jones 1964, 834-836; James 1988, 257-294; Bishop, Coulston 1993, 183-188; Feugère 1993, 238-248; Feugère 1994, 141-146; Elton 1996, 116-117; Southern, Dixon 1996, 89-91.

⁷ Coulston 1990, 149-150; Coello 1996, 14-15, 42-43, 61; Elton 1996, 120; Richardot 2005, 57-60.

zvesti više i brže, i to ne nužno s vrlo kvalificiranom radnom snagom. Novi se pristup proizvodnji može najbolje opisati upravo na primjeru kaciga.⁸ One su kompozitne, to jest sastavljene od više željeznih dijelova međusobno povezanih zakovicama i limenim trakama. Kao takve daleko su pogodnije za serijsku proizvodnju i ne zahtijevaju izrazito stručne radnike, s izuzetkom kvalificiranih nadzornika koji će nadzirati konačnu izvedbu.

Mogu se razlikovati dva osnovna oblika tih kaciga, koje se nazivaju i krestastim kacigama (*ridge helmets*, *Kammhelme*, *elmi ad arco*): jednostavniji oblik, koji se u literaturi pripisuje pješacima,⁹ i složeniji, koji su po svemu sudeći nosili konjanici.¹⁰

O porijeklu tih oblika i modelima koji su im mogli poslužiti kao uzor dugo se vodila rasprava, no danas se više-manje svi slažu da se rimske kacige iz razdoblja dominata u tehnološkom smislu najviše oslanjaju na mezopotamsko-iranske uzore,¹¹ ali po svemu sudeći nije bio zanemariv ni utjecaj barbarskih naroda naseljenih uz dunavske provincije Carstva, posebice Sarmata. Poznati su figuralni prikazi kompozitnih kaciga čije su kalote sastavljene od više limenih traka – primjerice, na krimskim freskama i na Trajanovu stupu, gdje su prikazane među zaplijenjenom opremom; takve kacige nose i rimski konjanici na Galerijevu slavoluku.¹²

Čini se da su upravo podunavski modeli utjecali na razvoj kaciga na provjesla, tzv. *Spangenhelme*. Taj nešto drugačiji oblik kompozitnih kaciga predstavljen je s dva primjerka nađena u Egiptu, čija se datacija u novije vrijeme pomakla na 4. st. ili čak na kraj 3. st., što osnažuje pretpostavku da je razvoj kaciga na provjesla tekao paralelno s razvojem tzv. krestastih kaciga.¹³ Iako su se te dvije konstrukcijske tradicije usporedno razvijale, po svemu sudeći su kacige na provjesla tijekom 5. st. postupno istisnule iz uporabe krestaste kacige.

Kalote krestastih pješačkih kaciga redovito su sastavljene od dva dijela povezana središnjom trakom, odnosno krestom. U odnosu na konjaničke kacige, imaju jednostavne obrazine manjih dimenzija. Najveći broj takvih kaciga potječe iz Intercise.

⁸ James 1988, 271-273; Feugère 1993, 243; Feugère 1994, 145-146.

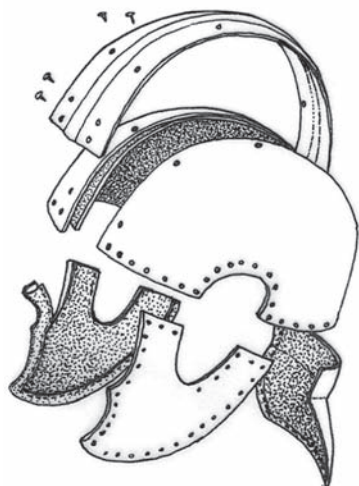
⁹ Klumbach 1973, 9; Coulston 1990, 146-147; Bishop, Coulston 1993, 167-170, 172; Southern, Dixon 1996, 92-93, 95; Lusuardi Siena et alii 2002, 50.

¹⁰ Takva se atribucija složenijeg oblika kompozitnih kaciga prvenstveno temelji na natpisu s kacige iz Deurnea (*STABLESIA VI*) koji se nesumnjivo odnosi na jednu konjičku jedinicu spomenutu u *Notitia dignitatum (Vexillatio comitatensis stablesiana VI)*, ali i na elemente konjske opreme nađene zajedno s kacigama iz Berkasova; Braat 1973, 60; Klumbach 1973, 10; Coulston 1990, 146-147; Bishop, Coulston 1993, 170-172; Feugère 1993, 243-244; Southern, Dixon 1996, 93-95; Gomolka-Fuchs 1999, 216; Lusuardi Siena et alii 2002, 50-54. Izvjesnu sumnju u takvu strogu podjelu tipova kaciga na pješačke i konjaničke izražavaju Born 1999, 235; Prins 2000, 317-318.

¹¹ Bishop, Coulston 1993, 172; Feugère 1994, 149-150; Southern, Dixon 1996, 94-95; Lusuardi Siena et alii 2002, 40-43; James 2004, 101, 104.

¹² Cichorius 1896-1900: T. II-III, XXXI, XXXVII, LXVI, LXX, LXXVIII, CVIII, CXV; Laubscher 1975: T. 12.2, T. 31, T. 32, možda i T. 65; Bishop, Coulston 1993, 172; Feugère 1994, 147.

¹³ Ebert 1909, 163-170; Dittman 1940, 54-58; Coulston 1990, 147; Bishop, Coulston 1993, 172; Feugère 1994, 148.

Sl. 1. Rekonstrukcija krestaste kacige, tzv. pješacki tip; crtež se temelji na nalazu iz Augsta (crtež: Miljenka Galić)
/ Fig. 1. Reconstruction d'un casque composite, du type en usage chez les fantassins; le dessin est basé sur le casque découvert à Augst. Dessin fait par Miljenka Galić.

Ondje je, u ostacima jednog skladišnog objekta, tijekom iskopavanja 1909. nađeno između 15 i 20 fragmentiranih primjeraka, a naknadno su rekonstruirane četiri kacige koje su danas i jedine sačuvane.¹⁴ Stoga se taj tip rimskih pješackih kaciga često naziva i *Intercisa*. Osim dvodijelne kalote, tipološki je bitna karakteristika to što obrazine i vratobran nisu neposredno spojeni s kalotom. Na rubovima im se nalaze rupe kroz koje se prošivala podstava, tekstilna ili kožna, a kroz te iste su se rupe obrazine i vratobran zašivali, odnosno povezivali s kalotom. Kacige istoga tipa nađene su i u Augstu,¹⁵ Wormsu,¹⁶ Augsburg-Pferseeu,¹⁷ Richboroughu¹⁸ te na nepoznatom nalazištu u dolini rijeke Maas (Meuse) u Nizozemskoj.¹⁹ Zanimljivo je da dvije kacige iz Augsburg-Pferseea imaju sačuvanu ukrasnu srebrnu oplatu; kako se tragovi srebra nalaze i na zakovicama kaciga iz Wormsa i Intercise, čini se da takva vrst dekoracije nije bila rijetka.²⁰

¹⁴ Treba napomenuti da su samo dvije kacige, izgleda, sastavljene od svojih izvornih dijelova, dok su za druge dvije rekonstrukcije korišteni dijelovi više različitih kaciga; Thomas 1971, 13-17; Thomas 1973b, 103-109; Kocsis 2000, 38.

¹⁵ Klumbach 1973, 115-117.

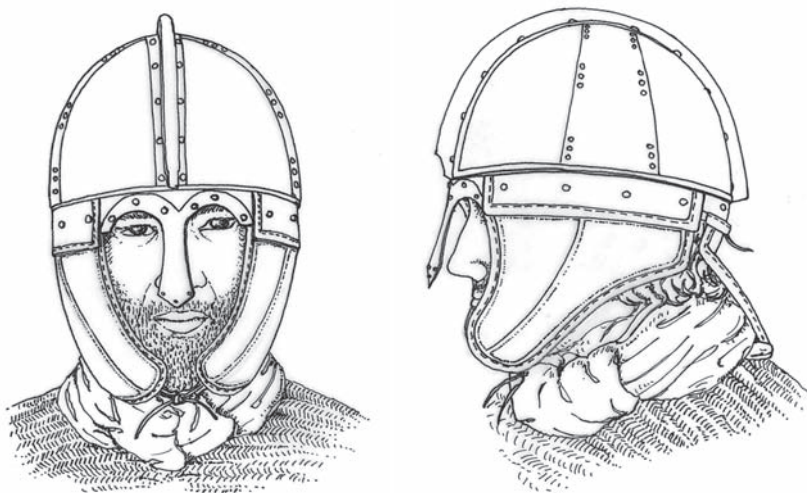
¹⁶ Klumbach 1973, 111-114.

¹⁷ Klumbach 1973, 95-101.

¹⁸ Lyne 1994, 97-105.

¹⁹ Riječ je o fragmentiranoj kacigi koja je bila ukrašena i okovom s motivom kristograma, izrazito sličnim primjerku iz Siska koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. U nedavno objavljenoj monografiji o nalazima rimske vojne opreme iz Siska (*Militaria Sisciensia*, Katalozi i monografije AMZ-a, vol. 1, Zagreb, 2004.) pogrešno navodim da nalaz potječe iz Italije, pa koristim ovu prigodu da ispravim počinjeni propust; Prins 2000, 309-328.

²⁰ Hermann Born vrlo argumentirano obrazlaže svoje mišljenje da su krestaste kacige, i pješacke i konjaničke (podjela koju on, uostalom, ne smatra sasvim sigurnom), redovito bile ukrašene pozlaćenom srebrnom ili bakrenom oplatom. Iako nalazi idu u prilog njegovoj pretpostavci, njihov relativno mali broj možda nije prikladan za tako kategoričan stav; Born 1999, 233-238.

Sl. 2. Moguća rekonstrukcija kacige kojoj je pripadala vinkovačka obrazina, pod pretpostavkom da kaciga nije imala ukrasnu oplatu; crtež se uglavnom temelji na nalazu iz Burgh Castlea (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 2. Reconstruction possible du casque auquel aurait pu appartenir le couvre-joue de Vinkovci, en supposant que le casque n'était pas décoré; le dessin est principalement basé sur le casque découvert à Burgh Castle. Dessin fait par Miljenka Galić.

Konjaničke kacige također su kompozitne, ali imaju složeniju konstrukciju, obrazine su im veće i pokrivaju veći dio lica, a konstrukcija kalote može biti dvodijelna²¹ ili četverodijelna.²² Na temelju poznatih nalaza stječe se dojam da su konjaničke kacige često bile prekrivene ukrasnom oplatom od srebra ili pozlaćenog srebra, a te su oplatae mogle biti i dodatno ukrašene umetnutim ukrasima od staklene paste, kao što je to slučaj s jednom kacigom iz Berkasova ili s primjerkom iz Budimpešte.

Obrazina iz Vinkovaca nesumnjivo tipološki odgovara obrazinama konjaničkih kaciga, pa njena determinacija nije upitna. U usporedbi s relativno dobro očuvanim

²¹ Primjerice, kaciga br. 2 iz Berkasova (sačuvana je samo oplata), kaciga iz Budimpešte, dvije kacige iz Krivine (antički *Iatrus*) u sjevernoj Bugarskoj (proteklih je godina na tom lokalitetu nađeno dosta fragmentirane kacige; spomenute dvije su restaurirane, dok ostale čekaju skoriju znanstvenu objavu); Manojlović-Marijanski 1964, 14-17; Thomas 1971, 17-22; Manojlović-Marijanski 1973, 22-24; Thomas 1973a, 39-50; Gomolka-Fuchs 1999, 212-215; von Bülow 2005, 230.

²² Primjerice, kaciga br. 1 iz Berkasova (sačuvana je samo oplata), fragmentirana kaciga iz Burgh Castlea, kaciga iz Conceștia; Manojlović-Marijanski 1964, 6-14; Klumbach 1973; Manojlović-Marijanski 1973, 16-21; Johnson 1980, 303-312; Skalon 1973, 91-94. Kacigu iz Deurnea, točnije rečeno ukasnu oplatu kacige, jer željezni dio nije sačuvan, neki autori opisuju kao šesterodijelnu konstrukciju, no isto bi tako mogla biti riječ o četverodijelnoj konstrukciji s iznimno širokim spojnim trakama. U osnovi, to je ista konstrukcija kao kod kaciga iz Burgh Castlea i Conceștia; Braat 1973, 56-61; Bishop, Coulston 1993, 171; Iriarte 1996, 51.

obrazinama, odnosno oplata obrazina iz Berkasova, iz Deurnea ili iz talijanskog gradića S. Giorgio di Nogara,²³ možemo primijetiti da je vinkovački primjerak također cijelom dužinom obrubljen rupicama; razlikuje se jedino nešto zaobljenijim rubovima i jednim središnjim plitkim utorom koji obrazinu vertikalno dijeli na dvije plohe. Rupice na obrubu služile su za pričvršćivanje podstave, odnosno kožnog poruba. U nedostatku analiza ne možemo znati je li kaciga kojoj je ova obrazina izvorno pripadala imala i ukrasnu oplatu, no to svakako nije isključeno.

Uža datacija kasnoantičkih kaciga temelji se na arheološkom kontekstu nekih nalaza, kao i na epigrafičkim i numizmatičkim izvorima. Kacige iz Intercise prvotno su bile datirane u kasno 4. ili rano 5. st., no u novije im se vrijeme datacija pomakla na prijelaz iz 3. u 4. st.²⁴ Na kacigi br. 2 iz Berkasova identificiran je natpis *LICINIANA*, što bi njenu izradu svakako datiralo između 308., kada je Licinije postao August, i 324., kada je on definitivno bio poražen (godine 325. Licinije je pogubljen, nakon što je Konstantin prekršio dano obećanje da će mu poštediti život). Okolnosti nalaza upućuju na mogućnost da su te dvije kacige i prateći inventar (žvale, okovi uzdi i propelerski okovi za pojas) ostavljene, odnosno zakopane kod današnjeg sela Berkasova prilikom nekog povlačenja ili bijega.²⁵ Povlačenje Licinijevih trupa prema Sirmiju nakon poraza kod Cibala 314. ili 316.²⁶ razumljivo se nameće kao mogući trenutak ostavljanja te opreme. S druge strane, teško čitljiva slova dvaju redaka na vratobranu kacige br. 2 (jednog pisanog na grčkom a drugog na latinskom), interpretirana kao imena sukcesivnih vlasnika kacige, navela su M. Manojlović-Marijanski da oprezno zaključi kako je kaciga mogla biti duže vremena u uporabi i kako je mogla biti izgubljena i nekom drugom prigodom tijekom burnih događanja kojih nije manjkalo u Panoniji u 4. st.²⁷ Isto tako, ukoliko prihvatimo pretpostavku da je riječ o votivnom daru, a ne o skrivanju ili odbacivanju opreme nakon poraza, razumljivo je da taj čin nije moguće povezati s nekim određenim datumom, odnosno povijesnim događajem.²⁸

Uz kacigu iz Deurnea nađeno je i 39 komada brončanog novca, datiranog od 315. do 317. i u godinu 319. (i lukovičasta fibula koja pripada istome nalazu može se datira-

²³ Sačuvane su željezne obrazine sa srebrnom oplatom: Klumbach 1973, 88-89.

²⁴ Thomas 1973b, 103-104; Bishop, Coulston 1993, 171; Kocsis 2000, 39-40.

²⁵ Zanimljivo je da se na kacigi br. 1 vide tragovi oštećenja od udarca ostrim predmetom koje je izgleda nastalo još u antičko doba. Oko mjesta udarca vide se plave mrlje koje ostavlja krv oksidirajući na metalu, što je navelo M. Manojlović-Marijanski na zaključak da je vlasnik te kacige svakako morao biti ranjen prije nego što se riješio kacige; Manojlović-Marijanski 1964, 38; Manojlović-Marijanski 1973, 38.

²⁶ O točnom datumu bitke postoje oprečna mišljenja; Patsch 1899, 2535; Brunšmid 1902, 126-127; Seeck 1919, 163; Baynes 1939, 691-692; Andreotti 1958-1959, 1002-1014; Vogt 1960, 172-173; Mócsy 1962, 571; Bruun 1961, 10-22; Bruun 1966, 66, 76; Barnes 1973, 36; Mócsy 1974, 277; Barkóczy 1980, 111; Barnes 1981, 67; Kienast 1996, 294, 299; Mirković 1997, 150-156.

²⁷ Manojlović-Marijanski 1964, 15, 23, 36-38; Manojlović-Marijanski 1973, 28, 36-38; Lusuardi Siena et alii 2002, 54.

²⁸ Prins 2000, 325-327.

ti u prvu četvrtinu 4. st.).²⁹ Ipak, nova interpretacija toga nalaza upućuje na činjenicu da je riječ o votivnom prilogu, a ne o nesretnom slučaju, odnosno utapanju vlasnika kacige, kako se prije vjerovalo. Stoga se trenutak pohranjivanja kacige ne mora nužno datirati u prvu četvrtinu 4. st. (tim više što su novci poprilično istrošeni, što bi značilo da su bili u opticaju duže vremena), već se može pomaknuti u kasnija desetljeća.³⁰

Figuralni prikazi na kacigi iz Budimpešte, točnije rečeno prikaz sjedećeg Jupitera, dovode se u vezu sa žigovima na zlatnim ingotima (koji inače potječu iz sirmijske kovnice) nađenima u Sedmogradskoj, kod prijevoja Bodzaer; između ostalog, prikazan je i Gracijan kao dječak, njegov otac Valens te Valentinijan. S obzirom na to da je Gracijan postao august godine 367. a Valentinijan umro 375., ingoti se mogu datirati u to razdoblje, pa je shodno tome i budimpeštanska kaciga možda tada bila proizvedena, ukoliko prihvatimo mišljenje da je ukrasna oplata bila načinjena u nekoj sirmijskoj radionici.³¹ Kaciga iz Concestia je pak pronađena u hunskom grobu datiranom u rano 5. st.³² Slično se datiraju i kacige iz Iatrusa, koje bi prema kontekstu nalaza pripadale kasnom 4. odnosno ranom 5. st.³³

Osim arheoloških nalaza, i figuralni prikazi upućuju na istodobno datiranje kreastastih kaciga. Takve se kacige, primjerice, vide na nadgrobim spomenicima,³⁴ ali i na fragmentima sarkofaga,³⁵ na freskama,³⁶ na metalnom posuđu,³⁷ a počevši s Konstantinom brojni su i prikazi careva na novcu s upravo takvim kacigama.³⁸

Po svemu sudeći, kompozitne su se rimske kacige nesumnjivo koristile kroz cijelo 4. st., s početkom uporabe vjerojatno već krajem 3. st., a u upotrebi su jamačno ostale i tijekom 5. st. S obzirom na zadani kronološki okvir, potrebno je analizirati raspoložive podatke vezane uz prisutnost rimske vojske u Cibalama i bližoj okolici u to vrijeme. Tijekom svoje višestoljetne povijesti, Cibale izgleda nisu bile grad sa stalnim garnizonom, ako izuzmemo pretpostavke o postojanju vojne posade u prvim desetljećima rimske prisutnosti na ovome prostoru, to jest za Augustove vladavine.³⁹ S obzirom na to da se grad nalazio u neposrednoj blizini limesa i tamošnjih utvrđenja sa stalnim vojnim posadama, sasvim je razumljivo da nije postojala stvarna potreba za

²⁹ Braat 1973, 66-72.

³⁰ Van Driel-Murray 2000, 306-308.

³¹ Thomas 1971, 24-25; Thomas 1973a, 44, 48-50.

³² Skalon 1973, 91; Bishop, Coulston 1993, 171.

³³ Gomolka-Fuchs 1999, 216.

³⁴ Primjerice, stela iz Gamzigrada, datirana u tetrarhijsko razdoblje, jedna stela iz Akvileje te možda jedna stela iz Linza; Srejšević et al. 1983, 94, kat. 42; Coulston 1990, 142; Bishop, Coulston 1993, 168, 171, sl. 121, 3; Lusuardi Siena et alii, 2002, 45.

³⁵ Coulston 1990, 142; Bishop, Coulston 1993, 171; Lusuardi Siena et alii 2002, 45.

³⁶ Iz Sirakuze i Rima; Bishop, Coulston 1993, 171-172, sl. 7a-b.

³⁷ Poznati *missorium* iz Ženeve s prikazom cara Valentinijana okruženog časnicima, odnosno tjelesnom stražom; Coulston 1990, 145; Bishop, Coulston 1993, 172; Born 1999, 233.

³⁸ Overbeck 1974, 220-222, 224-225; Klumbach 1973, 10-11; Lusuardi Siena et alii 2002, 35, 37, 54-57.

³⁹ Iskra-Janošić 2001; Dizdar, Radman-Livaja 2004, 38, 43-46.

stacioniranjem vojske u Cibalama, osim u izvanrednim situacijama. Zahvaljujući pisanim izvorima, poznato nam je da su takve izvanredne okolnosti nastupile baš tijekom 4. st.

Prvi takav slučaj koji se spominje u izvorima dogodio se za građanskog rata između Konstantina i Licinija. Tijekom toga sukoba odlučujuća se bitka odigrala upravo pod bedemima Cibala.⁴⁰ Dugo se vremena smatralo da je do bitke između Konstantina i Licinija došlo 8. listopada 314.,⁴¹ no neki stručnjaci, nakon reinterpretacije pisanih i numizmatičkih izvora, smatraju da se Konstantinov pohod na Panoniju mora smjestiti u godinu 316., pa se bitka kod Cibala prema tome morala odigrati 8. listopada 316.⁴² Samu bitku opisuje ili samo spominje u većoj ili manjoj mjeri nekoliko kasnoantičkih autora.⁴³ Najopširniji opis bitke ostavio nam je Zosim, pa se za tijek bitke moramo osloniti prvenstveno na njegovu priču. Brunšmid je izrazio sumnju u Zosimove podatke, posebice one koji se tiču opisa položaja Cibala, no ipak je pokušao rekonstruirati događaje toga dana temeljeći svoje pretpostavke na Zosimovu tekstu. Konstantin se, izgleda, utaborio zapadno od Cibala, kod današnjih Borinaca, dok se Licinije nalazio kod samoga grada, na Dirovu brijegu. Prema Zosimu, ogorčena bitka trajala je cijeli dan, od jutra do mraka, što je možda obična pjesnička figura; kako god bilo, u jednom je trenutku Konstantin na čelu desnog krila svoje vojske probio Licinijev bojni red, nakon čega se pokolebana Licinijeva vojska, ostavivši za sobom sve zalihe, žurno povukla prema Sirmiju. Opis bitke kod Anonima Valezijeva mnogo je kraći, ali se ondje navodi podatak o broju vojnika na obje strane (35.000 vojnika pod Licinijevim zapovjedništvom i 20.000 pod Konstantinom). Nepoznati autor toga teksta spominje i da je bitka dugo potrajala te da je u njoj izginulo 20.000 Licinijevih vojnika, to jest veći dio njegova pješništva i dio konjaništva. Prema tome izvoru, sam je Licinije s većim dijelom svoga konjaništva pod okriljem mraka pobjegao prema Sirmiju.

Aurelije Viktor spominje jedino da je Konstantin noću napao Licinijev logor i da je Licinije tako bio nagnan u bijeg. U tom se tekstu vjerojatno opisuje samo kraj bitke, odnosno trenutak kada su se Licinijeve trupe već povlačile prema Sirmiju, napustivši svoj logor s opremom i zalihama hrane.

⁴⁰ Zosimus II,18; Aurelius Victor, *Epit.* 41; Eutropius X,5; Orosius VII,28; Anonymus Valesii 15, 16; Patsch 1899, 2535; Brunšmid 1902, 126-127; Baynes 1939, 691-692; Mócsy 1962, 571; Mócsy 1974, 277; Barkóczi 1980, 111; Iskra-Janošić 2001, 146.

⁴¹ *Fasti Hydatiani, Volusiano II et Anniano consulibus*; Brunšmid 1902, 126-127; Seeck 1919, 163; Baynes 1939, 691-692; Korda 1961, 62; Mócsy 1962, 571; Jones 1964, 82; Mócsy 1974, 277; Barkóczi 1980, 111; Kienast 1996, 294, 299 (kao mogućnost navodi i drugi datum, odnosno godinu 316.).

⁴² Vogt 1960, 172-173; Bruun 1961, 10-22; Bruun 1966, 66, 76; Barnes 1973, 36-38; Barnes 1981, 62-68; Mirković 1997, 150-156. Postoji i kompromisno mišljenje po kojem se prvi građanski rat između Konstantina i Licinija odvijao u dvije faze, odnosno 314. i 316., a bio je prekinut primirjem i privremenim pomirenjem godine 315. Prema toj se pretpostavci bitka kod Cibala ipak odigrala 314.: Andreotti 1958-1959, 1002-1014.

⁴³ Zosimus II,18; Aurelius Victor, *Epit.* 41; Eutropius X,5; Orosius VII,28; Anonymus Valesii 15, 16.

Eutropije pak tek spominje da se bitka odigrala kod Cibala i da je Konstantin izveo pobjedu naglim napadom. Ni Orozije ne ulazi u detalje, spomenuvši samo Konstantinovu pobjedu.

Nekoliko desetljeća kasnije, godine 351., Cibale su opet bile u središtu vojnih operacija tijekom sukoba između Konstancija II. i uzurpatora Magnencija.⁴⁴ Konstancije II. sa svojim se trupama utaborio kod Cibala, čekajući povoljnu priliku da udari na Magnencija. Logor mu je bio smješten južno od grada (s kojim ga je povezivao pontonski most), po svemu sudeći na današnjem području Lenija i Kanovaca. Čini se da je boravak velikog broja vojnika u Cibalama godine 351. ostavio traga, jer među kasnoantičkim novcem s prostora Vinkovaca najviše ima emisija Konstancija II.⁴⁵

Magnencije nije imao namjeru napasti dobro utvrđene carske trupe, nego je svoju strategiju usredotočio na nastojanje da Konstancije napusti Cibale i na sukobljavanje na nekom povoljnijem mjestu. Magnencijeve trupe harale su Panonijom, zauzele Sisciju i bezuspješno opsjedale Sirmij, no Konstancije nije napuštao svoj dobro utvrđeni logor. S dolaskom jeseni i Magnencije je počeo razmišljati o mjestu gdje bi njegove trupe provele zimu, te se odlučio na zauzimanje Murse. Mursa je bila dobro utvrđena pa se Magnencije (možda ne toliko zbog nedostatka opsadnih sprava koliko zbog nedostatka vremena prije nadolazeće zime) mogao samo nadati da će grad osvojiti na prepad prije nego li branitelji organiziraju obranu. Prepad, po svemu sudeći, nije uspio, branitelji su bili dobro pripremljeni i napad na Mursu pretvorio se u opsadu. Svjestan nepovoljnog Magnencijeva položaja, Konstancije se napokon odlučio na pokret i krenuo prema Mursi sa snažnom vojskom (navodno čak 80.000 ljudi). Magnencijeve su snage bile barem upola manje, a još k tome u nadasve nepovoljnoj taktičkoj situaciji, stiješnjen između Konstancijevih trupa i utvrđenog neprijateljskog grada. Magnencijev položaj dodatno je bio pogoršan činjenicom što je neposredno pred dolazak carskih trupa jedan od njegovih časnika, Silvan, prešao na Konstancijevu stranu. Nemajući izbora u bezizlaznoj situaciji, Magnencije je morao prihvatiti bitku 28. rujna 351. Zosim nam je ostavio opis krvave i duge bitke koja je završila Konstancijevom pobjedom i Magnencijevim bijegom. Bitka kod Murse u povijesti je zabilježena kao jedna od najstrašnijih antičkih bitaka s ogromnim brojem žrtava, navodno 30.000 palih na Konstancijevoj i 24.000 na Magnencijevoj strani.⁴⁶

Događaji godine 314. (odnosno 316., ovisno o tome kojem se mišljenju priklonimo) i 351. nedvojbeno mogu imati veze s našom obrazinom. S obzirom na to da nam je arheološki kontekst nalaza nepoznat (Brunšmidovo i Hoffillerovo mišljenje da je riječ o

⁴⁴ Zosimus II,46-50; Aurelius Victor, *Caes.*, 42; Orosius VII,29; Eutropius X,9-12; Brunšmid 1902, 127-129; Seeck 1919, 198; Mócsy 1962, 575. Za tijek operacija vidi Šašel 1971, 205-216; Mócsy 1974, 286; Iskra-Janošić 2001, 146-147.

⁴⁵ Dimitrijević 1979, 183-185; Iskra-Janošić 2001, 147.

⁴⁶ Zonaras 13,8; Zosimus II,49-53; Eutropius X,12; Aurelius Victor, *Epit.*, 43; Orosius VII,29; Brunšmid 1902, 128-129; Fluss 1933, 673; Jones 1964, 113; Richardot 2005, 68.

nalazu iz groba ne možemo sa sigurnošću ni prihvatiti ni odbaciti, no kako god bilo, ni taj nam podatak nije od neke pomoći pri pokušaju datiranja), oba su datuma prihvatljiva, tim više što dosadašnje tipološke spoznaje o krestastim kacigama ne omogućuju uže datiranje unutar 4. st.

Osim što obrazinu možemo pokušati povezati s dva spomenuta povijesna događaja, ne možemo isključiti ni mogućnost da je vlasnik kacige kojoj je obrazina pripadala boravio u Cibalama i nekom drugom prigodom. Treba pretpostaviti da se dotični vojnik u gradu morao naći u nekom kriznom trenutku, pa se nameće pomisao da se to moglo dogoditi u najtežim vremenima za Cibale, odnosno tijekom barbarskih provala koje su dotukle urbani život ovoga dijela Panonije. U domaćoj je literaturi uvriježeno mišljenje da su Cibale bile uništene krajem 378. ili početkom 379.⁴⁷ Grad bi prema tome mišljenju bio opustošen tijekom provale skupine Gota i Alana (s njima možda i Huna) pod vodstvom Alateja (*Alatheus*) i Safraksa (*Saphrax*).⁴⁸ Treba napomenuti da su pisani izvori za to doba vrlo konfuzni i manjkavi, no sigurno je da su barbari iskoristili katastrofalni rimski poraz kod Hadrijanopola kako bi haračili po slabo branjenoj Panoniji. Napad je možda uslijedio tek 380., ili je pak riječ o dvije sukcesivne provale, jednoj neposredno nakon bitke kod Hadrijanopola i drugoj godine 380., no teško je reći s kakvim točno posljedicama. Barbari su možda privremeno bili poraženi, no čini se da im je na kraju dozvoljeno da se nasele u Panoniji.⁴⁹ Same Cibale se ne spominju među opustošenim gradovima, no ako uzmemo u obzir da je stradala Mursa,⁵⁰ nužno se nameće pomisao da Cibale, čije su fortifikacije bile slabije,⁵¹ nisu mogle proći bez posljedica. Iako sasvim logična, ta pretpostavka (barem zasad) nije ničim pouzdano dokazana pa propast Cibala ne možemo vezivati nužno uz događaje između 378. i 381. Činjenica je da cirkulacija novca jenjava nakon 379., no to je pokazatelj općeg stanja u Panoniji, a ne dokaz propasti grada.⁵²

Sigurno je jedino da te godine označavaju početak propasti urbanih središta u Panoniji. Čak i ako su Cibale bez težih posljedica preživjele prvih nekoliko godina nakon poraza kod Hadrijanopola, s protokom vremena ubrzano je bivalo sve teže osigurati normalan urbani život. Grad nije nužno morao biti osvojen – dapače, malo je primjera utvrđenih rimskih gradova koje su Germani i Huni, nevični opsadnom ratovanju, uspjeli zauzeti bez dugotrajne opsade i izgladnjivanja posade i stanovnika.

⁴⁷ Dimitrijević 1979, 150, 184; Iskra-Janošić 2001, 150.

⁴⁸ *Zosimus* IV,34; *Iordanis, Getica*, 140; Mócsy 1962, 578.

⁴⁹ Seeck 1919, 250-260; Jones 1964, 156-157; Mócsy 1974, 340-342; Barkóczi 1980, 117; Wolfram 1988, 131-134; Heather 1991, 147-156.

⁵⁰ Fluss 1933, 674.

⁵¹ Izgleda da su Cibale imale samo zemljane bedeme, no to ipak ne znači da grad nije mogao odoljeti napadu, tim više što se fortifikacijski sustav Cibala temeljio i na vodenim tokovima; Iskra-Janošić 2001, 33-43.

⁵² Alföldi 1924, 16-20.

Čini se da su uspjeha uglavnom imali samo u iznenadnim napadima na gradove sa slabo održanim fortifikacijama i na one bez posade.

Čak i kada izvori spominju barbarsko pustošenje gradova, to se uglavnom odnosi na predgrađa koja se nisu nalazila unutar zidina.⁵³ No, opća nesigurnost koja je od tog vremena vladala u Panoniji, prekid trgovačkih tokova te propast poljoprivrede i općenito gospodarstva nesumnjivo su utjecali na osipanje domicilnog stanovništva i postupno napuštanje gradova koji su neprekidno bili na meti pljačkaških skupina, ali i rimskih snaga međusobno suprotstavljenih u nekom građanskom ratu.⁵⁴ Gradovi su jednostavno odumirali. Ukoliko nisu bile razorene u kakvom vojnom napadu, takva je sudbina nedvojbeno snašla i Cibale koje su kao urbano naselje vjerojatno prestale postojati najkasnije tijekom 5. st.⁵⁵

S obzirom na ratno stanje koje je vladalo u Panoniji tijekom zadnja dva desetljeća 4. st. te tijekom 5. st., vinkovačka se obrazina eventualno može datirati i u to vrijeme i pripisati nekom pripadniku regularnih trupa koje su pokušale pojačati posadu grada pred naletima barbara.

Vinkovački nalaz, koliko god bio zanimljiv, ipak ne može ponuditi odgovore na brojna pitanja i nedoumice vezane uz povijest Cibala u 4. st., te nam preostaje da se samo nadamo da će buduća istraživanja omogućiti nove spoznaje o spomenutim događajima i o sudbini Cibala u 4. st.

LITERATURA

- Alföldi 1924   Andreas Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, 1. Band*, Berlin und Leipzig.
- Andreotti 1958-1959   Roberto Andreotti, s. v. Licinius (Valerius Licinianus), *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, IV fasc. 31-33, 979-1041.
- Barkóczi 1980   László Barkóczi, *History of Pannonia*, u: A. Lengyel, G. T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 85-124.
- Barnes 1973   Timothy D. Barnes, *Lactantius and Constantine*, JRS, 63, 29-46.
- Barnes 1981   Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, Massachusetts.
- Baynes 1939   N. H. Baynes, *Constantine*, u: CAH, Vol. XII, Ch. XXX, 678-699.

⁵³ Elton 1996, 168-171, 173-174; Richardot 2005, 220-223, 267-268.

⁵⁴ Mócsi 1974, 342-350; Barkóczi 1980, 117-118.

⁵⁵ Brunšmid 1902, 131.

- Bishop, Coulston 1993 Mike Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment*, London.
- Born 1999 Hermann Born, Reiterhelme aus Iatrus/Krivina, Bulgarien – Zur Technik spätrömischer Eisenhelme mit vergoldeten Silber- und Kupferblechüberzügen, *APA*, 31, 217-238.
- Braat 1973 W. C. Braat et alii, Der Fund von Deurne, Holland, u: Klumbach 1973, 51-83.
- Brunšmid 1902 Josip Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, Vinkovci u staro doba, *VHAD*, n. s. VI, 117-166.
- Bruun 1961 Patrick Bruun, *Studies in Constantinian Chronology*, Numismatic Notes and Monographs, No. 146, New York.
- Bruun 1966 Patrick Bruun, *Roman Imperial Coinage VII*, London.
- von Bülow 2005 Gerda von Bülow, Waffenfunde aus einer Zerstörungsschicht im spätantiken Limeskastell Iatrus (Moesia secunda), *Carruntum Jahrbuch 2005, Akten der 14. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC)*, 227-232.
- Cichorius 1896-1900 Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin.
- Coello 1996 Terence Coello, *Unit Sizes in the Late Roman Army*, *BAR International Series 645*, Oxford.
- Coulston 1990 J. C. N. Coulston, Later Roman armour, 3rd-6th centuries A.D., *JRMES*, 1, 139-160.
- Dimitrijević 1979 Stojan Dimitrijević, Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, *Corolla Memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, *IzdHAD*, 4, Vinkovci, 133-200.
- Dittmann 1940 K. Dittmann, Ein eiserner Spangenhelm in Kairo, *Germania*, 24, 54-58.
- Dizdar,
Radman-Livaja 2004 Marko Dizdar, Ivan Radman-Livaja, Nalaz naoružanja iz Vrtne ulice u Vinkovcima kao prilog poznavanju rane romanizacije istočne Slavonije, *PrilIAZ*, 21, 37-53.
- van Driel-Murray 2000 Carol van Driel-Murray, A late Roman assemblage from Deurne (Netherlands), *BJ*, 200, 293-308.
- Ebert 1909 M. Ebert, Ein Spangenhelm aus Aegypten, *PZ*, 1, 163-170.
- Elton 1996 Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe, AD 350-425*, Oxford.

- Feugère 1993 Michel Feugère, *Les armes des Romains*, Paris.
- Feugère 1994 Michel Feugère, *Casques antiques*, Paris.
- Fluss 1933 Max Fluss, s. v. Mursa, PWRE, Halbband XXXI, st. 670-676.
- Fortes, Arguín 1999 José Beltrán Fortes, A. R. M. Arguín, New Evidence on the Use of Armour by Roman Soldiers of the Fourth Century AD, JRMES 10, 21-26
- Gomolka-Fuchs 1999 Gudrun Gomolka-Fuchs, Zwei Kammhelme aus dem spät-römischen Limeskastell Iatrus, Nordbulgarien, APA, 31, 212-216.
- Heather 1991 Peter Heather, *Goths and Romans*, Oxford, 332-489.
- Hoffiller 1912 Viktor Hoffiller, Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II, VHAD, n. s. XII, 16-123.
- Iriarte 1996 Aitor Iriarte, Reconstructing the iron core from the Deurne helmet, JRMES, 7, 51-57.
- James 1988 Simon James, The fabricae: state arms factories of the Later Roman Empire, *Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference, BAR International Series 394*, Oxford, 257-331.
- James 2004 Simon James, *Excavations at Dura-Europos 1928-1937, Final Report VII, The Arms and Armour and other Military Equipment*, London.
- Johnson 1980 S. Johnson, A Late Roman helmet from Burgh Castle, *Britannia*, vol. 11, 303-312.
- Jones 1964 Arnold Hugh Martin Jones, *The Later Roman Empire*, 284-602, London.
- Kienast 1996 Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle, Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 2. durchgesehene und erweiterte Auflage, Darmstadt.
- Klumbach 1973 Hans Klumbach (Hrsg.), *Spätromische Gardehelme, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, Band 15, München.
- Kocsis 2000 László Kocsis, *Helme vom Typ "Intercisa" in Pannonien, Katalog der Ausstellung "Von Augustus bis Attila, Leben am Ungarischen Donaulimes"*, *Schriften des Limesmuseums Aalen* 53, 37-40.

- Korda 1961 Josip Korda, Tragom limesa od Vukovara do Iloka s osobitim obzirom na Cibalae, Limes u Jugoslaviji, *Zbornik radova sa Simposioma o limesu 1960. godine* (red. Miodrag Grbić), Beograd, 59-65.
- Laubscher 1975 Hans Peter Laubscher, Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki, Deutsches Archäologisches Institut, *Archäologische Forschungen*, Band 1, Berlin.
- Lengyel, Radan 1980 A. Lengyel, G. T. B. Radan (Eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest.
- Lusuardi Siena et alii 2002 Silvia Lusuardi Siena, Claudia Perassi, Grazia Facchinetti, Barbara Bianchi, Gli elmi tardoantichi (IV-VI sec.) alla luce delle fonti letterarie, numismatiche e archeologiche: alcune considerazioni, *Miles Romanus*, u: *Dal Po al Danubio nel Tardoantico* (Maurizio Buora, ed.), Pordenone, 21-62.
- Lyne 1994 Malcolm Lyne, Late Roman helmet fragments from Richborough, *JRMES*, 5, 97-105.
- Manojlović-Marijanski 1964 Mirjana Manojlović-Marijanski, *Kasnorimski šlemovi iz Berkasova*, Novi Sad.
- Manojlović-Marijanski 1973 Mirjana Manojlović-Marijanski, Der Fund von Berkasovo, Jugoslawien, u: Klumbach 1973, 15-38.
- Mirković 1997 Miroslava Mirković, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, *ŽA*, 47, 145-158.
- Mócsy 1962 András Mócsy, s. v. Pannonia, *PWRE*, Supplementband IX, st. 516-776.
- Mócsy 1974 András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London.
- Overbeck 1974 Bernhard Overbeck, Numismatische Zeugnisse zu den spätrömischen Gardehelmen, *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, München, 217-225.
- Patsch 1899 Carl Patsch, s. v. Cibalae, *PWRE*, Band III, st. 2534-2535.
- Prins 2000 Jelle Prins, The "fortune" of a late Roman officer, A hoard from the Meuse valley (Netherlands) with helmet and gold coins, *BJ*, 200, 309-328.
- Richardot 2005 Philippe Richardot, *La fin de l'armée romaine*, 284-476, 3ème édition, Paris.

- Seeck 1919 Otto Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.*, Stuttgart.
- Skalon 1973 K. M. Skalon, Der Helm von Concești, Rumänien, u: Klumbach 1973, 91-94.
- Southern, Dixon 1996 Pat Southern, Karen R. Dixon, *The late Roman army*, London.
- Srejšović et al. 1983 Dragoslav Srejšović, Anka Lalović, Đorđe Janković, *Gamzi-grad – kasnoantički carski dvorac*, Beograd.
- Šašel 1971 Jaroslav Šašel, The struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum, *ŽA*, 21, 205-216
- Thomas 1971 Edith B. Thomas, *Helme, Schilde, Dolche – Studien über römisch-pannonische Waffenfunde*, Budapest.
- Thomas 1973a Edith B. Thomas, Der Helm von Budapest, Ungarn, u: Klumbach 1973, 39-50.
- Thomas 1973b Edith B. Thomas, Der Helmfund von Intercisa, Ungarn, u: Klumbach 1973, 103-109.
- Vogt 1960 Joseph Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München, zweite neubearbeitete Auflage.
- Wolfram 1988 Herwig Wolfram, *History of the Goths, translated from the second German edition*, Berkeley.

Résumé

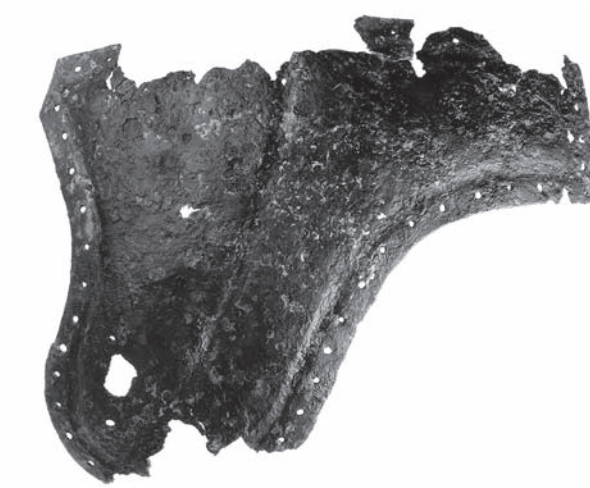
Un casque romain tardoantique de Vinkovci

Le site de Vinkovci, l'antique *Cibalae* est riche en nombreuses trouvailles romaines. De nombreux objets furent déjà découverts dans le courant du 19ème siècle, et c'est à partir de cette époque que sont publiées les premières études scientifiques consacrées à cette ville romaine ensevelie sous la cité moderne. Au moment des premières découvertes il n'y avait pas de musée dans la ville de Vinkovci, comme c'est le cas de nos jours, et les trouvailles étaient régulièrement envoyées à Zagreb. Aujourd'hui, elles se trouvent dans les collections du Musée Archéologique de Zagreb. Parmi ces objets romains, on trouve un couvre-joue ayant appartenu à un casque romain datant de l'antiquité tardive. Bien que publié pour la première fois au tout début du 20ème siècle par Brunšmid et mentionné une décennie plus tard par Hoffiller dans son étude célèbre sur les armes romaines, il n'avait guère suscité d'intérêt chez les spécialistes. Il est vrai que son état fragmentaire ne facilitait pas l'identification. Il était d'ailleurs considéré comme un fragment de cuirasse par Brunšmid et Hoffiller, une erreur tout à fait excusable vu le manque d'analogies disponibles à leur époque. Ces deux auteurs pensaient

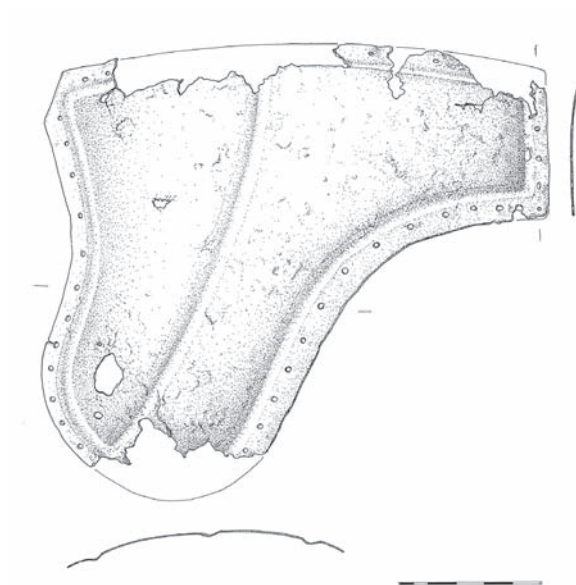
que l'objet provenait d'une sépulture, une hypothèse impossible à prouver ou à réfuter car nous ne possédons aucune information sur les circonstances de la découverte à part le lieu. Ce couvre-joue, ainsi que d'autres objets vraisemblablement romains ont été trouvés dans la rue Zvonarska, au nord-est de la ville, probablement tout près de la porte septentrionale de Cibalae. Bien des années plus tard, Hans Klumbach, dans l'ouvrage dont il était l'éditeur et un des auteurs, *Spätromische Gardehelme*, s'était penché sur ce problème et avait correctement identifié l'objet comme un garde-joue d'un casque romain tardoantique. Toutefois, selon les informations dont il disposait, il semblait que ce couvre-joue était perdu et qu'il n'en subsistait que des photos dont Klumbach s'est servies pour faire un croquis. Heureusement, grâce à la révision des collections du Musée Archéologique de Zagreb en cours depuis quelques années, nous savons maintenant que cette information était fausse et que le couvre-joue est toujours conservé dans ce musée. Vu la rareté relative de ce genre d'objets et le fait que le public scientifique n'avait accès jusqu'à maintenant qu'à des informations succinctes le concernant et à des photos et dessins de piètre qualité, j'ai jugé utile d'en faire une présentation plus complète avec des photos et des dessins de qualité. Ce couvre-joue est typique des casques romains tardoantiques, plus précisément des modèles de casques attribués aux cavaliers de l'armée romaine du Bas-Empire. Contrairement aux casques du Haut-Empire, de fabrication soignée et souvent de haute qualité, les casques en production à partir de la fin du 3ème ou du début du 4ème siècle sont avant tout fonctionnels et la rapidité de fabrication en masse semble avoir été un facteur essentiel dans leur conception. Leur calotte n'est plus forgée d'un seul tenant mais est composé soit de deux demi-calottes sous une arête médiane rivetée, soit de plusieurs segments liés par des bandes rivetées. Il semble évident que l'augmentation des effectifs de l'armée, couplé aux problèmes logistiques croissants rencontrés au cours des décennies troubles qui ont précédé les réformes de Dioclétien, avait contribué à ce changement des méthodes de production qui a par la suite influencé le changement radical des modèles de casques en usage dans l'armée romaine. Considérant le fait que la ville de Cibalae n'avait pas de garnison en temps de paix, on peut se demander à quel moment au cours du 4ème siècle, c'est à dire durant la période où ce type de casque est habituellement daté (ou plus précisément, de la fin du 3ème jusqu'aux premières décennies du 5ème siècle), ce casque, ou plus exactement son propriétaire aurait pu se trouver dans la ville ou ses environs. Les sources anciennes nous renseignent sur deux dates probables. La première date plausible est certainement la bataille de *Cibalae*, entre Constantin et Licinius, qui s'est déroulé en 314 ou 316 (les opinions divergent à ce sujet). Vu la présence de dizaines de milliers de militaires à cette occasion dans la ville et ses environs immédiats, il est tout à fait envisageable que la découverte de ce couvre-joue ait un rapport avec cet évènement. Les sources mentionnent encore une autre occasion quand la ville avait connu une importante présence militaire: en 351 Constance II y établit le camp de son armée et selon certaines informations 80000

soldats y séjourment plusieurs mois avant de se lancer dans la bataille décisive avec les troupes de Magnence près de Mursa. Ce couvre-joue pourrait donc tout aussi bien avoir un rapport avec les troupes de Constance II. Il faudrait aussi envisager la possibilité que la présence de ce couvre-joue soit liée à des événements qui n'ont pas laissé de traces dans les sources antiques: en effet, les années troubles qui suivirent la défaite d'Hadrianople ont vu les barbares déferler sur la Pannonie et bien que nous ne disposions pas d'informations fiables sur le sort de Cibalae à cette époque, il n'est pas impossible que la défense de la ville ait été renforcée par des troupes régulières, du moins occasionnellement, en fonction de la situation et du danger. Malheureusement, à défaut d'informations concernant le contexte de la découverte, nous ne sommes pas en mesure de proposer des dates plus précises pour cette intéressante découverte et nous devons nous en tenir à une datation prudente, et forcément très large, c'est à dire le 4ème siècle.

Traduction: *Ivan Radman-Livaja*

Sl. 1. Obrazina iz Vinkovaca, inv. br. 14749). Dimenzije: duž. po okomici: 14,5 cm; šir.: 17 cm / Fig. 1. *Couvre-joue de Vinkovci (numéro d'inventaire 14749). Dimensions: longueur: 14,5 cm; largeur: 17 cm.*

Sl. 2. Obrazina iz Vinkovaca (crtež: Miljenka Galić) / Fig. 2. *Couvre-joue de Vinkovci (dessin fait par Miljenka Galić).*

BRANKA MIGOTTI

KASNOANTIČKO GROBLJE NA ŠTRBINCIMA KOD ĐAKOVA – ISKOPAVANJA U 2002. I 2003.

Dr. Branka Migotti
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb

UDK 903.5"652"(497.5Štrbinci)
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

U 2002. i 2003. nastavljeno je sustavno iskopavanje kasnoantičkog groblja na Štrbincima kod Đakova, započeto godine 1999. Istražena je površina od 275 m² u okviru koje je otkriveno 11 kosturnih ukopa bez grobne konstrukcije, pretežno loše sačuvanih, te četiri potpuno razorene grobnice zidane opekom. Sačuvan je tlocrt triju grobnica, uglavnom u vidu negativna temeljne stope u žbuci, te moćnih ruševina od zdrobljene opeke, žbuke i pokojeg kamena vapnenca. Jedna je grobnica bila oslikana raznobojnim freskama, na kojima se motivi zbog prevelike razmrvljenosti ne razabiru. U zidanim je grobnicama zatečeno veoma malo rasutih kostiju, dok su ukopi u goljoj zemlji sadržavali ispružene kosture orijentirane Z-I (glava na zapadu), najčešće s odklonom prema sjeveru. Analizom kostiju utvrđen je broj pokojnika koji odgovara broju grobova/grobnica, premda su dvije od četiri zidane grobnice mogle primiti i više od jednog pokojnika. U osam grobova/grobnica zatečeni su nalazi u različitom stanju sačuvanosti, od cjelovitih do gotovo potpuno uništenih. Oni sadrže dvije brončane pojasne kopče, od kojih je jedna pokositrena, srebrni pojasni jezičac, željezno-olovni prsten, po jednu željeznu i brončanu narukvicu, četiri stožaste staklene čaše, ostatke staklene posude nepoznatog oblika i namjene, tri glinena ocakljena vrča, jedan brončani novac iz 2. polovice 4. stoljeća te dva olovna predmeta neodređenog oblika i nejasne namjene.

U južnome dijelu iskopa antički su grobovi bili ukopani u sloj neolitičkih jama koje su sadržavale uobičajenu građu (ulomke glinenih posuda, kameno, glineno i koštano oruđe te životinjske kosti). U okviru toga dijela groblja zatečena je i rimska nadstvođena keramička peć tlocrta u obliku osmice, od koje je sačuvana osnovna okruglasta jama sa zidovima od zapečene zemlje te jamski predprostor ispunjen garom; u osnovnoj jami sačuvan je samo početak svodnog zaobljenja.

U kataloškom je dijelu rada predočen opis grobova i grobnih priloga s analogijama i datiranjem, dok se u poglavlju *Razmatranja* raspravlja o tipološko-kronološkim, imovinskim, statusnim i religijsko-ritualnim vidovima pojedinih skupina grobnih priloga.

Ključne riječi: Panonija, kasnoantičko groblje, grobni priloz, neolitička jama (*Key words:* *Pannonia, Late Roman cemetery, grave goods, Neolithic pit*)

POPIS STRATIGRAFSKIH JEDINICA ŠTRBINCI 2002.

	Humus
	Zdravica
	SJ 2 – siva laporasta zemlja u kanalu u B XV
	SJ 3 – sivo-smeđa masna tamna zemlja s garom, usitnjenom opekom, ljepom, keramikom, kostima
	SJ 4 – kanal ispunjen rahlim miješanim humusom, sivkastom zemljom, zdravicom
	SJ 5 – siva masna zemlja s komadićima ljepa i gara
	SJ 6 – urušenje grobnice s većom količinom žbuke
	SJ 7 – urušenje grobnice s većom količinom žbuke, lomljene opeke i komadićima freski
	SJ 8 – jama pored peći
	SJ 9 – vatrište (zapečena zemlja)
	SJ 10 – tragovi gorenja i komadi gara u zdravici
	SJ 11 – jama I ispunjena izrazito smeđom i masnom zemljom s dosta ulomaka prapovijesne keramike
	SJ 12 – kanal ispunjen zdravicom i sivkastom zemljom (laporasta zemlja)
	SJ 13 – prebačena zdravica
	SJ 14 – smeđa zemlja s ljepom
	SJ 15 – crna zemlja s ljepom
	SJ 16 – crna zemlja s puno pepela

Sl. 1a. Legende stratigrafskih jedinica / Fig. 1a. Legends to the stratigraphic units.

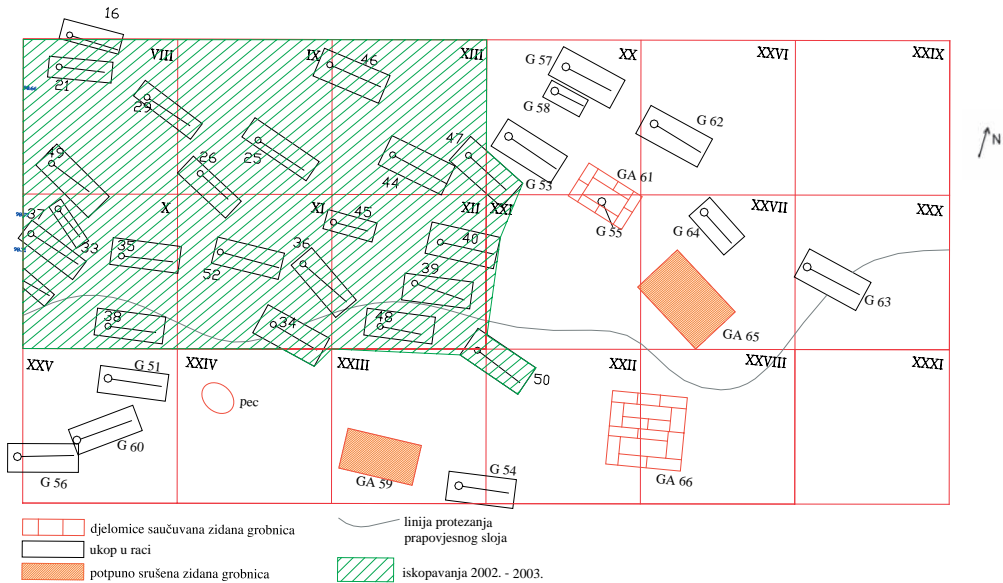
POPIS STRATIGRAFSKIH JEDINICA ŠTRBINCI 2003.

	humus
	zdravica
	SJ 17 – jama zapunjena tamnosivom zemljom s komadićima opeke (ljepla?) i keramike
	SJ 18 – jama zapunjena tamnosivom zemljom s komadićima opeke (ljepla?) i keramike
	SJ 19 – jama zapunjena svijetlosivom zemljom
	SJ 20 – jama zapunjena tamnom zemljom s puno gara i smrvljene opeke
	SJ 21 – jama zapunjena tamnosivo-crnom zemljom bez nalaza
	SJ 22 – kanal zapunjen svijetlosivom zemljom s ulomcima keramike i opeke
	SJ 23 – jama zapunjena crnom mekanom zemljom bez nalaza
	SJ 24 – kanal zapunjen sivkastom laporastom zemljom
	SJ 25 – masna zemlja s velikom komadima izgorjenog drveta
	SJ 26 – urušenje grobnice
	čista žuta žbuka
	temeljna žbuka sastavljena od lomljene opeke, zalivene i zaglađene finijom žbukom na površini crvene boje
	kamen
	opeka

Sl. 1b. Legende stratigrafskih jedinica / Fig. 1b. Legends to the stratigraphic units.

I. UVOD

U 2002. i 2003. Muzej Đakovštine Đakovo i Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti nastavili su sustavno arheološko iskopavanje kasnoantičkog groblja na nalazištu Štrbinci kod Đakova. Radovi godine 2002. trajali su 19 radnih dana (od 9. rujna do 4. listopada, s prekidom od tjedan dana zbog nepovoljnih vremenskih uvjeta), a tako i oni 2003. (od 8. rujna do 2. listopada, s tri neiskorištena dana). Voditelji iskopavanja bili su Ivo Pavlović, arheolog Muzeja Đakovštine i Branka Migotti, upraviteljica Akademijina Odsjeka za arheologiju. Iskopavanja su većim dijelom ostvarena novčanom potporom Ministarstva kulture, a manjim dijelom sredstvima znanstvenog projekta *Romanizacija i kristijanizacija hrvatskog dijela južne Panonije* glavne istraživačice B. Migotti. Svake je godine bilo uposleno 10 radnika, dok su stručnu ekipu, uz voditelje, godine 2002. činili Ljubica Perinić Muratović, novakinja u Odsjeku za arheologiju, te Dalibor Šušnjić i Ivan Knezović, diplomirani arheolozi iz Zagreba, a 2003. Ljubica Perinić Muratović i Tino Leleković, oboje novaci u Odsjeku za arheolo-

Sl. 2. Plan dijela groblja istraženog u 2002.-2003. / Fig. 2. Plan of the cemetery section excavated in 2002-2003.

giju, odnosno na spomenutom projektu.¹ Istraženo je 11 blokova (B XX-XXX) veličine 25 m², ukupne površine 275 m² (sl. 2). Svaki je blok bio podijeljen na četiri kvadranta (A1, B1, A2 i B2) radi lakšeg nadzora pokretne građe.² Površinski nalazi sastojali su se od manje količine rožnjačkih jezgara i mikrolita te veoma usitnjene, pretežno grube keramike, najvjerojatnije prapovijesne. Još je manje bilo ulomaka na kolu izrađenih rimskih posuda sive i narančasto-crvne boje te onih sa zelenom caklinom. Ukupno je pronađeno 11 grobova bez konstrukcije, pretežno loše očuvanih (G 51, G 53 – G 58, G 60, G 62 – G 64), te četiri potpuno razorene zidane grobnice (GA 61, 65 i 66 i najvjerojatnije GA 59).

II. TOPOGRAFIJA I STRATIGRAFIJA

Nalazište je smješteno na padini koja od sjevera prema jugu pada za otprilike 0,50 – 0,70 m u svakome bloku. Geološko-pedološka vertikalna stratigrafija na ovome je odsječku terena malo drukčija nego na dosad istraženim dijelovima, gdje se ona iskazuje gotovo bez razlike kao tanki sloj humusa koji počiva izravno na žutoj ilovači (zdravica). Ovdje se takva stratigrafija očituje samo u sjevernijim blokovima (XX, XXI, XXVI, XXIX, djelomice XXVII i XXX), dok je u južnijima (XXII-XXV, XXVIII, djelomice XXVII i XXX) ona promijenjena ukopavanjem antičkih slojeva u one prapovijesne. Ukupno, na profilima se takav odnos očituje kao sloj crno-smeđeg humusa debljine 10-40 cm, ispod kojega su ljevkaste jame tamne boje s crnim i crvenim česticama, ili pak mjestimični horizontalni potezi žute gline, isto tako pomiješane s usitnjenim česticama. Takvi slojevi u različitim blokovima dosežu različite dubine: 0,90 – 1,30 m³. Crvene čestice mogu se, ovisno o mikrotopografskom položaju u okviru sonde, protumačiti kao smrvljena rimska opeka, ali i kao zapečeni ljep, prapovijesni ili rimski. U većini blokova između humusa i zdravice, odnosno prapovijesnog sloja, proteže se tanka siva pruga s crvenim česticama, koja se u južnim blokovima pretapa u prapovijesne slojeve s tamnom zemljom. Najveća dubina na kojoj se pojavljuje zdravica iznosi 1,20 – 1,30 m, što je uvjetovalo najveću dubinu ukupnog iskopa od 1,40 – 1,50 m, osim u B XXI (vidi opis bloka). U svakome su bloku osim toga iskopani 1 do 3 nadzorna rova dubine od 0,20 do 0,30 m. Treba napomenuti da je stratigrafska slika na Štrbincima uvelike određena ispremiješanošću slojeva prouzročenim njihovim klizanjem niz padinu, poslijeantičkim razaranjem zidanih grobnica te poljoprivrednim radovima,

¹ Terenske crteže izradili su nabrojani članovi stručne ekipe, a konačnu grafičku dokumentaciju načinila je Lj. Perinić Muratović. Autor crteža pokretnih predmeta: Matilda Marijanović; čišćenje i zaštita metalne građe: Damir Doračić; zaštita i rekonstrukcija stakla: Nikoleta Perok.

² Vidi Migotti 2004, 143, sl. 2.

³ Pod *dubinom* u pravilu podrazumijevam relativnu dubinu preračunatu iz apsolutne visine. U tekstu se koriste sljedeće kratice: B (blok), G (grob), GA (grobница), K (kvadrant), IG (izvangrobni nalaz), Ž (žena), M (muškarac), D (dijete), deb. (debljina), dub. (dubina), duž. (dužina), god. (godina), or. (orijentacija), pr. (promjer), vel. (veličina), vis. (visina).

uključujući i duboko oranje kao pripremu za sadnju loze i voćaka.⁴ Poremećenost prirodnog reljefa očituje se osobito na južnom potezu dosad istraženog zemljišta, gdje se isprepliću rimski i prapovijesni nalazi.

Tijekom iskopavanja godine 2001. u proširenju za iskop G 50 na vidjelo su izišli ulomci prapovijesne keramike, a na južnome profilu zapadnoga dijela sonde (B X) ocrtala se velika jama. Bile su to prve naznake prapovijesnog sloja na tome dijelu terena.⁵ Pretpostavka je potvrđena iskopavanjima u 2002. i 2003., kada se ispostavilo da su na prostoru južnih blokova (X-XII, XXII-XXV, XXVII, XXVIII i XXX) kasnoantički zemljani grobovi i zidane grobnice bili ukopani u sloj prapovijesnih jama. Jame su se na čitavome tom potezu protezale u vidu kaskadnih formacija koje su mjestimično zadirale jedna u drugu, a mjestimično su bile poremećene ukapanjem različitih sadržaja antičkog groblja. Prapovijesni sloj u blokovima XX-XXV pojavljuje se otprilike na granici sa sjevernijim blokovima, dok se na istočnome dijelu iskopa taj sloj proteže malo sjevernije, ulazeći za oko 2-3 m u sjevernije blokove (B XXVII i XXX). U dijelu groblja na kojemu su kasnoantički grobovi prodrli u prapovijesne jame mjestimično se miješaju nalazi tih dviju različitih vremensko-kulturnih cjelina (rimska keramika i građevinski materijal s različitim prapovijesnim pokretnim nalazima), koje je većinom lako razlikovati. Iznimku čini usitnjena gruba keramika, a pogotovo sitne crvene čestice. Naime, na mjestu prodora rimske zidane grobnice u prapovijesni sloj i naknadnog potpunog razaranja takve cjeline, crvene čestice mogle bi podjednako pripadati ljepu, ali i rimskoj opeci. Upravo iz tog razloga u opisima pojedinih blokova takve nalaze nazivam *crvenim česticama* ili *ljepom s tragovima pruća*, ostavljajući prostora mogućnosti da je ljep, premda vjerojatnije prapovijesni, mogao pripadati i rimskom razdoblju. Na prostoru miješanja rimskih grobova i prapovijesnog sloja pojavljuju se, naime, i veći komadi zapečene zemlje s tragovima pruća na naličju.

Zbog različite naravi pojedinih dijelova sonde, debljina kulturnog sloja znatno varira (od 20-30 cm do preko 1 m). Taj sloj sadrži razdvojene ili ispremiješane rimske i prapovijesne nalaze. Među prve spadaju ukopi i grobnice te izvangrobni nalazi (pokretni predmeti od gline, stakle i metala, građevinski materijal – opeka, žbuka, neobrađeni kamen i troska), a među druge keramika, koštane, glinene i kamene alatke (pretežno rožnjačke jezgre i mikroliti) te obilje životinjskih kostiju (jelen/*cervus elaphus*; domaće i divlje govedo/*bos taurus*, *bos primigenius*; svinja, moguće i divlja /*sus*, *sus scrofa*; konj/*equus*, pas ili vuk/*canis*; ovca i/ili koza/*capra* i/ili ovis; srna/*capreolus capreolus*; dabar/*castor fiber*; riba/*pisces*⁶) kojima, ukoliko ne pripadaju zatvorenim cjelina-

⁴ Prema podacima mještana, u tome su smislu osobito pogubni mogli biti strojevi gusjeničari koji su 60-ih godina prošloga stoljeća korišteni za sadnju voćaka upravo na mjestu iskopavanja godine 2003., kao uostalom i na drugim mjestima u okviru šezdesetak hektara štrbinačke površine. Dubina zaoravanja tim strojevima iznosila je navodno i do 1 m.

⁵ Migotti 2004, 153.

⁶ Vidi bilj. 10.

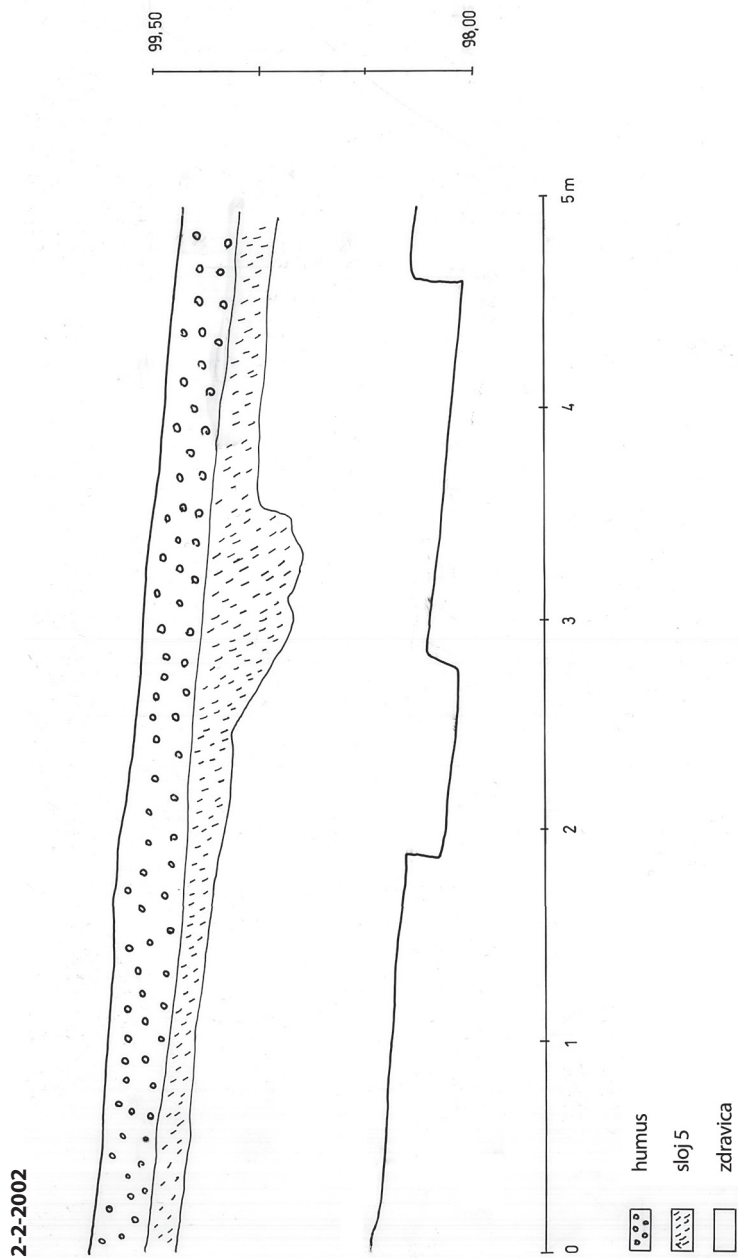
ma, nije moguće odrediti vremensku pripadnost⁷. Cjelokupni kontekst ipak upućuje na njihovo prapovijesno podrijetlo. Dok je prapovijesna keramika sačuvana u mjeri koja uvelike dopušta rekonstrukciju oblika, rimski izvangrobni keramički nalazi u tome su smislu praktički neupotrebljivi. Osim toga, iskoristivost rimskih nalaza izvan grobnih cjelina općenito je slaba i u stratigrafskom i u mikrotopografskom smislu zbog već spomenute vertikalne i horizontalne poremećenosti slojeva. Mehanički poremećaji i mikropedološki uvjeti prouzročili su i pretežno slabu sačuvanost ljudske osteološke građe. Dubina ukopa grobova, koji su na ovome dijelu terena izrazito rahlo raspoređeni, varira za čitav metar (G 51 –1, 35 m, G 53 – 0, 33 m; G 54 – 0,60 m, G 55 – 0, 56 m, G 56 – 0,90 m, G 57 – 0,90 m, G 58 – 1,10 m, GA 59 – 0,90 m, G 60 – 1,30 m, GA 61 – 1,20 m, G 62 – 1,20 m, G 63 – 1,10 m, G 64 – 1,10 m, GA 65 – 1, 65 m, GA 66 – 1 do 1,35 m). Pretpostavljeno preslojavanje G 55 (B XXI) i GA 61 (B XX) naknadno se iskazalo kao najvjerojatnije udvajanje jedne te iste grobne cjeline (GA 61) uslijed razaranja, što znači da ukupno nema naznaka o kronološkoj vertikalnoj stratigrafiji; ni konfiguracija terena, odnosno geološko-pedoloških slojeva, ne otkriva razloge opisanih razlika u dubini ukopâ. Većina je ukopa bila u zdravici, osim onih koji su zatečeni u sloju s prapovijesnim nalazima (G 51, GA 59 i G 60), odnosno crvenim česticama (G 56).

B XX (sl. 3 a, b). Stratigrafija prema profilima: humus (oko 0,10 m), siva pruga (0,10 – 0,25 m), pojava zdravice (0,20 – 0,45 m); ukupna dub. kopanja 1,50 m te jedan poprečni nadzorni rov. Grobovi su zatečeni u zdravici na sljedećim dubinama: **G 53** – 0,33 m, **G 57** – 0,90 m, **G 58** – 1,10 m, **GA 61** – 1,20 m. Isključujući grobove, pretežni dio bloka bio je gotovo bez nalaza; manja količina usitnjene opeke i žbuke te životinjskih kostiju pojavljivala se na dub. od 0,30 do 1,20 m, i to pretežno u KB2. U tome kvadrantu, na granici s B XXI, zatečeni su razmjerno oskudni ostatci ruševine GA 61 koja se protezala na granici B XX i B XXI otprilike ispod (oko 0,50 m dublje) hrpe kostiju prvobitno protumačene kao ukop G 55. Ruševina, u ukupnoj visini od oko 0,50 m (dub. temelja 1,20 m), protezala se u smjeru SZ-JI, a bila je sastavljena od komada žućkaste žbuke i opeke.

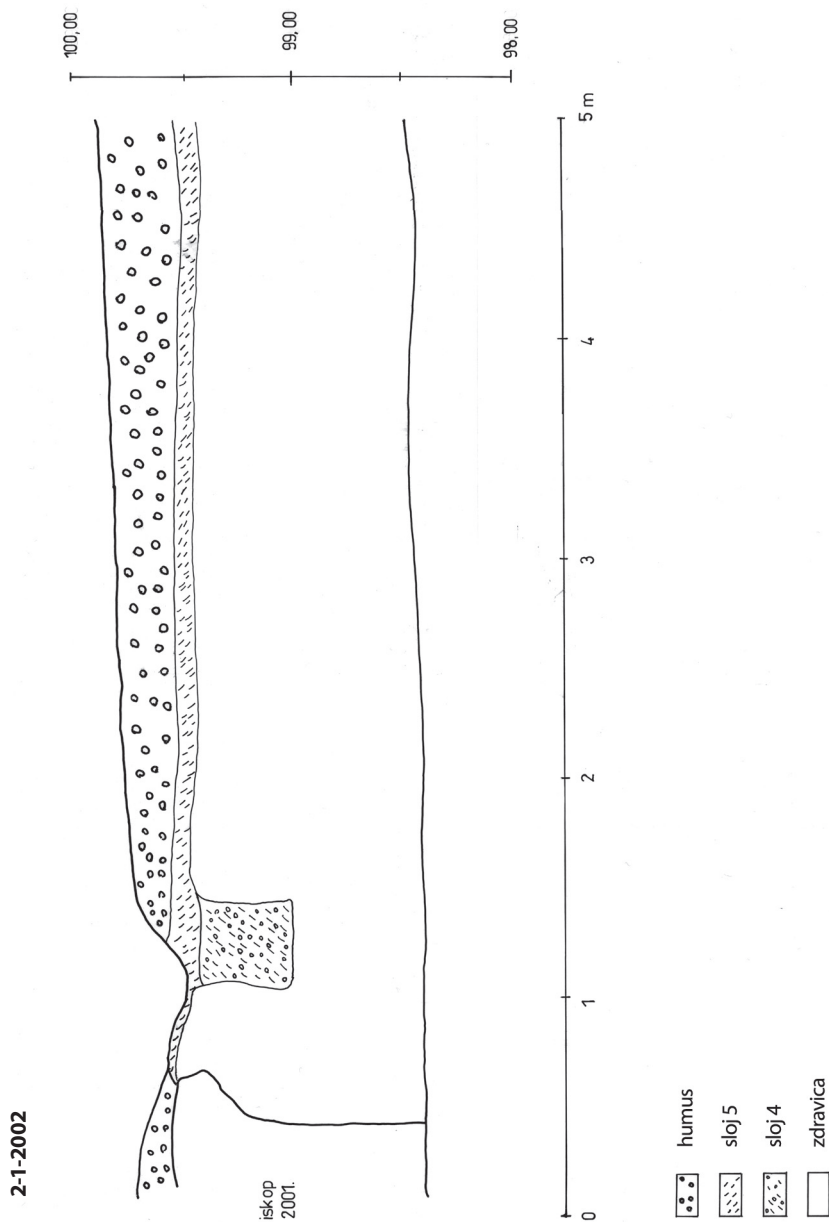
B XXI (sl. 4). Stratigrafija prema profilima: humus (0,25 – 0,40 m), siva pruga 0,10 – 0,20 m), pojava zdravice (0,40 – 0,45 m); ukupna dub. kopanja 1,40 m te dva poprečna nadzorna rova. U KB1 zatečen je **G 55** na dub. od 0,56 m. Ispod njega, ali ukopan dublje, protezao se dio ruševine **GA 61**, opisan u sklopu B XX. U KB2, na dub. od 1 m, nađena je staklena čaša (**IG 1**)⁸, bez ikakvih naznaka ukopa. Drugih nalaza nije bilo, osim usitnjene opeke i žbuke na dub. od 0,30 – 1,20 m na čitavom prostoru bloka, s iz-

⁷ Preliminarnu analizu faune načinili su dr. Dejana Brajković i mr. Kazimir Miculinić iz Zavoda za paleontologiju i geologiju kvartara Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

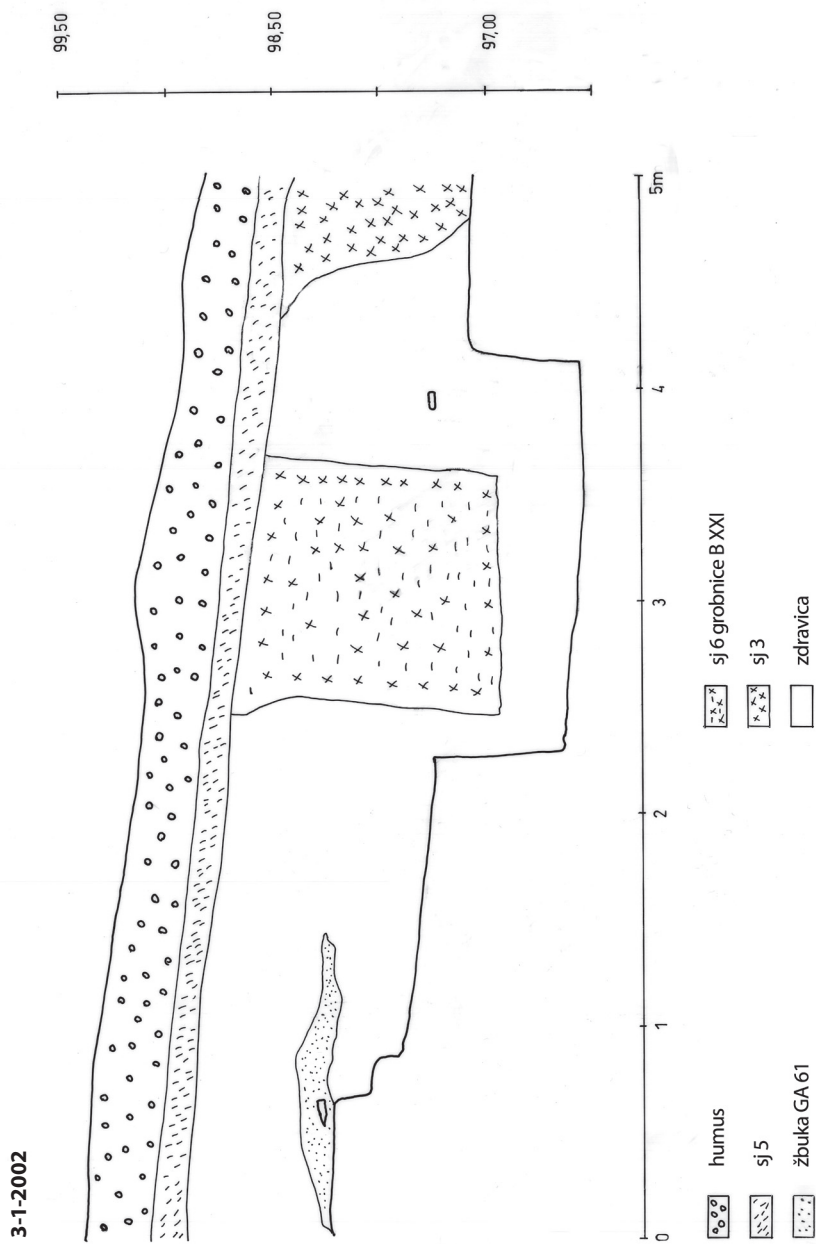
⁸ Kao izvangrobni nalazi posebno se obrađuju predmeti od metala, stakla, kosti ili sličnog materijala te osobitiji komadi opeke ili keramike koji pripadaju rimskom sloju. Usp. bilj. 9.

Sl. 3. Blok XX: a – istočni profil / Fig. 3. Square XX: a – east profile.

Sl. 3. Blok XX: b – sjeverni profil / Fig. 3. Square XX: b – north profile.

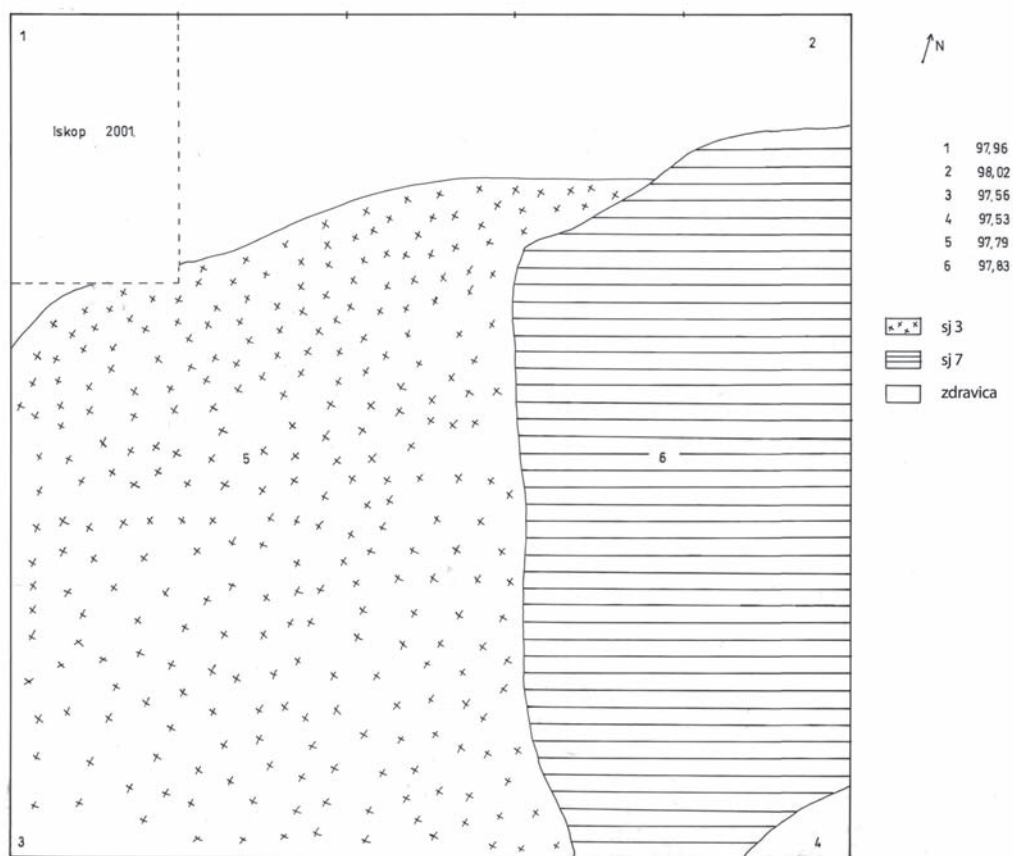
Sl. 4. Blok XXI, istočni profil / Fig. 3. Square XXI, east profile.

vjesnom koncentracijom na njegovoj sredini. U istočnom profilu KB2, na dub. od 0,60 do 1,20 m, ocrtala se ruševina u duž. od 1,10 m, sastavljena od smrvljenih čestica žućkaste žbuke i rijetkih komadića opeke. To je bio rubni trag ruševine G 65, otkrivene 2003. jugoistočnije u B XXVII.

B XXII (sl. 5 a, b, c) i XXVIII (sl. 6 a, b). Stratigrafska slika ovdje je bitno promijenjena s obzirom na ukop zidane grobnice u prapovijesni sloj: B XXII – na sloj humusa (0,20 – 0,30 m) nastavlja se siva pruga (0,5 – 0,20 m). Na dub. od oko 0,30 m započinje ruševina grobnice (**GA 66**) koja se proteže u duž. od oko gotovo 4 m, a dno joj je na dubini od 1 m (južni dio) do 1,30 m (sjeverni dio), kao posljedica nagiba padine. Sjeverno od nje tamni je prapovijesni sloj u koji je bila ukopana, a ispod njea zdravica, dok se siva pruga južno naslanja izravno na zdravicu. Naime, grobnica je zapadnim i sjevernim dijelom presjekla sloj prapovijesne jame s masnom, tamnom zemljom punom gara i nalaza, koja se pojavljuje na dub. od 0,30 – 0,50 m, dok su njen južni zid i dio istočnoga bili izravno ukopani u zdravicu. Slična situacija nastavlja se i u B XXVIII, u koji arhitektura zadire u širini od 1,60 m (**sl. 7**). Ondje se u sjevernome dijelu istočno od grobnice nastavlja prapovijesni sloj, a u južnome se humus (0,30 – 0,40 m) izravno naslanja na zdravicu. Ukupno gledano, ruševina GA 66 protezala se na površini od otprilike 3 x 3 m (od toga 3 x 1,6 m u B XXVIII) i na visini od oko 1 m. Sastojala se od velike količine ulomaka opeke, tegula, imbreksa, vapnenačkih oblutaka, žbuke različite boje i kakvoće (čvršće sivkasta i bijela te rastresite žuta i tamnocrvena) i usitnjenih fresaka. Ni jedna opeka iz ruševine nije cjelovita, tako da je zabilježena samo deb. od 6 cm; sačuvana je, međutim, jedna čitava opeka u temelju sjevernog zida (0,50 x 0,35 x 0,06 m). Neki komadi žbuke sačuvali su gornji zaglađeni, odnosno bijelo obojani sloj, dok su na mnogima zatečeni ostaci fresaka različitih boja i nijansi (vidi opis GA 66). S obzirom na to da je grobnica bila ukopana u prapovijesnom sloju, na prostoru ruševine bili su ispremiješani antički nalazi (opisani elementi građevinskog materijala te rijetki ulomci sive i crvene keramike, a moguće i pokoja životinjska kost) s prapovijesnima: keramikom, ljepom, životinjskim kostima (jelen, divlje i domaće govedo, svinja, pas/vuk) te glinenim, koštanim i kamenim alatkama.⁹ Od prapovijesnih nalaza jedino se kame-na sjekirica (66.5) smatra mogućim grobnim nalazom, jer nije isključeno da je u grobnicu stavljena kao sekundarno korištena alatka ili amulet. Na prostoru sjeverno i zapadno od grobnice prapovijesni sloj ne sadrži antičkih pokretnih nalaza. Prapovijesna jama u koju je bio ukopan sjeverozapadni dio GA 66 protezala se čitavom dužinom B XXII, nastavljajući se i zapadnije u B XXIII. Sjevernije se, u

⁹ Pojedinačni prapovijesni nalazi zatečeni na mjestu ruševine ne tretiraju se kao oni antički, odnosno kao IG; njihova obrada predviđa se u sklopu zasebne objave prapovijesnog sloja.

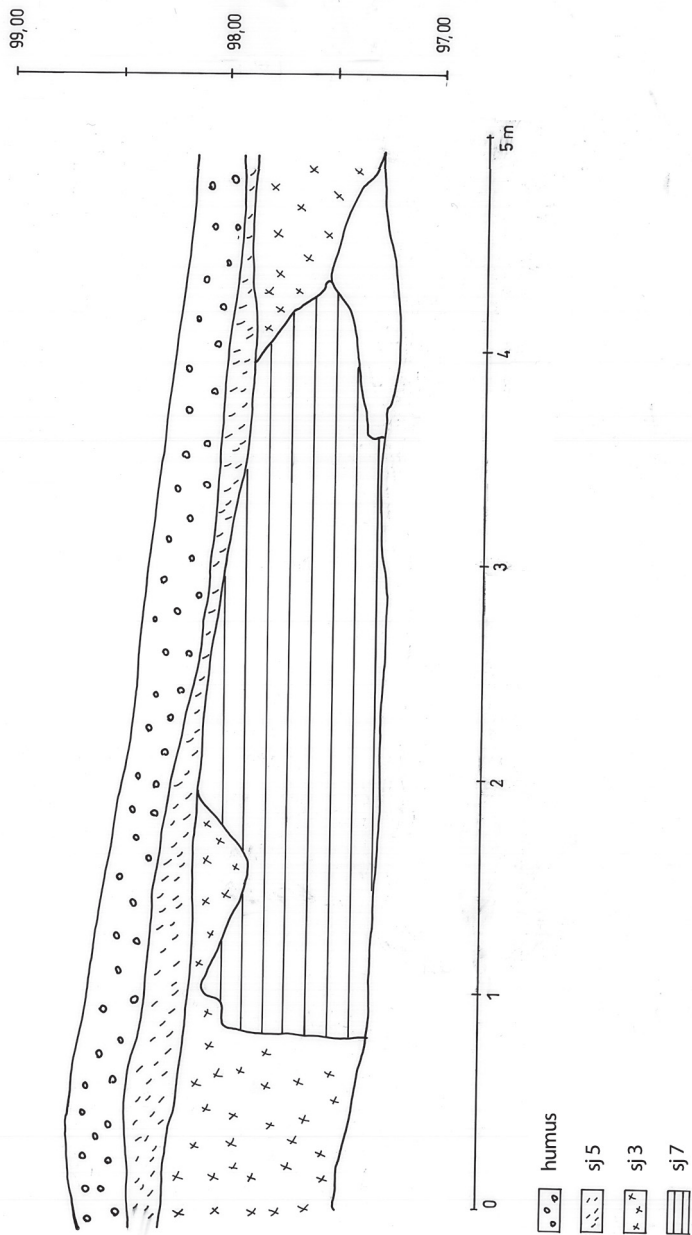
4-1-2002

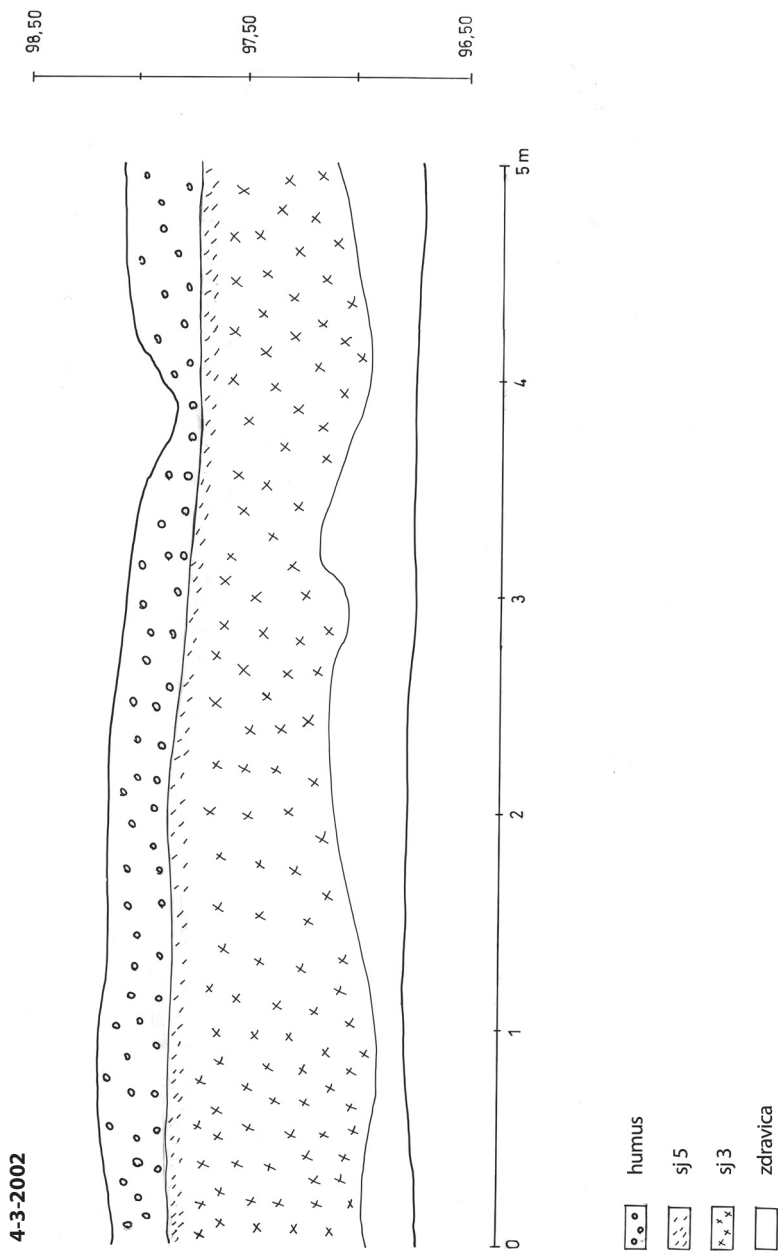
Sl. 5. Blok XXII: a – tlocrt / Fig. 5. Square XXII: a – plan.

M 1 : 20

4-4-2002

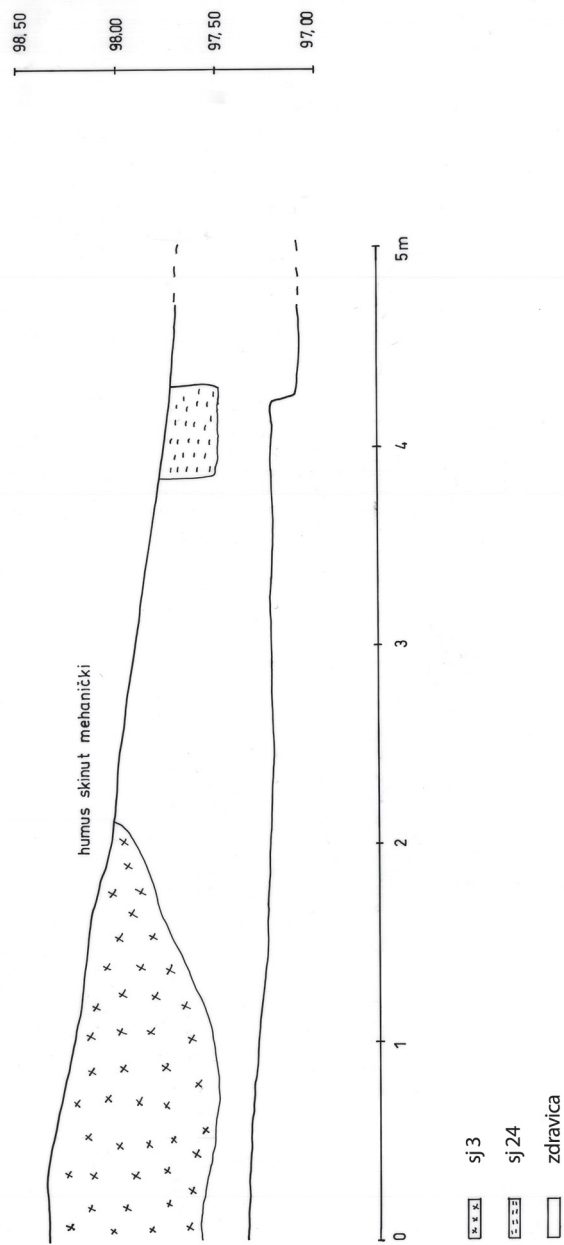

Sl. 5. Blok XXII: b – istočni profil / Fig. 5. Square XXII: b – east profile.

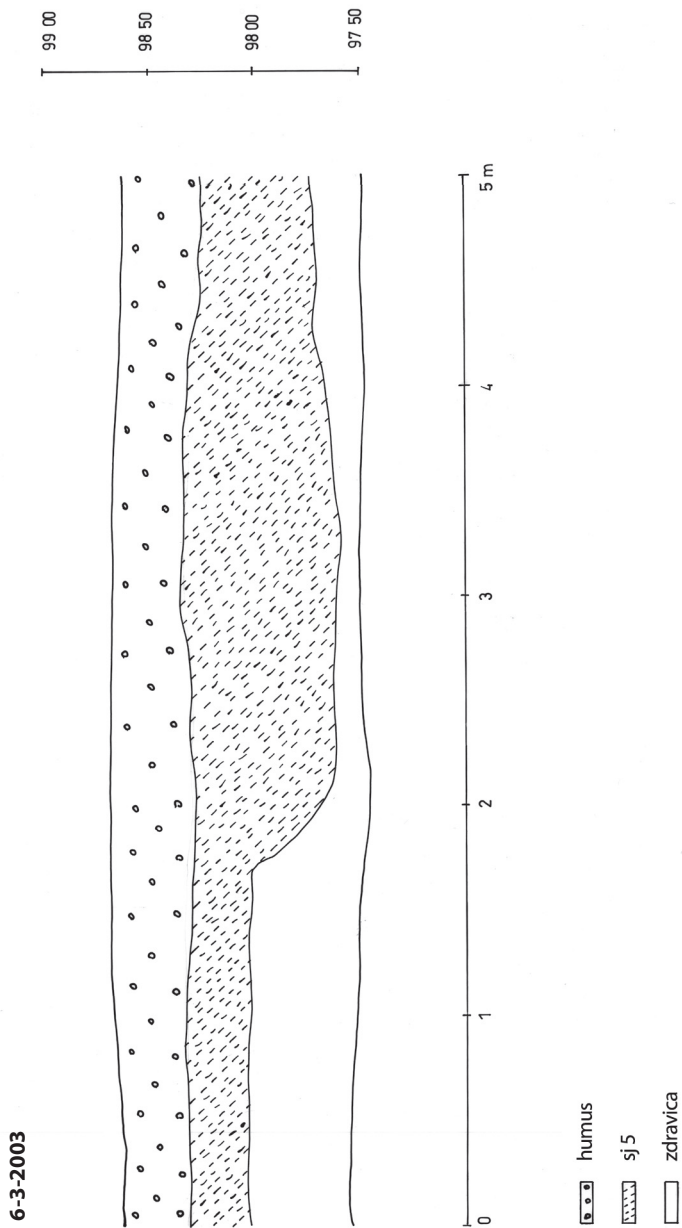

Sl. 5. Blok XXII: c – južni profil / Fig. 5. Square XXII: c – south profile.

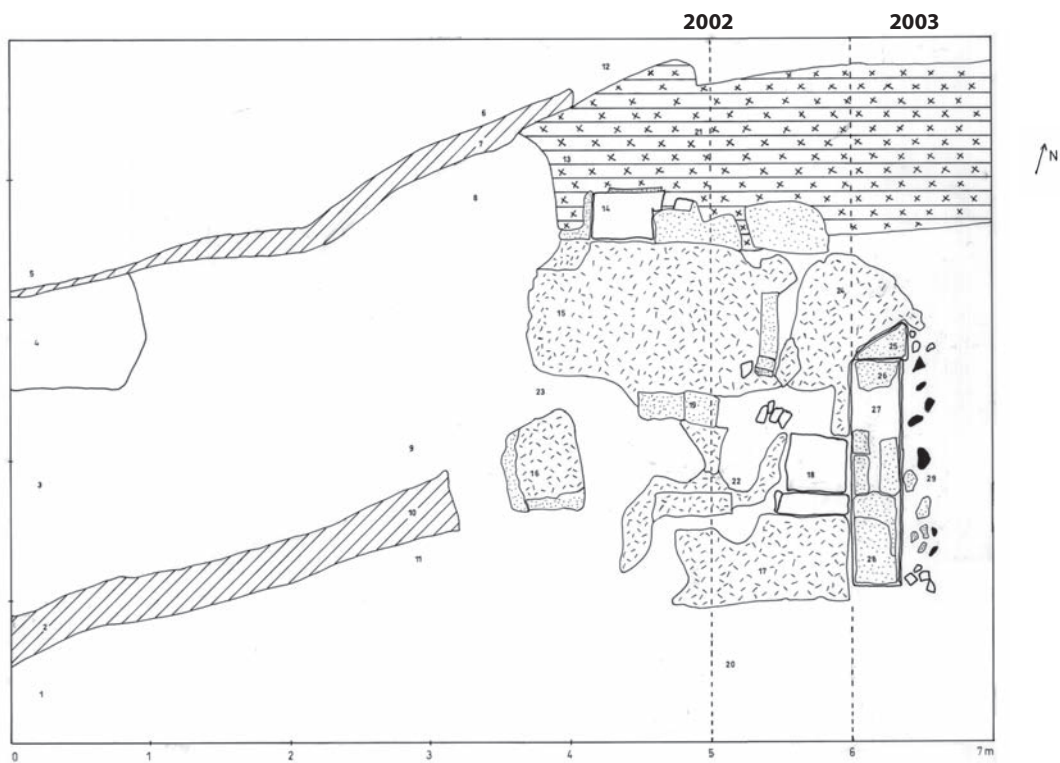
5-3-2003

Sl. 6. Blok XXVIII: a – istočni profil/ Fig. 6. Square XXVIII: a – east profile.

Sl. 6. Blok XXVIII: b – južni profil / Fig. 6. Square XXVIII: b – south profile.

Sl. 7. Tlocrt B XXII i dijela B XXVIII s GA 66 / Fig. 7. Plan of Square XXII and part of XXVIII with grave vault 66.

▼ 1	97,12	▼ 24	97,32
2	96,98	25	97,25
3	96,79	26	97,33
4	97,02	27	97,28
5	97,65	28	97,31
6	97,60	29	97,22
7	97,34		
8	97,01		
9	96,87		
10	97,00		
11	97,23		
12	97,48		
13	97,39		
14	97,41		
15	97,34		
16	97,27		
17	97,29		
18	97,30		
19	97,32		
20	97,18		
21	97,38		
22	97,24		
23	97,07		

Sl. 7. Mjere i legende uz sliku 7 / Fig. 7. Measurements and legends with figure 7.

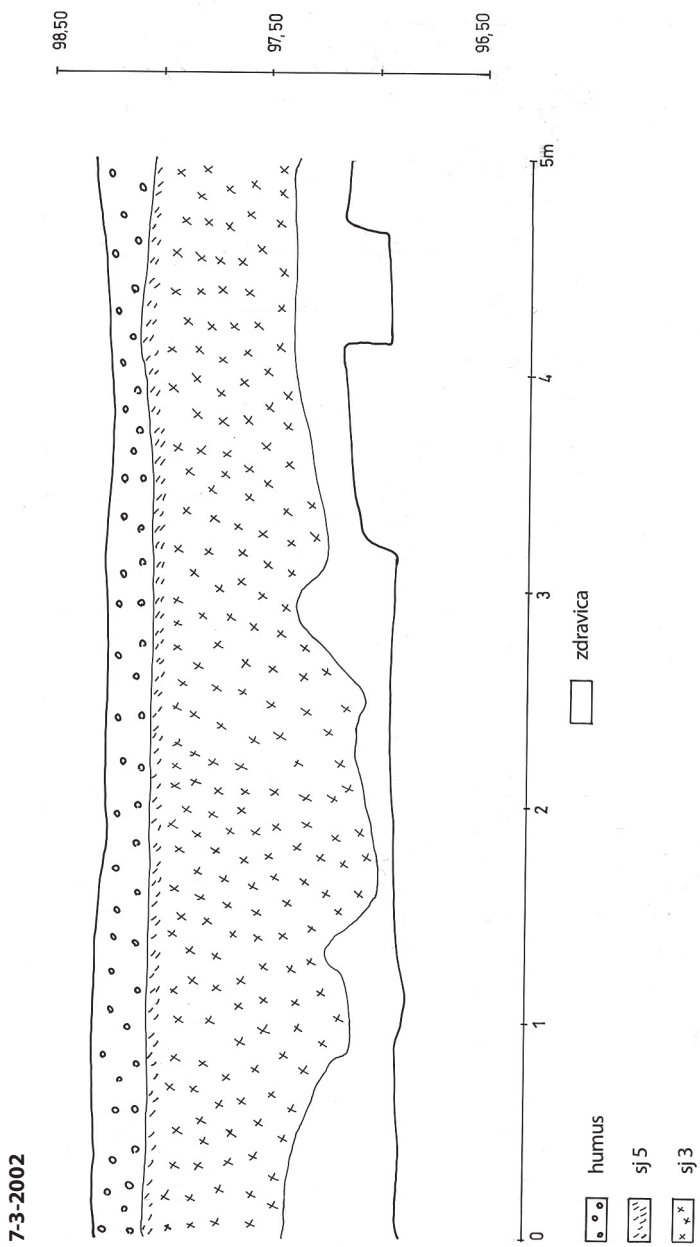
	sj 25
	zdravica
	opeka
	žbuka I (gruba žbuka s lomljenom opekom u dnu, na površini crvene boje)
	žbuka II (fina, čista žuta žbuka bez primjesa)

šir. od oko 0,50 – 0,80 m, protezala između ruševine dviju grobnica (65 i 66) u B XXVII (sl. 16). Čitav je taj sloj obilovao garom, ali se mjestimice razaznaje nekoliko cjelovitih crnih pruga koje upućuju na izgorjelu drvenu građu. Inače, tragovi gorenja zamijećeni su i u sloju zapadno od grobnice, ali i u samoj ruševini. Dok se gorenje sjeverno i zapadno od građevine može pripisati prapovijesnom razdoblju, ispremiješanos slojeva zapreka je pouzdanoj procjeni pripada li sloj gareži u samoj ruševini antičkome

razdoblju, ili je onamo dospio s prapovijesnom građom. Istočno od GA 66 (B XXVIII) prapovijesna je jama zauzimala prostor otprilike do sredine KB1, zalazeći dijelom i u KB2 (vidi sl. 7). Prapovijesni nalazi pojavljivali su se na dub. od 0,30 m do zdravice (0,60 – 1,10 m). Ukupna dub. iskopa u oba bloka iznosila je 1,30 m, uz po dva nadzorna rova u svakome od njih. Pouzdano rimska keramika u B XXVIII nije uočena, a otprilike po sredini bloka na dub. od oko 0,30 m nađena su dva čavla (IG 16 i 17). U KA2 u B XXII zatečeni su donji udovi kostura G 54; nalaz se opisuje u okviru B XXIII, u kojemu je bio gornji dio tijela.

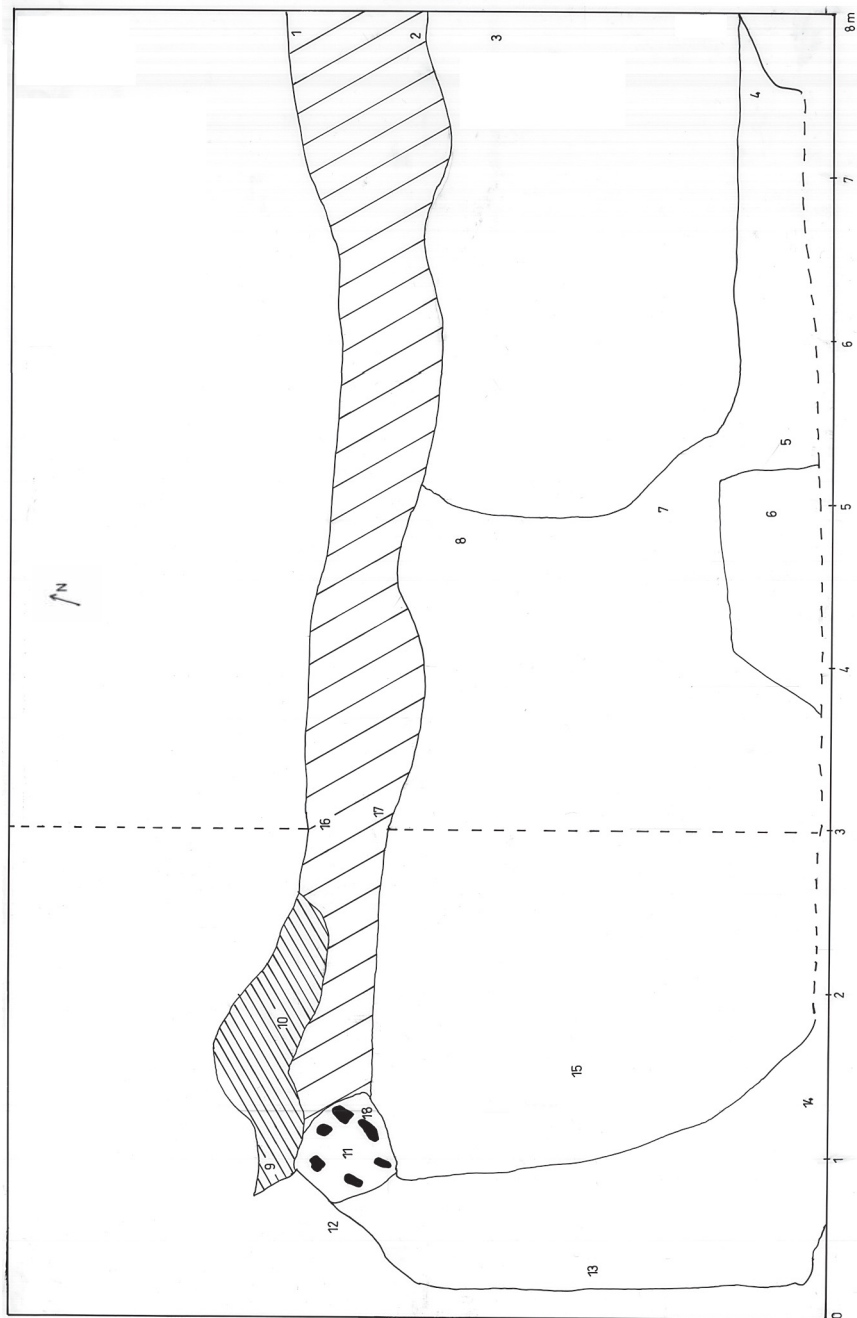
B XXIII (sl. 8, sl. 9). Stratigrafija prema profilima: humus (0,10 – 0,25 m), siva pruga (oko 0,05 m), najveća dub. prapovijesne jame 1,30 m, pojava zdravice (0,90 – 1,30 m); ukupna dub. kopanja 1,40 m te dva poprečna nadzorna rova. Najveći dio bloka zauzimala je prapovijesna formacija nepravilnog oblika, prekinuta po sredini slojem sterilne ilovače. Sastojala se od tamne, masne zemlje s mjestimičnim tragovima gara i komadima ljepa i keramike, mikrolitima i manjim brojem drugih alatki te velikom količinom životinjskih kostiju (divlje i domaće govedo, svinja). Bedrena kost pokojnika iz GA 59 zatečena je na dub. od 0,90 m u prapovijesnom sloju. Moguće je pretpostaviti da su ulomci rimske opeke i žbuke, koji su se na tome mjestu pojavljivali na dub. od 0,50 – 1,30 m, ostatci temeljito razorene zidane grobnice. Na granici B XXII i B XXIII zatečen je na dub. od 0,60 m u prapovijesnom sloju G 54. Osim jednog željeznog čavla zatečenog u KB1 na dub. od 0,30 – 0,40 m, rimski pokretni nalazi nisu zamijećeni.

B XXIV (sl. 9, sl. 10 a, b). Stratigrafija prema profilima: humus (0,20 – 0,25 m), siva pruga (0,05m), prapovijesna jama (0,30/0,35 – 1 m), pojava zdravice (0,30 – 1 m); ukupna dub. kopanja 1,30 m; dva nadzorna rova. Dvije prapovijesne jame, uočene na dub. od 0,15 – 0,20 m, protezale su se kaskadno čitavim blokom (najveća dub. 1,10 m), a razdvajala ih je samo pruga zdravice, proširena na sjeveroistočnom i jugozapadnome dijelu. Jame su bile ispunjene masnom crnom zemljom s česticama gara, ljepa i keramike, a nađena su i dva pločasta kamena škrljevca, alatke od kosti i gline te velika količina životinjskih kostiju, osobito u sjevernome dijelu (jelen, divlje i domaće govedo, svinja). U KB1-B2 u prapovijesni sloj bila je ukopana rimska nadsvođena peć, uništena u gornjem dijelu (sl. 11 a, b, c). U tlocrtu je na dub. od oko 0,40 m uočena kao crvena kružna kontura vel. 102 x 100 m, sačuvane vis. 0,54 m. Crveno zapečene, blago zakrivljene stijenke deb. 0,02 – 0,10 m osipale su se na dodir, zadržavajući samo mjestimice čvrstu strukturu. Zapadno od peći, spojen s njome uskim jarkom, bio je jamski predprostor vel. 1 x 1,08 m, dub. 0,76 m, ispunjen garom i razmjerno rijetkim nalazima: mali komadi smrvljene grube keramike i opeke, jedan ulomak sigilate, oveći grumen željezne troske i komad vapnenca, nešto životinjskih kostiju (svinja, domaće govedo), među kojima dio lijeve gornje čeljusti i jedna bodlja pastrve (*salmo trutta*)

Sl. 8. B XXIII, južni profil / Fig. 8. Square XXIII, south profile.

8-3-2002

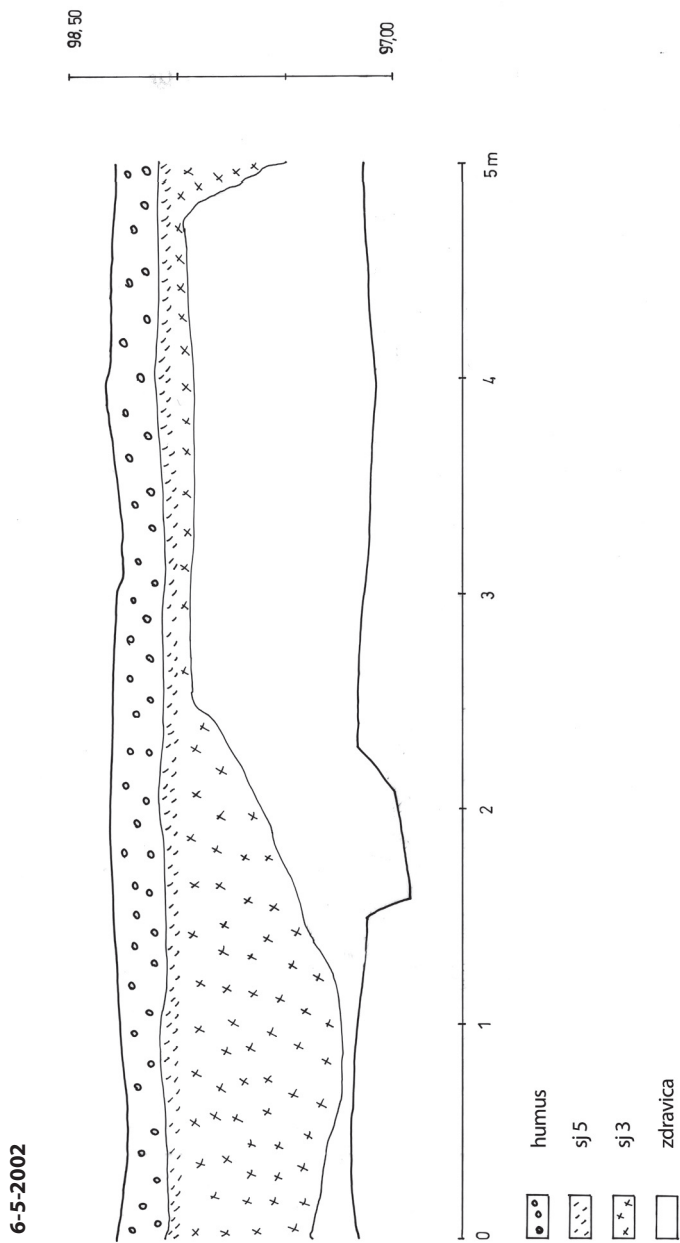
Sl. 9. B XXIII/XXIV, tlocrt / Fig. 9. Squares XXIII and XXIV, plan.

Sl. 10. B XXIV: a – tlocrt / Fig. 10. Square XXIV: a – plan.

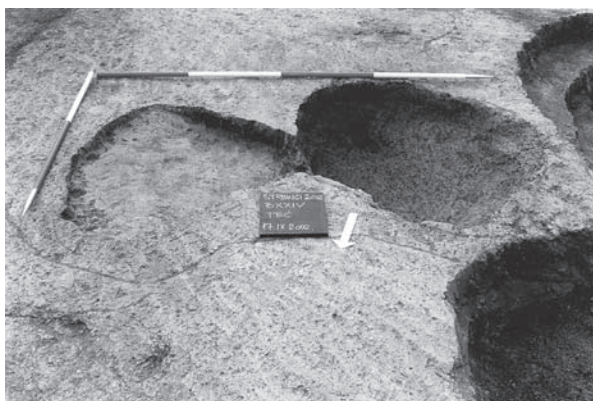
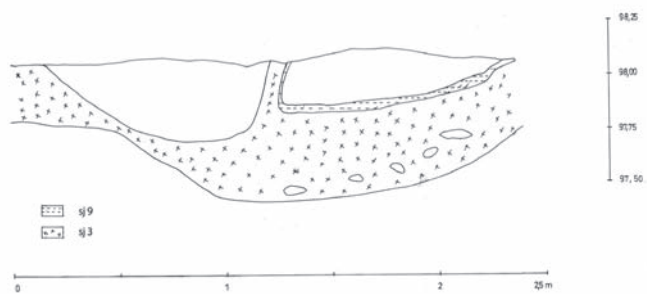
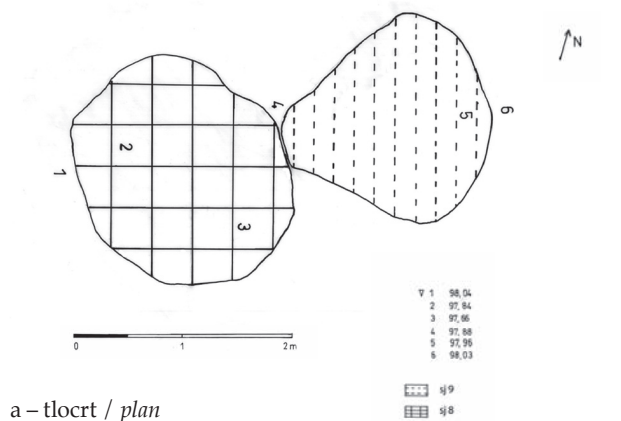
(IG 2)¹⁰, komadić ravnog stakla (IG 3), te dva željezna predmeta (IG 4, 5). Jama same peći bila je ispunjena zdrobljenim stijenkama presvođenja, među kojima je zatečeno i nekoliko manjih komada prapovijesne keramike. Na prolazu između peći i jame pred njom nađen je mali komad željezne troske.

¹⁰ Riblju kost odredila je dr. Maja Paunović iz Zavoda za geologiju i paleontologiju kvartara Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Prema njenu mišljenju, uglačana površina čeljusti nije posljedica namjerne obrade, nego povlačenja po sedimentu. Ipak, predmet je uvršten među izvangrobne nalaze jer se ne može odbaciti mogućnost da je sekundarno rabljen kao alatka. Protiv takve mogućnosti ne mora nužno govoriti ni podatak da je naknadno među građom ustanovljena i jedna bodlja iste ribe. Naime, među inače obilnim životinjskim osteološkim materijalom na Štrbincima, u prijašnjim istraživanjima nisu nađene riblje kosti.

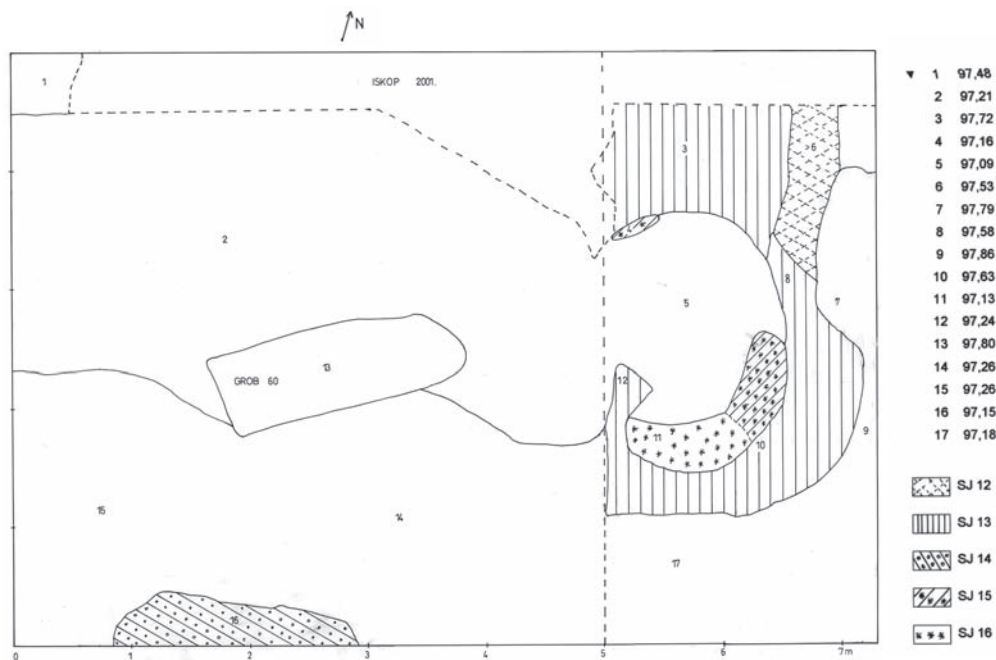
Sl. 10. B XXIV: b – južni profil / Fig. 10. Square XXIV: b – south profile.

Sl. 11. B XXIV, peć i prapovijesna jama / Fig. 11. Square XXIV, kiln and prehistorical pit.

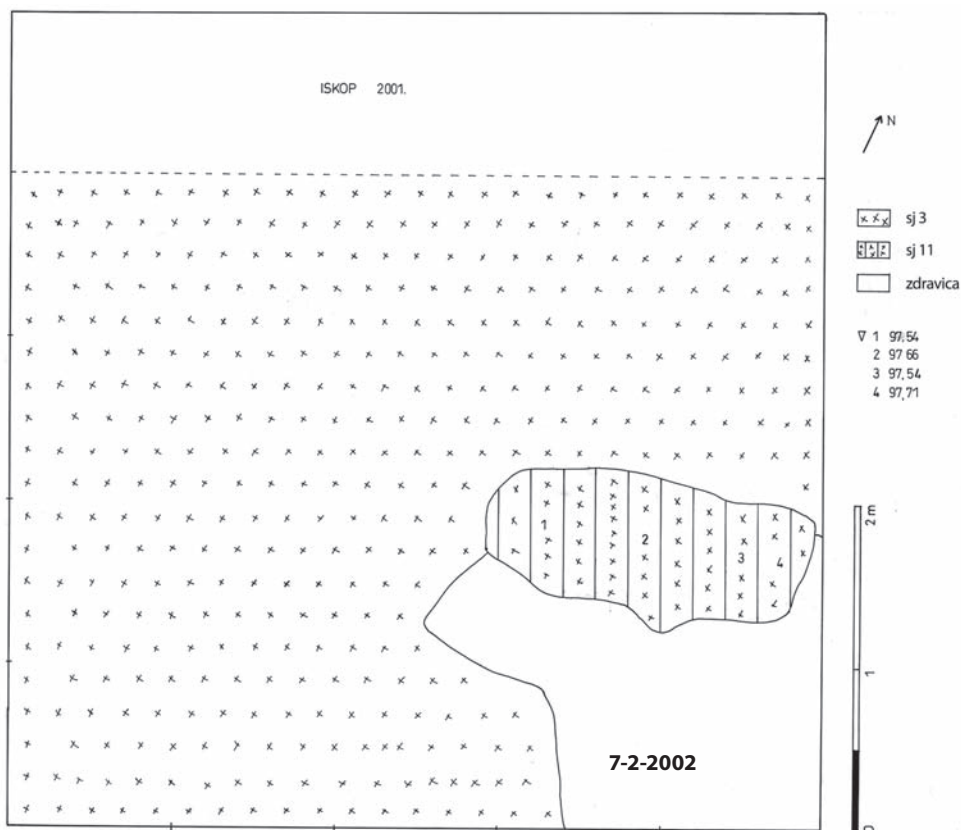
6-3-2002

c – fotografija / photo

Sl. 12. B XXIV/XXV, tlocrt / Fig. 12. Squares XXIV/XXV, plan.

B XXV (sl. 12, sl. 13 a, b, c). Stratigrafija prema profilima: humus (0,15 – 0,30 m), prapovijesni sloj (0,4 – 1,30 m), pojava zdravice (0,60 – 1,40 m); ukupna dubina kopanja 1,50 m te tri nadzorna rova. Kulturni sloj počinjao je praktički na površini, a protezao se do dub. od 1,30 m. Najveći dio bloka zapremala je prapovijesna jama kaskadnog oblika, ispunjena smeđom zemljom i uobičajenim nalazima: ljep, keramika, alatke, kosti, kamenje – tinjčasti granit, tinjčasti škripljevac i pješčenjak. Smeđa zemlja i žuta ilovača bile su obilno ispremišane s crvenim česticama na prostoru čitavoga bloka, sve do zdravice. U okviru šire prapovijesne formacije u KB2 na dub. od oko 0,50 m zamijećena je manja jama vel. 2 x 1 m, dub. oko 1 m, ispunjena masnom tamnosmeđom zemljom i ulomcima pretežno prapovijesne keramike. Posvuda, a osobito u prapovijesnim jamama, bilo je tragova gorenja, mjestimice veoma obilatih. Među prapovijesnim predmetima bilo je i ulomaka rimske keramike i opeke, i u jamama i izvan njih, kao i u zapuni G 51 i G 60. U KA1, uz sam zapadni rub bloka, zatečen je na dub. od 1 m čvrst komad pečene zemlje vel. 0,43 x 0,25 x 0,16 m. Po sredini sjevernog dijela bloka, osobito na dub. od 0,50 – 1 m, zamijećena je velika koncentracija životinjskih kostiju (jelen, divlje i domaće govedo, svinja, konj, pas). Grobovi su zatečeni na sljedećim dubinama: **G 51** – 1,35 m, **G 56** – 0,90 m i **G 60** – 1,30 m. Sva tri bila su ukopana u ilovači s prapovijesnim nalazima i/ili crvenim česti-

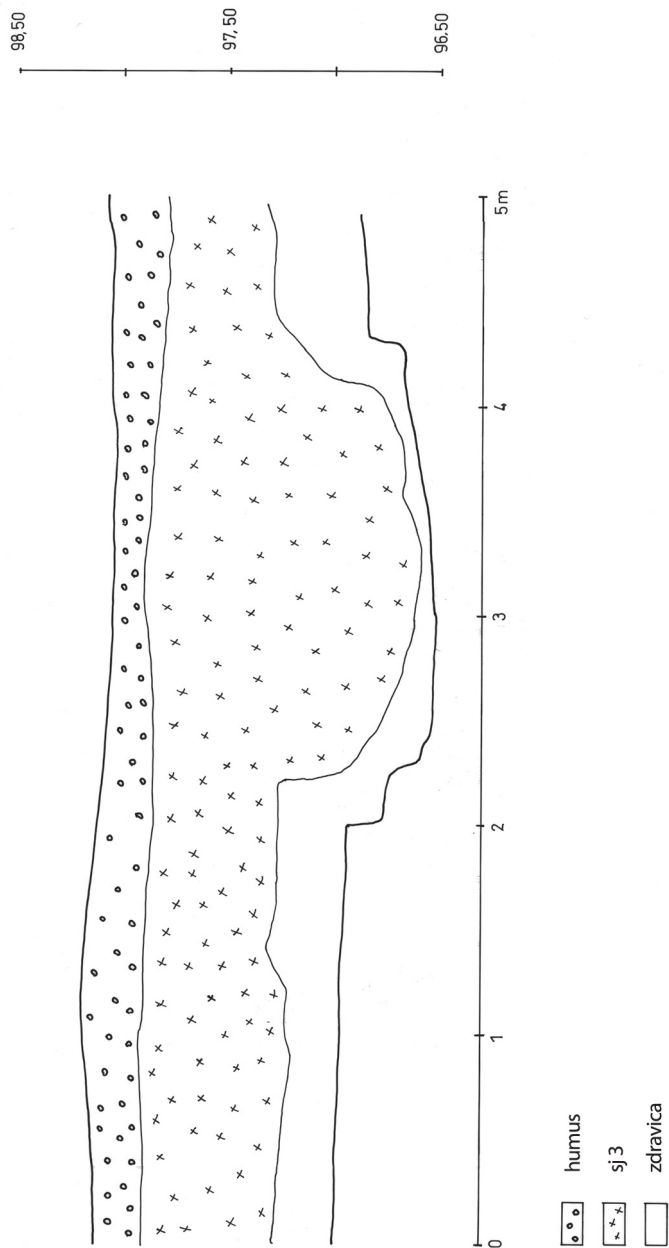
Sl. 13. B XXV: a – tlocrt / Fig. 13. Square XXV: a – plan.

camu. Glava kostura u G 56 ležala je izvan bloka, pa je za potrebe istraživanja toga groba na zapadnom rubu načinjeno proširenje od 0,10 x 0,20 m.

B XXVI (sl. 14). Stratigrafija prema profilima: humus (0,15 – 0,30 m), siva pruga (0,20 – 0,30 m), pojava zdravice (0,40 – 0,60 m); ukupna dubina kopanja 1,55 m te dva nadzorna rova. Kulturni sloj proteže se na dub. od 0,20/0,30 – 1,20 m, a u cjelini je obilježen smrvljenom žbukom i opek¹¹. Preostali kulturni nalazi bili su raspoređeni na dub. od 0,30 – 0,50 m, a sastoje se od manje količine usitnjene grube keramike i životinjskih kostiju te rijetkih metalnih predmeta (IG 6, 7); prvi je nađen u KA1-A2, drugi u KA2-B2. U KA1, na granici s B XX, na dub. od 0,50 m zamijećena je manja jama (pr. oko 0,90 m, dub. 0,25 m

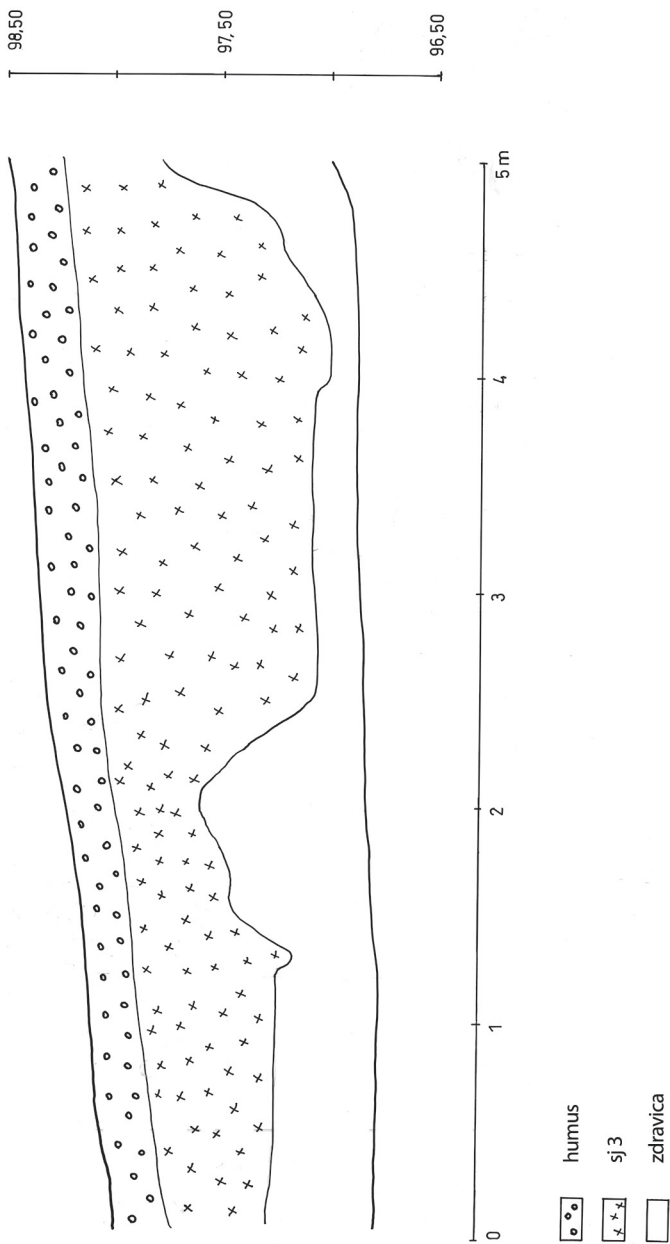
¹¹ Crvene čestice u ovome bloku sigurno su ostatci opeke, na što upućuju i smrvljena žbuka i nedostatak pokretnih prapovijesnih nalaza.

7-2-2002

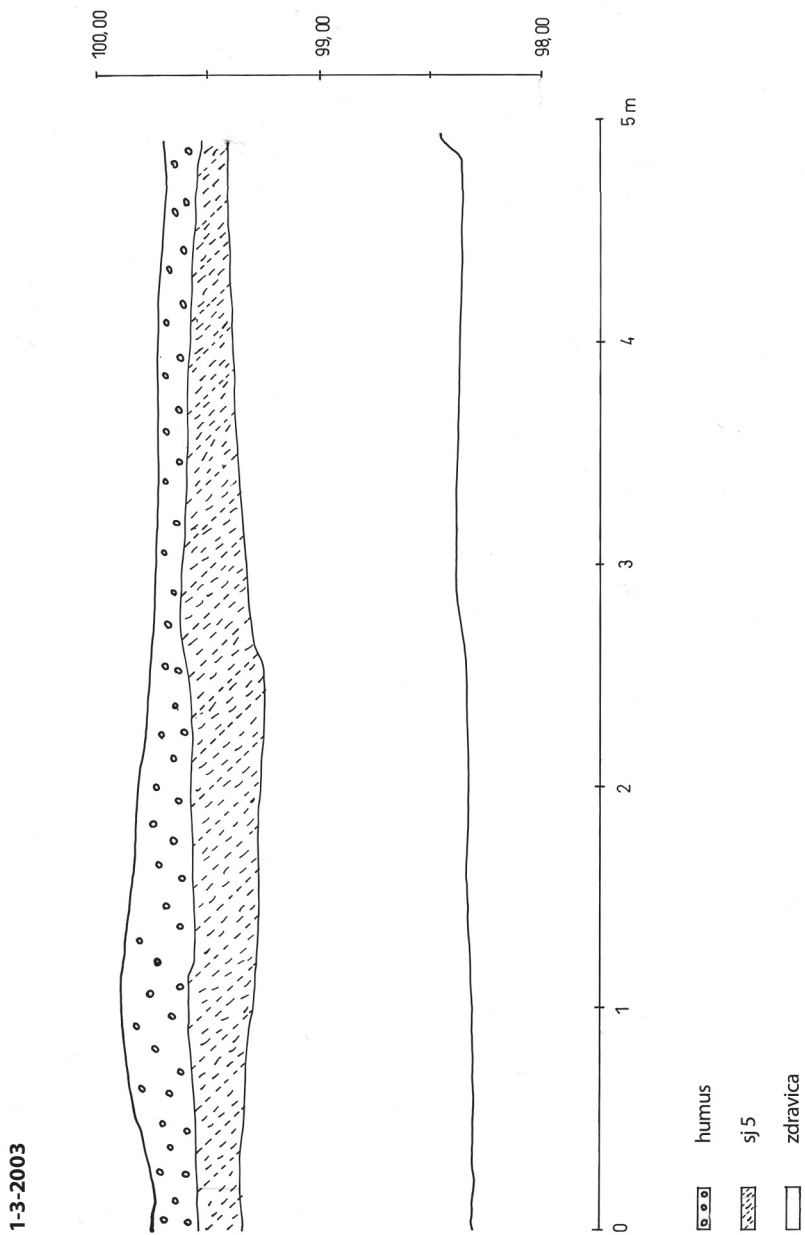

13. B XXV: b – južni profil, / Fig. 13. Square XXV: b – south profile.

7-3-2002

13. B XXV: c – zapadni profil / Fig. 13. Square XXV: c – west profile.

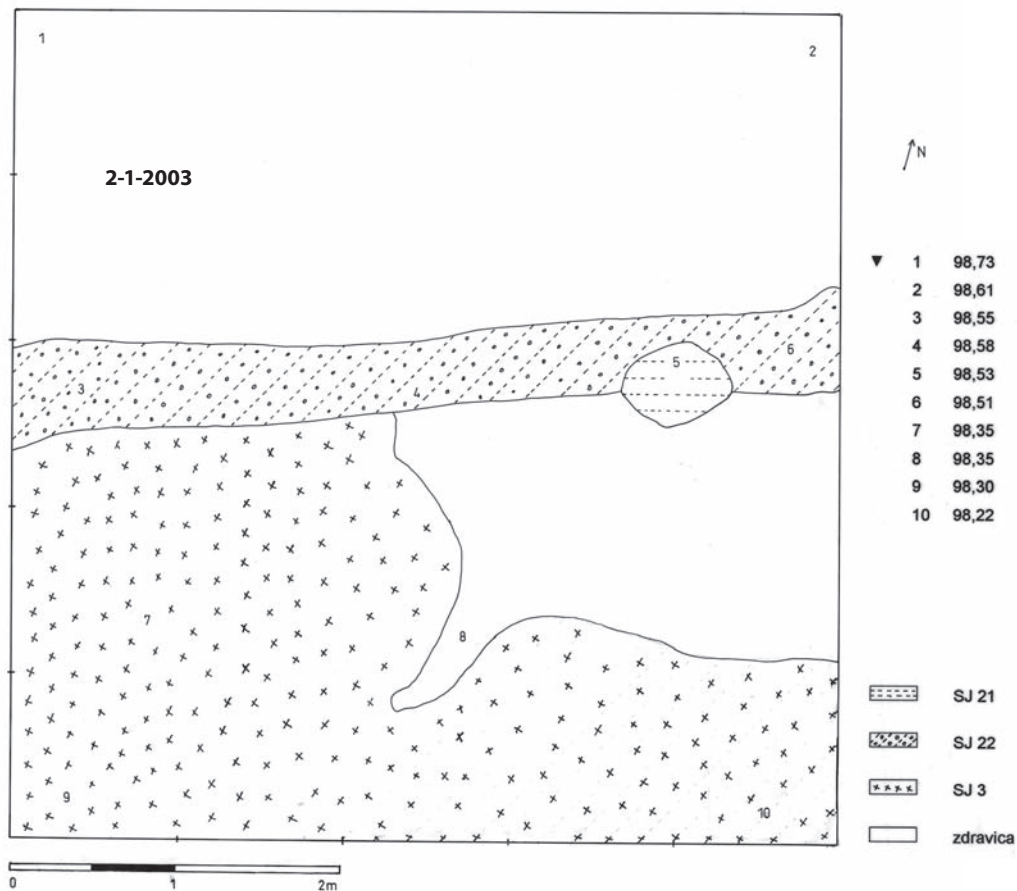

14. B XXXVI, sjeverni profil / Fig. 14. Square XXXVI, north profile.

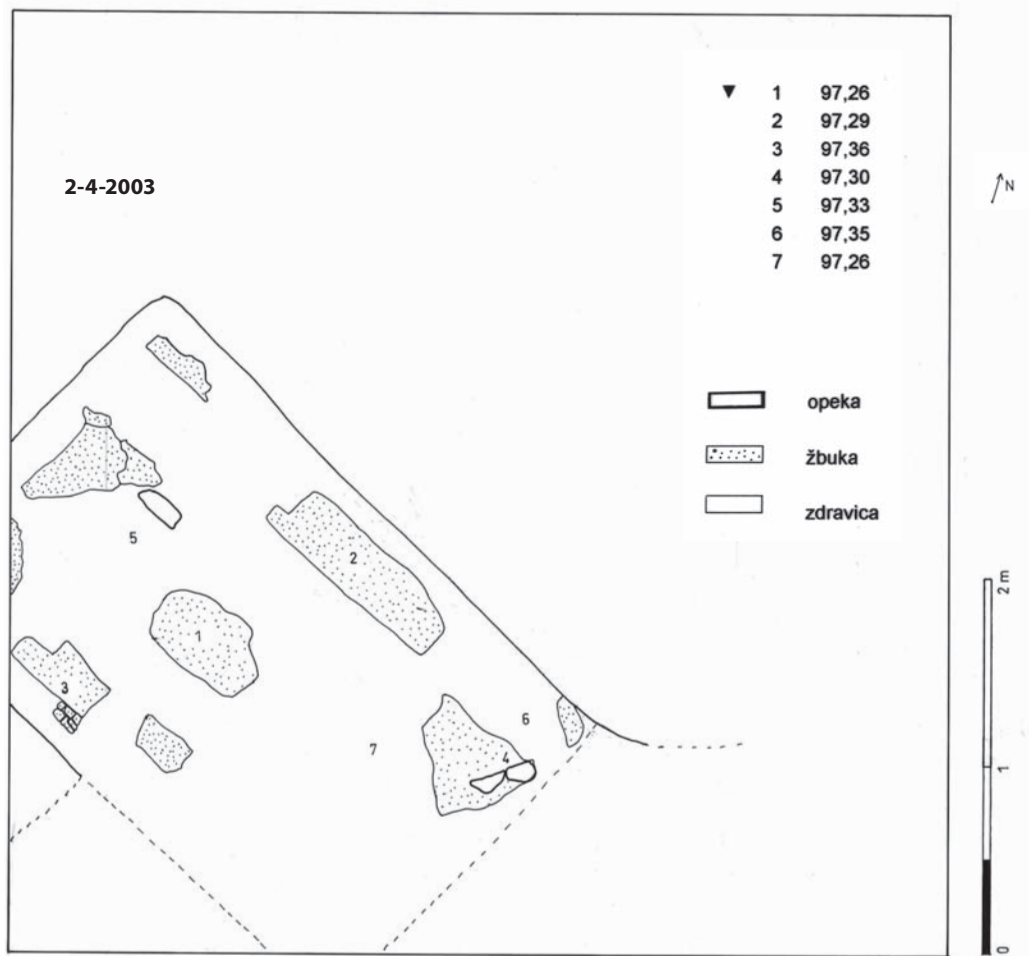
– SJ 19) ispunjena tamnijom zemljom koja je sadržavala usitnjene ulomke grube keramike, ali i finije rimske, zatim malo smrvljene žbuke i komad vapnenca te nekoliko kostiju (koza, domaće govedo). Na različitim mjestima u okviru bloka zatečene su još dvije slične pojave koje su sadržavale tamniju zemlju sa smrvljenom opekom ili ljepom i komadićima grube keramike (SJ 17, 18) te jedna (SJ 20) u kojoj je bila velika količina gara. U KB2, bliže sredini bloka, na dub. od 0,90 – 1,20 m zatečena je koncentracija žbuke i većih ulomaka opeke te jedan čitav ukrašeni primjerak (**IG 8**). Međutim, tragovi razorene grobnice na tome mjestu nisu ustanovljeni. Na dub. od 1,20 m, u sloju koji je na čitavom prostoru bloka sadržavao čestice smrvljene opeke i žbuke, zatečen je **G 62**.

B XXVII (sl. 15 a, b). Stratigrafija prema profilima: humus (0,25 – 0,40 m), siva pruga (0,10 m), prapovijesni sloj (0,20/0,30 – 1,30 m), pojava zdravice (0,40 – 1,50 m); ukupna dub. kopanja 2 m, te nadzorni rov. Na dub. od 1,10 m bio je u zdravici ukopan **G 64**. Gotovo čitavu površini KA2 te dio KA1 i B1 zapremala je ruševina zidane grobnice (**GA 65**), djelomice ukopana u prapovijesni sloj (**sl. 15 b**). Ocrtala se na dub. od 0,50 – 0,60 m, a protezala se na površini od oko 2,10 x 3,30 m i u visini od 0,90 m (podnica je zatečena na dub. od 1,50 do 1,70 m, s obzirom na pad terena). Sadržavala je ispremiješane rimske i prapovijesne nalaze: veliku količinu ulomaka opeka među kojima i onih s otiscima životinjskih šapa, bijele žbuke, vapnenačkih oblutaka, ulomaka pretežno grube keramike, crvenih čestica ali i većih komada ljepa sa žljebovima od pruća¹², te nešto životinjskih (jelen, domaće govedo, svinja, ovca/koza, pas) i ljudskih kostiju. Prapovijesna kaskadna formacija prati se od jugoistočnog dijela grobnice koja je u nju bila ukopana, a proteže se kroz čitav istočni dio bloka i dalje u B XXX. Južni dio **GA 65** bio je ukopan u crni sloj paljevine koji se protezao na granici B XXVII i B XXVIII (vidi opis B XXII/XXVIII), odnosno između GA 65 i GA 66, međusobno udaljenih oko 1 m (**sl. 16**). U tome je sloju na razini temelja GA 65 zatečen oveći (duž. 0,16 m) komad sinterirane gline nalik troski, te prapovijesne alatke (brus za igle od pješčenjaka, zašiljena šuplja kost, kamena sjekirica, glineni pršljen). Kulturni sloj izvan opisanih pojava (grobova i prapovijesne jame) protezao se na dub. od 0,20 – 0,50 m, a sadržavao je životinjske kosti, ulomke grube keramike među kojima jedan veći komad tarionika (**IG 9**) te staklene, metalne i sedefne predmete (**IG 10 – IG 15**). Izvangrobni nalazi zatečeni su na različitim mjestima, na dub. od 0,20 – 0,40 m).

¹² Ljep s tragovima pruća u ovome slučaju najvjerojatnije je prapovijesni nalaz, jer su se takvi komadi nalazili i u dubljim slojevima prapovijesnih formacija izvan GA 65.

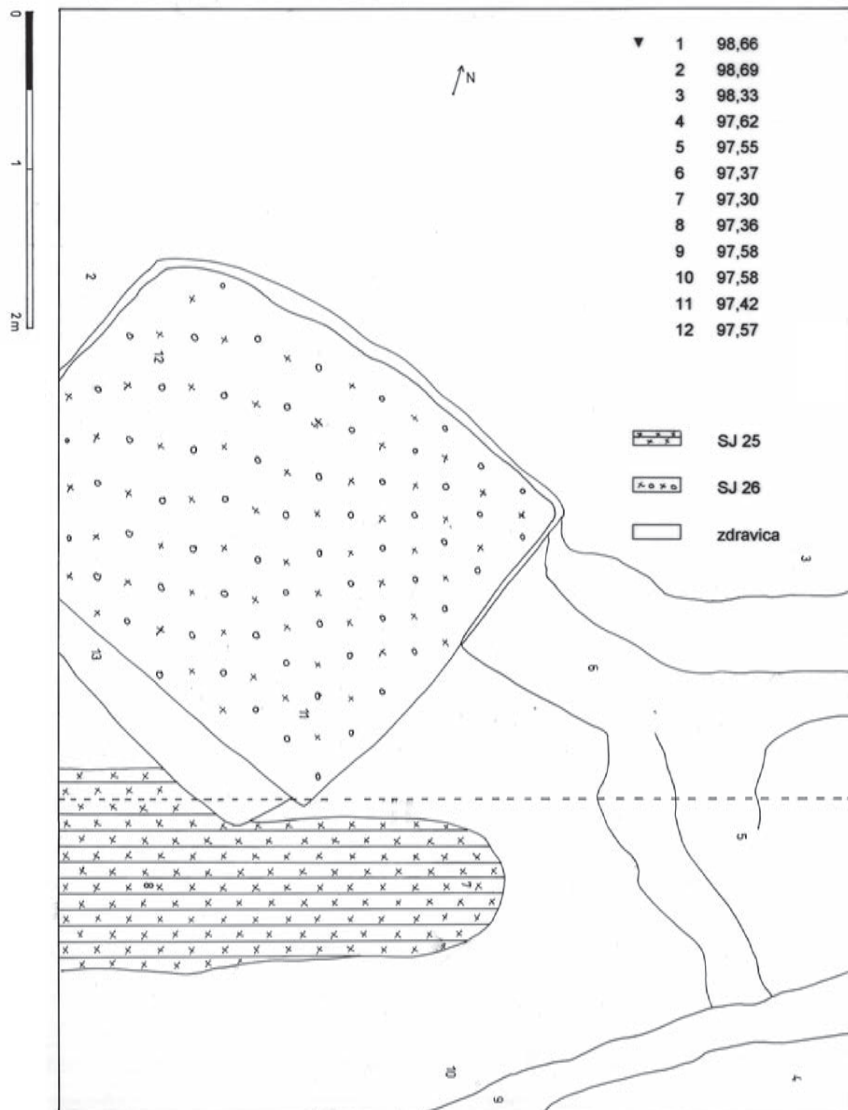

Sl. 15. B XXVI: a – tlocrt pojava na površini / Fig. 15. Square XXVI: a – plan of surface features.

Sl. 15. B XXVI: b – tlocrt GA 65 / Fig. 15. Square XXVI: b – plan of grave vault 65.

2-3-2002

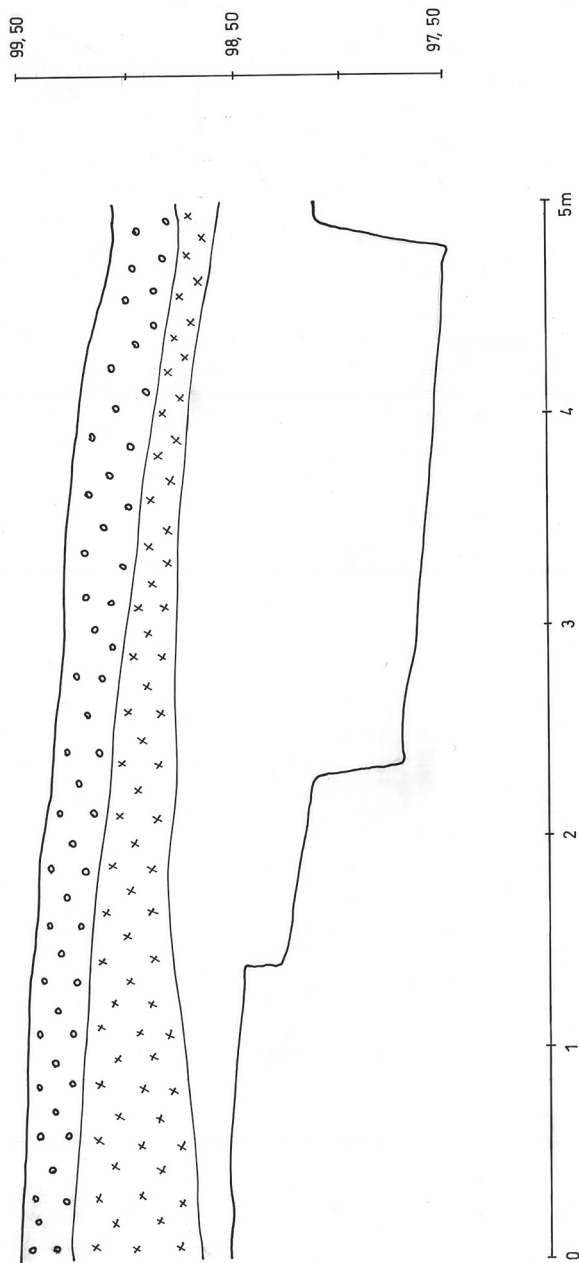

16. B XXVII i dio B XXVIII, tlocrt / Plan of Square XXVII and part of Square XXVIII.

B XXIX (sl. 17 a, b). Stratigrafija prema profilima: humus (0,15 – 0,30 m), sivi sloj (0,10 – 0,50 m), pojava zdravice (0,15 – 0,25 m); ukupna dubina kopanja 1,30 m te dva poprečna kontrolna rova. Rijetki ulomci grube i finije keramike i opeke pojavljivali su se na čitavom prostoru bloka, na dub. od 0,30 – 1 m. S druge strane, izvangrobni nalazi od metala (**IG 18 – IG 25**) bili su usredotočeni na njegovome sjevernome dijelu (**KA1-B1**), na dub. od 0,20 – 0,40 m.

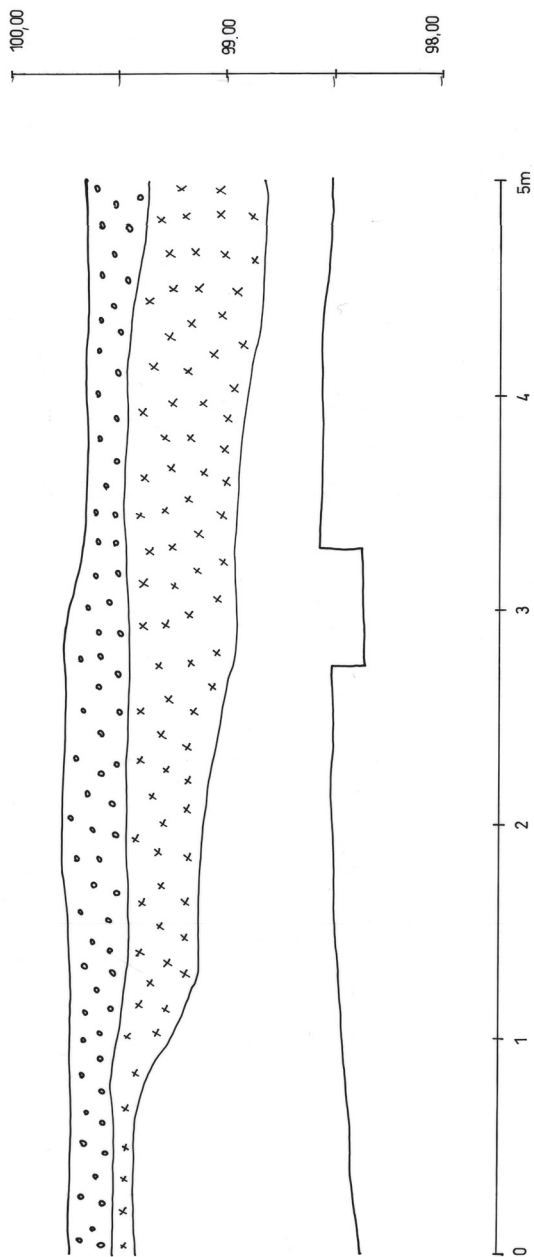
B XXX (sl. 18 a, b, c). Stratigrafija prema profilima: humus (0,25 – 0,30 m), prapovijesni sloj (0,25 – 0,60 m), pojava zdravice (0,50 – 0,80 m); ukupna dubina iskopa 1,35 m te dijagonalni nadzorni rov. U središnjem i sjevernom dijelu bloka nalazi (mali ulomci grube keramike, smrvljena žbuka i opeka) na dub. od 0,30 – 0,50 m bili su rijetki. U južnome dijelu (**KA2-B2**) protezala se na dub. od 0,20/0,30 – 0,80 m prapovijesna jama kaskadnog oblika, kao nastavak iste te pojave iz **B XXVII** i **XXVIII**. Sadržavala je tamnu zemlju s garom i crvenim česticama te obiljem keramike, ljepa, životinjskih kostiju (divlje i domaće govedo, jelen, svinja, dabar) i alatki. Južni dio **G 63** (dub. 1,20 m) s ocrtanom rakom bio je ukopan u zdravici, a preostali u prapovijesnoj jami; pritom je probio prapovijesni sloj kojim je raka djelomice zapunjena.

4-2-2002

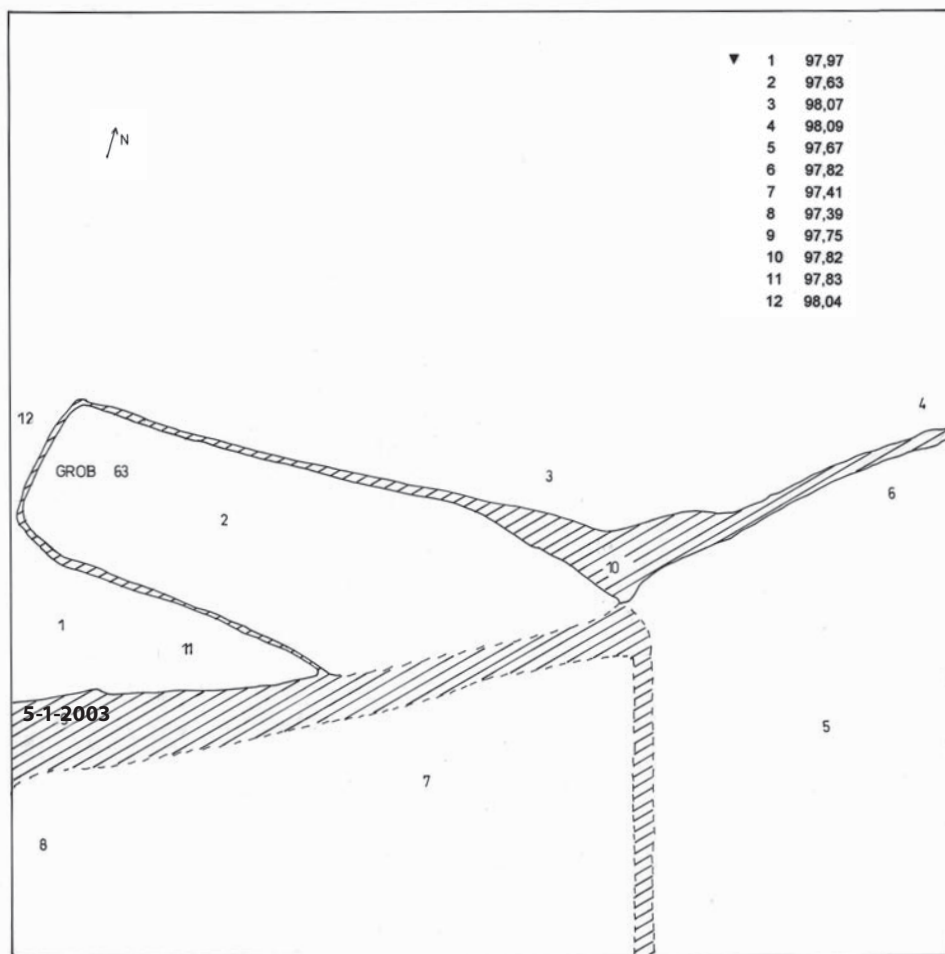
17. B XXIX: a – istočni profil / Square XXIX: a – east profile.

4-1-2002

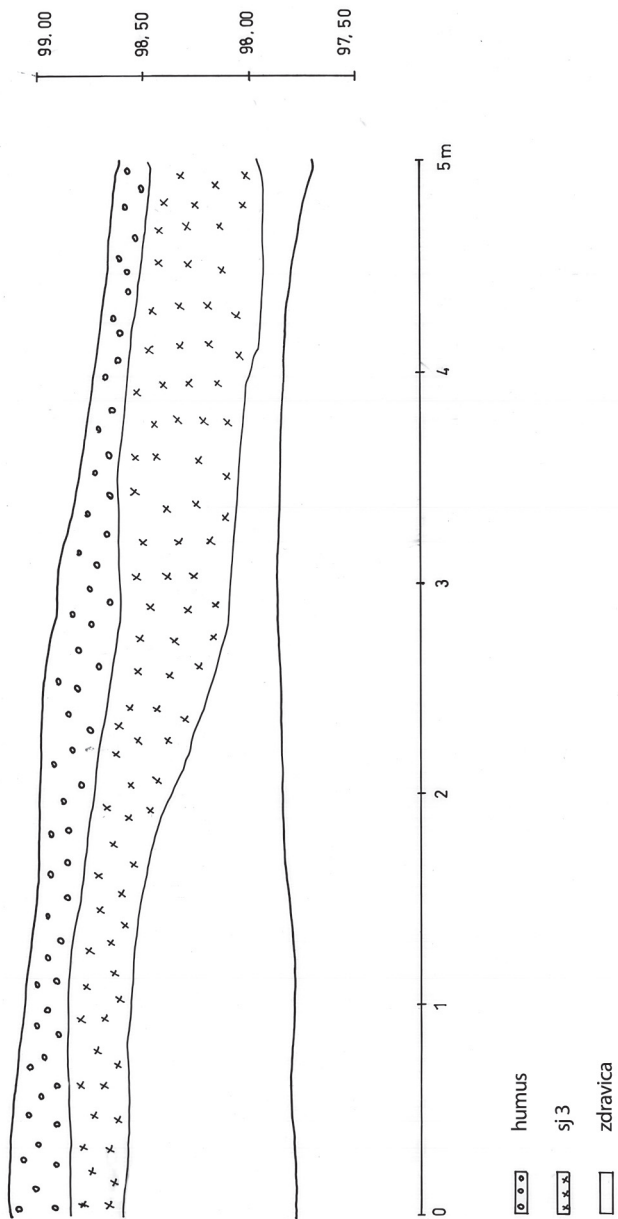
- humus
- sj 3
- zdravica

17. B XXIX: b – sjeverni profil / Square XXIX: b – north profile.

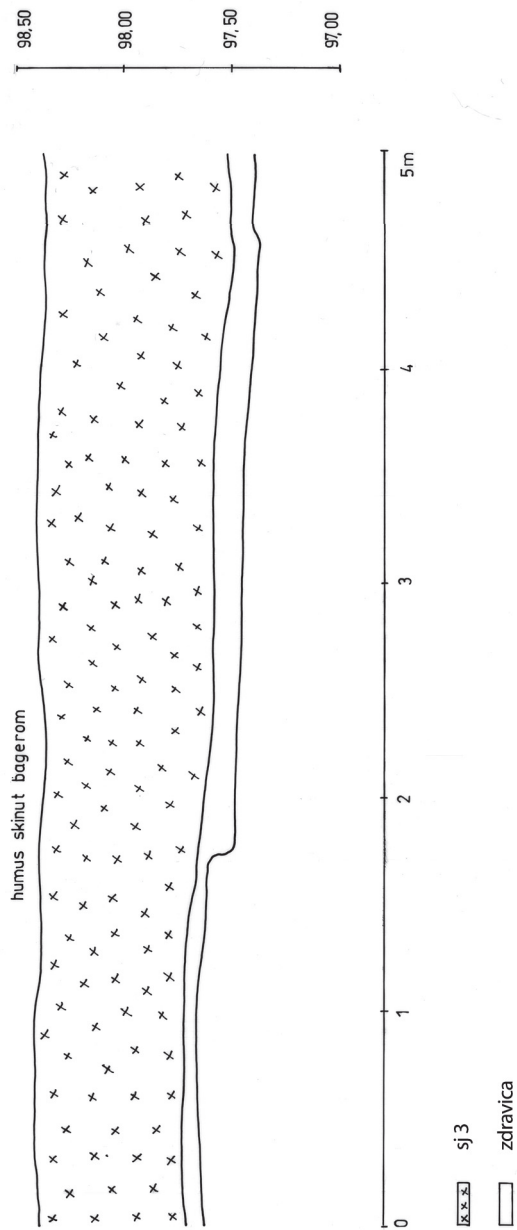
Sl. 18. B XXX: a – tlocrt / Fig. 18. Square XXX: a – plan.

5-2-2003

18. B XXX: b – istočni profil / Fig. 18. Square XXX: b – east profile.

5-3-2003

18. B XXX: c – južni profil / Fig. 18. Square XXX: c – south profile.

III. OPIS GROBOVA I GROBNIH NALAZA

Napomene

Ukoliko se pri opisu groba ne spominje grobna raka, to znači da ona nije uočena na površini. Budući da su svi kosturi bili ispruženi na leđima, posebno se naznačuju jedino položaj ruku koji je različit te odstupanje od prirodnog položaja ispruženih nogu. Orientacija se označava kao Z-I i u slučajevima neznatnog otklona, dok se veći otklon pojašnjava kao SZ-JI, ili obratno. Ako nalazi uz grob nisu dokumentirani kao posebni nalazi, spominju se samo u opisu grobne cjeline; u protivnom se opisuju u rubrici *Prilozi*. Izostanak priloga ne naznačuje se posebno. Analogije se donose samo za cjelovito sačuvane predmete ili za one kojima je s većom vjerojatnošću moguće rekonstruirati izvorni oblik. U obzir kao analogije uzimaju se predmeti koji spadaju u istu tipološku skupinu, premda se mogu u manjoj ili većoj mjeri razlikovati u pojedinostima oblika ili ukrasa. Ukoliko su odstupanja zamjetna, to se naznačuje izrazom *približna analogija*, dok se rjeđi primjeri (gotovo) identičnih predmeta navode kao *potpuna analogija*. Približne analogije navode se ne samo ondje gdje nema izravnih, nego i ondje gdje takve postoje; time se nastoji ostvariti uvid u proširenost pojedinih tipova predmeta i njihovih inačica.

G 51 – B XXV (T. I.1.2., T. XIV.1.)

M 35-40 god.; dub. 1,35 m (∇ 97,40 m); četvrtasta raka zaobljenih uglova, uništena u donjem dijelu (sačuvana vel. 0,70 x 0,80 m); kostur (duž. 1,60 m) dobro sačuvan; or. Z-I; ruke podignute prema ramenima. Otprilike 0,20 m ispod kostura zatečen je manji komad opeke, dok je jedan veći (0,10 x 0,15 m), s plitkim oblim žljebovima zaobljenih rubova, bio položen uz lijevu nadlakticu, zajedno s komadom grube keramike; raka zapunjena garom, crvenim česticama opeke ili ljepa te većom količinom ulomaka grube keramike, najvjerojatnije prapovijesne, i manji brojem finijih rimskih komada. Prilog – staklena čaša uz lijevo stopalo (1).

PRILOG

1. Čaša, stožasta, zaobljena u gornjem dijelu, s jedva primjetno uvučenim dnom i zadebljalim obodom; gotovo potpuno sačuvana u ulomcima, rekonstruirana; svjetlozeleno (maslinasto) poluprozirno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; stijenke deb. oko 0,5 mm, osim na dnu i prema rubu (2 mm), pr. otvora 7,3 cm, pr. dna 3,6 cm, vis. 11,4 cm (T. I.3.).

Analogije i rasprava o ovome obliku: Migotti 2004, 173, 197.

Datacija: 2. polovica 4. st.

G 53 – B XX (T. II.1.2.)

M 40-45 god.; dub. 0,33 m (∇ 98,85 m); kostur (duž. 1,70 m) dobro sačuvan; or. SZ-JI; ruke prekrížene na trbuhu; uz desnu zdjelicu komad sigilate; u zapuni groba prazna ilovača.

G 54 – B XXII/XXIII (T. II.3.4.)

M 35-40 god.; dub. 0,60 m (∇ 97,45 m); kostur (duž. 1,40 m) razmjerno loše sačuvan; or. Z-I; ruke prekrížene na zdjelici; pod zdjelicom pločasti komad škriljevca (vel. 25 x 14 x 2-3 cm); u zapuni groba mnogo gara, crvenih čestica, nekoliko manjih ulomaka grube keramike te komad rimske tegule s rubnom istakom i slojem žbuke na površini (vel. 20 x 7 x 5 cm).

G 55 – B XXI (T. III.1.2.)

M 35-40 god.; dub. 0,56 m (∇ 98,77 m). Sačuvana je manja hrpa kostiju, pretežno dugih, razmjerno uredno složenih u smjeru uobičajene grobne orijentacije te nekoliko komada žbuke i opeke na površini od oko 0,50 x 0,40 m; or. SZ-JI.¹³

G 56 – B XXV (T. III.3.4.)

M 30-35 god.; dub. 0,90 m (∇ 97,39 m); kostur (1,70 m) razmjerno dobro sačuvan; or. JZ-SI; desna ruka položena preko trbuha, lijeva ispružena, položaj prstiju pokazuje da je pokojnik objema rukama držao okomito postavljen duguljasti predmet; u zapuni groba ilovača s crvenim česticama.

G 57 – B XX (T. IV.1.2.)

Ž 35-40 god.; dub. 0,90 m (∇ 98,99 m); kostur (duž. 1,52 m) dobro sačuvan; or. Z-I; ruke ispružene, djelomice podmetnute pod zdjelicu; u zapuni groba prazna ilovača.

G 58 – B XX (T. V.1.2.)

D 3,5-4,5 god.; dub. 1,10 m (∇ 98,65 m); kostur (duž. 0,60 m) loše sačuvan; or. SZ-JI; lijeva ruka na zdjelici; u zapuni groba prazna ilovača. Prilozi: staklena čaša ispred desnog stopala (1), komad olova kod desnog boka (2).

PRILOZI

1. Čaša, stožasta sa zadebljalim obodom i ravnim dnom, udubljenim po sredini; sačuvana oko polovica posude u ulomcima, rekonstruirana; poluprozirno zelenkasto-bjelkasto staklo s puno mjehurića i tragova razvlačenja; izvanredno tanke stijenke; pr. otvora 9,2 cm, pr. dna oko 2 cm, vis. 12,6 cm. (T. V.3.)

Analogije: Barkóczy 1988, 82-83, Taf. IX: 101. Približna analogija: Šaranović-Svetek 1986, 17-18, T. IV: 2; Ružić 1994, 50-51, T. XXVIII: 1.

Datacija: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st.

¹³ Velika je vjerojatnost da su u pitanju ostatci poremećenog kostura iz razorene GA 61, koji su nakon vađenja opeke i zatrpavanja grobnice razmjerno uredno odloženi na razini od oko 0,50 m poviše podnice, dakle nakon zatrpavanja ruševine. Ta je mogućnost uočena tek naknadnim pregledom cjelokupne dokumentacije tijekom pripreme za objavu.

2. **Komad olova**, predmet nepoznate namjene nalik glavi sjekire, u donjem dijelu zbijen, u suženom gornjem "razlistan", tragovi pravilnih ureza na donjoj strani, prevlaka od sitnih skrutnutih čestica po čitavoj površini; duž. 5 cm (T. V.4.).

GA 59 – B XXIII (T. IV.3.)

Ž 30-35 god.; dub. 0,90 m (∇ 97,50 m). Među znatnom količinom građevinskog materijala koji se protezao u vis. od oko 0,80 m nađena je jedna bedrena kost (or. SZ-JI); najvjerojatnije je u pitanju razorena zidana grobnica.

G 60 – B XXV (T. VI.1.2.)

M 50-55 god.; dub. 1,30 m (∇ 97,17 m); ovalno-četvrtasta raka vel. oko 2,10 x 0,80 m; kostur (duž. 1,50 m) veoma loše sačuvan; or. JZ-SI; u zapuni prapovijesni sloj s garom i keramikom. Prilog: stakleni vrč ispred lijevog stopala (1).

PRILOG

1. **Vrč**, dugački vrat s ljevkastim obodom, visoka ramena, udubljeno dno prstenastog obruba, trakasta drška u visini oboda, sačuvan gotovo čitav u ulomcima, djelomično rekonstruiran; žučkasto-zeleno poluprozirno staklo s mjehurićima zraka i tragovima razvlačenja; deb. stijenki 1-2 mm, pr. oboda 6,3 cm, pr. dna 4,3 cm, vis. 18,2 cm. (T. VI.3., T. XIV.2.).

Analogije: Šaranović-Svetek 1986, 20-21, T. VI: 1.

Datacija: 4. st. (1. polovica?).

GA 61 – B XX-XXI (T. VII.1.2.)

Zidana grobnica s temeljima na dub. od 1,20 m (∇ 98,18 – 98,41 m); or. SZ-JI; sačuvan je komad potkoljениčne kosti odrasle osobe.¹⁴ S obzirom na to da je opeka bila naknadno povadena radi ponovne uporabe, temeljni zidovi sačuvani su u obliku otiska opeke u žbuci. Vel. sačuvanoga dijela temelja je 1,98 x 1,32 m, šir. temelja 0,30 – 0,40 m, vel. upotrijebljene opeke prema otisku u žbuci oko 33 x 40 cm.¹⁵ Pri skidanju žbuke nađen je komadić ravnoga poluprozirnog žučkastog stakla s mnogo sitnih mjehurića zraka, vel. 4,4 x 3,1 x 0,1 cm.

G 62 – B XXVI (T. VII.3.4.)

M 40-45 god.; dub. 1,20 (∇ 98,48 m); kostur (duž. 1,60 m) razmjerno loše sačuvan; or. SZ-JI; ruke prekrížene na zdjelici ili lijeva na zdjelici a desna na truhu; uz lijevo rame, djelomice pod njime, komad veoma tvrde opeke vel. 23 x 14 x 4,5-5 cm, malo uzdignutih rubova, s tragovima žbuke na gornjoj površini. Prilozi: željezni prsten (1)

¹⁴ Vidi prethodnu bilješku.

¹⁵ Ta veličina odgovara vrijednostima koje kao uobičajene za rimsko graditeljstvo susjednih Cibala navodi I. Iskra Janošić (1992, 210): 41 x 29, 42 x 30 i 43 x 29 cm, s pretpostavljenom deb. od 6 cm.

i ulomci željezne narukvice (2) na mjestu lijeve šake, uz lijevo stopalo glineni vrč (3) i smrvljena staklena čaša (4).

PRILOZI

1. **Prsten**, željezo i olovo, razmjerno dobro sačuvan, rekonstruiran; obruč polukružnog presjeka, naknadno zalemljena kolutasta kruna sastavljena od željeznog okvira i olovne ispune neravne površine (moguće ostatci nejasnog reljefnog ili urezanog ukrasa); pr. obruča 2,1 cm; pr. krune 1 cm. (**T. VIII.1.**)

Približne analogije i rasprava o tome tipu prstena: Migotti, Perinić 2001, 120, G 29.2; Migotti 2004, 185-186.

Datacija: 4. st.- 1. polovica 5. st.

2. **Narukvica**, željezo, sačuvana oko 1/3 (duž. 4 cm) žičanog koluta okruglog presjeka, pr. 1-1,5 mm (**T. VIII.2.**)

Moguće analogije (oblik presjeka žice nije naznačen): Vágó, Bóna 1976, 16, Taf. 1: 8/6, *passim*; Schmidt 2000, 389, bilj. 948.

Datacija: 2. polovica 4. st.

3. **Vrč**, stožasti vrat s trolisnim otvorom, kuglasto tijelo, visoka ramena, ravna prstenasta stajaća površina, žljebasta ručka između oboda i ramena, reljefna vrpca ispod oboda, jedan plitki žlijeb na korijenu vrata te dva usporedna na rame-nu; potpuno sačuvan; svjetlocrvena glina; vanjske stijenke i unutrašnji rub otvora prevučeni mjestimice oštećenom i u cjelini prilično istrošenom žuto-zelenom caklinom; vis. 18,4 cm; pr. dna 5,6 cm (**T. VIII.3., T. XIV.3.**)

Datacija: 2. polovica 4. st. – 1. polovica 5. st. (? vidi osvrt u *Razmatranjima*).

Analogije: Burger 1966, 222, Fig. 115/265/1; Lányi 1972, 143, Abb. 37/9 (tijelo), 144, Abb. 38/14 (otvor); Petru, Petru 1978, 75, T. XXXIX/19; Burger 1979, 96, Taf. 12/63/5.

4. **Čaša**, stožasta sa zaobljenim dnom; sačuvani veći dio zadebljanog oboda (1,5 mm) i manji dio stijenke te polovica dna; poluprozirno svjetlozelenkasto staklo tankih stijenki (manje od 1 mm); pr. oboda: 8,6 cm, vis. 13 cm (**T. VIII.4.**)

Analogije: Šaranović-Svetek 1986, 18, T. IV: 4; Lazar 2003, 198-199, 9.1.1. Približne analogije: Barkóczy 1988, 84-85, T. X: 108, 109; Ružić 1994, 52, T. XXXIX: 2, 3, 6; XL: 1; Migotti 2004, 159, G. 33.2.

Datacija: 4.-6. st.

G 63 – B XXX (T. IX.1.2.)

M 35-40; dub. 1,10 m (∇ 98,30 m); raka sačuvana u vel. 2,40 x 0,95 m; kostur (duž. 1,54 m) razmjerno dobro sačuvan; or. SZ-JI; ruke priljubljene uz tijelo. Prilozi: brončana kopča (1) i srebrni jezičac (2) na desnom boku.

PRILOZI

1. **Kopča (okov i predica s trnom)**, bronca, tragovi kositra na trnu, predici i gornjoj plohi okova; razmjerno dobro sačuvana – donja pločica okova i rubovi obiju pločica uz rupe za (nedostajuće) zakovice znatno oštećeni; predica sedlasta (vel. 3,7 x 2,3 cm), zaobljeno-šesterokutnog presjeka, trn trakast, trokutasto zašiljen na vrhu, okov gotovo četverokutan (2,8 x 2,6 cm), s dvije rupe za zakovice (**T. IX.3.**).

Analogije: Bullinger 1969, Taf. XX: 5; Keller 1971, 60, Abb. 23: 7-8; Lányi 1972, 158, Abb. 52: 8; Vágó, Bóna 1976, 217, Taf. 7: 104/3, 4, *passim*; Sági 1981, 26, Abb. 11 m; Sommer 1984, Taf. 3: 6, *passim*.

Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

2. **Jezičac**, srebro, oštećen samo u gornjem dijelu, nedostaju bočne zakovice; srčoliki oblik, oštećen gornji dio vjerojatno je na bočnim stranama završavao produžetcima u obliku životinjskih glava (**T. IX.4.**).

Analogije (bronca): Bullinger 1969, Abb. 56: 3-5; Keller 1971, 60, Abb. 23: 3; Vágó, Bóna 1976, 217, Taf. 7: 114/2; Sommer 1984, Taf. 19: 4, *passim*; Koščević 1991, 69-70: 472-473. Potpuna analogija (srebro): Jevremov 1990, 399, T. 1: 6.

Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

G 64 – B XXVII (T. X.1.2.)

D 5,5–6,5 god.; dub. 1,10 m (V 98,21 m); četvrtasta raka vel. 1,25 x 0,80 m; kostur (duž. 8,5 m) loše sačuvan; or. JZ-SI. Prilozi: glineni vrč (1) i zdobljena staklena čaša (2) uz lijevo stopalo.

PRILOZI

1. **Vrč**, oblik kao G 62.3, dva usporedna, međusobno preklapljeni žlijeba u gornjoj trećini vrata; sačuvan u cjelini, osim ručke, pri iskopavanju slomljen, rekonstruiran; žarkocrvena glina; vanjske stijenke i unutrašnji rub otvora prevučeni sjajnom crveno-smeđom caklinom, uništenom u donjem dijelu posude; vis. 19 cm (**T. X.3.**, **T. XIV.4.**).

2. **Čaša**, stožasta; sačuvano je nekoliko veoma malih ulomaka poluprozirnog zelenkastog stakla deb. oko 2 mm (rub) te manje i 1 mm (stijenke).

GA 65 – B XXVII/XXVIII (sl. 15 b)

D 6-10 god; dub. temelja: 1,50 – 1,70 m (V 97,26 – 97,36 m). Zidana grobnica; djelomično sačuvana podnica u vidu tragova u bijeloj žbuci te nekoliko manjih komada opeke; približna veličina: 2,10 x 3,30 m; or. SZ-JI; sačuvana samo tri manja ulomka kostiju. U građi iz ruševine bio je i manji komad bijelog sitnozrnog kararskog mramora.¹⁶ Među ulomcima opeka izdvaja se komad crveno-smeđe boje s otiskom životinjske šape (vel. 15 x 10 x 4,5 cm). Nalazi: (1) ulomak staklene posude i brončana kopča (2) otprilike 0,20 m poviše razine temelja u jugoistočnome dijelu građevine.

¹⁶ Za određivanje vrste mramora zahvalnost dugujem prof. Bojanu Djuriću.

PRILOZI

1. **Posuda**, staklo; komadić zakrivljenog poluprozirnog stakla svjetlozeleno-plavkaste boje (vel. 2,5 x 1,7 x 0,1 cm) – dio posude nepoznatog oblika.

2. **Kopča (okov i pređica s trnom)**, bronca, dobro sačuvana, između dviju pločica okova ostatak organske građe, najvjerojatnije kože; okov (vel. 1,6 x 1,1 cm) pravokutan s jednom rupom za (sačuvan) zakovicu, rubova ukrašenih trakom usporednih ureza; pređica (vel. 2,3 x 1,5 cm) polukružna, trakasta, sa završecima u obliku životinjskih glava, naziru se i udubljeni trokuti (stilizirana naznaka kože/krzna na vratu), trn trakast, izvorno svijen (**T. XI.1.**).

Analogije: Petru, Petru 1978, Tab. 1: 17; Sommer 1984, Taf. 50: 6; Bertrand 2004, 26, fig. 2: 7. Približne analogije: Lányi 1972, 158, Abb. 52: 19; Sagadin 1979, 322, T. 8: 8, 9; Sommer 1984, Taf. 59: 5, 77: 9, 10; Bierbrauer 1994, 38, Fig. I. 17 (3. slika odozgor prema dolje). Analogije za pređicu kao posebni tip: Simpson 1976, 195-196, Fig. 2.

Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

GA 66 – B XXII – XXVIII (sl. 7; T. XII.1.)

Dub. temelja 1 – 1,30 m (∇ 96,79 – 97,65 m). Temelji su vjerojatno sačuvani u gotovo punom opsegu – 2,85 x 2,90 m; or. Z-I. U navedenu vel. nije uključena "staza" šir. 0,20 m uz vanjski rub istočnog zida, načinjena od komadića opeke i oblutaka utopljenih u žbuku. Tlocrt se iskazuje kao četvrtast, premda takva rekonstrukcija nije posve pouzdana, jer temelji južnog i zapadnog zida nisu sačuvani. Na velikome dijelu površine sačuvana je podnica načinjena od smrvljene tamnocrvene opeke zalivene žbukom. Temelji zidova sačuvani su u obliku ožbukane podloge s jasno raspoznatljivim otiscima reda opeka, od kojih je sačuvana samo jedna. Otprilike po sredini građevine uočen je potez (oko 0,50 m duž.) ožbukane podloge uskog zida (šir. 0,18 m) nejasne namjene. Sastav ruševine pokazuje da je grobnica bila sagrađena od opeke i riječnih oblutaka vezanih obilnom žbukom, da je imala krov od tegula i imbreksa te da je iznutra bila ožbukana i oslikana freskama. Nekoliko manjih komada freski pojavilo se u gornjim slojevima ruševine, na dub. od oko 0,50 m, ali je većina njih zatečena na razini temelja, osobito uz sredinu istočnog zida, na mjestu gdje je podnica bila razorena i gdje su se zapažali slabi tragovi gorenja. Nađena su 24 ulomka različitih veličina (od 1,5 x 1,5 cm do 11,5 x 6 cm, deb. od 0,3 do 5 cm) s ostacima boje te 12 komada (vel. od 2,5 x 2,3 cm do 6 x 4,2 cm, deb. od 0,5 do 3 cm) na kojima je gornji sloj načinjen od razrijeđenog bijelog vapnenačkog premaza za koji se ne može sa sigurnošću utvrditi predstavlja li bijelu podlogu za boju, tzv. intonak, ili pak bijelu boju u pravome smislu. Većina fresaka bila je načinjena na podlozi od čiste, sipke bjelkaste žbuke, dok se na nekim komadima u žbuci uočavaju komadići opeke. Poseban je primjerak komad freske oslikan plavom bojom, koji se ne sastoji od uobičajenih slojeva žbuke, već je tanki oslikani sloj žbuke (deb. 2-3 mm) nanesen izravno na podlogu od cjelovite opeke. Boje su mahom izrazito pastelne, toplih i zagasitih tonova. Razlikuju se tri načina ukrašavanja, s time da se prva

dva najvjerojatnije nadopunjavaju, ali se to ne može dovoljno jasno sagledati uslijed prevelike usitnjenosti: 1. jednobojne površine (pompejansko crvena, svjetlozeleno-plavkasta s urezanim ravnim crtama, svjetlocrveno-roza, mrljasta plava); 2. jednobojne plohe omeđene trakama druge boje (2.1. pompejansko crvena osnovna boja s crnom ili tamnoplavom trakom; 2.2. usporedne pruge bež, pompejansko crvene te crne ili tamnozeleno boje; 2.3. šire bijelo-roza površine omeđene užim malo tamnijim prugama iste osnovne nijanse, s mjestimičnim tragovima tamnocrvene boje; 2.4. šire pruge plave i sivo-roza boje); 3. mrljasti motivi koji podsjećaju na tzv. marmoriziranje ili pak stilizirane biljne motive (3.1. nijanse bjelkastog, sivog, svjetloplavog te tamnoplavog i ljubičasto-crvenog; 3.2. nijanse svjetlozeleno-plavkastog, smeđe-bež i pompejansko crvenog); 4. plavo-sive i bjelkasto-sive mrlje, s time da je nejasno je li u pitanju motiv ili odraz oštećenja slojeva oslikavanja. (T. XII.2.).

Na mjestu nalaza većine freski zatečena je i veća količina smrvljenih puževa, ali i nekolicina čitavih velikih vinogradnjaka (*Helix pomatia*) i živičnjaka (*Cepaea vindobonensis*) (1)¹⁷ te brončana narukvica (2) Na istom se mjestu zatekao komad kosti odrasle osobe. Nakon skidanja podnice u sjeverozapadnome dijelu toga prostora nađen je komadić olovnog lima (3), a u jugoistočnome dijelu veoma oštećen brončani novac (4). Kamena sjekirica (5), zatečena u jugoistočnome dijelu ruševine, oko 0,20 m poviše podnice, uvjetno se smatra prilogom, moguće sekundarno korištenom alatkom ili pak amuletom.¹⁸

PRILOZI

1. **Puževi**, veći broj smrvljenih puževa te pet komada cijelih: tri živičnjaka i dva vinogradnjaka.

2. **Narukvica**, bronca, osrednje sačuvana, obruč ovalnog presjeka (2 x 1 mm), iskrivljen, nedostaje jedan završetak, te dio drugoga; završetci stanjeni i trokutasto raskovani; vel. 4 x 3,5 cm (T. XI.2.).

Analogije: Vágó, Bóna 1976, 231, Taf. 21: 1179/4. Približne analogije (s obzirom na to da su raskovani završetci u pravilu ukrašeni): Migotti 2004, 165, G 45.1.

Datacija: 4. st. – 1. polovica 5. st.

3. **Olovo**, iskrivljeni komadić olovnog lima (artefakt?) nepravilnog oblika i nejasne namjene; jedan rub zaobljen, sa svake strane po jedan nastavak u obliku uške, dvije rupe koje djeluju kao namjerno napravljene; vel. 2 x 1,4 cm (T. XI.3.).

4. **Novac**, bronca, veoma oštećen; Valentinijan, Valent ili Gracijan; av.: profil glave cara s bisernom dijamantom; rv.: lik Viktorije u pokretu nalijevo, natpis *SECVRITAS*

¹⁷ U pitanju je ista vrsta puževa kakvi su nađeni u G 38 (Migotti 2004, 161, bilj. 8). Moguće je da je u pitanju simbolični prilog. Usp. Migotti 2004, 202-203. O grobnoj simbolici puža usp. Mikl Curk 2005, 312.

¹⁸ Pojava predmeta starih nekoliko stotina godina u rimskim grobovima, vjerojatno kao dio obiteljskog nasljeđa, nije neuobičajena. Isto se odnosi na prilaganje predmeta proteklih civilizacija; ovi drugi najvjerojatnije su bili iskopani i doživljeni kao simbolični predmeti, prije svega amuletno-apotropijski. Usp. Haevernick 1968, 120; Vágó, Bóna 1976, 195; Martin-Külcher 1993, 197; Lazar 2003, 155; Buora 2004, 694.

REI PUBLICAE (T. XI. 4a, b).

Datacija: druga polovica 4. st.

5. **Sjekirica**, pješčenjak, potpuno sačuvana, jezičastog oblika; vel. 4,3 x 2,1 cm, najveća deb. 1,1 cm. (T. XI.5.)

IV. NALAZI IZVAN GROBOVA (IG)

B XXI

1. **Čaša**, staklo, polomljena, rekonstruirana u punom obliku; stijenke tanje od 1 mm, osim na dnu i obodu; mutno svjetlozeleno-žučkasto staklo, puno mjehurića zra-ka i tragova razvlačenja (B XIII.1.).

Oblik kao G 62.4; vis. 13,1 cm; pr. oboda 8,8 cm.

Analogije i datacija kao G 62.4.

B XXIV

Svi predmeti zatečeni su u ovalnom predprostoru peći.

2. **Nazubljeni artefakt** (?), ulomak gornje lijeve čeljusti pastrve koji je mogao poslužiti kao nazubljena alatka (vidi poglavlje II, B XXIV); duž. 4,3 cm (T. XIII.2.).

3. **Posuda** (?), komad gotovo potpuno ravnog, poluprozirnog stakla zeleno-plavkaste boje (vel. 2,7 x 3 cm, deb. 1,5 mm); po sredini, neprimjetno udubljen u gornju površinu stijenke, ukras (?) u obliku izduljenog, uzdužno prepolovljenog lista bijele boje (boja?, metal?, sedef?) (T. XIII.3a, b).

4. **Posuda** (?), željezo, drvo; zaobljeni komad željeznog lima (vel. 6,6 x 2,7 cm), s ostacima drva na unutrašnjoj stijenci i početcima dvaju pravokutnih izreza na donjoj strani; moguće željezna oplata drvene posude; približni pr. 12 cm¹⁹ (T.XIII.4.).

5. **Čavao**, željezo; četvrtasti presjek, klinasta glava, duž. 6,6 cm.

B XXVI

6. **Čavao** (?), željezo, slabo sačuvan, izobličen svijeni čavao (glava nedostaje) ili kuka; presjek četvrtast, ukupna duž. 6,5 cm.

7. **Predmet nepoznate namjene**, željezo, sačuvani dio oblika spljoštenog četvero-kuta nalik poluzi (vel. 5 x 1,4 cm, deb. 0,7 cm), stanjenoj na jednome kraju a odlomlje-noj na drugome (T. XIII.5.).

8. **Opeka**, veći ulomak opeke sa žlijebljenim spiralnim motivom. Uslijed pečenja na visokoj temperaturi ili (slučajnog?) dvostrukog pečenja poprimila je strukturu, čvrstoću i sivu boju kamena. Gornji su joj rubovi malo uzdignuti što je, zajedno sa žlije-

¹⁹ S obzirom na nejasan kontekst, a i samu rekonstrukciju predmeta, nezahvalno je nagađati o njegovoj namjeni. Inače, prilaganje drvenih vjedara s brončanom ili željeznom oplatom rijetko je u Panoniji, a pripisuje se barbarskom običaju. Nagy 2005, 407-409, Abb. 4.

bljenjem na površini, olakšavalo prijanjanje žbuke. Vel.: 26,5 cm (cjelovita šir.) x 17,5 cm x 4,5 cm.

B XXVII

9. **Tarionik**, glina; ulomak tarionika (vel. 0,9 x 0,6 m, deb. 0,02 m), izvana crven poput opeke, iznutra tamna crno-zelena caklina sa česticama kvarcita.

10. **Čavao**, željezo; dobro sačuvan gornji dio čavla (2,3 cm) četvrtastog presjeka s izrazito velikom polukružnom glavom.

11. **Mozaik**, neprozirno zeleno staklo; kockica nepravilnoga oblika, približne vel. 0,9 x 0,6 x 0,5 cm.

12. **Čavao**, željezo, slabo sačuvan klin, odlomljen kod početka proširenja za glavu, presjek četvrtast, duž. 3,5 cm.

13. **Predica**, željezo, razmjerno dobro sačuvana; alka ovalna, spljošteno-četvrtastog presjeka, oko ravnoga dijela sačuvan veći dio ovojnice, trn četvrtastog presjeka, zašiljen; vel. 2,5 x 1,8 cm.

Datacija: 16.-17. st.

14. **Čavao**, željezo, razmjerno dobro očuvana glava (vel. 2 x 1,5 cm) i manji dio klina (duž. 1,1 cm).

15. **Sedef**, posve tanka pločica sedefa vel. 0,9 x 0,6 cm; s jedne strane sjajna, s druge mutna; ostatak nakita (?) ili sirovine za izradu nakita.

B XXVIII

16. **Čavao**, željezo, osrednje sačuvan, malo svijeni klin četvrtastog presjeka, glava nedostaje; duž. 5,5 cm.

17. **Čavao**, željezo, osrednje sačuvan gornji dio čavla četvrtastog presjeka s ovalno-četvrtastom glavom; duž. 2 cm.

B XXIX

18. **Čavao**, željezo, osrednje sačuvan, malo svijen čavao četvrtastog presjeka i manje ovalne glave; duž. 6 cm.

19. **Čavao**, željezo, slabo sačuvan i iskrivljen čavao oblo raskucane manje glave i masivnog klina, neodređenog oblika presjeka; duž. 6,5 cm.

20. **Čavao**, željezo, slabo sačuvan, tanki klin četvrtastog presjeka, uska četvrtasta glava; duž. 7 cm.

21. **Čavao** ili **kuka**, željezo, osrednje sačuvan, svijeni klin oblo-četvrtastog presjeka; duž. 7 cm.

22. **Čavao (?)**, željezo, osrednje sačuvan, odlomljen na oba kraja; klin četvrtastog presjeka, u sredini zadebljao; duž. 4,9 cm.

23. **Nož**, željezo, osrednje sačuvan, nedostaje završetak drške i prednji dio listolikog sječiva; drška pljosnatog četvrtastog presjeka, a sječivo trokutastoga; ukupna duž. 10,5 cm (T. XIII.6.).

24. **Nož (?)**, željezo, slabo sačuvan i malo zakrivljen dio sječiva trokutastog presjeka; duž. 6,5 cm (T. XIII.7.).

25. **Tuljac (?)**, željezo, osrednje sačuvan komad prošupljenog željeznog predmeta u obliku tuljca, zatvorenog na užoj strani; duž. 4,5 cm (T. XIII.8.).

V. RAZMATRANJA

V.1. Općeniti podatci o grobovima, pokojnicima i priložima

Ukupno je istraženo 15 grobova i grobnica (G 51 – GA 66), koji su sadržavali ostatke 15 pokojnika.²⁰ U grobovima bez konstrukcija bio je isključivo po jedan pokojnik, ali su GA 65 i 66, a osobito ova druga s obzirom na svoju veličinu, možda sadržavale veći broj ukopa. Ta mogućnost, međutim, ostala je nerazjašnjena zbog prevelike uništenosti građevina i gotovo posvemašnjeg gubitka ljudske osteološke građe. Među pokojnicima ustanovljeno je osam muškaraca u dobi od 35 do 55 godina (G 51, 53-56, 60, 62, 63), dvije žene (G 57 i GA 59) u dobi od 30 do 40 godina, dvoje djece (G 56 i 64) u dobi od 3,5 do 6,5 godina, jedno dijete u dobi od 6-10 godina (GA 65) te dvije odrasle osobe neustanovljenog spola (GA 61 i 66). Očita je prevlast muškaraca, što, međutim, na tako malome uzorku, odnosno na jednom odsječku groblja, nije nikakav statistički pokazatelj. U cjelini gledano, dosadašnji ukupni odnos spolova/rodova na štrbinačkome groblju odgovara približnom panonskom prosjeku, odnosno podjednako zastupljenosti muškaraca, žena i djece. To je ujedno, izuzmemo li osobite slučajeve ili uglavnom nerazjašnjene iznimke, i uobičajena slika antičkih nekropola općenito.²¹ Stanje uščuvanosti onih kostura koji nisu potpuno ili najvećim dijelom uništeni razaranjem zidanih grobnica (GA 59, 61, 65 i 66) razlikuje se od dobrog (G 51, 53, 56, 57) preko osrednjeg (G 54, 62, 63) do veoma lošeg (G 55, 58, 60, 64). Orijentaciju²² nije bilo moguće pouzdano ustanoviti kod GA 59, dok kod G 55 ona nije posve jasna, što nije ni znakovito jer je najvjerojatnije u pitanju naknadno slaganje kostiju. Prevladavaju ukopi položeni u smjeru SZ-JI, što je i uobičajeno za dosad istraženi dio ovoga groblja. Donekle se izdvajaju grobovi s otklonom tako zanemarivim da se njihova orijentacija može označiti kao Z-I (G 51, 54, 57 i GA 66). Prepoznavanje isključivo kršćanske simbolike u položaju ukopanoga tijela s glavom na zapadu i "pogledom" prema istoku pojednostavljeno je viđenje. Naime, opisani ritualni postupak ima šire religijske konotacije

²⁰ G 52 istražen je u 2001. Migotti 2004, 175.

²¹ Migotti 2004, 179.

²² Kod ukopa u zemlji u pitanju je položaj kostura, a kod zidanih grobnica položaj građevine, s obzirom na gubitak osteološke građe.

koje su u kršćanstvu samo zadobile svoj konačni smisao.²³ Noge su u pravilu ispružene, a ruke²⁴ položene različito: prekrížene u krilu (G 53, 54 i 62, moguće i G 58, gdje desna ruka nije sačuvana, a lijeva šaka počiva u krilu); pružene uz tijelo (G 63); pružene uz tijelo, ali malo podvučene pod zdjelicu (G 57); podignute prema ključnoj kosti (G 51). Iznimka je G 56, u kojemu je desna ruka pružena uz tijelo, a lijeva prebačena preko trbuha, pri čemu položaj prstiju otkriva da je pokojnik u rukama držao neki predmet od (iščezle) organske tvari (biljka/cvijet?). Još je vjerojatnija pomisao na svitak (*rotulus*) koji se veoma često prikazuje u rukama pokojnika, ali i pokojnica, na grobnim reljefima.²⁵ Ruke prekrížene na krilu ili grudima nerijetko se, slično kao i položaj glave na zapadu, tumače kao obilježje kršćanskoga rituala. Sigurno je, međutim, da to nije odlučujući element za prepoznavanje kršćanskoga ukopa.²⁶ Postoji i mišljenje o tome da jedna ili obje ruke podignute prema ramenima (G 51) imaju kršćansko obilježje stoga što podsjećaju na podignute ruke svećenika, odnosno molitelja.²⁷ Takva je pretpostavka zavodljiva i nije bez osnove; podloga toga ritualnog postupka moguće je religijska, ali ne nužno isključivo kršćanska.²⁸

Raspored grobova i mikrotopografske prilike na ovome dijelu groblja poprilično se razlikuju od stanja zatečenoga u iskopavanjima prethodnih godina. Prvih pedesetak grobova bilo je ukopano u žutu ilovaču, raka se rijetko mogla ustanoviti, a u zapuni su se mjestimice pojavljivali usitnjeni komadi rimske keramike i opeke. Grobovi su bili raspoređeni u nepravilnim rahlim redovima, međusobno razmaknutima 1-2 m, dok se udaljenost pojedinih grobova u jednome redu razlikovala od 1,5 do 5 m. Naprotiv, grobovi i grobnice 51-66 bili su najvećim dijelom ukopani u prapovijesni sloj, malobrojniji i znatno rahlije raspoređeni, s razmacima i do 15 m u jednome redu te više od 5 m između redova.²⁹ Zajedničko im je, međutim, slabo ocrtavanje grobnih raka koje su primijećene jedino kod G 51, 60, 63 i 64. S obzirom na ispremiješanost prapovijesnog i rimskoga sloja, nije moguće sa sigurnošću utvrditi jesu li se pojedini prapovijesni nalazi (mikroliti u G 51, komad škriljevca³⁰ pod zdjelicom pokojnika u G 54, kamena sjekirica u GA 66) u rimskim grobovima zatekli slučajno, ili su pak namjerno odloženi kao simbolična svjedočanstva povezanosti antičkih stanovnika s kulturnim

²³ Schmidt 2000, 321-322; Migotti, Perinić 2001, 140-141.

²⁴ Za razliku od kostiju nogu, kosti ruku u pravilu su lošije sačuvane, ili je sačuvana samo jedna od njih, tako da im se ne može uvijek sa sigurnošću odrediti izvorni položaj.

²⁵ Migotti 2001, 46-47.

²⁶ Schmidt 2000, 288; Migotti, Perinić 2001, 141.

²⁷ Kloiber 1962, 86-87.

²⁸ Bilo je i pokušaja obrazlaganja takvog postupka etničkim razlozima, te mrtvačkom ukočenošću. Vágó, Bóna 1976, 161, 171.

²⁹ O razmaku između redova nije moguće pouzdano suditi, jer južna granica groblja nije ustanovljena. Međutim, u jednome od najjužnijih iskopanih blokova, B XXIV, ukopi nisu uopće zatečeni, premda ih je u zapadnijim i istočnijim blokovima (B XXIII i XXV) bilo.

³⁰ Nekoliko takvih kamena zatečeno je u prapovijesnoj jami u B XXIV.

nasljeđem tla na kojemu su živjeli. Ista se dvojba odnosi na veće komade prapovijesne i rimske keramike (G 51, 53, 55, 60). Vjerojatnost da su komadi glinenih posuda uistinu prilozi znatno je umanjena činjenicom da se na groblju o kojemu raspravljamo kao popudbina u pravilu prilažu čitave staklene i keramičke posude. S druge strane, komadi kamena, opeka i/ili ljepla u pojedinim grobovima (G 54, 62) mogli bi predstavljati svojevrsnu *pars pro toto* zamišljene grobne građevine. Takav postupak prilično je uobičajen kod kasnoantičkih ukopa, s time da se stupanj njegove razumljivosti kreće od posve jasnih situacija (na primjer, vijenac kamena oko groba, kamen ili opeka pod glavom i slično) do ovih upravo opisanih, posve dvojbenih.³¹ Osim ukopa u zemlji, bez naznaka ikakve konstrukcije ili tragova drvenih sanduka, nađene su i tri zidane grobnice. O GA 61 nije moguće reći ništa osim da je bila sazidana opekama (barem djelomice seskvipedalnim) i bjelkastom žbukom, s time da dno nije bilo popločano. Veličina tlocrta upućuje na ukop jednoga pokojnika. S druge strane, veličine tlocrta GA 65 i 66 daju naslutiti da su te građevine mogle primiti tijela većeg broja pokojnika (vjerojatno od 2 do 4), usprkos tome što su kulturni ostatci u objema, isključujući građevni materijal, posve oskudni. Ruševine s razmjerno obilnim ostacima građevinskog materijala svjedoče o tome da su obje bile sazidane opekama, uz obilnu uporabu žbuke, u GA 65 isključivo bijele, a u GA 66 bijele i crvenkaste. O kontekstu komadića mramora u GA 65 teško je nagađati. Manje je vjerojatno da je to jedini ostatak obilnije uporabe takvog kamena u unutrašnjem uređenju, odnosno oplati građevine.³² Veća je vjerojatnost da je u pitanju ostatak nekog recipijenta ili manje skulpture – grobnog priloga, ili je sâm komadić kamena, dio neke ranije građevine ili predmeta, sekundarno upotrijebljen kao prilog, s obzirom na rijetkost i dragocjenost materijala.³³ Sudeći prema kvadratnom tlocrtu, GA 66 bila je pokrivena dvoslivnim, a možda i četveroslivnim krovom. Namjena uskog središnjeg zida, sačuvanog samo u kraćem potezu temelja, nije jasna. Ukoliko je služio kao pregrada između sjevernog i južnog dijela grobnice, zgradu je moguće zamisliti kao prostor za sahranu najmanje dvaju pokojnika, a moguće i četiri, raspoređenih u dvije razine. Inače, grobne prostorije veličine GA 65 i 66 posve su uobičajene u svim podunavskim provincijama, a u pravilu su namijenjene ukopu više od jednoga pokojnika.³⁴ Pretpostavljeni pregradni zid mogao je razdvajati ukopni dio od memorijalnog, jer se na spomenutom prostoru nerijetko susreću i memorije sličnog tlocrta i dimenzija, bez tragova ukopa, ali s odgovarajućim uređajima, prije svega ognjištima, te klupama i stolovima (*mensae*) za blagovanje.³⁵

³¹ Migotti, Perinić 2001, 161.

³² Mramorna građa nije svojstvena kasnoantičkoj grobnoj arhitekturi Panonije izvan velikih gradova, a i ondje je iznimna. Usp. Schmidt 2000, 254.

³³ Među slučajnim (pretežno davnim) nalazima sa Štrbinaca ima i mramornih komada, ali njihova provenijencija nažalost nije sigurno potvrđena. Migotti i ostali 1998, 13-15, br. 1-6; 70, br. 204.

³⁴ Schmidt 2000, 262, Abb. 9, II F, II F, 280, *passim*; Fülep 1984, 36, Fig. 8, 43, 147.

³⁵ Schmidt 2000, 271, *passim*.

Nažalost, velika razorenost GA 65 i 66 ne dopušta pouzdano određenje tlocrta i položaj vrata, odnosno otvora, a još manje namjenu; najvjerojatnije su ipak u pitanju grobne zgrade. To što su u njima zatečeni tek neznatni ostatci kostiju nije zapreka takvome određenju; uzrok je zasigurno u velikoj razorenosti građevina.³⁶ I o vrsti grobova u GA 65 i 66 može se jedino nagađati. Teoretski u obzir dolaze sarkofazi, udubine u tlu i zidane grobnice³⁷; ove posljednje ujedno su i najvjerojatnije u opisanom kontekstu. Osobitost GA 66 ostatci su višebojnih fresaka. Naime, na otkrivenome dijelu groblja za sada su poznate dvije oslikane grobnice. Jedna je sadržavala crvenu fresku naslikanu figuralno-simboličkim linearnim stilom; druga, od koje su sačuvani neznatni ostatci, vjerojatno je bila proizvod istoga umjetničkog kruga, dakle crvenog linearnog oslikavanja.³⁸ Prevelika usitnjenost fresaka iz GA 66 ne dopušta detaljniju rekonstrukciju motiva, ali se ipak može pretpostaviti svojstveno kasnoantičko oslikavanje obrubljenim ploham, najčešće pravokutnima, u kombinaciji s tzv. marmoriziranjem (oponašanjem šarolike strukture različitih mramora), a moguće i s diskretnim biljnim motivima te urezanim usporednim linijama. Navedeni načini ukrašavanja uobičajeni su u kasnoantičkome fresko-slikarstvu posvuda, pa i u Panoniji.³⁹

Različit stupanj razorenosti grobnica ponovo priziva jednu temu, stalno prisutnu u istraživanju ovoga groblja, a i dalje nepotpuno rasvijetljenu, a to su načini i razlozi uništavanja grobnih građevina. Po svemu sudeći u pitanju nije jednoznačna pojava, već odvojeno ili pak posljedično djelovanje i poljoprivredne mehanizacije (vidi bilj. 3 ovdje) i smišljeno uništavanje radi ponovne uporabe opeke, osnovne građe zidanih grobnica. Pritom je jasno da grobnice sačuvane do krova, bilo da su oštećene namjerno ili slučajno, nisu bile meta iskorištavanja zidarske građe, nego prikupljanja, odnosno otuđivanja, arheoloških predmeta.⁴⁰ Ostaje objasniti razliku u stanju ruševina GA 61, 65 i 66, inače razorenih do temelja. U ruševini GA 61 zaostala je zanemarivo mala količina razlomljene opeke, u onoj GA 65 nešto više, dok je ruševina u GA 66 sadržavala uistinu veliku količinu (sekundarno) neiskorištene opeke. Po svoj je prilici pretežno u pitanju rušenje sa svrhom iskorištavanja opeke, s time da je različito stanje ruševina posljedica nejednake kakvoće, odnosno čvrstoće gradnje. Drugim riječima, GA 65, a

³⁶ Mnoge grobne zgrade u Sopijanama (*Sopiana*, Pécs u Mađarskoj) zatečene su bez grobnica, ili su ostali sačuvani samo njihovi tragovi, u pravilu kao posljedica poslijeantičke uporabe. Fülep 1984, 43, 79, *passim*.

³⁷ Schmidt 2000, 264; Fülep 1984, 49 i d.

³⁸ Migotti i ostali 1998, 66-68, br. 197-198.

³⁹ Vikić-Belančić, Gorenc 1961, 193, *passim*; Dorigo 1966, 32, *passim*; Pelekanidis 1969, 223, Abb. 16, 17; Mielsch 1978, 158, 164; Fülep 1984, 45; V. Dautova-Ruševljan, u: Srejović 1993, 281-286; G. Milošević, u: Srejović 1993, 280; Vujović 1997, 171-172, sl. 4 b; Plesničar-Gec 1998, 60, *passim*; D. Čerina 1999, 35-36; Cambi 2002, 286; Bospačieva 2005, 37; Hudák, Nagy 2005, 27-29.

⁴⁰ Primjerice tzv. grobnice A i B koje su zapravo bile poticaj za početak sustavnog istraživanja nekropole na Štrbincima, ili pak GA 30. Migotti, Perinić 2001, 104-105, 120-121.

osobito GA 66, zidane uz uporabu velike količine čvrste žbuke, davale su veći otpor pri razaranju koje je stoga proizvelo i veliku količinu “otpadne” građe.

Od ukupno 15 grobova njih osam (G 51, 58, 60, 62, 63 i 64, te GA 65 i 66) sadržavalo je od jednog do pet priloženih predmeta, uključujući i opremu odjeće.⁴¹ Prosječno su bila priložena dva do tri predmeta, kao i inače na Štrbincima, a i odnos grobova s priložima i bez njih otprilike odgovara dosadašnjem prosjeku (oko 65-70 % u korist onih prvih). Pet priloga u GA 66 samo su pretpostavka utoliko što s jedne strane nije sigurno jesu li br. 1 i 5 (puževi i neolitička sjekirica) uistinu prilozi, a s druge strane, moguće je da su svi ti predmeti samo ostatci obilnije grobne popudbine. Sljedećih 17 izrađevina sigurno su ili veoma vjerojatno bili grobni prilozi: 1 brončana pokositrena kopča i 1 srebrni jezičac pojasa (G 63.1.2.), brončana kopča nesigurne namjene (GA 65.2.), željezo/olovni prsten (G 62.1.), po jedna željezna (G 62.2.) i brončana narukvica (GA 66.2.), četiri staklene čaše (G 51.1., G 58.1., G 62.4., G 64.2.), staklena posuda nepoznatoga oblika (GA 65.1.), tri glinena vrča (G 60.1., G 62.3., G 64.1.), jedan brončani novac (GA 66.4.) te vjerojatno dva komada olovnih predmeta nepoznate namjene (G 58.2., GA 66.3.). Stanje sačuvanosti varira od cjelovitosti do posvemašnje uništenosti.

Među nalazima zatečenima izvan grobova izdvaja se staklena čaša (IG 1), s obzirom na to da su takvi predmeti dosad nađeni isključivo u ulozi grobnog priloga. Podatak da je bila odložena čitava, a da je tek naknadno polomljena od pritiska zemlje, govori protiv pretpostavke o izgubljenome predmetu.⁴² Blok XXI u kojemu je nađena bio je gotovo prazan; postoji mogućnost da je čaša pripadala neuočenome grobu dojenčeta čiji kostur nije ostavio traga u zemlji.

Osim grobova, među kulturnim pojavama antičkog razdoblja uočena je manja jama sa životinjskim kostima u B XXVI. Vjerojatno je to ritualna pojava, svojstvena kasnoantičkim grobljima, poznata i otprije na Štrbincima.⁴³ O velikoj količini životinjskih kostiju, osobito u blokovima gdje se rimski sloj isprepliće s prapovijesnim (B XXII-XXV), ne može se pouzdano govoriti upravo zbog poremećenosti slojeva. Ta građa najvećim dijelom vjerojatno pripada prapovijesnom kontekstu, ali nije isključeno ni to da jedan dio svjedoči o ritualu antičkih pogrebnih gozbi. Veći broj čavala i drugih željeznih predmeta u B XXIX, u kojemu nisu zatečeni ukopi, mogao bi svjedočiti o radioničkom prostoru djelatnosti povezane s potrebama groblja, primjerice izradi drvenih sanduka. U tome smislu osobito je zanimljiv nalaz peći u B XXIV. Popratni nala-

⁴¹ Tu bi spadao i nakit, ali su pokojnice na ovome odsječku groblja ukopane bez takve opreme. O pojmovima priloga u užem i širem smislu usp. Migotti, Perinić 2001, 123-125.

⁴² Jedan cjelovit stakleni vrčić nađen je, primjerice, između grobova na kasnoantičkome groblju u Petroviju. Lazar 2004 a, 31.

⁴³ Migotti, Perinić 2001, 161-163.

zi oskudni su i raznorodni (IG 2-5), pa ne dopuštaju pouzdaniji zaključak o namjeni te konstrukcije koja nije razvidna ni iz samoga oblika. Slični nalazi peći tzv. osmičastog oblika u vojničkim utvrdama u Obrežju i Čatežu u Sloveniji protumačeni su kao peći za kruh.⁴⁴ Međutim, osmičasti oblik, koji se ponegdje opisuje kao bubrežasti, kruško-liki i slično, nije sam po sebi element konačnog određenja namjene takvih konstrukcija. Naime, u antičkome razdoblju peći koje su služile u različite svrhe (krušne, keramičarske, talioničke) znaju se pojavljivati u opisanome obliku, jer je on na neki način prirodno zadan potrebom za dvama dijelovima cjeline: jamom u kojoj se odvija postupak i predprostorom za uklanjanje popratnih proizvoda osnovnoga postupka.⁴⁵ Talioničke peći takvog oblika uočene su geofizičkim istraživanjima na pojedinim nalazištima u Sloveniji.⁴⁶ S obzirom na nalaz željezne troske, peć otkrivena na Štrbincima mogla bi upućivati na jednostavniji oblik talioničke djelatnosti, odnosno na pročišćavanje rude ili izradu predmeta, koji slijede nakon najzahtjevnijeg postupka u obradi željeza, a to je izdvajanje kovine od rudače.⁴⁷ Međutim, uslijed poremećenosti gornjih slojeva nalazišta ne može se isključiti mogućnost da komad troske nije dio zatvorene cjeline. Prema tome, pitanje namjene opisane konstrukcije ostaje nerazriješeno. Bez obzira na namjenu, takav nalaz nije neočekivana pojava na pokapalištu, jer su se na rubovima rimskog groblja odvijale različite privredne djelatnosti izravno ili neizravno povezane s pogrebom i kultom mrtvih – primjerice priprema hrane, kamenokle-sarska djelatnost, izrada staklenih i keramičkih predmeta i slično.

V.2. Osvrt na pojedine kategorije priloga

U ovome se poglavlju razmatraju neke skupine priloga, poglavito s obzirom na pojedine dvojbene tipološko-kronološke odrednice te na ritualno-statusne uvjete njihove proizvodnje i uporabe, odnosno prilaganja.

V.2.1. Dijelovi pojasne garniture⁴⁸

U prethodnim objavama građe s groblja na Štrbincima iscrpno sam raspravljala o tipološkim osobinama pojasne opreme, ali i o statusnim preduvjetima njezina nošenja, s naglaskom na dvojbenu pitanju vojničke i civilne uporabe pojasa s metalnim dijelovima.⁴⁹ Po svemu sudeći, trebalo bi ne samo odustati od spontanog određivanja takvih nalaza kao vojničkih, već i ostaviti otvorenom mogućnost njihove nezakon-ske uporabe među ljudima koji nisu bili ni vojnici ni državni službenici, nego su jed-

⁴⁴ Guštin, Bekić 2002, 64; Ph. Mason, u: Rimljani, 70-71.

⁴⁵ Usp. Vikić-Belančić 1970, 32; Bierbrauer 1994, 36, 40, Fig. I.22; Lorren 1996, 747-748; Hoepken 2004, 32.

⁴⁶ Mušič 1999, Fig. 3 i d.

⁴⁷ Usp. Orengo, Frénée, Fluzin 1999, 45, 61; Polfer 1999, 76. Za određivanje metalne troske zahvalnost dugujem profesoru Iliji Mamuziću.

⁴⁸ Izraz *pojasne* upotrijebljen je iz praktičnih razloga, premda je u razmatranje uzeta i mala kopča iz GA koja nije morala biti dio pojasne opreme.

⁴⁹ Migotti, Perinić 2001, 129-131; Migotti 2004, 181-184.

nostavno imali sredstava da takve predmete kupe i želju da se njima “obilježe” kao simbolom željenog, ali ne i ostvarenog društvenog položaja. Spomenula sam pritom i okolnosti zbog kojih je gotovo nemoguće u literaturi naći izravne analogije metalnoj kopči kasnoantičkog pojasa; mogućnosti združivanja sličnih ali ne i potpuno jednakih dijelova: pređice, alke i okova neiscrpne su, kao i kombinacije njihovih ukrasa.⁵⁰ Osim toga, primijećeno je i da rijetki identični primjerci nisu rađeni istom tehnikom, ili pak da se predmeti podudarni oblikom i ukrasom pojavljuju u različitim veličinama, što uvelike otežava razmatranje o radionicama.⁵¹ Osobitost kopče iz G 63 je u tome što je na gornjoj površini bila prevučena tankim slojem kositra s tragovima srebra. Nema dvojbe da je namjera pokositavanja bila jedan manje skupocjen brončani predmet “prodati” pod srebrni, kako bi se taj mogao uklopiti u cjelinu s drugim dijelom garniture – srebrnim jezičcem. Budući da postoji mogućnost da je vlasnik pojasa bio vojnik, treba spomenuti da su podijeljena mišljenja oko toga jesu li različiti materijali istovrsnih dijelova vojničkog pojasa, prije svega bronca i srebro, pokazatelji osjetljivijeg stupnjevanja unutar zadanog vojničkog poretka činova i službi.⁵² Poznato je da je državna uprava strogo nadzirala izradu i uporabu opreme vojničke i činovničke odjeće od plemenitih metala.⁵³ Međutim, kad je u pitanju vojska, u svim društvima tradicionalno podložnija nametnutom redu i stegi, prilično je vjerojatno da je unutar takvog jednog sustava i vrsta materijala bila propisana činom. O propisima koji (ne) bi dopuštali združivanje različitih materijala moguće je tek nagađati.⁵⁴ Naime, ni u izvorima ni u arheologiji nema konačnih podataka o naravi spomenutog razlikovanja, a pogotovo ne o tome u kakvim je uvjetima bilo moguće, odnosno dopušteno, brončanu kopču prevlakom od kositra “krivotvoriti” kao srebrnu. Arheološka građa pokazuje da su metalni dijelovi vojničke pojasne opreme u prvim stoljećima Carstva češće bili posrebrnjeni ili pokositreni, negoli uistinu srebrni.⁵⁵ No, budući da nema dokaza o vojničkoj službi pokojnika iz G 63, na njega je moguće primijeniti razmišljanje koje se odnosi na građanski sloj, i to ne samo povlašteni, nego i onaj niži. Naime, izvori bilježe slučajeve da su u ranome Carstvu mnogi bogataši, koji međutim nisu bili i *ingenui* (rođeni kao slobodni stanovnici Carstva), nosili pozlaćeno prstenje (ono zlatno bilo je određeno za pojedine statusno povlaštene službe), stvarajući tako privid društvenog položaja obilježenog pravom na nošenje zlata, a ujedno izbjegavajući zakonske posljedice s obzirom na to da je krivotvorina bila ipak samo prividna.⁵⁶ Prema tome, pokojnik s djelomice krivotvorenom srebrnom pojasnom garniturom mogao je biti niži

⁵⁰ Simpson 1976, 193; Migotti 2004, 182.

⁵¹ Lányi 1972, 81.

⁵² Migotti, Perinić 2001, 130.

⁵³ Malte Johansen 1994, 229-231; Popović, 2001, 69-77.

⁵⁴ Primjerice, u jednom kasnoantičkome grobu u Ptuju pokojnik je bio opremljen srebrnom pojasnom garniturom i pozlaćenom lukovičastom fibulom. Jevremov 1990, 289.

⁵⁵ Radman-Livaja 2005, 84-85.

⁵⁶ Marshall 1907, XX.

činovnik (ili vojnik) s težnjom k višem činu, pa čak i pripadnik nižeg sloja koji nije ni imao pravo nositi pojas s metalnim dijelovima. Međutim, navedena analogija s prstenjem odnosi se na razdoblje ranoga Carstva, pa je upitno u kojoj je mjeri ona uopće prikladna za usporedbe s prilikama u 4. st. Čini se, naime, da je u kasnoj antici pozlaćivanje bio uobičajen i zakonit način obilježavanja statusnih predmeta.⁵⁷ Kakogod bilo, u pitanju su nijanse društvenih odnosa na koje arheologija nije u stanju odgovoriti, barem ne u ovome kontekstu. Srebrni srcoliki jezičac prvi je takav dosad nađen na Štrbincima; preostala tri su u obliku amfore.⁵⁸ Obje su inačice uobičajene u kasnoantičkoj Panoniji, ali je, prema mome znanju, srcoliki jezičac ipak učestaliji i svojstven je kasnijem 4. i ranom 5. st.⁵⁹ Pitanje učestalosti, o kojemu se literatura inače ne slaže, povezano je, čini se, s datiranjem; o tome će stoga biti još riječi u odgovarajućem poglavju. Ono što je ipak sigurno posvemašnja je prevlast brončanih primjeraka u odnosu na one srebrne.

Moguća namjena malih kopči (duž. 2-3 cm, uključujući okov) raznolika je, a odrediti ju je moguće jedino kontekstom, koji je u slučaju GA 65 izgubljen. Sačuvan je, srećom, dragocjen podatak da je u pitanju ukop djeteta u dobi od 6-10 godina, što teoretski ostavlja mogućnost da je veličina predmeta bila prilagođena uzrastu.⁶⁰ Nažalost, mnogi autori donose takve predmete bez komentara o njihovoj namjeni. Inače, pretpostavku o mogućoj uporabi u ovome slučaju ne možemo ograničiti ni brojem primjeraka, jer je izvorno stanje grobnog inventara nepoznato. U obzir dolaze kopče ramenog pojasa za nošenje mača i sličnog oružja te pojasa za torbu ili privjesak (nož, kresivo, ključevi, amuletno-ukrasni privjesci i slično), odnosno kopče za cipele ili ostruge.⁶¹ Jedino što najvjerojatnije ne dolazi u obzir jest kopča pojasa odrasle osobe u užem smislu, jer je šira i od najužih pojaseva zabilježenih u kasnoantičko-ranosrednjovjekovnome svijetu, onih franačkih i istočnogotskih u 6. st., širokih od 1,5 do 2,5 cm.⁶² Toliko o veličini i namjeni kopče. Uočene analogije prilično su rijetke, jer se odnose i na veličinu i na oblik, odnosno način ukrašavanja. S druge strane, kopče za pojas istoga oblika, samo veće, mnogobrojne su širom Carstva. Oblikovanje i ukrašavanje (završetci alke u obliku životinjskih glava na prijelazu u zglobnu prečku te puncirani motiv na gornjoj površini, koji u ovome slučaju oponaša tehniku udubljivnja) svrstava

⁵⁷ Malte Johansen 1994, 231-236; Popović 2001, 68.

⁵⁸ Migotti i ostali 1998, br. 137, 203 a; Migotti 2004, 163, G 40: 3.

⁵⁹ Košćević 1991, 67-68. Podatak o učestalosti može se provjeriti pregledom ovdje navedene literature i o kasnoantičkim grobljima i o metalnoj građi.

⁶⁰ Treba, međutim, napomenuti da se u grobovima djece pronalaze i predmeti "normalne" veličine. Usp. Sági 1981, 50, Abb. 33/1, 7, 8.

⁶¹ Farka 1976, 55, 75, Taf. 9: 5; Košćević 1991, 100; Bierbrauer 1994, 37-38; Franken, II, 918-919, kat. V.5.24/S, *passim*; Migotti 2004, 183; Nagy 2005, 449.

⁶² Bierbrauer 1994, 124, Fig. II.26.ao.; 127, Fig. II.33, *passim*; Siegmund 1996, 698-699. Uobičajena širina provincijalnorskog kasnoantičkog pojasa inače je 3-4 cm, dok je najmanja uočena širina 2,1 cm. Sommer 1984, 4; Migotti, Perinić 2001, 130.

kopču iz GA 65 među nalaze tzv. životinjskog stila. Nekada je ta građa uobičajeno bila pripisivana Germanima u rimskoj vojsci, odnosno rimskoj proizvodnji prilagođenoj barbarskom ukusu, s naglaskom na neuobičajenim živahnim prepletima udubljenih motiva s bizarno oblikovanim i osobito stiliziranim životinjskim likovima. Danas se ona sagledava kao uobičajeni izraz svojstvenog kasnoantičkog umjetničkog i kulturološkog miljea koji počiva na prožimanju rimskih i barbarskih sadržajnih i umjetničkih elemenata.⁶³ Na isti način treba relativizirati prijašnju sklonost da se takvi predmeti ograniče na vojnički krug. Među analogijama za kopču iz GA 65 samo jedna, čini se, pripada krugu "životinjskog stila" (vidi Poglavlje III, GA 65; Literatura: Sommer). Moguće je da se na drugima to ne razaznaje na temelju ilustracija objavljene građe, jer su u pitanju veoma mali predmeti, često izlizani od uporabe. Kako god bilo, analogije za alku koja pri prijelazu u zglob završava životinjskim glavama znatno su učestalije kod kopči veličine primjerene pojasu.⁶⁴ Doživljavaju se kao najjednostavniji izdanci širokih, raskošnih garnitura, kod kojih je slikovito reljefno udubljanje zamijenjeno graviranjem ili punciranjem, a od ukrasa preostale su jedino životinjske glave na krajevima alke. Zahvaljujući takvim primjercima moguće je upustiti se u nagađanje o vrsti prikazanih životinja, premda treba napomenuti da se autori mnogo češće koriste neutralnim izrazom *životinjska glava*, ne upuštajući se u određivanje vrste. Oni pak koji se izjašnjavaju u tome smislu, glave u profilu s razjapljenim čeljustima koje gutaju prečku zgloba, s prikazanim okom i uhom te reljefnim oponašanjem krzna/dlake na vratu, prepoznaju kao prikaze mačkolikih zvijeri – lava, leoparda i slično.⁶⁵

V.2.2. Predmeti od željeza i olova

U iskopavanjima 2002. i 2003. nađena su samo dva željezna predmeta u ulozi grobnih priloga, i to oba u istome grobu: prsten G 62.1. i narukvica G 62.2. Osobito je zanimljiv prsten koji je, premda inače poznatoga oblika, osebujan zbog združivanja željeza i olova, inače neuobičajenog postupka kod izrade nakita. U procjeni naravi željeznih predmeta kao osobne opreme, odnosno nakita pokojnika, najuobičajenije su dvije predrasude. Jedna podrazumijeva etničku (barbarsku) obilježenost takvih predmeta, a druga u njima prepoznaje socijalnu odrednicu ukopa, odnosno siromaštvo pokojnika. Činjenica je da su željezni predmeti osobne opreme, a osobito pojasne kopče, veoma omiljeni kod germanskih naroda i prije i poslije njihova useljavanja na prostore Carstva. Željezo, međutim, nije jedini, a pogotovo ne prevladavajući metal od kojega su se takvi predmeti izrađivali. Nadalje, u germanskim se ukopima željezni predmeti često odlažu zajedno s onima od dragocjenijih metala, a tome su kulturno-umjet-

⁶³ Hawkes, Dunning 1964, 170-171; Vinski 1967, 17-19; Simpson 1976, 205-206; Sommer 1984: 29-30; Böhme 1986, 26, *passim*; Ajbabin 1994, 130, Fig. II.44, 154, *passim*; Roth 1996.

⁶⁴ Sommer 1984, Taf. 6 i d.

⁶⁵ Hawkes, Dunning 1964, 219-220; Sommer 1984, 25-30, 44-49, Abb. c/1-2; Taf. 6-8, Taf. 50: 6, Taf. 59: 5; Swift 2000, 185-187, 196-197 (Sorte 1, Form C, Typ F, variation 4).

ničkome krugu osobito svojstvene i pojasne kopče izrađene od željeza i plemenitih metala. Iz svega proizlazi da uporaba željeza u opisanom kontekstu ne može biti ni isključivo etničko obilježje, a ni posljedica siromaštva.⁶⁶ Slično se razmišljanje može primijeniti i na provincijalno-rimski kulturni krug, gdje su zaključci o tome čak i utemeljeniji utoliko što o uporabi željeza i njegovim kulturološkim svojstvima svjedoče pisani izvori nizom dragocjenih podataka koji pokrivaju cjelokupno rimsko razdoblje. Iz njih se daje zaključiti da je željezo u najranijem razdoblju, barem što se prstenja tiče, bilo obilježje vojničkog statusa, ali i najvišeg činovničkog položaja. Istodobno je kao statusno obilježje postojalo i zlatno prstenje koje je s vremenom istisnulo ono željezno, premda ne bez otpora mnogih Rimljana visokoga statusa, vjernih najboljim običajima Republike. Prema tome, premda je postupno i općenito bogaćenje zasigurno utjecalo na sklonost plemenitom metalu kao statusnom simbolu, upravo ustrajanje na tradiciji opovrgava pretpostavku o isključivo imovinskim razlozima koji bi utjecali na postupnu zamjenu željeza zlatom.⁶⁷ O tome svjedoči i podatak da su se u cjelokupnoj rimskoj antici željezu pripisivala natprirodna svojstva, što daje naslutiti da je u civilizaciji i inače prožetoj praznovjerjem to bio najsnažniji poriv za njegovu uporabu. Vjerojatno je upravo takvo viđenje željeza bilo presudno za uporabu u izradi zaručnikog prstenja.⁶⁸ Konačan dokaz o tome da nošenje željeznog nakita u navedenim prilikama nije bilo posljedica neimaštine treba vidjeti u činjenici da se pri izradi nakita željezo združivalo sa skupocjenijim metalima, uključujući i one plemenite. Na sličan zaključak upućuju i grobne popudbine u mnogim provincijalno-rimskim grobljima, sastavljene od željeznih predmeta odloženih zajedno s onima od skupocjenijih metala.⁶⁹ Narukvica iz G 62 bila je načinjena od samog željeza; prema objavljenoj arheološkoj evidenciji izgleda da su takvi predmeti Panoniji svojstveni više negoli susjednim provincijama.⁷⁰ Vratimo se, međutim, prstenu, uz kratki komentar njegove izrade u kombinaciji s olovom. U rimskome se medaljarstvu primjena različitih metala, primjerice bakra i mjedi, tumači željom za izražavanjem plastičnosti središnjeg motiva.⁷¹ Međutim, prije spomenuto združivanje plemenitih metala i željeza pri izradi osobne opreme i nakita treba shvatiti tako da skupocjeni metali predmetu daju raskoš, dok mu željezo jamči apotropijsku moć. S druge strane, združivanje željeza i olova doživljava se kao dvostruko naglašeno apotropijsko djelovanje, jer su nadnaravna i zaštit-

⁶⁶ Migotti, Perinić 2001, 152-153; Bierbrauer 1996, 54, 58, I.8 f; *passim*; Ajbabin 1996, 162-163, III.3 d, *passim*; Siegmund 1996, 695-697; Schmidt 2000, 398; Glaser 2004, 92, 94.

⁶⁷ Marshall 1907, XVIII-XXI, XXXV.

⁶⁸ Marshall 1907, XXI; Frazer 2002, 133-135; Glaser 2004, 90-91.

⁶⁹ Kosack 2003, 13, Abb. 4. Podjednako je dobar primjer takvog odnosa i prsten sa željeznom krunom u koju je bila umetnuta zlatna pločica s ugraviranim likom Julija Cezara. Marshall 1907, XIX, No. 1469.

⁷⁰ Schmidt 2000, 390.

⁷¹ Dukat, Görické Lukić, Šeparović 2004, 3.

nička svojstva olova u antici dobro poznata.⁷² Zanimljivo je inače da se na štrbinačkome groblju komadići olova, koji djeluju poput oštećenih predmeta nepoznate namjene ili njihovih dijelova, kao grobni prilozi pojavljuju češće negoli na drugim panonskim nekropolama.⁷³ Pritom ostaje otvoreno pitanje je li to slučajnost ili pak posljedica nemarnosti u objavama, te jesu li spomenuti predmeti uistinu bili prilozi. Ukoliko jesu, njihova je magijsko-apotropejska namjena nedvojbeno. U iskopavanju 2002.-2003. takvi su se predmeti pojavili u dva groba: G 58.2. i GA 66.3.⁷⁴

V.2.3. Staklene i keramičke posude kao prilozi

U iskopavanjima 2002.-2003. nađeno je u postotku nešto manje staklenih posuda nego inače: u 12 grobova i tri grobnice ukupno šest komada, dakle u oko 40 % njih.⁷⁵ Međutim, pribrojimo li tome staklenu čašu nađenu izvan grobova (PN 1), omjer je nešto veći (40,7 %). Uzmemo li pak u obzir i priložene keramičke posude (G 62.3. i 64.1.), omjer doseže uobičajenih 50 %. Stavljajući keramičkih posuda u kontekst sa staklenima opravdano je utoliko što prilaganje i jednih i drugih ima isti smisao, a pogotovo ima li se u vidu da spomenute keramičke posude svojom ocakljenom površinom podsjećaju na one staklene. Inače, glazirana keramika, a unutar nje upravo vrčevi, spada među veoma uobičajene priloge u kasnoantičkim grobovima u Panoniji, više negoli u bilo kojoj drugoj provinciji.⁷⁶

Tipološki gledano, većina staklenih posuda (njih četiri) stožaste su čaše, dakle najuobičajeniji kasnoantički oblik. Razabiru se ipak tri podvrste (kod G 64 točan oblik nije razvidan, dok je u GA 65 sačuvan samo mali komad stakla): 1. razmjerno široko ravno dno i malo zaobljene stijenke (G 51.1.); 2. uže ravno dno i ravne stožaste stijenke (G 58.1.); 3. ravne stožaste stijenke i zaobljeno dno (G 62.4., IG 1). Premda stožaste čaše mnogi autori smatraju ujedno i svjetiljkama, takvo se određenje s većom sigurnošću može primijeniti jedino na oblik br. 3, ali i to, po mome mišljenju, radije ukoliko je predmet zatečen u nekom drugom kontekstu, a ne grobnome.⁷⁷ U smislu proizvodnje osobito je zanimljiva čaša G 51.1. Ona je, naime, i po obliku i po sastavu stakla posve jednaka kao i čaša iz G.48.2., nađena 2001., što znači da obje potječu iz iste radionice.⁷⁸ Za sada otvoreno ostaje pitanje je li ta radionica bila na samome mjestu ili u

⁷² Migotti 2004, 201. Uporabu olovnih pločica kao magijskog elementa u grobnom kultu spominje Ovidije. Usp. Šterbenc Erker 2002, 114.

⁷³ Migotti 2004, 202. Taj se postupak može usporediti s onim ustanovljenim na groblju na Treštanovačkoj gradini u Požeškoj kotlini, gdje su se pojedinim pokojnicima prilagali komadi željeza. Sokač-Štimac 2004, 92.

⁷⁴ Zanimljivo je da je prilog G 58.2. oblikom veoma nalik sličnim predmetima nađenima u 2001. (G 40.4.). Migotti 2004, 228, T. IX: 6.

⁷⁵ Dosad se na Štrbincima staklene posude našlo u oko 50 % grobova. Migotti 2004, 195.

⁷⁶ Schmidt 2000, 401-402.

⁷⁷ Lazar 2003, 200; Migotti 2004, 197-198.

⁷⁸ Migotti 2004, 197.

nekome od obližnjih panonskih gradova, prije svega Mursi ili Cibalama. U kontekstu razmišljanja o radionicama potrebno je napomenuti određene razlike kod navođenja sličnih predmeta (približnih analogija) za stožaste čaše. Naime, čaše G. 58.1., G. 62.4. i IG 1. uspoređuju se sa sličnim oblicima navedenima kod V. Šaranović-Svetek (vidi katalog) koje su, međutim, načinjene od znatno debljeg stakla, a jedna je od njih i ukrašena dubokim vodoravnim žljebovima (n. dj., T. IV: 2).⁷⁹ Činjenica je da se izvorna debljina stijenki staklenih posuda uslijed trošenja može stanjiti i za nekoliko milimetara.⁸⁰ Usprkos tome, najvjerojatnije je da su čaše s izvanredno tankim stijenkama, a takva je većina primjeraka sa Štrbinaca, izvorno ipak bile načinjene od tanjeg stakla negoli one koje su i pri nalazu zadržale veću debljinu (1-2 mm). Prema tome, čaše veoma tankih stijenki najvjerojatnije su bile izrađene u blizini mjesta nalaza, dok je jedini primjerak od debljeg stakla (G 33.2.) po svoj prilici bio uvezen.⁸¹ Osim čaša nađen je jedan vrč (G 60.1.) koji je radionički zanimljiv na sličan način kao i dvije prije spomenute čaše. Naime, analogija tome obliku nema u sjevernoj Panoniji (barem ne prema objavljenoj literaturi), nego samo u južnoj (Beška u Srijemu), što upućuje na južnopanonsku radionicu. Sličan se zaključak nameće i u vezi s jednim oblikom čaše iz prethodnih istraživanja.⁸²

Komentirajući posuđe kao grobni prilog, iznijela sam pretpostavku da bi se nedostatak staklenih posuda u grobovima 1-9, iskopanima 1993. (u odnosu na grobove istražene 1999., koji su obilovali staklenim posuđem) mogao pripisati slabijem imovinskom stanju pokojnika.⁸³ I grobovi otkriveni 2001., smješteni istočnije od onih iz 1999., od posuđa su sadržavali jedino staklenu građu. To je moglo navesti na pomisao da je rasprostranjenost staklenih i keramičkih posuda u grobovima možda uvjetovana unutrašnjom socijalnom topografijom groblja. Međutim, nalazi iz 2002.-2003., položeni istočnije od onih iskopanih 2001., opovrgavaju pretpostavku o imovinskoj uvjetovanosti prilaganja spomenutih predmeta. Naime, ne samo da su pojedini grobovi sadržavali staklene predmete (G 51.1., GA 65.1.), nego čak i staklene i keramičke zajedno (G 62.3.4., G 64.1.2.). Prema tome, okolnosti i uvjeti prilaganja posuđa od različitog materijala možda će postati jasnije tek nakon istraživanja čitavoga groblja. Još je jedna nedoumica u vezi s prilaganjem posuda: veoma se često u grobovima (ovdje G 51, 53, 64) nalaze komadi keramike različite veličine, a da nije jasno jesu li onamo dospjeli slučajno ili kao prilog. Necjelovitost predmeta, naime, nije prepreka njihovu prilaga-

⁷⁹ Veoma sličan primjerak izljebljene čaše debljih stijenki nađen je 2001. u G 33. Migotti 2004, T. III: 3.

⁸⁰ Lazar 2004, 154.

⁸¹ Migotti 2004, 197.

⁸² Migotti 2004, 198. U pitanju su čaše G.41.1. i G. 49.2.

⁸³ Migotti, Perinić 2001, 144.

nju u grobove.⁸⁴ Primjerice, vrč iz G 64 bolje je sačuvan u smislu općeg izgleda i cakline nego onaj iz G 62, ali je ipak priložen s odlomljenom ručkom.

V.3. Datiranje

Kao što proizlazi iz datacija navedenih u katalogu, opisani odsječak groblja pripada istom razdoblju kao i prethodno istraženi prostor, dakle 2. polovici 4. st., a moguće je da je trajao i u 5. st. Iznimku u tome smislu u ovdje obrađenim nalazima predstavlja jedino G 60.1., što, međutim, nema osobitog značenja u ukupnoj procjeni. Naime, čak i da takav oblik staklene posude uistinu nije zajamčen u kontekstu mlađem od 1. polovice 4. st., spomenuti je predmet mogao ostati sačuvan nekoliko desetljeća. Dva ocačljena vrča (G 62. 3. i G 64.1.) spadaju u građu koja se ukupno datira u drugu polovicu 4. st., s time da se izrađuje i u 5. st.⁸⁵ Međutim, vrčevi s trolisnim otvorom zasad nisu potvrđeni u kontekstu 5. st., primjerice na grobljima Tokod ili Csákvár.⁸⁶

U smislu datiranja problematičan je sroliki pojasni jezičac, što proizlazi iz činjenice da autori nisu suglasni u pitanju njegove vremenske rasprostranjenosti. Naime, V. Lányi iznijela je mišljenje da je takav oblik najrasprostranjeniji u 4. st., ali da njegova uporaba opada krajem toga stoljeća.⁸⁷ Takva tvrdnja samo bi donekle razjašnjavala činjenicu da, nasuprot tvrdnji Lányijeve, u objavljenoj građi 4. st. ipak prevladavaju amforasti jezičci. U tome bi slučaju njihov veći broj trebalo pripisati grobljima 2. polovice 4. st., dok bi sroliki predmeti prevladavali u prvoj polovici stoljeća. Međutim, takvo razumijevanje osjetljivije razlike u općenitom datiranju panonskih groblja nije postignuto, a osim toga i nadalje ostaje činjenica da u kasnoantičkoj građi ukupno prevladavaju amforasti jezičci. Osim toga, nasuprot V. Lányi, pojedini autori te predmete izričito datiraju u drugu polovicu 4. st.⁸⁸ Bez obzira na to što saznanja o ovoj kategoriji građe nisu konačna, ranije datiranje srolikog jezičca ne bi ništa promijenilo u ukupnom vremenskom sagledavanju kasnoantičkoga groblja na Štrbincima. Tipološki, većina grobnih priloga nađenih ondje dopušta pretpostavku o trajanju groblja i u 5. st., s time da je najslabija točka takvog datiranja dosad bio nedostatak odgovarajućeg novca.⁸⁹ Nalaz novca jednog od valentinijanskih vladara u GA 66 važan je argument u prilog pretpostavke o trajanju groblja u 5. st. Naime, nalazi novca iz 5. st. u Panoniji su veoma rijetki, pa većina autora smatra da su kovovi valentinijanskih vladara bili u op-

⁸⁴ Sličan nalaz na groblju na Treštanovačkoj gradini u Požeškoj kotlini protumačen je kao grobni prilog. Sokač-Štimac 2004, 92. O naravi i mogućoj religijskoj pozadini prilaganja necjelovitih predmeta usp. Clarke 1997, 75; Migotti, Perinić 2001, 148; Šterbenc Erker 2002, 159; Flück 2004, 60.

⁸⁵ Petru, Petru 1978, 40; Ottományi 1997-1998, 340; Schmidt 2000, 401-402.

⁸⁶ Znakovito je, međutim, da se na oba spomenuta groblja vrčevi s trolisnim otvorom pojavljuju u neocakljenoj keramici. Lányi 1981, 96, Abb. 4/12, 13; Salamon, Barkóczi 1970, 51, 68, Abb. 15/3.

⁸⁷ Lányi 1972, 82.

⁸⁸ Simpson 1976, 203-204; Koščević 1991, 69; Schmidt 2000, 398.

⁸⁹ Migotti, Perinić 2001, 163-164; Migotti 2004, 203.

tjecaju u to vrijeme kao glavno platežno sredstvo.⁹⁰ Kasnije datiranje na temelju spomenutog novca čini se opravdanim i zbog njegove velike istrošenosti, koja bi mogla upućivati i na nekoliko desetljeća uporabe.⁹¹ Ukupno, nalazi iskopavanja 2002.-2003. uklapaju se u dosadašnju sliku o kasnoantičko-ranokršćanskome groblju 2. polovice 4. st., koje je najvjerojatnije trajalo barem još u prvoj polovici 5. st.

LITERATURA

- Ajbabin 1994 Aleksandar Ajbabin, *I Goti in Crimea (secoli V-VII)*, u: *Goti*, 110-135.
- Bertrand 2004 Isabelle Bertrand, *Militaria venant du sanctuaire du Gué-de-Sciaux (Antigny, F)*, *Instrumentum* 19, 25-27.
- Barkóczy 1988 László Barkóczy, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Budapest.
- Bierbrauer 1994 Volker Bierbrauer, *Archeologia e storia dei Goti dal I al IV secolo*, u: *Goti*, 22-107.
- Bospačieva 2005 Mina Bospačieva, *Spätantike (frühchristliche) Denkmäler in Philippopolis (Plovdiv, Bulgarien)*, *MiChA* 11, 24-55.
- Böhme 1986 Horst Wolfgang Böhme, *Bemerkungen zum spätrömischen Militärstil*, u: Helmut Roth (Hrsg.), *Zum Problem der Deutung Frühmittelalterlicher Bildinhalte. Akten des 1. Intern. Kolloq. in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983*, Marburg, 25-49.
- Bullinger 1969 Herman Bullinger, *Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Tragweise und Datierung*, *DAG*, XII.
- Buora 2004 Maurizio Buora, *Nuovi studi sul Norico (prikaz)*, *JRA* 17, 689-696.
- Burger 1966 Alice Sz. Burger, *The Late Roman Cemetery at Ságvár*, *AArH* XVIII, 99-234.
- Burger 1979 Alice Sz. Burger, *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyzil*, Budapest.
- Cambi 2002 Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb.

---

⁹⁰ Schmidt 2000, 396-397, 420; Migotti, Perinić 2001, 164.

⁹¹ Za mišljenje o nepouzdanom datiranju na temelju istrošenosti novca usp. Schmidt 2000, 298-299.

- Chadwick Hawkes, Dunning 1962-1963 Sonia Chadwick Hawkes, Gerald Clough Dunning, Krieger und Siedler in Britannien während des 4. und 5. Jahrhunderts, BRGK 43.-44. (1964), 155-231.
- Clarke 1997 Simon Clarke, Abandonment, Rubish Disposal and "Special" Deposits at Newstead, *Proceedings of the Sixth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Sheffield 1996 (TRAC 96)*, 73-81.
- Čerina 1999 Dubravka Čerina, Unutrašnja dekoracija, u: F. Oreb i ostali, *Ad basilicas pictas*, Split, 35-40.
- Dorigo 1966 Wladimiro Dorigo, *Pittura tardoromana*, Milano.
- Dukat, Göricke Lukić, Šeparović 2004 Zdenka Dukat, Hermine Göricke Lukić, Tomislav Šeparović, *Rimski medaljoni u hrvatskim muzejima*, Katalog izložbe 13, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Farka 1976 Christa Farka, Ein spätrömisches Gräberfeld aus Brunn am Gebirge, FÖ 15, 41-80.
- Feugère, Guštin 1999 Michel Feugère, Mitja Guštin (eds.), *Iron, Blacksmiths and Tools. Ancient European Crafts, Monographies Instrumentum 12*, Montagnac.
- Flück 2004 Hannes Flück, Das Gräberfeld Windisch-Dammstrasse – Ein Ausschnitt eines spätrömischen Gräberfeldes in Unterwindisch, GPV (2005).
- Franken *Die Franken – Wegbereiter Europas, 5. bis 8. Jahrhunderts n. Chr.*, Katalog – Handbuch, Vol. II, Mannheim, Berlin, Mainz 1996.
- Frazer 2002 James G. Frazer, *Zlatna grana. Podrijetlo religijskih obreda i običaja* (preveo Dinko Telećan), Zagreb.
- Fülep 1984 Ferenc Fülep, *Sopiana. The History of Pécs during the Roman Era and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*, Budapest.
- Glaser 2004 Franz Glaser, Christentum zum Ostgotenzeit in Noricum (493-536), MiChA 10, 80-101.
- Guštin, Bekić 2002 Mitja Guštin, Luka Bekić, Autocesta Ljubljana – Zagreb, iskustvo na dionici kod Brežica, ObavHAD XXIV/3, 60-66.
- Goti *I Goti*, Katalog izložbe, Milano 1994.
- Haevernick 1968 Thea Elisabeth Haevernick, Perlen und Glasbruchstücke als Amulette, JRGZM 15 (1970), 120-133.

- Hoepken 2004 Constanze Hoepken, Handcrafts in the Naval Base of Cologne, *Instrumentum* 20, 31-32.
- Hudák, Nagy 2005 Krisztina Hudák, Levente Nagy, *A Fine and Private Place. Discovering the Early Christian Cemetery of Sopianae/Pécs, Pécs.*
- Iskra-Janošić 1992 Ivana Iskra-Janošić, Građevinski materijali i njihova upotreba u Cibalama, OA 16, 207-218.
- Jevremov 1990 Blagoj Jevremov, Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovione, AV 41 (*Šašlov zbornik*), 389-401.
- Kloiber 1962 Ämilian Kloiber, *Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Espelmayrfeld*, Linz.
- Kosack 2003 Wolfgang Kosack, Zwei altkoptische Talismane aus dem römischen Gräberfeld von Windisch-Oberburg, GPV 2003, 11-15.
- Koščević 1991 Remza Koščević, *Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna proizvodnja iz razdoblja Rimskog carstva*, Zagreb.
- Lányi 1972 Vera Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien, AArH XXIV, 53-212.
- Lányi 1981 Vera Lányi, Die graue spätrömische Keramik von Tokod, u: *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod* (Hrsg. András Mócsy), Budapest, 73-120.
- Lazar 2003 Irena Lazar, *Rimsko steklo Slovenije, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 7, Ljubljana.
- Lazar 2004 Irena Lazar, *Drobcí antičnega stekla (Fragments of ancient glass)*, Koper.
- Lazar 2004 a Irena Lazar, *Odsevi davnine, u: Rimljani - steklo, glina, kamen* (Katalog izložbe; uredila: Irena Lazar), Celje, 11-81.
- Lorren 1996 Claude Lorren, Eige Beobachtungen über das frühmittelalterliche Dorfin Nordgallien, u: *Franken*, 745-753.
- Malte Johansen 1994 Ida Malte Johansen, Rings, fibulae and buckles with imperial portraits and inscriptions, JRA 7, 223-242.
- Marschall 1907 F. H. Marshall, *Catalogue of the Finger Rings Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities – British Museum*, London.
- Martin-Kilcher 1993 Stefanie Martin-Kilcher, Römische Grabfunde als Quelle zur Trachtgeschichte im zirkumalpinen Raum, u: M. Struck (Hrsg.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Reli-*

- gion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte, Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Band 3, Mainz, 181-203.*
- Mielsch 1978 Harald Mielsch, Zur stadtrömischen Malerei des 4. Jahrhunderts n. Chr., RM 85, 151-207.
- Migotti 2001 Branka Migotti, Sarkofag Romanije Nevije iz Siska, GGMS II, 37-88.
- Migotti 2004 Branka Migotti, Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2001., ARR 14, 141-246.
- Migotti i ostali 1998 Branka Migotti, Mario Šlaus, Zdenka Dukat, Ljubica Perinić, *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski sloj arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Zagreb.
- Migotti, Perinić 2001 Branka Migotti, Ljubica Perinić, Nekropola na Štrbincima u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije, ARR 13, 103-204.
- Mikl Curk 2005 Iva Mikl Curk, Religious and Magical Beliefs, Funeral Gifts and Writing – a few Details from the Roman Period in the Northern Adriatic Hinterland, HA 13, 311-321.
- Mušič 1999 Brane Mušič, Results of geophysical prospecting on Pre-historic and Late Roman sites associated with iron metallurgy; case studies: Cvinger near Meniška vas and Ajdovščina above Rodik (Slovenia), u: Feugère, Guštin 1999, 109-120.
- Nagy 2005 Margit Nagy, Zwei spätrömerzeitliche Waffengräber am Westrande der Canabae von Aquincum, AArH 56, 403-486.
- Orengo, Frénée, Fluzin 1999 Lionel Orengo, E. Frénée, P. Fluzin, Un atelier de forge de l'âge du Fer au "Bois du Jarrier 3", commune de La Celle-sur-Loire, u: Feugère, Guštin 1999, 45-66.
- Ottományi 1997-1998 Katalin Ottományi, Late Roman pottery in the Dunabogdány camp, Antaeus 24, 333-373.
- Pelekanidis 1969 Stylianos Pelekanidis, Die Malerei der konstantinischen Zeit, u: *Akten des VII Intern. Kongr. Christ. Arch.*, Città del Vaticano – Berlin, 215-235.
- Petru, Petru 1978 Sonja Petru, Peter Petru, *Neviodunum (Drnovo) pri Krškem*, KM 15.

- Polfer 1999 Michel Polfer, Eisenproduction und Eisenverarbeitung in Nordgallien und dem Rheinland während der römischen Kaiserzeit, u: Feugère, Guštin 1999, 67-87.
- Popović 2001 Ivana Popović, *Kasnoantički i ranovizantijski nakit od zlata u Narodnom muzeju u Beogradu, Antika VIII*, Beograd.
- Radman-Livaja 2005 Ivan Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia – nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu, Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae I*, Zagreb.
- Roth 1996 Helmut Roth, Kunst der Merowingerzeit, u: *Franken*, 629-639.
- Ružić 1994 Mira Ružić, *Rimsko staklo u Srbiji*, Beograd.
- Sagadin 1979 Milan Sagadin, Antične pasne spone in garniture v Sloveniji, AV XXX, 294-338.
- Sági 1981 Károly Sági, *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*, Budapest.
- Salamon, Barkóczi 1970 Ágnes Salamon, László Barkóczi, Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts, AR XI, 1971, 35-76
- Schmidt 2000 Wolfgang Schmidt, Spätantike Gräberfelder in der Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria, SJ 50, 213-441.
- Siegmund 1996 Frank Siegmund, Kleidung und Bewaffnung der Männer im östlichen Frankreich, u: *Franken*, 691-706.
- Simpson 1976 C. J. Simpson, Belt-Buckles and Strap-Ends of the Later Roman Empire: A Preliminary Survey of Several New Groups, *Britannia VII*, 192-223.
- Sokač-Štimac 2004 Dubravka Sokač-Štimac, Istraživanje rimskog groblja u Tekiću, ObavHAD XXXVI/3, 89-93.
- Sommer 1984 Markus Sommer, *Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich*, Bonner Hefte zur Vorgeschichte 22, Bonn.
- Srejović 1993 Dragoslav Srejović (urednik), *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Belgrade.
- Swift 2000 Ellen Swift, *Regionality in Dress Accessories in the late Roman West*, *Monographies Instrumentum 11*, Montagnac.

- Šaranović-Svetek 1986 Vesna Šaranović-Svetek, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad.
- Šterbenc Erker 2002 Darja Šterbenc Erker, *Quid lacrimis...*, Ljubljana.
- Vágó, Bóna 1976 Eszter Vágó, István Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. Die spätrömische Südstadtfriedhof*, Budapest.
- Vikić-Belančić 1970 Branka Vikić-Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, *AI XI*, 29-44.
- Vikić-Belančić, Gorenc 1961 Branka Vikić-Belančić, Marcel Gorenc, Istraživanja antičkog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956. do 1959. godine, *VAMZ II*, 181-223.
- Vinski 1967 Zdenko Vinski, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema ostavštini predslavenskog supstrata, *VAHD LXIX*, 1974., 5-86.
- Vujović 1997 Miroslav B. Vujović, Prilog proučavanju antičkog zidnog slikarstva i štuko dekoracije na tlu Singidunuma, *Singidunum 1*, 169-179.

Summary

The Late Roman Cemetery at the Site of Štrbinci near Đakovo – Excavations in 2002 and 2003

In 2002 and 2003 a systematic excavation of the late Roman cemetery at the site of Štrbinci near Đakovo in north-east Croatia (the Roman province of Pannonia Secunda) were conducted in continuation of the two previous excavation seasons (1999, 2001). The present report comprises the results of the two-season work (2002, 2003) and addresses the following subject-matters: Introduction (I), Situation and archaeological background (II), The catalogue of the graves and grave finds (III), The catalogue of the scattered finds (IV) and Discussion, i. e., an evaluation of the finds (V).

I., II., III., IV., V.1. (Generalities of the graves and finds). An area measuring 275 m² was excavated, which yielded 11 supine inhumations, whose state of preservation varies from very good to extremely bad (G 51, 53-58, 60, 62-64) and 4 completely destroyed grave vaults (GA 61, 65, 66 and probably GA 59). Although the graves appear at various relative depths (0,33 – 1,35 m) and feature pronounced differences in form, there has been no overlying or any other indication in the archaeological material to suggest chronological phasing. On the other hand, the southern stretch of the excavation trench was composed of sparsely distributed Roman graves cut into a layer of a Neolithic pit of cascade-like formation, yielding typical material: animal bones, pottery shards, stone, pottery and bone tools and implements. Since this situation re-

sulted in a considerable disturbance of both the prehistoric and Roman layers, it is at places impossible to establish the nature/cultural affiliation of the finds, particularly animal bones and building materials (baked clay in crumbled state could be stemming from either Roman tiles or prehistoric/Roman floors). Besides the earth graves and grave vaults, remains of a vaulted Roman kiln were discovered with only the stump of the vault preserved, while the sides were made of burnt clay. A round fore-space/pit was connected to the main structure, itself round, by means of a narrow passage, producing thus the overall ground plan in the shape of number 8. The precise function of the kiln remains unknown due to the high degree of damage and lack of small finds.

The grave vaults were thoroughly destroyed, yet leaving in 3 cases (GA 61, 65 and 66) the ground plan and a mighty layer of collapse composed of very fragmented tiles and rare limestone, and of a great quantity of crumbled mortar of various (white, yellowish-grey and dark red) colours, while human bones were extremely scarce. Of the presumed GA 59 only scattered tiles and mortar remained with no fixed structure, accompanied by a sole human bone. In GA 66 fragments of frescoes of various colours (black, red, blue, green and beige, all off them of various nuances) were found. The motifs in general remained obscure, although some of them transpire as (probably) framed panels with sections of imitation marble slabs, and possibly, floral forms. The grave pits of earth graves were as a rule indeterminate or only partly discernible, as in G 51. The orientation in both grave vaults and earth graves was in the majority of cases WE (head to the west) with various northern deviations, while the remnants of skeletons in G 55 and GA 59 were disturbed beyond the establishment of their initial position. The skeletal evidence testifies to 15 skeletons distributed evenly in 15 graves, although GA 65 and 66 were roomy enough to hold more than one deceased. The sexing of the skeletons yielded the following results: 8 males aged 35-55, 2 females aged 30-40, two children aged 3,5 – 6,5, one child aged 6-10 and two adults of un-established sex. The position of hands varies considerably: from stretched along the body to crossed on the pelvis/abdomen to lifted up to the shoulder. The case of G 56 is quite singular in this respect, the position of hands revealing that the deceased was holding on an oblong object (a scroll?).

In 8 of the total of 15 graves/grave vaults grave goods (covering grave offerings in the narrow sense of the word, as well as ornaments and dress accessories) were found, although in some cases it is not clear whether an artefact is a grave good or is residual from the prehistoric layer. Among the 17 finds which most probably represent grave goods the following categories of material are witnessed: 2 bronze belt buckles with buckle plates (G 63.1./tin-plated; GA 65.2.), 1 silver strap-end (G 63.2.), 1 iron and lead finger-ring (G 62.1.), 1 iron (G 62.2.) and one bronze bracelet (GA 66.2.), 4 conical glass beakers (G 51.1., G 58.1., G 62.4., G 64.2.), remains of a glass vessel of unknown form and use (G. 65.1.), 3 glazed pottery jugs (G.60.1., G 62.3., G 64.1.), one bronze coin of the Valentinian House (GA 66.4.) and two pieces of lead objects or parts of such (G 58.2, GA 66.3.), of unknown use.

Chapter **V.2.-3.** deals with typological-chronological, religious-ritual, economic and status aspects to the various categories of finds. Since the grave inventory of Pannonian late antique graves is fairly uniform, the accent has been placed on the finds whose use or other material or cult implications are not readily recognizable or are contested. **V.2.1.** (Belt sets) Relative to belt set G 63.1.2. and buckle GA 65.2. the issue of the military/civil use of the belt is discussed. It seems that not only such finds should not automatically be ascribed to the military, but the possibility should be raised that the belt with metal accessories was worn not only by official persons, but also (so to say illegally) by private citizens in imitation of the former. Since the strap-end in G 63 is silver, while the buckle plate is tin-plated bronze, and the owner might have been a soldier, the issue of the presumed prescribed materials for belt accessories relative to the category of status within the military is also discussed. The issue remains inconclusive, since the archaeological evidence is not precise enough as to clear satisfactorily such subtle social variations as presumably reflected in artefacts. Finally, the potential use of very small buckles as in GA 65 is addressed (e.g. in weapon-belts, bags, various pendants, shoes, spurs, etc.), as well as the issue of the ethnic-cultural (Roman or barbarian) affiliation of the so-called animal-style applied to GA 65.2. **V.2.2.** (Iron and lead objects) The presumed economic or ritual and cult use of the objects made of iron and lead, or their combination, is considered relative to iron/lead ring G 62.1., iron bracelet G 62.2. and to two unidentified lead pieces G 58.2. and GA 66.3. The customary procedure of connecting iron objects with either poverty or ethnic (Germanic) affinity is over-simplistic; ritual-prophylactic considerations should also be taken into account here, which is even more true of lead pieces. **V.2.3.** (Glass and pottery vessels) Until the season of 2003 only glass vessels appeared as grave goods, apart from one glazed pottery jug of the 1993 rescue excavation. The distribution of glass and pottery material therefore appeared hypothetically to be the reflection of a social micro-topography of the cemetery. Finds of glass and pottery vessels in the same cemetery area and even within a same grave contest such assumption, making it clear at the same time that it will be possible to fully address the issue of the distribution of this material only when the whole cemetery is researched. Glass vessels, mostly conical beakers, are also considered from the point of typology and production/workshop. In view of identical shapes and the same texture of glass, which in some instances is extremely thin, all of the glass beakers should be ascribed to the same workshop, presumably situated either on the spot or in its vicinity, possibly in Mursa or Cibalae. **V.2.4.** (Dating) Typologically, the majority of finds can be dated to the 2nd half of the 4th century, with the conjectured continuation in the 5th century. The same has been presumed for the so-far excavated portion of the cemetery, with, however, the lack of coins to corroborate more accurately such dating. The latest coin issues so far have namely been those of the House of Constantine. The coin of the house of Valentinian found in 2002 in GA 66 pushes more reliably the dating towards the 5th century. It has been namely widely

presumed that the money circulation in late Roman Pannonia is characterized by the fact that, due to a lower rate of minting, coins of the Houses of Valentinian and Theodosius still remained in use in the 5th century.

Translation: *Branka Migotti*

POPIS ILUSTRACIJA - LIST OF ILLUSTRATIONS

Napomena / Note

Brojevi predmeta na tablama odgovaraju brojevima grobnih priloga u *Katalogu*. / Numbers of illustrations on the plates match those of the grave finds in the *Catalogue*.

SLIKE / FIGURES

- 1a,b. Legende stratigrafskih jedinica / *Legends to the stratigraphic units.*
2. Plan dijela groblja istraženog u 2002.-2003. / *Plan of the cemetery section excavated in 2002-2003.*
- 3a,b. Blok XX: a – istočni profil, b – sjeverni profil / *Square XX: a – east profile, b – north profile.*
4. Blok XXI, istočni profil / *Square XXI, east profile.*
- 5a,b,c. Blok XXII: a – tlocrt, b – istočni profil, c – južni profil / *Square XXII: a – plan, b – east profile, c – south profile.*
- 6a,b. Blok XXVIII: a – istočni profil, b – južni profil / *Square XXVIII: a – east profile, b – south profile.*
7. Tlocrt B XXII I dijela B XXVIII s GA 66 / *Plan of Square XXII and part of XXVIII with grave vault 66.*
8. B XXIII, južni profil / *Square XXIII, south profile.*
9. B XXIII/XXIV, tlocrt / *Squares XXIII and XXIV, plan.*
- 10a,b. B XXIV: a – tlocrt, b – južni profil / *Square XXIV: a – plan, b – south profile.*
- 11a,b,c. B XXIV, peć i prapovijesna jama: a – tlocrt, b – presjek, c – fotografija / *Square XXIV, kiln and prehistorical pit: a – plan, b – section, c – photo.*
12. B XXIV/XXV, tlocrt / *Squares XXIV/XXV, plan.*
- 13a,b,c. B XXV: a – tlocrt, b – južni profil, c – zapadni profil / *Square XXV: a – plan, b – south profile, c – west profile.*
14. B XXVI, sjeverni profil / *Square XXVI, north profile.*
- 15a,b. B XXVI: a – tlocrt pojava na površini, b – tlocrt GA 65 / *Square XXVI: a – plan of surface features, b – plan of grave vault 65.*
16. B XXVII i dio B XXVIII, tlocrt / *Plan of Square XXVII and part of Square XXVIII.*
- 17a,b. B XXIX: a – istočni profil, b – sjeverni profil / *Square XXIX: a – east profile, b – north profile.*

18a,b,c. B XXX: a – tlocrt, b – istočni profil, c – južni profil / *Square XXX: a – plan, b – east profile, c – south profile.*

TABLE / PLATES

T. I.

Sl. 1. G 51; Sl. 2. G 51; Sl. 3. G 51.1.

T. II.

Sl. 1. G 53; Sl. 2. G 53; Sl. 3. G 54; Sl. 4. G 54

T. III.

Sl. 1. G 55; Sl. 2. G 55; Sl. 3. G 56; Sl. 4. G 56

T. IV.

Sl. 1. G 57; Sl. 2. G 57; Sl. 3. G 59

T. V.

Sl. 1. G 58; Sl. 2. G 58; Sl. 3. G 58.1.; Sl. 4. G 58.2.

T. VI.

Sl. 1. G 60; Sl. 2. G 60; Sl. 3. G 60.1.

T. VII.

Sl. 1. G 61; Sl. 2. G 61; Sl. 3. G 62; Sl. 4. G 62

T. VIII.

Sl. 1. G 62.1.; Sl. 2. G 62.2.; Sl. 3. G 62.3.; Sl. 4. G 62.4.

T. IX.

Sl. 1. G 63; Sl. 2. G 63; Sl. 3. G 63.1.; Sl. 4. G 63.2.

T. X.

Sl. 1. G 64; Sl. 2. G 64; Sl. 3. G 64.1.; Sl. 4. G 64.1.

T. XI.

Sl. 1. GA 65.2.; Sl. 2. GA 66.2.; Sl. 3. GA 66.3.; Sl. 4. GA 66.4a (avers/obverse), 4b (revers/reverse); Sl. 5. GA 66.5.

T. XII.

Sl. 1. GA 66; Sl. 2. GA 66 – freske/frescoes

T. XIII.

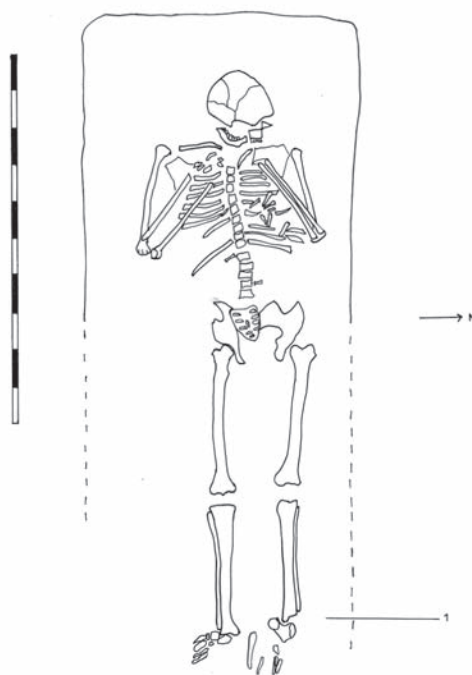
Sl. 1. IG 1; Sl. 2. IG 2; Sl. 3a, b - IG 3; Sl. 4. IG 4; Sl. 5. IG 7; Sl. 6. IG 23; Sl. 7. IG 24; Sl. 8. IG 25.

T. XIV

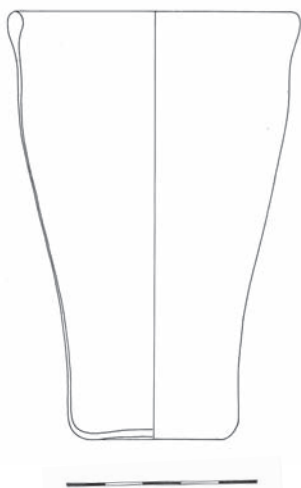
Sl. 1. G 51.1.; Sl. 2. G 60.1.; Sl. 3. G 62.3.; Sl. 4. G 64.1.1.

Sl. 1. G 51

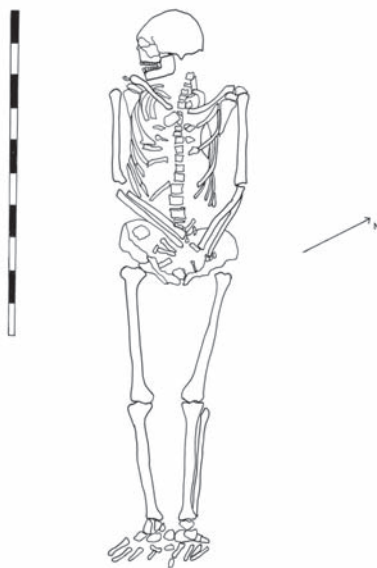
Sl. 2. G 51

Sl. 3. G 51.1.

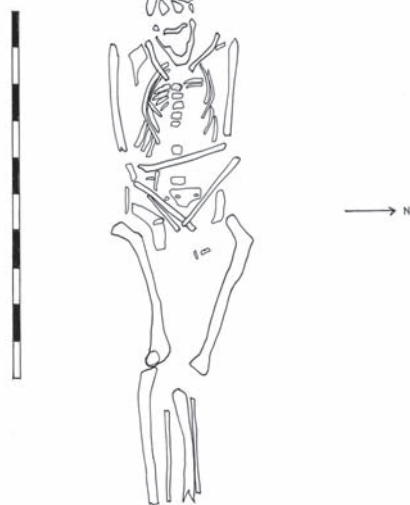
Sl. 1. G 53

Sl. 2. G 53

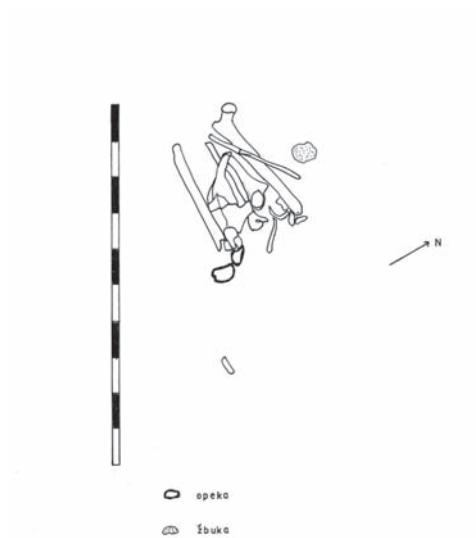
Sl. 3. G 54

Sl. 4. G 54

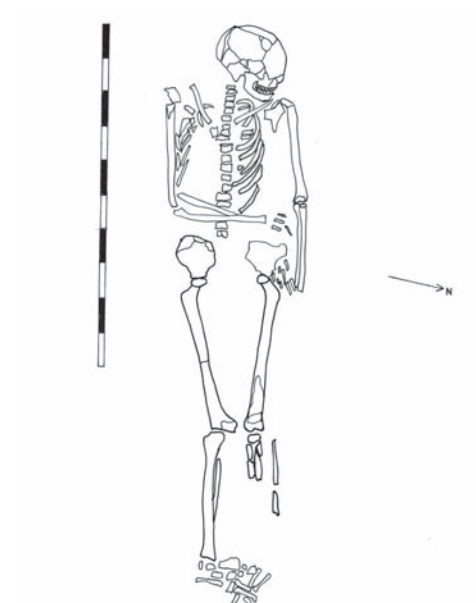
Sl. 1. G 55

Sl. 2. G 55

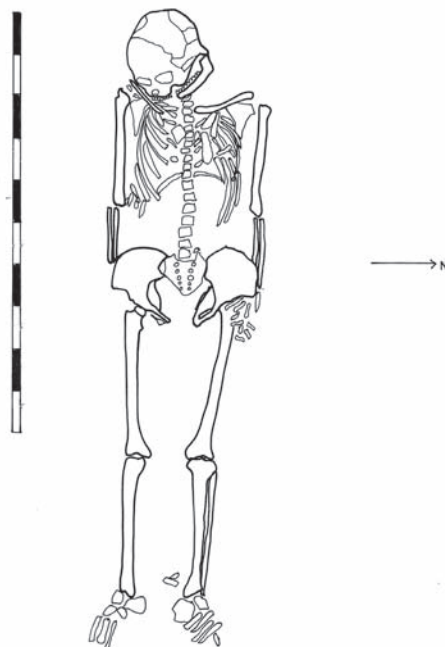
Sl. 3. G 56

Sl. 4. G 56

Sl. 1. G 57

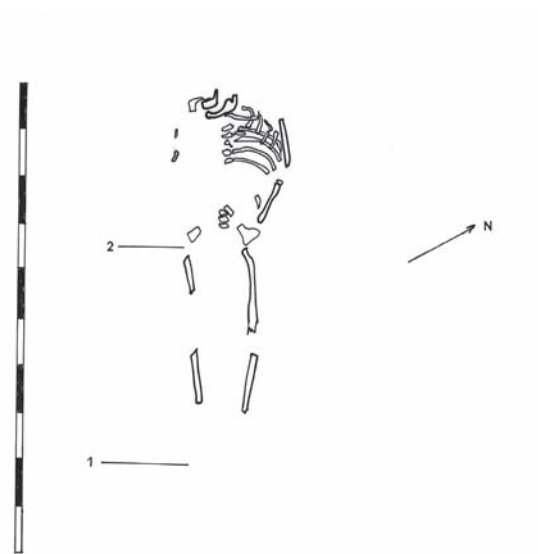
Sl. 2. G 57

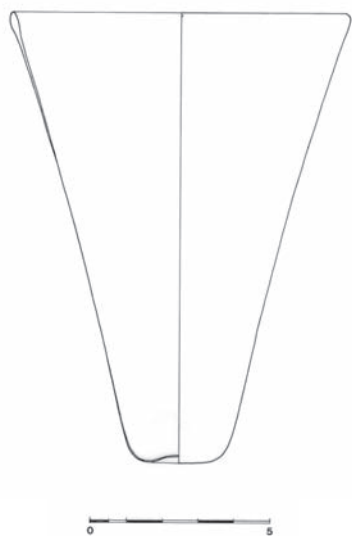
Sl. 3. G 59

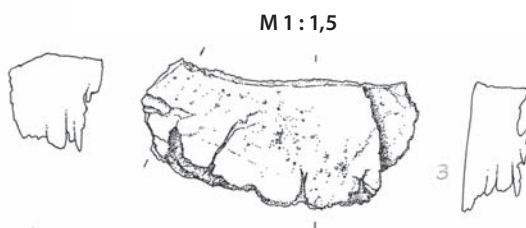
Sl. 1. G 58

Sl. 2. G 58

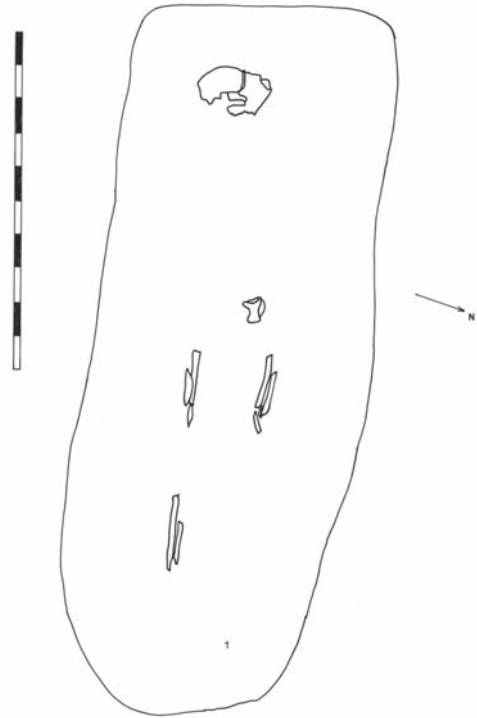
Sl. 3. G 58.1.

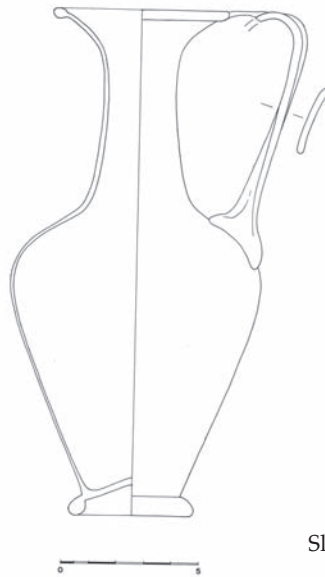
Sl. 4. G 58.2.

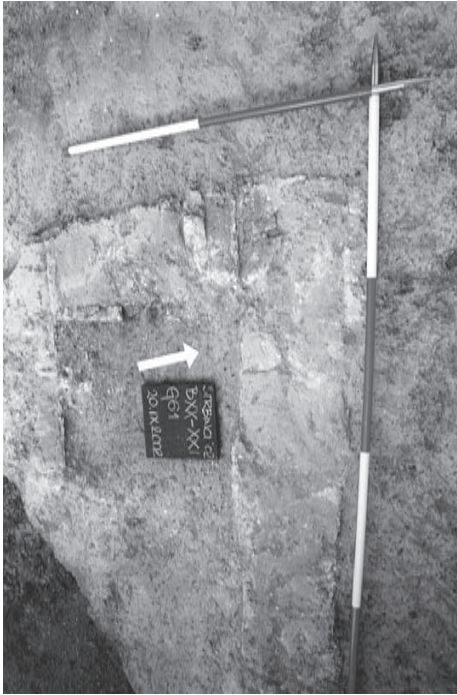
Sl. 1. G 60

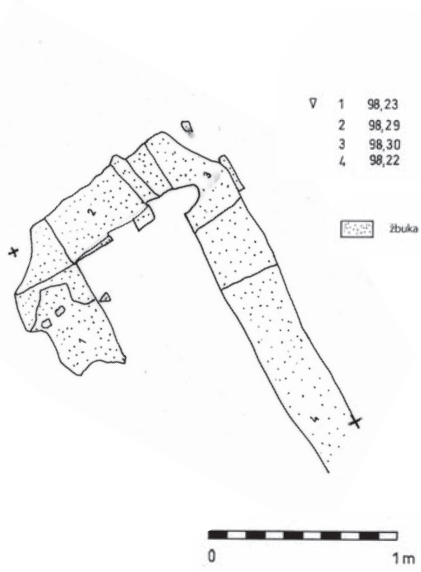
Sl. 2. G 60

Sl. 3. G 60.1.

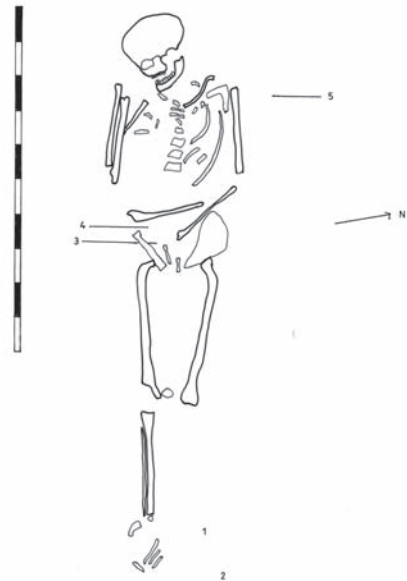
Sl. 1. G 61

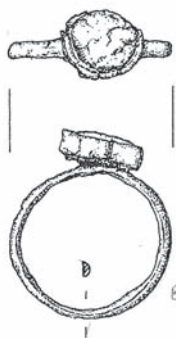
Sl. 2. G 61

Sl. 3. G 62

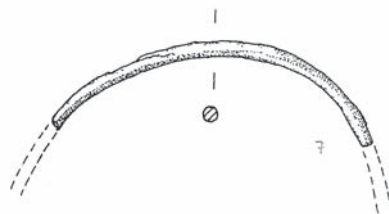

Sl. 4. G 62

Sl. 1. G 62.1.

M 1:1

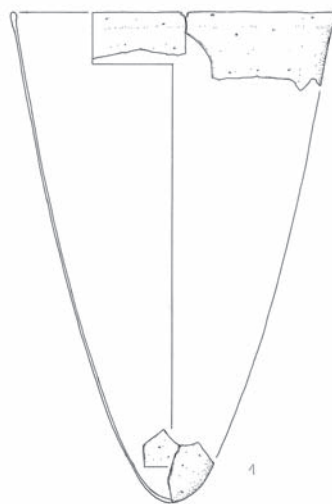

Sl. 2. G 62.2.

M 1:1

Sl. 3. G 62.3.

M 1:2

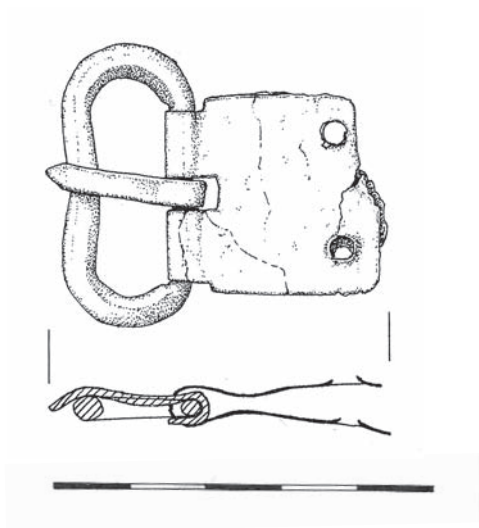
Sl. 4. G 62.4.

Sl. 1. G 63

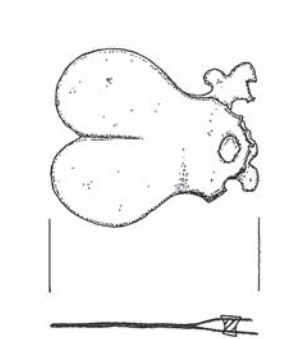

Sl. 2. G 63

Sl. 3. G 63.1.

M 1:1

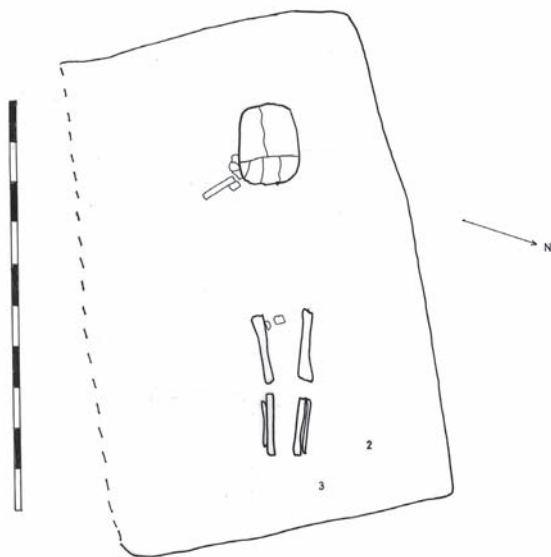

Sl. 4. G 63.2.

M 1:1

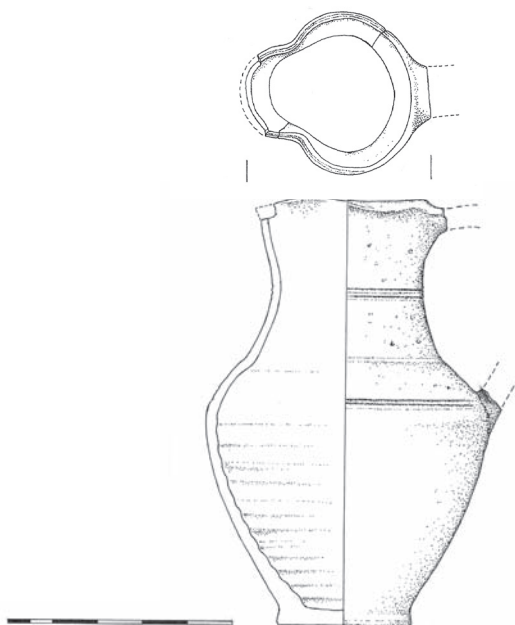
Sl. 1. G 64

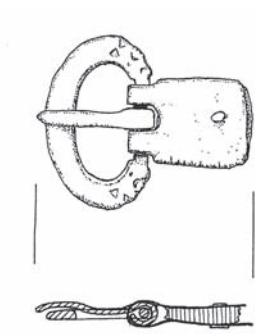
Sl. 2. G 64

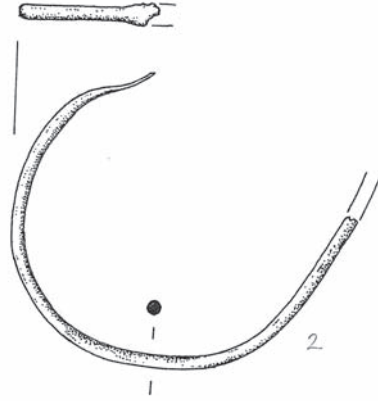
Sl. 3. G 64.1.

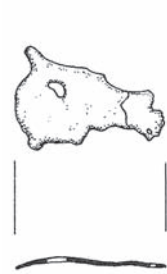
Sl. 4. G 64.1.

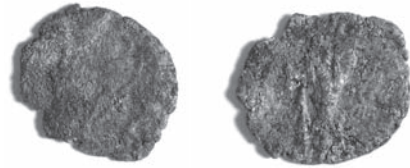
Sl. 1. GA 65.2. M 1:1

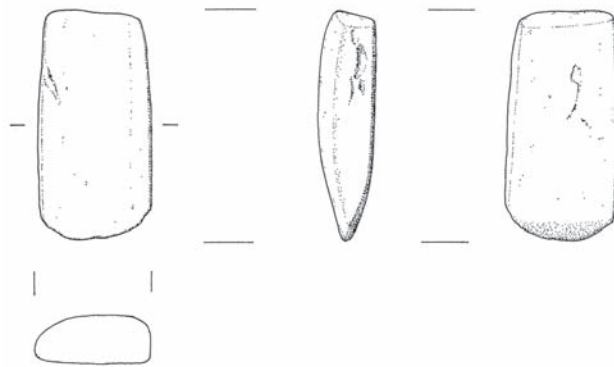
Sl. 2. GA 66.2. M 1:1

Sl. 3. GA 66.3. M 1:1

Sl. 4. GA 66.4a, 4b

Sl. 5. GA 66.5.

Sl. 1. GA 66

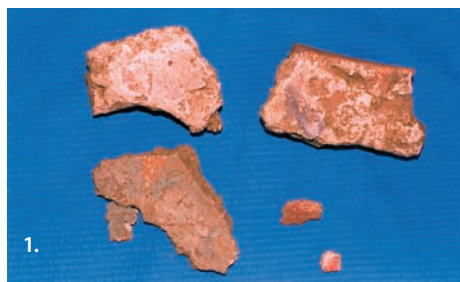

2.3.

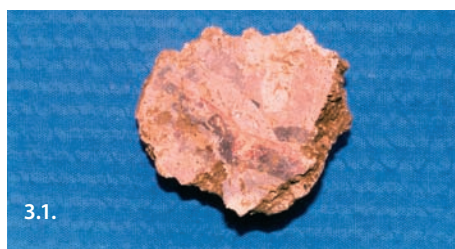

2.4.

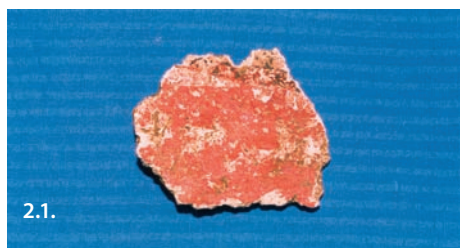
2. GA 66 – freske/frescoes

1.

3.1.

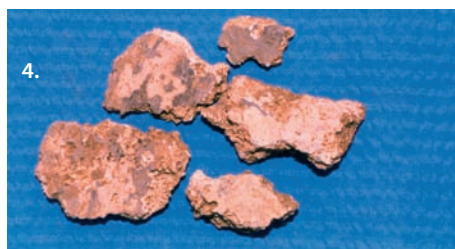
2.1.

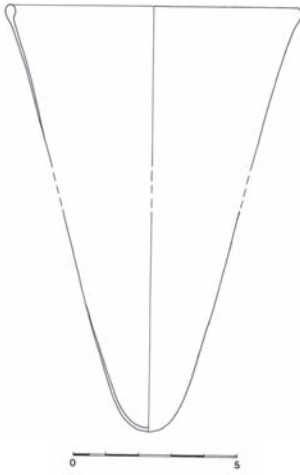
3.2.

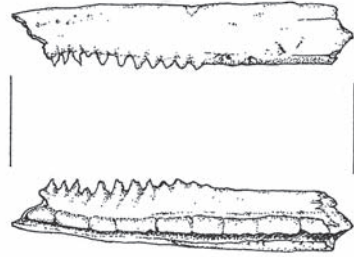
2.2.

4.

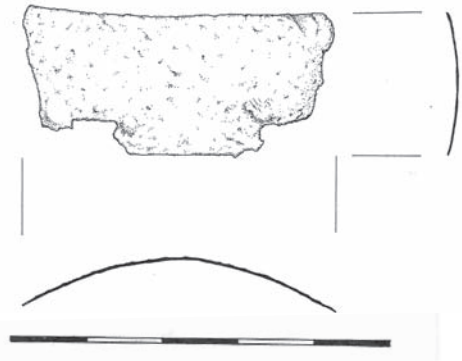

Sl. 1. IG 1

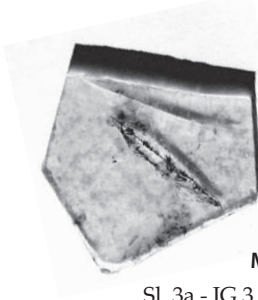

Sl. 2. IG 2

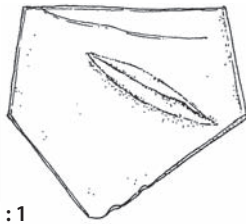
M 1:1

Sl. 4. IG 4

Sl. 3a - IG 3

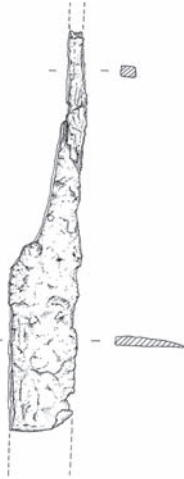
Sl. 3b - IG 3

M 1:1

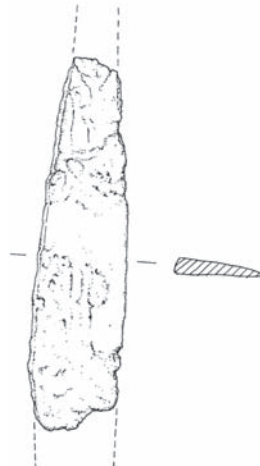
M 1:2

Sl. 5. IG 7

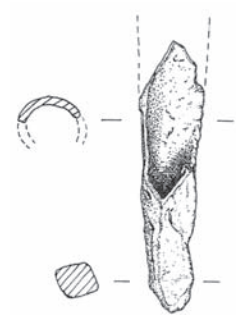
M 1:2

Sl. 6. IG 23

M 1:1,5

Sl. 7. IG 24

M 1:1,5

Sl. 8. IG 25

Sl. 1. G 51.1.

Sl. 2. G 60.1.

Sl. 3. G 62.3.

Sl. 4. G 64.1.

MARIO ŠLAUS – MARIO NOVAK – ŽELJKA BEDIĆ – VLASTA VYROUBAL

ANTROPOLOŠKA ANALIZA KASNOSREDNJOVJEKOVNOG GROBLJA KRAJ CRKVE SV. FRANJE NA OPATOVINI U ZAGREBU

Dr. Mario Šlaus
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb

UDK 902.2"653"(497.521.2)
572.08:902/904
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

Mr. Mario Novak
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ulica Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb

Željka Bedić, dipl. arheol.
Zavojna 5
HR – 42000 Varaždin

Vlasta Vyroubal
Palmotićeva 18
HR – 10000 Zagreb

Svrha je rada sintetizirati antropološke podatke s kasnosrednjovjekovnog nalazišta Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) te usporediti demografsku sliku i učestalosti različitih oboljenja kod uzorka iz Zagreba s demografskom slikom i učestalostima bolesti kod uzorka koji zajednički čine tri kasnosrednjovjekovna nalazišta: Đakovo, Nova Rača i Kamengrad. Prikupljeni osteološki podaci sugeriraju da je groblje pokraj crkve Sv. Franje na Opatovini u Zagrebu bilo prestižno groblje gdje su se pokapale osobe visoke socijalne kategorije. To su prvi i zasad jedini podaci koje imamo o demografskim i patološkim karakteristikama prastanovnika Zagreba. Nadamo se da će poslužiti kao impuls za buduća sustavna antropološka istraživanja ovoga dijela Hrvatske.

Ključne riječi: Zagreb, kasni srednji vijek, kontinentalna Hrvatska, paleodemografska i paleopatološka analiza, dentalne bolesti, subadultni stres, traume (*Key words:* Zagreb, Late Medieval period, continental Croatia, paleodemographic and paleopathological analyses, dental disease, subadult stress, trauma)

UVOD

Posljednjih je godina objavljeno više radova u kojima su prikazani rezultati antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala iz kasnog srednjeg vijeka u Hrvatskoj (Šarić-Buzančić 1999; Šlaus 1996; Šlaus 2000; Šlaus 2002; Šlaus, Filipec 1998; Šlaus i sur. 2003; Jakovljević, Šlaus 2003). Gotovo svi spomenuti radovi bavili su se analizom pojedinačnih nalazišta zanemarujući pri tome sintetsku analizu koja bi obuhvaćala šire zemljopisno područje s reprezentativnim osteološkim uzorkom. Arheološka istraživanja provedena tijekom 2002. u središtu Zagreba otkrila su velik broj dobro uščuvanih kostura. Taj nam je nalaz pružio jedinstvenu priliku da usporedimo demografsku sliku i učestalosti različitih patoloških promjena u populaciji koja je tijekom kasnog srednjeg vijeka živjela u Zagrebu s demografskom slikom i učestalostima patoloških promjena na drugim kasnosrednjovjekovnim nalazištima iz kontinentalne Hrvatske. Takva bi analiza imala dva iznimno korisna rezultata: 1) dala bi nam uvid u kvalitetu i uvjete života ljudi koji su živjeli u Zagrebu tijekom kasnog srednjeg vijeka; 2) pokazala bi postoje li između uzorka iz Zagreba i uzorka iz drugih kasnosrednjovjekovnih nalazišta iz kontinentalne Hrvatske znatne razlike u doživljenim starostima i osteološkim pokazateljima bolesti ili nasilja.

MATERIJALI I METODE

Sva četiri analizirana nalazišta: Zagreb – Sv. Franjo, Kamengrad – Sv. Emerik, Nova Rača i Đakovo – faza II, nalaze se u kontinentalnoj Hrvatskoj i kronološki pripadaju razdoblju kasnog srednjeg vijeka.

Lokalitet Zagreb – Sv. Franjo nalazi se ispred crkve Sv. Franje na zagrebačkoj Opatovini. Groblje je godine 2002. istraživao Arheološki muzej u Zagrebu pod vodstvom dr. Željka Deme. Na temelju prikupljenih materijalnih nalaza groblje se okvirno datira između 13. i 16. st. (Demo, usmeno priopćenje). Za antropološku analizu prikupljeno je 169 kostura različitog stupnja uščuvanosti u rasponu od vrlo lošeg do odličnog.

Srednjovjekovno groblje u Đakovu istraživao je od 1995. do 1997. Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod vodstvom dr. Krešimira Filipeca. U okviru istraživanja otkriveno je 486 grobova koji su se, s obzirom na stratigrafske odnose i uščuvani materijal, mogli podijeliti u dvije faze. Za potrebe ovoga rada korišteni su kosturi iz grobova koji se datiraju u drugu fazu, odnosno od 14. do 16. st. (Filipec 1996; Filipec 1997). Za antropološko istraživanje prikupljena su 42 kostura čija je uščuvanost varirala od vrlo loše do srednje dobre.

Kamengrad je srednjovjekovna utvrda otprilike 7 km južno od Koprivnice. Srednjovjekovni grobovi otkriveni su 1983. tijekom sustavnih istraživanja koja je vodio dr. Željko Demo. Groblje se nalazilo uz župnu crkvu Sv. Emerika, a po prikupljenim nalazima datira se u drugu polovicu 14. i u 15. st. (Demo 1984). Za analizu je prikupljeno 66 kostura čija je uščuvanost varirala od srednje dobre do odlične.

Arheološko nalazište oko crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novoj Rači nalazi se kraj Bjelovara. Arheološka su se istraživanja vodila od 1986. do 1995. pod vodstvom mr. Gorana Jakovljevića iz Gradskog muzeja u Bjelovaru. Na temelju iskopanih arheoloških nalaza groblje se datira od kraja 14. do početka 18. st. (Jakovljević 1988; Medar 1987). Tijekom iskopavanja pronađeni su osteološki ostaci 104 osobe čija je ušćuvanost varirala od vrlo loše do odlične.

Zemljopisni položaj analiziranih nalazišta prikazani su na slici 1.

Sl. 1. Zemljopisni položaj analiziranih nalazišta / Fig. 1 The geographical locations of the analyzed sites.

Za svaki analizirani kostur napravljena je inventura ušćuvanih kostiju, zglobnih ploština i zubi, određen je spol, procijenjena doživljena starost te evidentirana prisutnost patoloških promjena.

Inventura kostiju napravljena je pomoću obrasca u kojem su popisane sve kosti i zglobne ploštine u ljudskome tijelu. Uz svaku kost, ovisno o stupnju ušćuvanosti, upisana je šifra: "1" označava da je kost prisutna i ušćuvana više od 50%; "2" označava da je kost prisutna ali manje od 50%; "0" označava da kost nije prisutna u analiziranom materijalu. Isti princip primijenjen je na popisivanje zglobnih ploština. Zubi su popisani prema obrascu u kojem su, osim prisutnosti ili antemortalnog odnosno postmortalnog gubitka zuba, zabilježene i patološke promjene na zubima i alveolama.

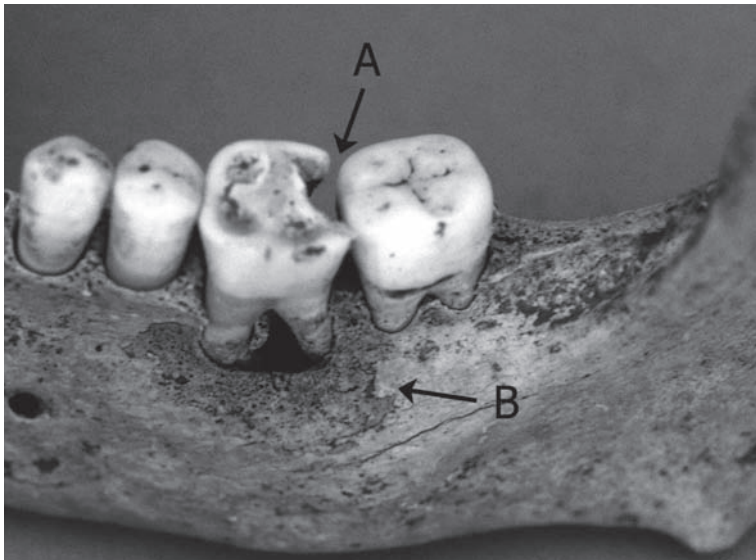
Spol je određen na temelju morfoloških razlika prisutnih u kosturima muškaraca i žena. Najvažnije razlike nalaze se u zdjelici (Phenice 1969; Krogman, Iscan 1986; Kelly 1978; Kimura 1982; Weaver 1980; Sutherland, Suchey 1991) i korištene su kad god je to bilo moguće. U slučajevima kada zdjelica nije bila ušćuvana, korište-

ne su druge kranijalne i postkranijalne morfološke razlike (Bass 1987). Posebno korisnima pokazale su se diskriminantne funkcije za određivanje spola odraslih osoba na temelju dimenzija butne (Šlaus 1997b) i goljenične kosti (Šlaus, Tomičić 2005). Spol djece nije određivan.

Doživljena starost određena je na temelju više čimbenika: stupnja obliteracije kranijalnih šavova (Meindl, Lovejoy 1985), promjena na pubičnoj simfizi (Brooks, Suchey 1990; Gilbert, McKern 1973; McKern, Stewart 1957; Todd 1920; Todd 1921), promjena na aurikularnoj ploštini crijevne kosti (Lovejoy i sur. 1985), promjena na sternalnim krajevima rebara (Iscan i sur. 1984; Iscan i sur. 1985) te pojavi degenerativnih promjena na zglobnim ploštinama dugih kostiju i kralješaka (Pfeiffer 1991). Starost dječjih kostura procijenjena je na temelju promjena koje nastaju tijekom formiranja i nicanja mliječ- nih i stalnih zubiju, stupnja osifikacije kostiju (spajanje epifiza s dijafizama) te dužini dijafiza dugih kostiju (McKern, Stewart 1957; Bass 1987; Fazekas, Kosa 1978; Moorees i sur. 1963; Scheuer, Black 2000). U svim analizama korišten je najveći mogući broj kriterija kako bi se anulirao efekt loše ušćuvanosti nekih kostura. Starost odraslih osoba dana je u rasponu od pet godina (npr. 20 do 24), dok je starost djece dana u rasponu od jedne godine.

Svi kosturi analizirani su na moguću prisutnost sljedećih patoloških promjena: karijesa, alveolarnih bolesti, hipoplazije zubne cakline, *cribrae orbitaliae*, osteoartritis na kralješcima i velikim zglobovima, Schmorlovih defekata na trupovima kralješaka te trauma. Te su patologije odabrane iz sljedeći razloga: 1) sve promjene mogu se relativno lako prepoznati makroskopskom analizom osteološkog materijala; 2) kumulativno, navedene patologije daju dobar uvid u kvalitetu i uvjete života analizirane populacije. U nastavku teksta dan je kratak opis spomenutih patologija i objašnjen način na koji su one evidentirane.

Zubni karijes zarazna je bolest koju karakterizira demineralizacija anorganskog dijela i uništenje (otuda i naziv od lat. *caries*, trulost ili gnjilost) organskog dijela zuba. Oboljenje je zarazno i prenosivo, a po svojoj je prirodi progresivno u tom smislu što održavanje istih uvjeta koji su doveli do pojave karijesa u konačnici dovodi do potpunog uništenja zuba (Pindborg 1970). Zubni se karijes na arheološkom materijalu lako prepoznaje po karakterističnim defektima koje stvara na kruni ili korijenu zuba (sl. 2). Defekti mogu biti različite veličine, od malih i plitkih do defekata koji potpuno unište krunu ili korijen zuba. Prisutnost karijesa dijagnosticirana je makroskopski, pod jakim svjetlom, uz pomoć dentalne probe. Karijes je dijagnosticiran samo ukoliko je ustanovljen jasan defekt zubne cakline. Kod svakog karijesa zabilježen je položaj defekta, koji je mogao biti: okluzalan (na griznoj ploštini zuba), bukalan (na strani zuba okrenutoj prema unutrašnjoj strani obraza), lingvalan (na strani zuba okrenutoj prema jeziku), interproksimalan (na strani zuba okrenutoj prema susjednom zubu) te na korijenu zuba.

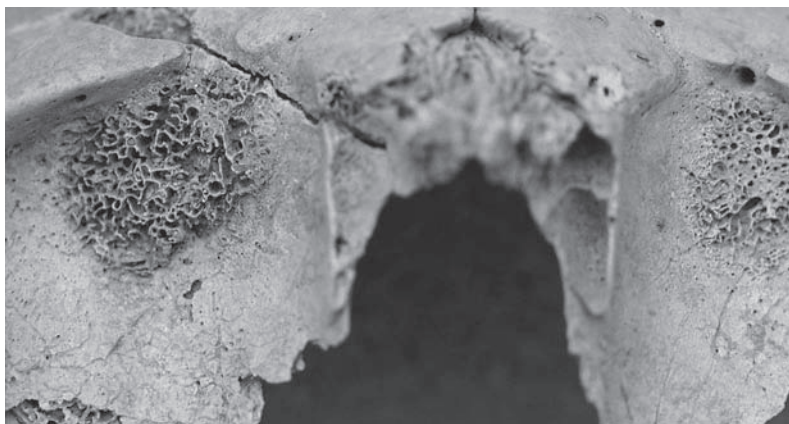
Sl. 2. A – veliki okluzalni karijes na kruni prvog lijevog mandibularnog kutnjaka; B – karijes je najvjerojatniji uzročnik apscesa na bukalnoj strani istog zuba koji je izložio po prilici tri četvrtine oba korijena. Apsces je okružen poroznom, hipervaskulariziranom kosti. Promjene su uočene kod 25 do 29 godina starog muškarca / Fig. 2. A – Large occlusal caries on the crown of the first mandibular molar; B – the caries is the likely reason for the abscess on the buccal side of the same tooth that exposed approximately $\frac{3}{4}$ of both roots. The abscess is surrounded by porous, hypervascularized bone. The changes were noted in a 25–29 years old male.

Alveolarne bolesti za potrebe su ovog rada definirane kao prisutnost periodontalnog ili periapikalnog apscesa ili zaživotni gubitak zuba.

Hipoplazija zubne cakline prepoznaje se kao makroskopski defekt na površini zubne cakline (Pindborg 1970; Sarnat, Schour 1941; Sarnat i Schour 1942). Riječ je o subadultnom poremećaju koji nastaje uslijed akutnih, vremenski ograničenih stresova i najčešće se povezuje s gladovanjem, nedostatkom A, C i D vitamina, prisutnošću anemije i psihičke i/ili fizičke traume (Goodman, Armelagos 1985; Goodman, Rose 1991; Goodman i sur. 1980; Kreshover 1960). Hipoplaziju karakterizira nedovoljna debljina zubne cakline, a najčešće se pojavljuje u dva oblika: kao niz tankih paralelnih linija s labijalne strane zuba (linearna hipoplazija), ili kao plitke jamice na zubnoj caklini. Hipoplazija zubne cakline pouzdan je pokazatelj nespecifičnog stresa tijekom djetinjstva (od rođenja do po prilici 13. godine života, tj. u razdoblju stvaranja zubne cakline). Prisutnost hipoplazije zubne cakline analizirana je na trajnim maksilarnim središnjim sjekutićima te na maksilarnim i mandibularnim očnjacima.

Cribra orbitalia prepoznaje se kao porozna, blago ispupčena kost na gornjim svodovima orbita (sl. 3). Nastaje uslijed hipertrofije diploë, što uzrokuje stanjivanje i poro-

zitet vanjskog korteksa kosti. Smatra se da je *cribra orbitalia* posljedica anemije uzrokovane nedostatkom željeza. Tu anemiju uzrokuju sljedeći čimbenici: neadekvatna prehrana, enedemični parazitizam, nehigijenski uvjeti života ili kronična gastrointestinalna oboljenja (Carlson i sur. 1974; Hengen 1971; Stuart–Macadam 1985, El–Najjar 1976; Mensforth i sur. 1978). Promjena se može uočiti kod odraslih osoba i kod djece, a može biti u aktivnom ili zaraslom stanju. Zarasla i aktivna *cribra orbitalia* razlikuju se prema površini kosti koja je zahvaćena, promjeru šupljina koje nastaju i debljini porodne kosti. Zarasla *cribra orbitalia* obično pokriva manju površinu od aktivne i ima sitne, remodelirane šupljine koje ne strše iznad razine korteksa kosti. Aktivna *cribra orbitalia* pokriva veću površinu kosti, a šupljine koje nastaju uslijed hipertrofije koštane srži većeg su promjera od šupljina koje se vide u zarasloj *cribrae orbitaliae* i vidljivo strše iznad korteksa kosti.

Sl. 3. Aktivna *cribra orbitalia* na superiornim ploštinama orbita djeteta starog 2,5 do 3,5 godine / Fig. 3. Active *cribra orbitalia* in a 2.5 to 3.5 years old subadult.

Istraživanja arheoloških populacija iz različitih dijelova svijeta pokazala su da se aktivni oblici *cribrae orbitaliae* gotovo isključivo pojavljuju kod djece (Mensforth i sur. 1978; Mittler, Van Gerven 1994; Walker 1986). Kod odraslih osoba *cribra orbitalia* uglavnom je zarasla i remodelirana. Takva demografska distribucija jasno pokazuje da je *cribra orbitalia* osteološka reakcija na anemiju koja se razvija tijekom djetinjstva (Stuart-Macadam 1985).

Schmorlovi defekti morfološki se prepoznaju kao plitki okrugli ili bubrežasti defekti, obično ne veći od jednog centimetra u promjeru, na superiornoj ili inferiornoj ploštini trupa kralješka. Nastaju uslijed prolapsa intervertebralnog diska u tijelo kralješka. Prisutnost tih defekata obično se povezuje s jakim mehaničkim opterećenjima kralježnice.

Osteoartrične promjene na kralješcima mogu se razviti na dva mjesta: na zglobnim nastavcima te na superiornim i inferiornim rubovima trupa kralješka. Promjene koje nastaju obuhvaćaju pojavu mikroporoziteta ili makroporoziteta te pojavu vertikalno orijentiranih koštanih izraslina (osteofita) koji u težim oblicima mogu uzrokovati koštano spajanje dva ili više kralješka u jedan koštani blok (sl. 4). Osteoartrične promjene na zglobovima imaju sličnu morfologiju, a kao i osteoartritis na kralješnici nastaju uslijed mehaničkog stresa i intenzivne fizičke aktivnosti. Osteoartritis je analiziran na kostima koje čine četiri najveća zgloba ljudskog tijela – na ramenu, laktu, kuku i koljenu. Analizom su obuhvaćene samo odrasle osobe. Zglob je evidentiran kao prisutan ako je najmanje jedan zglobni element bio potpuno uščuvan ili ako su dva ili tri elementa imala više od 50% uščuvanih zglobnih ploština. Osteoartritis je evidentiran ukoliko je bilo koji zglobni element pokazivao prisutnost rubnih osteofita, mikroporoziteta ili makroporoziteta, ili eburnizacije. Analizom su obuhvaćeni samo osteoartritis nastali uslijed fizičke aktivnosti ili starosti. Osteoartritis koji su rezultat drugih čimbenika, kao što su to traume, nesukladnosti zglobnih tijela (kod

Sl. 4. Osteoartritis na prsnim kralješcima muškarca starog 50 do 54 godina. Kralješci su osteofitima spojeni u jedan koštani blok / Fig. 4. Osteoarthritis on the thoracic vertebrae of a 50–54 years old male. The vertebrae are fused in one block.

Tablica 1. Distribucija smrtnosti po spolu i starosti za uzorak iz Zagreba / *Table 1. Mortality by age and sex in the Zagreb series.*

Starost	Djeca	Žene	Muškarci
0-1	2		
2-5	2		
6-9	11		
10-14	17		
15-19		2	3
20-24		2	4
25-29		3	5
30-34		5	14
35-39		8	24
40-44		14	18
45-49		2	16
50-54		5	8
55-59			2
60+		1	1
Ukupno	32	42	95
Prosječna starost¹		x = 39,59 sd = 9,8	x = 40,07 sd = 9,2

¹ Prosječna starost izračunata je pomoću medijana svake starosne skupine, npr. 22 za starosnu skupinu 20-24 i 65 za starosnu skupinu 60+.

prirođenih displazija) ili metaboličkih bolesti kao skorbut ili rahitis, nisu uključeni u analizu.

Traume su za potrebe ovoga rada definirane kao prijelomi (frakture) koji su posljedica djelovanja sile ili kontakta s oštrim ili tupim predmetima. Prisutnost trauma ustanovljena je makroskopskom analizom koja je obuhvaćala provjeru bilateralne asimetrije kostiju, angularnih deformiteta te prisutnost koštanih kalusa.

Tablica 2. Distribucija smrtnosti po spolu i starosti za kompozitni kasnosrednjovjekovni uzorak iz kontinentalne Hrvatske (Kamengrad, Nova Rača, i Đakovo – faza II) / *Table 2. Mortality by age and sex in the composite late medieval series from continental Croatia.*

Starost	Djeca	Žene	Muškarci
0-1	10		
2-5	14		
6-10	16		
11-15	9		
16-20		5	3
21-25		19	10
26-30		10	14
31-35		12	16
36-40		15	15
41-45		6	14
46-50		3	9
51-55		2	4
56-60		1	2
60+		1	2
Ukupno	49	74	89
Prosječna starost¹		x = 32,48 sd = 10,04	x = 36,69 sd = 10,39

¹ Prosječna starost izračunata je pomoću medijana svake starosne skupine, npr. 22 za starosnu skupinu 20-24 i 65 za starosnu skupinu 60+.

Rezultati

Distribucija smrtnosti po spolu i starosti za uzorak iz Zagreba i za kompozitni kasnosrednjovjekovni uzorak iz kontinentalne Hrvatske prikazana je u tablicama 1 i 2.

Iz tablice 1 vidi se da se uzorak iz Zagreba sastoji od 169 osoba od kojih su 32 (18,9%) djeca, 42 (24,8%) žene i čak 95 (56,2%) muškarci. Najmlađa osoba u uzorku imala je oko šest mjeseci, dok su najstarije osobe u uzorku imale više od šezdeset godina.

Omjer između djece, žena i muškaraca u uzorku iz Zagreba (0,33 : 0,44 : 1,00) vrlo je atipičan i potpuno različit od onoga koji je uobičajen na srednjovjekovnim grobljima. Naime, na većini srednjovjekovnih grobalja u Hrvatskoj djeca su, kao i u Zagrebu, izrazito podzastupljena iz razloga koji nam ni danas nisu jasni, ali je zato broj žena i muškaraca obično vrlo sličan – najčešće 1,00 : 1,00 (Šlaus 2002a). U uzorku iz Zagreba prisutne su 42 žene i 95 muškaraca, što znači da su u ukupnom uzorku muškarci zastupljeniji od žena više nego dva puta (2,26). U kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske omjer između žena (74) i muškaraca (89 – vidi tablicu 2) iznosi 0,83 : 1,00 i puno je sličniji omjeru prisutnom na drugim srednjovjekovnim grobljima. Omjer muškaraca i žena u uzorku iz Zagreba značajno je ($\chi^2 = 6,21$; $P = 0,01$) različit od omjera između muškaraca i žena u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku.

Zajednička objim uzorcima jest jasna podzastupljenost djece. U uzorku iz Zagreba djeca čine 18,9% (32/169) ukupnog uzorka, dok u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku djeca čine 23,1% (49/212) čitavog uzorka.

Gledano iz današnje perspektive, smrtnost djece čini se strahovito visokom – gotovo petinu oba uzorka čine osobe mlađe od 15 godina. Nažalost, ta distribucija znatno *podcjenjuje* stvarnu smrtnost djece na analiziranim nalazištima. Naime, najveća smrtnost djece u predindustrijskim populacijama uvijek je zastupljena u najmlađoj starosnoj kategoriji. Pedijatri ponekad kažu kako je najopasniji prvi sat života, zatim prvi dan, prvi tjedan i tako dalje. Rezultat toga jest da je u predindustrijskim populacijama (koje karakterizira nepoznavanje mikroskopskog svijeta i potencijalne opasnosti od bakterija i virusa, te odsutnost antibiotika) smrtnost tijekom prve godine života izrazito visoka. U nekim populacijama djeca mlađa od jedne godine čine i do 34% čitavog uzorka (Acsadi, Nemeskeri 1970; Coale, Demeny 1966; Ledermann 1969). U uzorku iz Zagreba smrtnost djece od rođenja do kraja prve godine života iznosi samo 1,2% (2/169) od čitavog uzorka, odnosno 6,2% (2/32) od uzorka djece. U isto vrijeme, smrtnost od jedanaeste do petnaeste godine života iznosi 17/169, odnosno 10,1% od čitavog uzorka ili 17/32, odnosno 53,1% od čitavog uzorka djece. Ta je smrtnost, stoga, viša od smrtnosti u razdoblju od rođenja do prve godine života čak 8,6 puta. U kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku smrtnost djece od rođenja do kraja prve godine života također je vrlo niska i iznosi samo 4,7% (10/212) od čitavog uzorka. To sasvim izvjesno nisu realni odnosi, pa nam ostaje odgovoriti na pitanje: zašto su djeca iz najmlađe starosne skupine toliko podzastupljena u oba analizirana uzorka?

Na ovo pitanje, nažalost, nemamo pouzdanog odgovora. Pregled svjetske literature pokazuje, međutim, da je riječ o raširenom fenomenu. Sličnu ili još naglašeniju podzastupljenost primijetili su Acsadi, Nemeskeri (1970), Alesan i sur. (1999), Aner (1971),

Kolnik, Stloukal (1974), Kunter (1996), Šlaus (2000a), Wahl (1988) i brojni drugi autori. Među čimbenicima koji pridonose toj podzastupljenosti najčešće se spominju različiti pogrebni običaji kod neonatalnih smrti i plići ukopi za vrlo mladu djecu.

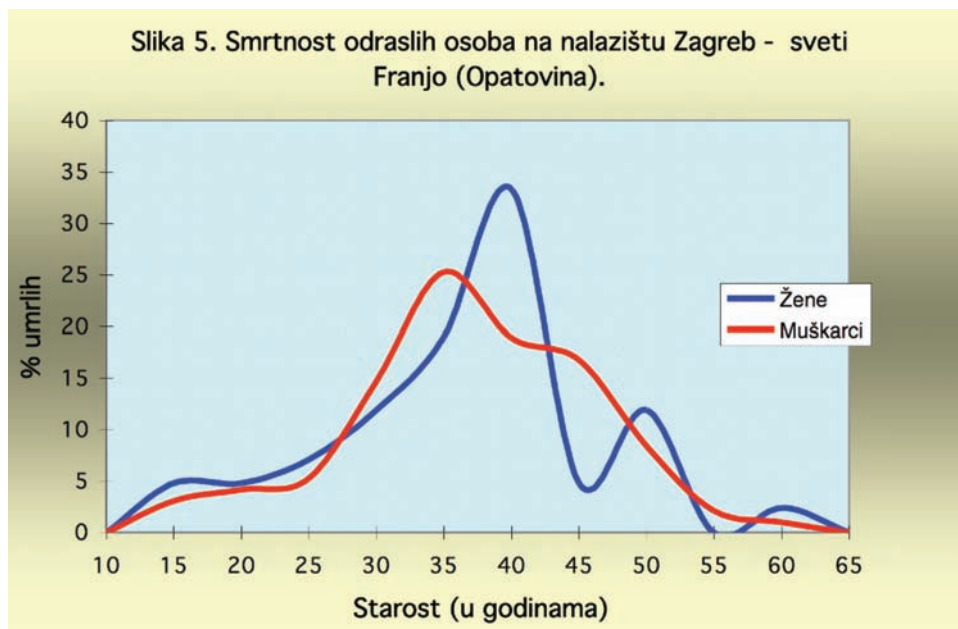

Fig. 5. Male (red line) and female (blue line) mortality in the Zagreb series.

Smrtnost odraslih osoba u uzorku realnije prikazuje uvjete i kvalitetu života na analiziranim nalazištima. Prosječna doživljena starost svih odraslih osoba u uzorku iz Zagreba iznosi 39,9 godina – standardna devijacija (sd) = 9,35. Pri tome su doživljene starosti muškaraca i žena gotovo identične: muškarci u prosjeku dožive 40,1 godina (sd = 9,2), a žene 39,6 godina (sd = 9,8).

Usporedna analiza distribucije smrtnosti po petogodišnjim intervalima (sl. 5) potvrđuje velike sličnosti u smrtnosti muškaraca i žena. Oba spola pokazuju najveću smrtnost između tridesete i četrdesete godine, a kod oba spola manje od 15% osoba doživi više od 50 godina (14,3% žena i 11,5% muškaraca).

Usporedba prosječnih doživljenih starosti i razdoblja najvećeg rizika između uzorka iz Zagreba i kompozitnog kasnosrednjovjekovnog uzorka iz kontinentalne Hrvatske pokazuje niz sličnosti, ali i nekoliko bitnih razlika.

Zajednička osobina oba uzorka relativno je visok mortalitet u razdoblju između 35. i 44. godine života (50/137 ili 36,5% svih odraslih osoba u uzorku iz Zagreba i 50/163 odnosno 30,7% svih odraslih osoba u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske), kao i mali broj osoba starijih od 50 godina (17/137 ili 12,4%

u uzorku iz Zagreba i 12/163 odnosno 7,4% svih odraslih osoba u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske).

Znatne razlike prisutne su, međutim, u prosječnim doživljenim starostima i razdobljima najvećeg rizika. Prosječna doživljena starost za sve odrasle osobe iz kompozitnog kasnosrednjovjekovnog uzorka iznosi 34,8 godina (sd = 10,42). Odrasli muškarci u prosjeku dožive 36,7 godina (sd = 10,39), a žene 32,5 godina (sd = 10,04). Te su vrijednosti znatno niže od prosječnih doživljenih starosti u Zagrebu (na razini čitavog uzorka razlika je 5,1 godina, kod muškaraca 3,4 godina i kod žena 7,1 godina). Budući da niti jedan od analiziranih uzoraka nema normalnu distribuciju, statistička znakovitost razlika ispitana je neparametrijskim Kruskal–Wallis testom. Rezultati testa su sljedeći.

Razlika u prosječnim doživljenim starostima na razini čitavih uzoraka (39,9 godina u Zagrebu i 34,8 godina u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku) statistički je značajna ($\chi^2 = 22,55$; $P = 0,000$), kao što su i razlike između prosječnih doživljenih starosti muškaraca (40,1 godina u Zagrebu i 36,7 godina u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku, $\chi^2 = 6,78$; $P = 0,009$) i prosječnih doživljenih starosti žena (39,6 godina u Zagrebu i 32,5 godina u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku, $\chi^2 = 14,57$; $P = 0,000$).

Analiza smrtnosti po petogodišnjim intervalima također pokazuje različita razdoblja najvećeg rizika u uzorku iz Zagreba i u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom

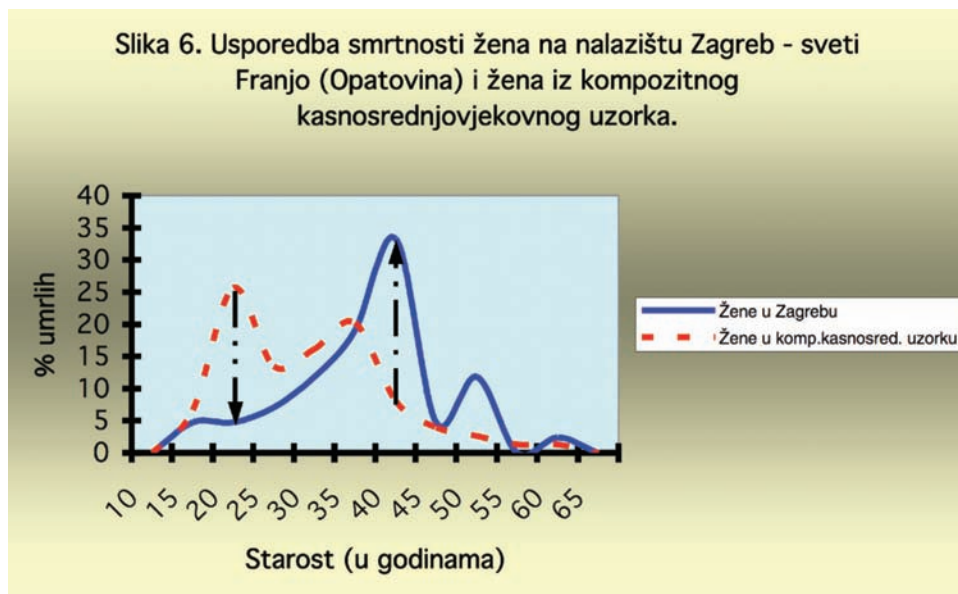

Fig. 6. Comparison between female mortality in the Zagreb series (blue line) and female mortality in the composite series from continental Croatia (red line).

uzorku iz kontinentalne Hrvatske. Razlike su više izražene kod žena (sl. 6). Žene iz kompozitnog kasnosrednjovjekovnog uzorka imaju najveći mortalitet u razdoblju između 20. i 24. godine (19/ 74 osoba ili 25,7%). Mortalitet žena tijekom istog razdoblja u Zagrebu puno je manji – iznosi samo 4,8% (2/42). Ta je razlika statistički značajna ($\chi^2 = 6,55$; $P = 0,01$). Žene iz Zagreba imaju pak najveću smrtnost u razdoblju između 40. i 44. godine (14/ 42 ili 33,3%), za koje vrijeme umire samo 6/74 (8,1%) žena iz kompozitnog kasnosrednjovjekovnog uzorka. I ta je razlika statistički značajna ($\chi^2 = 10,22$; $P = 0,001$).

Isti trend prisutan je i kod muškaraca (sl. 7). Muškarci iz kompozitnog kasnosrednjovjekovnog uzorka sustavno pokazuju viši mortalitet u mlađim dobnim skupinama, dok muškarci iz Zagreba imaju veću smrtnost u starijim dobnim skupinama. Jedina statistički značajna razlika prisutna je, međutim, u intervalu od 25. do 29. godine kada umire 15,7% (14/89) muškaraca iz kompozitnog kasnosrednjovjekovnog uzorka i 5,3% (5/95) muškaraca iz Zagreba ($\chi^2 = 4,36$; $P = 0,03$).

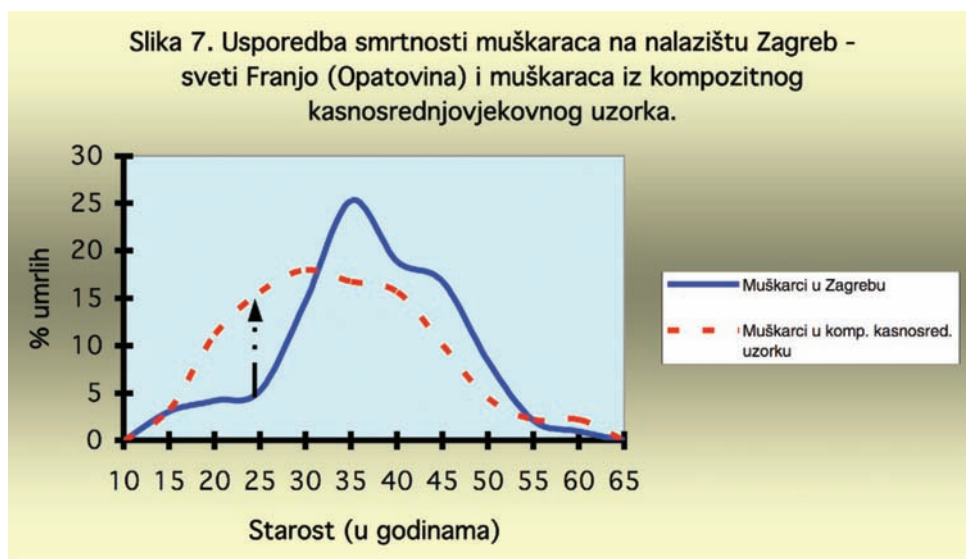

Fig. 7. Comparison between male mortality in the Zagreb series (blue line) and male mortality in the composite series from continental Croatia (red line).

Učestalosti alveolarnih oboljenja u uzorku iz Zagreba i u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske prikazane su u tablicama 3 i 4.

U oba uzorka alveolarna su oboljenja iznimno rijetka kod djece: u uzorku iz Zagreba samo 4,5% svih dječjih alveola pokazuje prisutnost alveolarnih apscesa li zaživotnog gubitka zubiju, dok u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku alveolarne bolesti uopće nisu prisutne kod osoba mlađih od 15 godina. Kod odraslih osoba nji-

Tablica 3. Učestalost alveolarnih bolesti na nalazištu Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) / Table 3. Frequency of alveolar bone disease in the Zagreb series.

Starosna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A ¹ /O ²	% ³	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe ⁴			6/65	9,2	20/157	12,7
Starije odrasle osobe			26/106	24,5	76/487	15,6
Ukupno	7/156	4,5	32/171	18,7	96/644	14,9

¹ A = broj alveola s periodontalnim ili periapikalnim apscesom, ili s antemortalnim gubitkom zuba.

² O = broj pregledanih alveola.

³ % = postotak alveola s periodontalnim ili periapikalnim apscesom, ili s antemortalnim gubitkom zuba.

⁴ Mlađe odrasle osobe = osobe stare između 16 i 35 godina; starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina.

hova učestalost iznosi 16,4% (134/815) u Zagrebu i 12,5% (242/1933) u kompozitnom uzorku. Pri tome je jasno vidljivo znatno povećanje alveolarnih bolesti kod starijih osoba. Kod osoba starih između 15 i 34 godine učestalost alveolarnih bolesti iznosi 11,7% (26/222) u Zagrebu i 6,8% (73/1079) u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku, a kod osoba starijih od 35 godina 18,2% (108/593) u Zagrebu i 19,8% (169/854) u kompozitnom uzorku. U oba uzorka razlika je statistički značajna: u Zagreba iznosi $\chi^2 = 4,50$; $P = 0,03$ a u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske $\chi^2 = 72,64$; $P = 0,00$.

Ukupna učestalost alveolarnih bolesti u Zagrebu (16,4%) znatno je viša od one u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku (12,5%; $\chi^2 = 7,13$; $P = 0,007$), što ne iznenađuje kada se u obzir uzme jasna koreliranost između starije životne dobi i veće učestalosti alveolarnih oboljenja, te činjenice da osobe u uzorku iz Zagreba prosječno žive znatno duže od osoba iz kompozitnog uzorka. Analiza po spolu pokazuje, međutim, zanimljiv disparitet između muškaraca i žena u Zagrebu. Naime, usprkos činjenici da i muškarci i žene iz Zagreba žive znatno duže od muškaraca i žena u kompozitnom uzorku, samo žene iz Zagreba imaju znatno veću učestalost alveolarnih oboljenja – 22,2% ili 38/171 prema 7,4% ili 64/864 u kompozitnom uzorku ($\chi^2 = 33,61$; $P = 0,00$). S druge pak strane, učestalost alveolarnih oboljenja kod muškaraca iz Zagreba ne samo da nije statistički značajno veća, nego je čak i manja od one u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku (14,9% ili 96/644 prema 16,6% ili 178/1069).

Tablica 4. Učestalost alveolarnih bolesti u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku / Table 4. Frequency of alveolar bone disease in the composite late medieval series from continental Croatia.

Starosna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A ¹ /O ²	% ³	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe ⁴			19/513	3,7	54/566	9,5
Starije odrasle osobe			45/351	12,2	124/503	24,6
Ukupno	0/458	0,0	64/864	7,4	178/1069	16,6

¹ A = broj alveola s periodontalnim ili periapikalnim apsesom, ili s antemortalnim gubitkom zuba.

² O = broj pregledanih alveola.

³ % = postotak alveola s periodontalnim ili periapikalnim apsesom, ili s antemortalnim gubitkom zuba.

⁴ Mlađe odrasle osobe = osobe stare između 16 i 35 godina; starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina.

Isti donekle iznenađujući trend prisutan je i u učestalostima karijesa koje su prikazane u tablicama 5 i 6.

Učestalost karijesa kod osoba mlađih od 15 godina ponovo je vrlo niska u oba uzorka (0,7% u Zagrebu i 6,8% u kompozitnom uzorku). Kod odraslih osoba ona iznosi 13,6% (107/787) u Zagrebu i 10,6% (172/1626) u kompozitnom uzorku. Pri tome je kod starijih osoba ponovo jasno vidljivo znatno povećanje učestalosti bolesti. Kod osoba starih između 15 i 34 godine učestalost karijesa iznosi 2,9% (7/237) u Zagrebu i 7,7% (79/1029) u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku, a kod osoba starijih od 35 godina 18,2% (100/550) u Zagrebu i 15,5% (93/598) u kompozitnom uzorku. U oba uzorka razlika je statistički značajna: u Zagreba iznosi $\chi^2 = 31,41$; $P = 0,00$ a u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske $\chi^2 = 23,91$; $P = 0,00$.

Ukupna učestalost karijesa u Zagrebu (13,6%) znatno je viša od one u kompozitnom uzorku (10,6%; $\chi^2 = 4,43$; $P = 0,035$). Analiza po spolu ponovo, međutim, pokazuje isti disparitet između muškaraca i žena u Zagrebu. Žene iz Zagreba imaju znatno veću učestalost karijesa (21,2% ili 52/245) u odnosu na žene iz kompozitnog uzorka (8,5% ili 66/799; $\chi^2 = 30,15$; $P = 0,000$), dok je učestalost karijesa kod muškaraca, usprkos činjenici da u prosjeku žive mnogo dulje od muškaraca iz kompozitnog uzorka, niža (10,1%) od one iz kompozitnog uzorka (koja iznosi 12,8%).

Tablica 5. Učestalost karijesa na nalazištu Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) / *Table 5. Frequency of carious lesions in the Zagreb series.*

Starosna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A ¹ /O ²	% ³	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe ⁴			2/71	2,8	5/166	3,0
Starije odrasle osobe			50/174	28,7	50/376	13,3
Ukupno	1/141	0,7	52/245	21,2	55/542	10,1

¹ A = broj zubi s karijesom.

² O = ukupan broj analiziranih zubi.

³ % = postotak zuba s karijesom.

⁴ Mlađe odrasle osobe = osobe stare između 16 i 35 godina; starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina.

Tablica 6. Učestalost karijesa u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku / *Table 6. Frequency of carious lesions in the composite late medieval series from continental Croatia.*

Starosna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A ¹ /O ²	% ³	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe ⁴			31/535	5,8	48/493	9,7
Starije odrasle osobe			35/264	13,3	58/334	17,4
Ukupno	30/441	6,8	66/799	8,5	106/827	12,8

¹ A = broj zubi s karijesom.

² O = ukupan broj analiziranih zubi.

³ % = postotak zuba s karijesom.

⁴ Mlađe odrasle osobe = osobe stare između 16 i 35 godina; starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina.

Učestalosti hipoplazije zubne cakline za oba uzorka prikazane su u tablicama 7 i 8. Učestalosti su gotovo identične u oba uzorka: ukupna učestalost u Zagrebu iznosi 39,1% (36/92), a u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku 39,2% (126/321). U uzorku iz Zagreba hipoplazija zubne cakline najčešće se evidentirala na maksilarnim središnjim sjekutićima (50,0%), a u kasnosrednjovjekovnom uzorku na mandibularnim očnjacima (42,6%).

Tablica 7. Učestalost hipoplazije zubne cakline na nalazištu Zagreb – sv. Franjo (Opatovina) / Table 7. Hypoplasia frequencies in the Zagreb series.

Zub	N ¹	NsHZC	%sHZC
Maksilarni I1 ²	22	11	50,0
Maksilarni C	31	12	38,7
Mandibularni C	39	13	33,3

¹ N = broj analiziranih zuba; NsHZC = broj zuba s jednim hipoplastičnim defektom ili više njih; %sHZC = % zuba s jednim hipoplastičnim defektom ili više njih.

² I = sjekutić; C = očnjak.

Tablica 8. Učestalost hipoplazije zubne cakline u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske / Table 8. Hypoplasia frequencies in the composite late medieval series from continental Croatia.

Zub	N ¹	NsHZC	%sHZC
Maksilarni I1 ²	100	34	34,0
Maksilarni C	106	43	40,6
Mandibularni C	115	49	42,6

¹ N = broj analiziranih zuba; NsHZC = broj zuba s jednim hipoplastičnim defektom ili više njih; %sHZC = % zuba s jednim hipoplastičnim defektom ili više njih.

² I = sjekutić; C = očnjak.

Učestalosti *cribrae orbitaliae* prikazane su u tablicama 9 i 10. U uzorku iz Zagreba *cribra orbitalia* uočena je na 21 od 65 lubanja (32,3%) s barem jednom dobro uščuvanom orbitom. Ukupna učestalost kod djece iznosi 76,9% (10/13). Sve *cribrae orbitaliae* u zarašlom su stanju. Kod odraslih osoba učestalost je puno manja i iznosi 21,2% (11/52). Ta je razlika statistički značajna: $\chi^2 = 12,355$; $P = 0,000$.

Ukupna učestalost *cribrae orbitaliae* u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iznosi 34,8% (39/112). Učestalost kod djece (54,5%) nešto je niža nego u Zagrebu, ali razlika nije statistički značajna. Učestalost *cribrae orbitaliae* kod odraslih osoba (26,6% ili 21/79) znatno je manja od one koja je evidentirana kod djece ($\chi^2 = 6,83$; $P = 0,008$).

Tablica 9. Učestalost *cribrae orbitaliae* na nalazištu Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) / Table 9.
 Frequency of occurrence of *cribra orbitalia* in the Zagreb series.

Dob/spol	Cribra orbitalia			Aktivne lezije	
	O ¹	A1 ²	%	A2 ³	% od A1
0 - 0.9	0	0	0,0	0	0,0
1 - 4.9	1	0	0,0	0	0,0
5 - 9.9	8	7	87,5	0	0,0
10 - 14.9	4	3	75,0	0	0,0
Djeca ukupno	13	10	76,9	0	0,0
Žene	13	1	7,7	0	0,0
Muškarci	39	10	25,6	0	0,0
Odrasli ukupno	52	11	21,2	0	0,0

¹ O = broj analiziranih čeonih kostiju.

² A1 = broj čeonih kostiju na kojima je prisutna *cribra orbitalia*.

³ A2 = broj čeonih kostiju na kojima je *cribra orbitalia* aktivna u trenutku smrti.

Tablica 10. Učestalost *cribrae orbitaliae* u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku / Table 10.
 Frequency of occurrence of *cribra orbitalia* in the composite late medieval series from continental Croatia.

Dob/spol	Cribra orbitalia			Aktivne lezije	
	O ¹	A1 ²	%	A2 ³	% od A1
0 - 0,9	10	2	20,0	2	100,0
1 - 4,9	5	3	60,0	3	100,0
5 - 9,9	9	7	77,8	3	42,9
10 - 14,9	9	6	66,7	2	33,3
Djeca ukupno	33	18	54,5	10	55,5
Žene	39	15	38,5	0	0,0
Muškarci	40	7	17,5	0	0,0
Odrasli ukupno	79	21	26,6	0	0,0

¹ O = broj analiziranih čeonih kostiju.

² A1 = broj čeonih kostiju na kojima je prisutna *cribra orbitalia*.

³ A2 = broj čeonih kostiju na kojima je *cribra orbitalia* aktivna u trenutku smrti.

Analiza *cribrae orbitaliae* u proučavanim uzorcima pokazuje jednu, ali zato bitnu razliku. Naime, dok su učestalosti *cribrae orbitaliae* kod djece i odraslih osoba vrlo slične, učestalosti *aktivne cribrae orbitaliae* (potcrtao M. Š.) kod djece bitno su različite. U kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku *cribra orbitalia* evidentirana je u aktivnom stanju u 55,5% (10/18) slučajeva, dok u uzorku iz Zagreba niti jedna od 10 evidentiranih *cribrae orbitaliae* nije aktivna. Razlika je statistički značajna ($\chi^2 = 6,39$; $P = 0,01$).

Učestalosti Schmorlovih defekata u oba analizirana uzorka prikazane su u tablicama 11 i 12.

Tablica 11. Učestalost Schmorlovih defekata na nalazištu Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) / Table 11. Frequency of occurrence of Schmorl's depressions in the Zagreb series.

	Prsni kralješci		Slabinski kralješci		Ukupno	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Žene						
Mlađi odrasli ³	9/51	17,6	6/29	20,7	15/80	18,7
Stariji odrasli	26/107	24,3	18/53	34,0	44/160	27,5
Ukupno	35/158	22,1	24/82	29,7	59/260	22,7
Muškarci						
Mlađi odrasli	36/93	38,7	17/50	34,0	53/143	37,1
Stariji odrasli	63/278	22,7	28/97	28,9	91/375	24,3
Ukupno	99/371	26,7	45/147	30,6	144/518	27,8

¹ A = broj kralješka sa Schmorlovim defektom.

² O = ukupan broj analiziranih kralješaka.

³ Mlađi odrasli = osobe stare između 16 i 35 godina; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Ukupne učestalosti nisu bitno različite. Ukupna učestalost Schmorlovih defekata u uzorku iz Zagreba iznosi 26,1% (203/778). Odrasli muškarci imaju nešto veću učestalost od žena (27,8% naprama 22,7%), ali razlika nije statistički značajna. Ukupna učestalost Schmorlovih defekata u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom iznosi 21,7% (129/594). Slično kao u Zagrebu, muškarci pokazuju veću učestalost Schmorlovih defekata od žena (29,9% naprama 9,3%). Ova je razlika statistički značajna ($\chi^2 = 34,18$; $P = 0,000$).

Tablica 12. Učestalost Schmorlovih defekata u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku / Table 12. Frequency of occurrence of Schmorl's depressions in the composite late medieval series from continental Croatia.

	Prsni kralješci		Slabinski kralješci		Ukupno	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%
Žene						
Mlađi odrasli ³	8/88	9,1	5/51	9,8	13/139	9,3
Stariji odrasli	5/64	7,8	4/33	12,1	9/97	9,3
Ukupno	13/152	8,5	9/84	10,7	22/236	9,3
Muškarci						
Mlađi odrasli	40/134	29,8	11/61	18,0	51/195	26,1
Stariji odrasli	39/119	32,8	17/44	38,6	56/163	34,3
Ukupno	79/253	31,2	28/105	26,7	107/358	29,9

¹ A = broj kralješka sa Schmorlovim defektom.

² O = ukupan broj analiziranih kralješaka.

³ Mlađi odrasli = osobe stare između 16 i 35 godina; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Učestalosti osteoartritisa na kralješcima prikazane su u tablicama 13 i 14.

Ukupna učestalost osteoartritisa na kralješcima u Zagrebu iznosi 12,2% (120/985). U analiziranom uzorku osteoartritis se najčešće pojavljuje na slabinskim kralješcima (17,9% ili 41/229), zatim na prsnim (14,0% ili 74/529), a najmanje na vratnim kralješcima (2,2% ili 5/227). Žene imaju malo veću učestalost osteoartritisa na kralješcima od muškaraca (13,5% naprama 11,6%), ali razlika nije statistički značajna.

Ukupna učestalost osteoartritisa na kralješcima u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku iznosi 6,6% (73/1099), što je znatno manje od one u Zagrebu ($\chi^2 = 18,32$; $P = 0,000$). U ovom se uzorku osteoartritis najčešće pojavljuje na vratnim kralješcima (8,4% ili 24/285), zatim na prsnim (7,0% ili 39/558), a najmanje na slabinskim kralješcima (3,9% ili 10/256). Muškarci imaju znatno višu ukupnu učestalost osteoartritisa na kralješcima od žena (8,9% naprama 3,0%; $\chi^2 = 13,75$; $P = 0,000$).

Tablica 13. Učestalost osteoartritisa na kralješcima na nalazištu Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) /
 Table 13. Frequency of occurrence of vertebral osteoarthritis in the Zagreb series.

	Vratni kralješci		Prsni kralješci		Slabinski kralješci		Ukupno	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli ³	0/16	0,0	0/51	0,0	0/29	0,0	0/96	0,0
Stariji odrasli	3/55	5,4	20/107	18,7	19/53	35,8	42/215	19,5
Ukupno	3/71	4,2	20/158	12,7	19/82	23,2	42/311	13,5
Muškarci								
Mlađi odrasli	0/57	0,0	1/93	1,1	0/50	0,0	1/200	0,5
Stariji odrasli	2/99	2,0	53/278	19,1	22/97	22,7	77/474	16,2
Ukupno	2/156	1,3	54/371	14,5	22/147	15,0	78/674	11,6

¹ A = broj kralješka s osteoartritisom.

² O = ukupan broj analiziranih kralješaka.

³ Mlađi odrasli = osobe stare između 16 i 35 godina; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Učestalost osteoartritisa na velikim zglobovima prikazana je u tablicama 15 i 16.

U uzorku iz Zagreba osteoartritis je kod žena najčešće evidentiran u ramenu i laktu, zatim na koljenu, dok na kuku nije uočen. Kod muškaraca osteoartritis je najčešći u koljenu i ramenu, a zatim u laktu i kuku. Slična distribucija uočena je i u kompozitnom uzorku – osteoartritis je kod žena najčešće evidentiran u ramenu i laktu, a puno manje u kuku i koljenu. Kod muškaraca osteoartritis je najčešći u ramenu i laktu, a slijede koljeno i kuk. Ukupne učestalosti kod žena i muškaraca vrlo su slične u oba uzorka – 14,1% za žene u Zagrebu u odnosu na 8,4% za žene u kompozitnom uzorku te 16,0% za muškarce u Zagrebu prema 22,0% za muškarce u kompozitnom uzorku. Niti jedna razlika nije statistički značajna.

U oba analizirana uzorka prisutne su antemortalne traume. U uzorku iz Zagreba traume su evidentirane na 8 od 32 muškarca (25,0%) čiji su kosturi bili uščuvani više od 50%. Dva muškarca imaju dvije traume, dok je kod šest osoba prisutna jedna trauma. Sve traume dobro su zarasle, s manjim ili većim koštanim kalusima. Traume su

Tablica 14. Učestalost osteoartritisa na kralješcima u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku / Table 14. Frequency of occurrence of vertebral osteoarthritis in the composite late medieval series from continental Croatia.

	Vratni kralješci		Prsni kralješci		Slabinski kralješci		Ukupno	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli ³	1/77	1,3	0/127	0,0	0/68	0,0	1/272	0,4
Stariji odrasli	3/50	6,0	8/65	12,3	1/41	2,4	12/156	7,7
Ukupno	4/127	3,1	8/192	4,2	1/109	0,9	13/428	3,0
Muškarci								
Mlađi odrasli	2/76	2,6	15/198	7,6	0/85	0,0	17/359	4,7
Stariji odrasli	18/82	21,9	16/168	9,5	9/62	14,5	43/312	13,8
Ukupno	20/158	12,7	31/366	8,5	9/147	6,1	60/671	8,9

¹ A = broj kralješka s osteoartritisom.

² O = ukupan broj analiziranih kralješaka.

³ Mlađi odrasli = osobe stare između 16 i 35 godina; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

evidentirane na goljeničnoj kosti (u četiri slučaja), lisnoj kosti (u dva slučaja), rebbru (u dva slučaja), nadlaktičnoj kosti (u jednom slučaju) i palčanoj kosti (u jednom slučaju). Niti jedna trauma nije evidentirana na lubanji ili na licu. Učestalost trauma kod žena još je niža. Detaljna analiza pokazala je prisutnost samo jedne antemortalne frakture na ukupno 14 dobro uščuvanih ženskih kostura (odnosno u 7,1% slučajeva). Riječ je o dobro zarasloj depresijskoj frakturi na proksimalnom zglobu desne goljenične kosti. U uzorku iz Zagreba traume nisu uočene kod djece.

U kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku traume su znatno češće. Kod muškaraca uočene su na 13 od 25 dobro uščuvanih kostura (52,0%), a kod žena na 6 od 20 dobro uščuvanih kostura (30,0%). Ukupna učestalost trauma u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku (42,2% ili 19/45) tako je više nego dva puta veća od one u uzorku iz Zagreba (koja iznosi 19,6% ili 9/46). Razlika je statistički značajna ($\chi^2 = 4,46$; $P = 0,03$).

Uz razliku u učestalostima trauma, važna je i razlika u distribuciji trauma na kosturu. Dok u uzorku iz Zagreba kod muškaraca nije evidentirana niti jedna fraktura lubanje, u kompozitnom uzorku uočeno je pet fraktura lubanje koje se uglavnom na-

Tablica 15. Učestalost osteoartritisa na velikim zglobovima na nalazištu Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) / Table 15. Frequency of occurrence of osteoarthritis at major joints in the Zagreb series.

	Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli ³	0/4	0,0	0/5	0,0	0/8	0,0	0/8	0,0
Stariji odrasli	4/13	30,8	3/8	37,5	0/16	0,0	4/16	25,0
Ukupno	4/17	23,5	3/13	23,1	0/24	0,0	4/24	16,6
Muškarci								
Mlađi odrasli	0/17	0,0	0/15	0,0	0/11	0,0	1/19	5,3
Stariji odrasli	8/24	33,3	3/25	12,0	4/39	10,3	14/37	37,8
Ukupno	8/41	19,5	3/40	7,5	4/50	8,0	15/56	26,8

¹ A = broj zglobova s osteoartritisom.

² O = ukupan broj analiziranih zglobova. Zglob je evidentiran kao prisutan ako je jedan element zgloba kompletno uščuvan ili ako su dva ili tri elementa zgloba djelomično uščuvana.

³ Mlađi odrasli = osobe stare između 16 i 35 godina; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

laze anteriorno – jedna na obje nosne kosti, jedna na čeonj kosti i dvije na anteriornim dijelovima tjemenih kostiju. Samo jedna fraktura nalazi se na zatiljnoj kosti. Sve frakture dobro su zarasle, bez znakova infekcije. Na gornjim ekstremitetima prisutne su tri traume: spiralna fraktura desne palčane kosti i dvije obrambene frakture na lijevim lakatnim kostima. Na rebrima su evidentirane tri traume, a na donjim ekstremitetima četiri: jedna na desnoj butnoj kosti, dvije na goljeničnim kostima i jedna na petoj metatarzalnoj kosti desnog stopala. U svim je slučajevima riječ o dobro zaraslim frakturama kod kojih nisu uočeni periostitis ili osteomijelitis.

Frakture lubanje evidentirane su i kod žena iz kompozitnog uzorka – dvije dobro zarasle depresijske frakture uočene su na čeonj i tjemenj kosti. Frakture kod žena evidentirane su osim toga na butnoj, goljeničnoj i lisnoj kosti te na gornjoj ploštini 9. prsnog kralješka. Jedna fraktura (dobro zarasla fraktura srednjeg dijela desne ključne kosti) uočena je i na kosturu djeteta starog 11,5 do 12,5 godina.

Tablica 16. Učestalost osteoartritisa na velikim zglobovima u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku / *Table 16. Frequency of occurrence of osteoarthritis at major joints in the composite late medieval series from continental Croatia.*

	Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
	A ¹ /O ²	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli ³	0/23	0,0	1/21	4,8	0/29	0,0	0/19	0,0
Stariji odrasli	5/17	29,4	4/20	20,0	3/31	9,7	2/18	11,1
Ukupno	5/40	12,5	5/41	12,2	3/60	5,0	2/37	5,4
Muškarci								
Mlađi odrasli	4/21	19,0	8/30	26,7	4/37	10,8	1/37	2,7
Stariji odrasli	7/18	38,9	4/19	21,0	7/24	29,2	10/18	55,5
Ukupno	11/39	28,2	12/49	24,5	11/61	18,0	11/55	20,0

¹ A = broj zglobova s osteoartritisom.

² O = ukupan broj analiziranih zglobova. Zglob je evidentiran kao prisutan ako je jedan element zgloba kompletno uščuvan ili ako su dva ili tri elementa zgloba djelomično uščuvana.

³ Mlađi odrasli = osobe stare između 16 i 35 godina; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Rasprava

Analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Zagreb – Sv. Franjo (Opatovina) i usporedba s kasnosrednjovjekovnim kompozitnim uzorkom iz kontinentalne Hrvatske daju više različitih vrsta informacija. S jedne strane, omogućuju nam rijedak uvid u kvalitetu i uvjete života ljudi koji su naseljavali Zagreb tijekom kasnog srednjeg vijeka. Podaci o prosječnim doživljenim starostima, razdobljima najvećeg rizika, mortaliteta djece te učestalostima različitih patoloških stanja u rasponu od karijesa do fraktura do danas su bili potpuno nepoznati u slučaju prastanovnika Zagreba.

To je, na svoj način, iznenađujući propust, pogotovu kada se u obzir uzme velik interes koji izazivaju arheološke analize svakog novo otkrivenog groblja te velik broj

analiza načinjenih za različite populacije izvan Zagreba (npr. Boljunčić 1991; Boljunčić 1993, Boljunčić 1997a; Boljunčić 1997b; Rajić, Ujčić 2003; Šarić-Bužančić 1999; Šlaus 1993; Šlaus 1994; Šlaus 1996; Šlaus 1997a; Šlaus 1997b; Šlaus 1998a; Šlaus 1998b; Šlaus 1999; Šlaus 2000a; Šlaus 2000b; Šlaus 2001; Šlaus 2002a; Šlaus 2002b; Šlaus 2002c; Šlaus 2003; Šlaus 2004a; Šlaus 2004b; Šlaus, Filipec 1998; Šlaus i sur. 1997; Šlaus i sur. 2000; Šlaus i sur. 2002; Šlaus i sur. 2003; Šlaus i sur. 2004a; Šlaus i sur. 2004b; Šlaus i sur. 2004c; Šlaus i sur. 2004d; Šlaus, Tomičić 2005). Pri tome valja imati na umu da su podaci izneseni u ovome radu rezultat analize samo jednog groblja na kojem je otkopano i za analizu bilo dostupno 169 kostura. U ovom trenutku ti podaci predstavljaju sve informacije koje imamo o kvaliteti i uvjetima života u Zagrebu tijekom kasnog srednjeg vijeka. Svi zaključci i interpretacije izvedene iz ovoga uzorka bit će podložni reviziji kada veći i reprezentativniji uzorci budu dostupni. Nadamo se da je ovo tek početak sustavnih antropoloških analiza koje će nam dati preciznije informacije o načinu na koji su se prastanovnici Zagreba suočavali s izazovima kojima su bili izloženi.

Nadalje ovdje prikupljeni podaci omogućuju nam da odredimo karakter groblja pokraj crkve Sv. Franje u Zagrebu. Naime, više čimbenika sugerira da se uzorak s nalazišta Sv. Franjo (Opatovina) znatno razlikuje od većine srednjovjekovnih nalazišta iz Hrvatske. Čimbenici koji to sugeriraju jesu: 1) atipična distribucija spola u uzorku u kojemu su muškarci zastupljeniji od žena 2,2 puta; 2) statistički značajno dulji prosječni životni vijek prastanovnika Zagreba u odnosu na stanovnike drugih kasnosrednjovjekovnih naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj; 3) različita razdoblja najvećeg rizika u Zagrebu i u drugim kanosrednjovjekovnim naseljima; 4) manja učestalost alveolarnih oboljenja i karijesa kod muškaraca iz Zagreba u odnosu na muškarce iz kompozitnog uzorka, usprkos činjenici da su u oba uzorka učestalosti alveolarnih bolesti i karijes jasno korelirani s povećanom starošću, a da muškarci u Zagrebu prosječno žive znatno duže od muškaraca iz kompozitnog uzorka; 5) znatno niže učestalosti aktivne *cribrae orbitaliae* kod djece iz Zagreba u odnosu na djecu iz kompozitnog uzorka; 6) znatno manja učestalost antemortalnih trauma u uzorku iz Zagreba u odnosu na kompozitni uzorak; 7) različita distribucija trauma na kosturu – u uzorku iz Zagreba frakture se najčešće nalaze na donjim ekstremitetima, dok u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku dominiraju ozljede glave, trupa i gornjih ekstremiteta.

Demografske karakteristike uzorka iz Zagreba bitno su različite od demografskih karakteristika drugih do danas analiziranih kasnosrednjovjekovnih nalazišta iz Hrvatske. Omjer djece, žena i muškaraca u analiziranom uzorku (0,33 : 0,44 : 1,00) znatno odudara od omjera 1,00 : 1,00 : 1,00 koji je najčešće evidentiran u srednjovjekovnim i kasnoantičkim nalazištima u Hrvatskoj. Taj disparitet, dakako, može biti rezultat velikog broja čimbenika, uključujući između ostaloga i to što je riječ o relativno malom uzorku (samo 169 osoba) u kojem su moguće slučajne varijacije. Više čimbenika sugerira, međutim, da to nije uzrok uočenog dispariteta. Naime, znatne su razlike prisutne ne samo u spolnoj distribuciji unutar uzorka, već i u prosječnim doživljenim

starostima, kako na razini čitavog uzorka, tako zasebno za žene i muškarce iz Zagreba. Stanovnici Zagreba u prosjeku žive mnogo dulje od svojih susjeda iz kontinentalne Hrvatske: 5,1 godinu na razini čitavog uzorka, 7,1 godinu kada se analiziraju samo žene i 3,4 godine kada se analiziraju samo muškarci. Te se razlike reflektiraju i u različitim razdobljima najvećeg rizika, pa je tako najveća smrtnost žena u kompozitnom kasnosrednjovjekovnom uzorku zabilježena u razdoblju između 20. i 24. godine, dok je najveća smrtnost žena u Zagrebu zabilježena u razdoblju između 40. i 44. godine.

Ti podaci sugeriraju da je groblje kraj crkve Sv. Franje na Opatovini bilo prestižno groblje na kojem su se pokapale društveno povlaštene osobe. Takva je interpretacija konzistentna i s nerealno visokim omjerom muškaraca u uzorku i značajno višim prosječnim doživljenim starostima. Učestalosti i distribucije različitih patoloških promjena na kostima i zubima dodatno potvrđuju tu pretpostavku.

Niže učestalosti alveolarnih bolesti i karijesa koje muškarci iz Zagreba imaju u odnosu na muškarce iz kompozitnog uzorka teško je objasniti ako se u obzir ne uzme mogućnost prisutnosti visoke socijalne kategorije muškaraca iz Zagreba.

Naime, velik broj istraživanja (npr. Armelagos 1969; Fujita 1995; Larsen i sur. 1991; O'Sullivan i sur. 1993; Toth 1970; Wells 1975 i brojni drugi) pokazala su da su niske učestalosti karijesa i alveolarnih bolesti karakteristične za skupine čija se prehrana bazira na mesu. Visoke učestalosti karijesa i alveolarnih bolesti karakteristične su pak za skupine koje u prehrani primarno ovise o različitim žitaricama kao što su to pšenica, ječam, raž ili kukuruz. Razlog je veći udjel ugljikohidrata u prehrani osoba koje konzumiraju žitarice. Škrob i šećer u žitu, kukuruzu i drugim kulturama koje su uzgajane na arheološkim nalazištima odgovorni su za 45% do 80% od ukupnih kalorija u prehrani predindustrijskih poljoprivrednih populacija (Gutherie 1979). Veća količina ugljikohidrata u ustima stimulira bakterijski rast i stvaranje naslaga na zubima, što uzrokuje visoke učestalosti karijesa i alveolarnih apscesa. Prehrana koja je, za razliku od toga, bazirana na mesu sadrži mnogo manje šećera i mnogo više bjelanjčevina, što smanjuje učestalost karijesa i alveolarnih bolesti, jer: 1) sadrži znatno manje ugljikohidrata; 2) povišuje pH vrijednost sline; 3) kraće se vrijeme zadržava u ustima. Budući da je konzumiranje mesa u srednjovjekovnim arheološkim populacijama često korelirano s visokim socijalnim statusom, logično je pretpostaviti da su tom društvenom sloju pripadali i muškarci iz Zagreba.

Potvrdâ tih pretpostavki može se naći u našem neposrednom susjedstvu. Istraživanja važnog srednjovjekovnog nalazišta Zalavár u Mađarskoj pokazala su da je učestalost karijesa kod osoba pokopanih u tvrđavi (za koje se, na temelju arheoloških pokazatelja, pretpostavlja da su pripadale višem socijalnom sloju) iznosila 6,4%, dok je učestalost karijesa kod osoba pokopanih na župnom groblju (za koje se smatra da predstavljaju nižu socijalnu kategoriju) iznosila 12,1%. Frayer (1984) smatra da je ta razlika posljedica različite prehrane, odnosno povećanog udjela mesa u prehrani oso-

ba iz više socijalne kategorije. Slične razlike u učestalostima karijesa evidentirane su i između skupine osoba iz bogatih grobova Maya sa srednoameričkih nalazišta Copan u Hondurasu i Lamanai u Belizeu s jedne, i skupine osoba iz običnih ili siromašnih grobova (White, 1994) s druge strane. Etnografska istraživanja također potvrđuju te interpretacije. Walker i Hewlett (1990) ustanovili su manju učestalost karijesa kod poglavica u odnosu na osobe nižeg socijalnog statusa u afričkom plemenu pigmejaca. Uočene razlike protumačili su većim udjelom mesa u prehrani poglavica. Meso su poglavice dobivali u obliku manje ili više dragovoljnih poklona i danaka koje su nametnuli svojim podanicima.

Dotadna potvrda socijalno povlaštenog položaja osoba pokopanih na groblju kraj crkve Sv. Franje na Opatovini odsutnost su aktivne *cribrae orbitaliae* kod djece i niska učestalost trauma.

Cribra orbitalia danas je manje-više univerzalno prihvaćena kao osjetljiv i pouzdan osteološki pokazatelj subadulrne anemije uzrokovane nedostatkom željeza, koja se razvila uslijed neadekvatne prehrane, endemičnog parazitizma, nehigijenskih uvjeta života ili kroničnih gastrointestinalnih oboljenja (Mittler, van Gerven 1994; Goodman, Martin 2002). Njezina učestalost kod djece iz srednjovjekovnih hrvatskih populacija ima raspon između 40% i 70%, s tim da je u više od 50% slučajeva (raspon između 60% i 73%) evidentirana u aktivnom stanju (Šlaus 1996; Šlaus 2002a). Distinkcija između zarasle i aktivne ili nepreboljene *cribrae orbitaliae* iznimno je važna. Zarasli oblici pokazuju da je osoba preživjela anemiju koja je uzrokovala hipertrofiju i porozitet superiornih orbita, dok aktivni oblici pokazuju da je ukupni stres pod kojim se ta osoba nalazila bio prevelik da bi ona preživjela. Odsutnost aktivne *cribrae orbitaliae* kod djece iz Zagreba stoga je vrlo jak argument za njihov visoki socijalni položaj. Uvjeti života u kasnom srednjem vijeku bili su takvi da su ta djeca razvila anemiju uzrokovanu nedostatkom željeza, i to čak s malo većom učestalošću od svojih susjeda iz drugih kasnosrednjovjekovnih naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj, ali su, za razliku od djece iz drugih naselja, ona iz Zagreba tu anemiju i preživjela. Djeci iz kompozitnog kasnosrednjovjekovnog uzorka to je uspjelo u manje od 50% slučajeva.

Uzorak iz Zagreba također karakteriziraju i niska učestalost trauma te distribucija trauma na kosturu koja je konzistentna sa sustavom u kojem su frakture uglavnom rezultat nesretnih slučajeva.

Analiza trauma specifična je i razlikuje se od, na primjer, analize karijesa ili *cribrae orbitaliae* po tome što interpretacija dobivenih rezultata uvelike ovisi o mjestu na kojem se trauma nalazi te o eventualnoj prisutnosti drugih trauma. Populacije u kojima je iz bilo kojeg razloga rizik namjernog nasilja visok imaju visoke učestalosti trauma glave, vrata i gornjih ekstremiteta, a niske učestalosti trauma donjih ekstremiteta (Berger, Trinkaus 1995; Jurmain 2001; Smith 1996). Obrnuta situacija prisutna je u populacijama u kojima su traume uglavnom posljedica nesretnih slučajeva. U tim populacijama evidentirane su visoke učestalosti trauma donjih ekstremiteta i vrlo niske učestalosti

trauma glave i gornjih ekstremiteta (Kilgore i sur. 1997). Upravo takav ustroj ustanovljen je u Zagrebu. U čitavom uzorku sa 137 odraslih osoba niti jedna trauma nije evidentirana na glavi, a ukupna učestalost svih trauma kod muškarca iznosi 25%. Za razliku od toga, ukupna učestalost trauma kod muškaraca u kompozitnom uzorku iznosi 52%, a pet od trinaest muškaraca s traumama ima frakture anteriornog dijela lubanje – vrlo karakterističan rezultat namjernog nasilja.

Sumirajući rezultate provedenih analiza smatramo prilično izvjesnim da je groblje kraj crkve Sv. Franje na Opatovini u Zagrebu bilo prestižno groblje na kojem su se pokapale osobe visoke socijalne kategorije. To su prvi i zasad jedini dostupni podaci o demografskim i patološkim karakteristikama prastanovnika Zagreba. Nadamo se da će poslužiti kao impuls za buduća antropološka istraživanja ovoga dijela Hrvatske.

Zahvala

Zahvaljujemo svima koji su nam pomogli u izradi ovoga rada. Najveću zahvalu dugujemo g. Milanu Bandiću, gradonačelniku Zagreba, g. Silvije Novaku, zamjeniku pročelnice Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode i dr. Željku Demi, višem kustosu u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Bez njihova zalaganja i truda otkopana bi osteološka građa ostala, kao i toliko puta dosad, neanalizirana. Izrada rada financirana je sredstvima znanstvenoistraživačkog projekta *Stvaranje bioarheološke baze podataka za Hrvatsku* i kolaborativnog znanstvenoistraživačkog projekta *Stvaranje arheološke, bioarheološke i paleontološke baze podataka za Hrvatsku*, koja oba vodi dr. Mario Šlaus.

LITERATURA

- Acsádi, Nemeskéri 1970 G. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest.
- Alesan, Malgosa, Simó 1999 A. Alesan, A. Malgosa, C. Simó, Looking into the demography of an Iron Age population in the Western Mediterranean. I. Mortality, *American Journal of Archaeology*, 110, 285-301.
- Aner 1971 U. Aner, Die anthropologische Untersuchung der Leichenbrände aus dem Urnenfriedhof Hamfelde, Kreis Herzogtum Lauenburg in Holstein, u: N. Bantelmann (ur.): *Hamfelde, Kreis Herzogtum Lauenburg. Ein Urnenfriedhof der römischen Kaiserzeit in Holstein, Offa-Bucher*, 24, 58-77.
- Armелagos 1969 G. J. Armелagos, Disease in ancient Nubia, *Science*, 163, 255-259.
- Bass 1987 W. M. Bass, *Human osteology. A laboratory and field manual of the human skeleton*, Missouri Archaeological Society, Columbia, MO.

- Berger, Trinkaus 1995 T. D. Berger, E. Trinkaus, Patterns of trauma among the Neandertals, *Journal of Archaeological Science*, 22, 841-852.
- Bhaskar 1981 S. N. Bhaskar, *Synopsis of oral pathology*, St. Louis.
- Boljunčić 1991 J. Boljunčić, Anomalije na gornjim ljuskama zatiljnih kostiju dviju brončanodobnih čovječjih lubanja iz spilje Bezdanjače kod Vrhovina u Lici, *Rad HAZU*, 458, 131-142.
- Boljunčić 1993 Boljunčić, J. (1993) Antropološka analiza kosturnih ostataka iz srednjovjekovnog groblja Zvonimirovo kod Suhopolja (Hrvatska), *PrillAZ*, 10, 131-148.
- Boljunčić 1997a J. Boljunčić, Antropološka analiza ranosrednjovjekovnog groblja Josipovo (Ciganka), u: Tomičić 1997, 27-35.
- Boljunčić 1997b J. Boljunčić, Antropološka analiza ranosrednjovjekovnog groblja Zvonimirovo-Veliko Polje, u: Tomičić 1997, 53-61.
- Brooks, Suchey 1990 S. Brooks, J. M. Suchey, Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution*, 5, 227-238.
- Carlson, Armelagos, van Gerven 1974 D. S. Carlson, G. J. Armelagos, D. P. van Gerven, Factors influencing the etiology of cribra orbitalia in prehistoric Nubia, *Journal of Human Evolution*, 3, 405-410.
- Coale, Demeny 1966 A. J. Coale, P. Demeny, *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, Princeton NJ.
- Cybulski 1977 J. S. Cybulski, Cribra orbitalia, a possible sign of anemia in early historic native populations of the British Columbia Coast, *AJPhA*, 47, 31-40.
- Demo 1984 Ž. Demo, Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja, *PZb*, 84, 320-360.
- El-Najjar 1976 M. Y. El-Najjar, Maize, malaria and the anemias in the Pre-Columbian New World, *Yearbook of Physical Anthropology*, 20, 329-337.
- El-Najjar, Ryan, Turner, Lozoff 1976 M. El-Najjar, D. J. Ryan, C. Turner, B. Lozoff, The etiology of porotic hyperostosis among the prehistoric and historic Anasazi Indians of the Southwestern United States, *AJPhA*, 44, 477-488.
- Fazekas, Kósa 1978 I. G. Fazekas, F. Kosa, *Forensic fetal osteology*, Budapest.
- Filipec 1996 K. Filipec, Istraživanje srednjovjekovnog groblja u Đakovu 1995. i 1996. godine, *OA*, 20, 189-197.

- Filipec 1997, K. Filipec, Đakovo – župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja, OA 21, 239-242.
- Frayer 1984 D. W. Frayer, Tooth size, oral pathology and class distinctions: evidence from the Hungarian Middle Ages, *Anthropologiai Közlemenyek*, 28, 47-54.
- Fujita 1995 H. Fujita, Geographical and chronological differences in the Neolithic Jomon period of Japan, *Anthropological Science*, 103, 23-37.
- Gilbert, McKern 1973 B. M. Gilbert, T. W. McKern, A method for aging the female os pubis, *AJPhA*, 38, 31-38.
- Goodman, Armelagos, 1985 A. H. Goodman, G. J. Armelagos, Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition, *AJPhA*, 68, 479-493.
- Goodman
Rose 1991 A. H. Goodman, J. C. Rose, Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, u: M. Kelly, C. Larsen (ur.), *Advances in dental anthropology*, New York.
- Goodman, Martin 2002 A. H. Goodman, D. L. Martin, Reconstructing health profiles from skeletal remains, u: R. H. Steckel, J. C. Rose (ur.), *The Backbone of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, Cambridge, 11-60.
- Goodman, Armelagos,
Rose 1980 A. H. Goodman, G. J. Armelagos, J. C. Rose, Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois, *HB*, 52, 515-528.
- Gutherie 1979 H. A. Gutherie, *Introduction to Nutrition*, St. Louis.
- Hengen 1971 O. P. Hengen, Cribra orbitalia: Pathogenesis and probable etiology, *Homo*, 22, 57-75.
- Hutchinson, Larsen 1988 D. L. Hutchinson, C. S. Larsen, Determination of stress episode duration from linear enamel hypoplasias: a case study from St. Catherine's island, Georgia, *HB*, 60, 93-99.
- Iscan, Loth, Wright 1984 M. Y. Iscan, S. R. Loth, R. K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White males, *JFS*, 29, 1094-1104.
- Iscan, Loth, Wright 1985 M. Y. Iscan, S. R. Loth, R. K. Wright, Age estimation from the rib by phase analysis: White females, *JFS*, 30, 853-863.
- Jakovljević 1988 G. Jakovljević, Novi rezultati istraživanja župne crkve u Novoj Rači. *ObavHAD*, 20, 48-50.

- Jakovljević, Šlaus 2003 G. Jakovljević, M. Šlaus, Rača i župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novoj Rači u svjetlu povijesnih i arheološko-antropoloških istraživanja, *IzdHAD*, 21, 121-144.
- Jurmain 2001 R. Jurmain, Paleoepidemiological patterns of trauma in a prehistoric population from central California, *AJPhA*, 115, 13-23.
- Kelly 1978 M. A. Kelly, Phenice's visual sexing technique for the os pubis: a critique, *AJPhA*, 48, 121-122.
- Kelly, Angel 1987 O. J. Kelly, J. L. Angel, Life stresses of slavery, *AJPhA*, 74, 199-211.
- Kilgore, Jurmain, van Gerven 1997 L. Kilgore, R. Jurmain, D. P. van Gerven, Paleoepidemiological patterns of trauma in a medieval Nubian skeletal population, *IJO*, 7, 103-114.
- Kimura 1982 K. Kimura, Sex differences of the hip bone among several populations, *Okajimas Folia Anatomica Japan*, 58, 266-273.
- Kolnik, Stloukal 1974 T. Kolnik, M. Stloukal, Pohrebiste z doby rimske v Abrahamu (okr. Galanta), *Časopis Narodniho Muzea*, 143, 57-68.
- Kreshover 1960 S. J. Kreshover, Metabolic disturbances in tooth formation, *Annales of the New York Academy of Sciences*, 85, 161-167.
- Krogman, Iscan 1986 W. M. Krogman, M. Y. Iscan, *The human skeleton in forensic medicine*, Springfield IL.
- Kunter 1996 M. Kunter, Anthropologische Analyse der menschlichen Leichenbrände aus dem römischen Brandgraberfeld von Septfontaines -Deckt, Luxemburg, u: M. Polfer (ur.), *Das gallorömische Brandgraberfeld und der dazugehörige Verbrennung splatz von Septfontaines-Deckt (Luxemburg)*, *Dossiers d'archéologie du musée national d'histoire de d'aret (Luxemburg)*, 5, 190-200.
- Larsen, Shavit, Griffin 1991 C. S. Larsen, R. Shavit, M. C. Griffin, Dental caries evidence for dietary change: An archaeological context, u: M. A. Kelley, C. S. Larsen (ur.): *Advances in Dental Anthropology*, New York, 179-202.
- Ledermann 1969 S. Ledermann, *Nouvelles tables-types de mortalité*, Travaux et documents de l'INED, cahier 53, Presses Universitaires de France, Paris.
- Lovejoy, Meindl, Pryzbeck, Mensforth 1985 C. O. Lovejoy, R. S. Meindl, T. R. Pryzbeck, R. P. Mensforth, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *AJPhA*, 68, 15-28.

- McKern, Stewart 1957 T. W. McKern, T. D. Stewart, *Skeletal age changes in young American males. Analyzed from the standpoint of age identification*, Environmental protection research division (Quarter-master research and development center, U. S. Army, Natick, Massachusetts), Technical report EP-45.
- Medar 1987 M. Medar, Sažeti prikaz dosadašnjih rezultata arheoloških istraživanja prostora crkve Svete Marije u Novoj Rači kod Bjelovara, *ObavHAD*, 19, 46-48.
- Meindl, Lovejoy 1985 R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, *AJPhA*, 68, 57-66.
- Mensforth, Lovejoy, Lallo, Armelagos 1978 R. P. Mensforth, C. O. Lovejoy, J. W. lallo, G. J. Armelagos, The role of constitutional factors, diet and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology*, 2, 1-59.
- Mittler, van Gerven 1994 D. M. Mittler, D. P. van Gerven, Developmental, diachronic and demographic analysis of cribra orbitalia in the medieval Christian populations of Kulubnarti, *AJPhA*, 93, 287-297.
- Moorrees, Fanning, Hunt 1963 C. F. A. Moorrees, E. A. Fanning, E. E. Hunt, Age variation of formation stages for ten permanent teeth, *Journal of Dental Research*, 42, 1490-1502.
- O'Sullivan, Williams, Wakefield, Cape, Curzon 1993 E. A. O'Sullivan, S. A. Williams, R. C. Wakefield, J. E. Cape, M. E. J. Curzon, Prevalence and site characteristics of dental caries in primary molar teeth from prehistoric times to the 18th century in England, *Caries Research*, 27, 147-153.
- Pffeiffer 1991 S. Pffeiffer, Estimation of age at death, u: S. Pffeiffer, S. R. Williamson (ur.), *An investigation of a military cemetery from the war of 1812*, Toronto.
- Phenice 1969 T. W. Phenice, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *AJPhA*, 30, 297-301.
- Pindborg 1970 J. J. Pindborg, *Pathology of the dental hard tissues*, Philadelphia.
- Rajić, Ujčić 2003 P. Rajić, Ž. Ujčić, Anthropological analysis of the Late Roman/Early Medieval cemetery of Novigrad (Istria), *Collegium Antropologicum*, 27, 803-808.
- Rathbun 1987 A. T. Rathbun, Health and disease at a South Carolina plantation 1840-1870, *AJPhA*, 74, 239-253.

- Sarnat, Schour 1941 B. G. Sarnat, I. S. Schour, Enamel hypoplasia (chronologic enamel aplasia) in relation to systemic disease: A chronologic, morphologic, and etiologic classification, *JADA*, 28, 1989-2000.
- Sarnat, Schour 1942 B. G. Sarnat, I. S. Schour, Enamel hypoplasia (chronologic enamel aplasia) in relation to systemic disease: A chronologic, morphologic, and etiologic classification, *JADA*, 29, 67-75.
- Scheuer, Black 2000 L. Scheuer, S. Black, *Developmental Juvenile Osteology*, San Diego – San Francisco – New York – Boston – London – Sydney – Tokio.
- Smith 1996 M. O. Smith, "Parry" fractures and female-directed interpersonal violence: Implications from the Late Archaic Period of west Tennessee, *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, 84-91.
- Schmorl, Junghanns 1971 G. Schmorl, H. Junghanns, *The human spine in health and disease*, New York.
- Stuart-Macadam 1985 P. Stuart-Macadam, Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition, *AJPhA*, 66, 391-398.
- Sutherland, Suchey 1991 L. D. Sutherland, J. M. Suchey, Use of the ventral arc in pubic sex determination, *Journal of Forensic Science*, 36, 501-511.
- Šarić-Bužančić 1999 A. Šarić-Bužančić, Pregled arheoloških i antropoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnog groblja na lokalitetu Sv. Vid, u: E. Marin (ur.), *Sveti Vid*, Arheološki muzej Split, Split.
- Šlaus 1993 M. Šlaus, Cranial variation and microevolution in two early medieval populations from Croatia: Privlaka and Stari Jankovci, *OA*, 17, 273-307.
- Šlaus 1994 M. Šlaus, Osteological evidence for perimortem trauma and occupational stress in two medieval skeletons from Croatia, *CA*, 18, 165-175.
- Šlaus 1996 M. Šlaus, Antropološka analiza kasnosrednjovjekovne populacije iz Danila Gornjeg kraj Šibenika, *ARR*, 12, 343-364.
- Šlaus 1997a M. Šlaus, Demography and disease in the early medieval site of Privlaka, *OA*, 20, 141-149.
- Šlaus 1997b M. Šlaus, Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia, *OA*, 21, 167-175.
- Šlaus 1998a M. Šlaus, Antropološka analiza osteološkog materijala, u: B. Migotti i sur., *Accede ad Certissiam. Antički i ranokršćanski*

- horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 121-134.
- Šlaus 1998b M. Šlaus, Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta, SHP, 25, 81-107.
- Šlaus 1999 M. Šlaus, Antropološka analiza kasnoantičke populacije s nalazišta Ad Basilicas Pictas, u: F. Oreb, T. Rismondo, M. Topić, *Ad Basilicas Pictas*, Split, 60-65.
- Šlaus 2000a M. Šlaus, Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *AJPhA*, 111, 193-209.
- Šlaus 2000b M. Šlaus, Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća, *OA*, 23-24, 273-284.
- Šlaus 2001 M. Šlaus, Bioarchaeological research of the Štrbinci skeletal series, *ARR*, 13, 205-224.
- Šlaus 2002a M. Šlaus, *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, BAR International Series 1021, Oxford.
- Šlaus 2002b M. Šlaus, Demography and pathology of the medieval population from Stenjevec, *OA*, 26, 257-273.
- Šlaus 2002c M. Šlaus, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Narona-Erešove bare, *VAHD*, 94, 205-215.
- Šlaus 2003 M. Šlaus, Anthropological analysis of human skeletal remains from the Hallstatt period "Vinkovci-Nama" site, *OA*, 27, 257-267.
- Šlaus 2004a M. Šlaus, Anthropological remarks on the graveyard, u: E. Marin, M. Vickers (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine*, Arheološki muzej, Split, 265-266.
- Šlaus 2004b M. Šlaus, Bioarheološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Narona – Augusteum, *VAHD*, 96, 539-561.
- Šlaus, Pećina-Hrnčević, Jakovljević 1997 M. Šlaus, A. Pećina-Hrnčević, G. Jakovljević, Dental disease in the late medieval population from Nova Rača, Croatia, *CA*, 21, 561-572.
- Šlaus, Filipec 1998 M. Šlaus, K. Filipec, Bioarchaeology of the medieval Đakovo cemetery: Archaeological and anthropological evidence for ethnic affiliation and migration, *OA*, 22, 129-139.

- Šlaus, Orlić, Pećina 2000 M. Šlaus, D. Orlić, M. Pećina, Osteochondroma in a skeleton from an 11th century Croatian cemetery, *CMJ*, 41, 336-340.
- Šlaus, Kollmann, S. Novak, M. Novak 2002 M. Šlaus, D. Kollmann, S. Novak, M. Novak, Temporal trends in demographic profiles and stress levels in medieval (6th-13th century) population samples from continental Croatia, *CMJ*, 43, 598-605.
- Šlaus, Novak, Krznar 2003 M. Šlaus, M. Novak, S. Krznar, Paleodemografska i paleopatološka analiza ljudskog osteološkog materijala s kasnosrednjovjekovnog nalazišta Torčec-Cirkvišće kraj Koprivnice, *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 2, 37-48.
- Šlaus, Pećina-Šlaus, Brkić 2004a M. Šlaus, N. Pećina-Šlaus, H. Brkić, Life stress on the Roman limes in continental Croatia, *Homo*, 54, 240-263.
- Šlaus, Novak, Kollmann 2004b M. Šlaus, M. Novak, D. Kollmann, The Štrbinci skeletal series in context of other Late Antique skeletal series from continental Croatia, *ARR*, 14, 247-292.
- Šlaus, Tomičić, Uglešić, Jurić 2004c M. Šlaus, Ž. Tomičić, A. Uglešić, R. Jurić, Craniometric relationships among medieval Central European populations Implications for Croat migration and expansion, *CMJ*, 45, 434-444.
- Šlaus, Pećina-Šlaus, Tomičić, Minichreiter, Uglešić 2004d M. Šlaus, N. Pećina-Šlaus, Ž. Tomičić, K. Minichreiter, A. Uglešić, Skeletal evidence for neoplasms in Croatian archaeological series, *Proceedings of the 18th Meeting of the European Association for Cancer Research (June 3-6, 2004)*, Innsbruck, 227-278.
- Šlaus, Tomičić 2005 M. Šlaus, Ž. Tomičić, Discriminant function sexing of fragmentary and complete tibiae from medieval Croatian sites, *Forensic Science International*, 147, 147-152.
- Todd 1920 T. W. Todd, Age changes in the pubic bone. I: The white male pubis, *AJPhA*, 3, 285-334.
- Todd 1921 T. W. Todd, Age changes in the pubic bone. III: The pubis of the white female; IV: the pubis of the female white-negro hybrid, *AJPhA*, 4, 1-70.
- Tomičić 1997 Ž. Tomičić (ur.), *Zvonimirovo i Josipovo, groblja starohrvatskog doba u Virovitičko-podravskoj županiji*, Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb – Virovitica.
- Tóth 1970 K. Tóth, *The Epidemiology of Dental Caries in Hungary*, Budapest.

- Wahl 1988 J. Wahl, Osteologischer Teil. A Menschenknochen, u: J. Wahl, M. Kokabi (ur.), *Das romische Graberfeld von Stettfeld I. Osteologische Untersuchung der Knochenreste aus dem Graberfeld. Forsch Ber zur Vor- Fruhgesch in Baden-Wurt (Stuttgart)*, 29, 46-223.
- Walker 1986 P. L. Walker, Porotic hyperostosis in a marine-dependent California Indian population, *AJPhA*, 69, 345-354.
- Walker, Hewlett 1990 P. L. Walker, B. S. Hewlett, Dental health diet and social status among Cetral African foragers and farmers, *American Anthropology*, 92, 382-398.
- Weaver 1980 D. S. Weaver, Sex differences in the ilia of a known sex and age sample of fetal and infant skeletons, *AJPhA*, 52, 191-195.
- Wells 1975 C. Wells, Prehistoric and historical changes in nutritional diseases and associated conditions, *Progress in Food and Nutrition Science*, 1, 729-779.
- White 1994 C. D. White, Dietary dental pathology and cultural change in the Maya, u: A. Herring, L. Chan (ur.), *Strength in Diversity: A Reader in Physical Anthropology*, Toronto, 279-302.

Summary

Anthropological analysis of the cemetery from St Francis' church in Opatovina, Zagreb

The purpose of this paper is to synthesize currently available anthropological data from the late medieval site Zagreb – St Francis (Opatovina), and compare the demographic profiles and pathology frequencies between this site and a composite late medieval series that consists of individuals from three late medieval sites in continental Croatia: Đakovo, Kamengrad and Nova Rača. All of the recovered skeletal material is related to cemeteries that were in use between the 13th and 18th centuries.

Sex and age-at-death were determined for every skeleton. All skeletons were then analyzed for the presence of: dental pathologies (alveolar disease and caries), osteological and dental indicators of subadult stress (linear enamel hypoplasia and *cribra orbitalia*), degenerative osteoarthritis on the major joints and the vertebrae, Schmorl's defects on vertebrae, and trauma.

The collected data showed significant differences between the two analyzed series. These differences were present in male/female rations in the series, the mean ages-at-death and periods of greatest mortality, the frequencies of alveolar disease

and caries, frequencies of active *cribra orbitalia* in subadults, and antemortem trauma frequencies.

The male/female ratio in Zagreb (1.00 : 0.44) is significantly different from the 1.00 : 1.00 male/female ratio usually recorded in Croatian medieval archaeological series. A very similar ratio was recorded in the composite late medieval series. Significant differences are also present in mean ages-at-death. Adult females in Zagreb live on average 39.6 years, while the mean age-at-death for males is 40.1 year. In the composite late medieval series females have an average lifespan of 32.5 years (7.1 years less than in Zagreb), while males have an average lifespan of 36.7 years (3.4 years less than in Zagreb). The differences are statistically significant.

Despite the significantly longer average life span adult males in Zagreb have significantly lower frequencies of alveolar bone disease and caries than males from the composite late medieval series. These data suggest a higher proportion of meat in the diet of males from Zagreb.

The total frequencies of *cribra orbitalia* in the two series are similar. A significant difference is, however, present in the frequencies of active *cribra orbitalia* in subadults. None of the subadults from the Zagreb series exhibit active *cribra orbitalia* – in the composite late medieval series active *cribra orbitalia* was recorded in 55% of all subadults. This difference is statistically significant and documents the greater ability of subadults from Zagreb to survive iron-deficiency anemia.

The Zagreb series also exhibits a very low frequency of antemortem traumas and a distribution of traumas on the skeleton that is consistent with a scenario in which most of the traumas were the result of accidents and not intentional violence.

Together, the collected data suggest that the cemetery associated with the church of St Francis in Zagreb was a prestige cemetery that was primarily used by high-class individuals. These are the first, and at present, only demographic and pathology data currently available for the medieval inhabitants of Zagreb. We hope that this investigation will serve as an impulse for future bioarchaeological investigations of this part of Croatia.

Translation: Mario Šlaus

DARKO PERIŠA

MIHOVIL MANDIĆ KAO ARHEOLOG

Darko Periša
HR – 10000 Zagreb
Spinčićeva 5

UDK 902/904-05Mandić,M.
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 12. X. 2006.

U ovom je radu prvi put iscrpno prikazan život i djelo obezvrijeđenog i zaboravljenog hrvatskog arheologa Mihovila Mandića. Povod pisanju bio je negativan, neispravan i nepravedan odnos prema njemu od strane njegovih nasljednika u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Ključne riječi: Mihovil Mandić, Zemaljski muzej u Sarajevu, prehistorijska arheologija, razdoblje između dva svjetska rata (*Key words:* Mihovil Mandić, Zemaljski muzej u Sarajevu, prehistoric archaeology, period between World War I and World War II)

Vjerojatno nije postojao nijedan imalo značajniji hrvatski arheolog koji je poslije smrti toliko omalovažavan i čije su zasluge toliko potcijenjene kao što je to dr. Mihovil Mandić. Njegovo je ime do danas ostalo slabo poznato ne samo u širim znanstvenim i kulturnim relacijama, nego čak i u arheologiji. Uzrok tome, kako ćemo vidjeti, nije znanstvene prirode, nego je u pitanju negativan, neispravan i nepravedan odnos prema Mandiću od strane njegovih nasljednika u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Razlozi takvog odnosa bili su isključivo politički i privatni.

Tako u *Glasniku Zemaljskog muzeja* za 1948. nije objavljen nekrolog posvećen Mandiću koji je te godine preminuo.¹ U opsežnoj knjizi *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. 1888-1988.* nisu doneseni nikakvi biografski podaci o Mandiću, kao ni njegova fotografija, a u pregledu znanstvenoistraživačke djelatnosti njegov doprinos prehistorijskoj arheologiji prikazan je u svega nekoliko rečenica,² dok doprinos antičkoj arheologiji čak nije ni spomenut.³ U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, još jednom izdanju Zemaljskog muzeja, nije donesena Mandićeva biografija, a donesene su biografije dugačkog niza manje zaslužnih arheologa i ra-

¹ *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Nova serija, III, Sarajevo, 1948. Odgovorni urednik: Špiro Kulišić, članovi redakcije: Branislav Đurđev, Alojz Benac i Nedim Filipović.

² Čović 1988, 83.

³ Paškvalin 1988, 104-109.

znih amatera, putopisaca i predstavnika drugih znanstvenih disciplina.⁴ A on je kao arheolog u Zemaljskom muzeju radio 23 godine, bio ravnatelj tog muzeja i urednik njegovog *Glasnika*. Kako onda očekivati da ostane zapamćen i cijenjen u drugim ustanovama i sredinama, kad je upravo u Zemaljskom muzeju u Sarajevu obezvrijeđen i zaboravljen?

Upravo iz navedenih razloga u ovom ću radu prvi put iscrpno prikazati Mandićev život i djelo. Također ću pokušati procijeniti njegovu znanstvenoistraživačku djelatnost i doprinos arheologiji, ali isključivo s gledišta doba u kojem je živio i uvjeta u kojima je radio.⁵

Mihovil Mandić rođen je 9. listopada 1871. u Dolcu kod Travnika,⁶ u staroj i uglednoj travničkoj obitelji,⁷ u doba kad se vladavina Osmanskog Carstva u Bosni i Hercegovini polako približavala svojem završetku. Kao dječak je 1878. doživio vojnu okupaciju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije i taj mu se događaj vjerojatno jako urezao u pamćenje čim je o njemu kasnije napisao knjigu. Prvi razred osnovne škole završio je u Dolcu, a drugi i treći razred u Sarajevu. Od 1881. do 1884. bio je kadet u Vojničkom dječaćkom internatu u Sarajevu. Od 1885. do 1892. školovao se na Velikoj gimnaziji u Sarajevu, gdje je 1892. maturirao. Od 1892. do 1896. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beču studirao je povijest i geografiju kao glavne predmete i prehistorijsku arheologiju kao izborni predmet. Na studijima su mu predavali poznati i ugledni profesori Eugen Bormann (povijest starog vijeka), Julius von Hann (geografija), Moritz Hoernes (prehistorijska arheologija), Konstantin Jireček (povijest

⁴ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 1, Sarajevo, 1988. Glavni i odgovorni urednik: Borivoj Čović, članovi redakcije: Đuro Basler, Borivoj Čović, Nada Miletić i Veljko Paškvalin.

⁵ Podatke o Mandiću prikupljao sam od 1989. do 2006., u početku na razne načine, jer mi njegova osobna dokumentacija nije bila dostupna. Osnovne podatke o njegovom školovanju preuzeo sam iz upitnika za neku enciklopediju koji je on osobno ispunio prije 1919. Upitnik se čuva u Leksikografskom zavodu Miroslav Krležu u Zagrebu, a na uvid mi ga je dala Mladena Tkalčević. Podatke o Mandićevim studijima dodatno je provjerio dr. Johannes Seidl u Sveučilišnom arhivu u Beču i poslao mi ih je po dr. Marjeti Šašel-Kos iz Ljubljane. Mandićevu službenu dokumentaciju s datumima njegovog napredovanja u Zemaljskom muzeju i osobnu fotografiju koju objavljujem našao je dr. Kemal Bakaršić u Državnom arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Svima na ovom mjestu srdačno zahvaljujem na susretljivosti.

⁶ Osim Mihovila Mandića, u Dolcu je krajem 19. st. rođeno još nekoliko poznatih Hrvata: njegov brat Nikola (1869.), pravnik i politički vođa Hrvata u Bosni i Hercegovini i jedan od osnivača Hrvatskog kulturnog društva Napredak; Tugomir Alaupović (1871.), političar i jedan od najvećih hrvatskih književnika iz Bosne, također jedan od osnivača Napretka i tajnik Matice hrvatske; Ivan Evangelist Šarić (1871.), nadbiskup vrhbosanski; Anto Alaupović (1878.), kanonik Vrhbosanske nadbiskupije i najznačajnija osoba u kulturnom, prosvjetnom i ekonomskom radu Napretka do ukidanja 1949.; akademik i nobelovac Ivo Andrić (1892.), diplomat i književnik svjetskog glasa te akademik Anto Babić (1899.), povjesničar, glavni utemeljitelj Filozofskog fakulteta u Sarajevu i jedan od utemeljitelja Naučnog društva, odnosno Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (rođen u Grahoviku koji pripada župi Dolac i koji je danas s njim spojen).

⁷ Njegov otac Petar bio je stolar iz sela Polja koji se doselio u Dolac, a njegova majka Ivka, rođena Đebić, bila je iz imućne trgovačke obitelji iz Dolca. Mihovil Mandić imao je dva brata, starijeg Nikolu i mlađeg Antuna koji je rano umro kao student prava u Beču.

srednjeg vijeka), Albrecht Penck (geografija) i Wilhelm Tomaschek (geografija). Studije je završio obranom disertacije iz geografije *Über die Wasserstandschwankungen der Save bei Alt-Gradiška* (O promjenama vodostaja Save kod Stare Gradiške).⁸ Disertaciju je obranio 11. studenog 1896. pred povjerenstvom koje su sačinjavali A. Penck, W. Tomaschek i J. von Hann te je 3. prosinca svečano promoviran u doktora filozofije.⁹ Na istom je sveučilištu 1899. položio državni stručni ispit za profesora srednje škole.¹⁰

Od 1896. do 1918. radio je kao profesor povijesti i geografije na Velikoj realci u Banjoj Luci (1896. – 1903.) i Velikoj gimnaziji u Sarajevu (1903. – 1918.).¹¹ Neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata, raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije preimenovanog u Kraljevstvo Jugoslaviju) prešao je u Zemaljski muzej u Sarajevu gdje je radio od 1918. do 1941., prvo kao kustos Prethistorijskog odjela (1918. – 1937.), a zatim kao muzejski ravnatelj (1937. – 1941.).¹² Prethistorijski odjel vodio je sve do kraja 1939. Bio je urednik *Glasnika Zemaljskog muzeja* te je od 1936. do 1941. uredio ukupno 10 svezaka tog časopisa. U ljeto 1941., svega nekoliko mjeseci nakon raspada Kraljevstva Jugoslavije i stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, otišao je s 45 godina radnog staža u zasluženu mirovinu.¹³

Teške ratne i poslijeratne godine proživio je u Sarajevu, povučen od svih događanja, u društvu svoje supruge Ljube s kojom nije imao potomstvo. Osim toga, poslije završetka Drugog svjetskog rata, u komunističkoj Jugoslaviji nije bio podobna osoba zato što je u NDH kratko vrijeme bio ravnatelj Zemaljskog muzeja, a posebno zbog toga što je njegov brat Nikola bio predsjednik Vlade NDH.¹⁴ Uz to, Mandić je bio i jedan od autora kapitalne knjige *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* objavljene u Sarajevu 1942., prema kojoj je, zbog naslova i nesretnih okolnosti u kojima je djelo

⁸ Disertacija se pod brojem 2355 čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Beču.

⁹ Obvezni ispit iz filozofije, koji se tad polagao nakon obrane disertacije, položio je 22. studenoga 1896. kod prof. Friedricha Jodla.

¹⁰ Ispit je položio 10. veljače 1899. Vidjeti: *Četvrti izvještaj Velike realke u Banjoj Luci za školsku godinu 1898/9.*, Banja Luka, 1899., 43.

¹¹ Dekretom Zemaljske vlade od 14. kolovoza 1896. zaposlen je u Velikoj realci u Banjoj Luci gdje je radio od 1. rujna 1896. do 30. rujna 1903. Dekretom od 9. rujna 1903. premješten je u Veliku gimnaziju u Sarajevu gdje je radio od 1. listopada 1903. do 30. studenoga 1918. Do 1899. bio je u zvanju suplenta. Dekretom od 3. svibnja 1899. unaprijeđen je u zvanje pravog definitivnog učitelja, a dekretom od 5. studenoga 1904. u zvanje profesora. Vidjeti: *Drugi izvještaj Velike realke u Banjoj Luci za školsku godinu 1896/7.*, Banja Luka, 1897., 17; *Deveti izvještaj Velike realke u Banjoj Luci za školsku godinu 1903/1904.*, Banja Luka, 1904., 30, 69; *Osamnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu objavljen na kraju (XXV.) školske godine 1903/1904.*, Sarajevo, 1904., 37, 62; *Devetnaesti izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu objavljen na kraju (XXVI.) školske godine 1904/1905.*, Sarajevo, 1905., 31.

¹² Odlukom Narodne vlade privremene Države Slovenaca, Hrvata i Srba od 27. studenoga 1918. imenovan je kustosom-adjunktom, a na novu je dužnost stupio 3. prosinca 1918., dva dana nakon proglašenja Kraljevstva SHS. U kustosa je unaprijeđen 26. lipnja 1920. Za vršitelja dužnosti ravnatelja postavljen je 21. prosinca 1936., a tu je dužnost preuzeo 5. siječnja 1937. Ravnateljem je imenovan 14. prosinca 1937.

¹³ Zahtjev za odlazak u mirovinu podnio je 24. lipnja; 18. kolovoza dovršio je primopredaju s novim ravnateljem dr. Jozom Petrovićem i 4. rujna 1941. razriješen je dužnosti.

¹⁴ Nikola Mandić osuđen je na smrt od vlasti komunističke Jugoslavije i obješen u Zagrebu 7. lipnja 1945.

Sl. 1. Mihovil Mandić u starosnoj dobi od oko 65 godina / Fig. 1. Mihovil Mandić at the age of 65.

ugledalo svjetlo dana, u komunističkoj Jugoslaviji stvorena sasvim neopravdana politička odbojnost.¹⁵ Mihovil Mandić preminuo je u Sarajevu 12. veljače 1948., a da vijest o njegovoj smrti nije bila ni zabilježena u sarajevskom novinskom listu *Oslobođenju*, što je zaista žalosno i sramotno.

Mandić se intenzivno bavio znanstvenoistraživačkim radom još kao mladi gimnazijski profesor. Objavio je nekoliko radova iz historiografije i geografije od kojih je posebno bila zapažena monografija *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine* (1878.). U jednom je radu dao sažeti geografski, arheološki i historiografski prikaz Sarajeva i okolice. Zajedno s Milanom Prelogom napisao je udžbenik iz povijesti, geografije i državnog uređenja Austro-Ugarske Monarhije. Vodio je cijeli niz đачkih izleta posvećenih obilascima arheoloških i kulturnopovijesnih nalazišta: Ljubačevo kod Banje Luke (1903.), Zgošća i Visoko (1908.), Debelo brdo iznad Sarajeva, Pavlovac kod Sarajeva i Kraljeva Sutjeska (1909.), pećina Megara na

planini Bjelašnici (1910.) i Mogorjelo kod Čapljine (1914.). Rezultat tih izleta bili su rad o srednjovjekovnom groblju u Ljubačevu kod Banje Luke i serija od tri rada pod naslovom *Putopisne crtice iz Bosne*.

Dolaskom u Zemaljski muzej, glavno polje Mandićeve znanstvenoistraživačke djelatnosti postala je arheologija, prvenstveno prethistorijska. Međutim, razdoblje koje je on proveo radeći u Zemaljskom muzeju nije bilo povoljno za znanstvenoistraživačku djelatnost. Zemlje koje su ušle u sastav Kraljevstva SHS bile su iscrpljene Prvim svjetskim ratom, a ekonomska kriza uzimala je sve veće razmjere. Uspostavom i jačanjem

¹⁵ HKD Napredak u Sarajevu pokrenulo je 1936. pisanje povijesti Bosne i Hercegovine u tri knjige. Prva i jedina objavljena knjiga obuhvaća raspon od prethistorijskog doba do 1463., a napisalo ju je 14 najboljih i najuglednijih hrvatskih znanstvenika za ta razdoblja i pojedine teme. Rukopisi su bili završeni prije proglašenja NDH, ali su tek 1942. stvoreni uvjeti za tiskanje knjige. Tad je ona objavljena pod naslovom u koji su umetnuti pridjevi "hrvatske zemlje", na korice je stavljen hrvatski grb s ustaškim znakom, a posvećena je prvoj godišnjici obnove hrvatske države, a zapravo proglašenja fašističke NDH. Knjiga, dakle, nije bila pisana po projektu NDH. Tekstovi u njoj čak su objavljeni bez jezičnih izmjena, tako da su samo naslov i posveta napisani u skladu sa strogim zakonom o korijenskom pravopisu u hrvatskom jeziku koji je tad bio na snazi. Znanstvena kvaliteta tekstova za svoje je doba neosporno najviša, a po broju i kvaliteti angažiranih znanstvenika knjiga je do danas ostala neponovljena u bosanskohercegovačkim relacijama.

centralne kraljevske vlasti u Beogradu, Bosna i Hercegovina brzo je izgubila status samostalne pokrajine, čime je stavljena u pozadinu svih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih događanja u državi. U takvoj je situaciji i Zemaljski muzej bio zapostavljen. Muzej je bio pod neposrednom upravom i nadzorom Ministarstva prosvjete u Beogradu, koje mu je odobravalo ograničena novčana sredstva i u detalje kontroliralo njihovu potrošnju. Odlukom Ministarstva prosvjete vrlo je brzo smanjen i broj sistematizacijom predviđenih radnih mjesta u Zemaljskom muzeju (za čak 9), tako da se muzej našao u teškoj kadrovskoj situaciji. Novčana sredstva koja je primao bila su neusporedivo manja nego u doba austrougarske uprave i bila su dostatna samo za najosnovnije potrebe. *Glasnik Zemaljskog muzeja* i dalje je izlazio redovito, ali u smanjenom opsegu. U početku nije bilo novčanih sredstava čak ni za crteže u *Glasniku*.¹⁶ Novčana sredstva za terenska istraživanja nisu bila dostatna za veće zahvate. U takvoj situaciji moralo je doći do zastoja u radu, odnosno usporenog razvoja Zemaljskog muzeja.¹⁷ Muzejski znanstvenici i vanjski suradnici samo su svojim entuzijazmom uspjeli održati kontinuitet u radu i očuvati stečeni ugled Zemaljskog muzeja u svijetu.

Zbog politike centralne vlasti od svih je muzeja u Jugoslaviji samo Narodni muzej u Beogradu bio u povlaštenom položaju. Kao ilustraciju je dovoljno navesti podatak da je 1930. Vlada odobrila Narodnom muzeju u Beogradu osamdeset tisuća dinara za arheološko iskopavanje antičkog grada Stobija,¹⁸ dok je Zemaljskom muzeju za svu djelatnost u toj godini odobrila samo dvije stotine tisuća dinara!

Mandićevim preuzimanjem dužnosti muzejskog ravnatelja 1937. otvorilo se radno mjesto kustosa Prehistorijskog odjela. Na to su se radno mjesto pokušali zaposliti prvo Josip Korošec, a zatim Alojz Benac, ali obojica u početku bez uspjeha. Razlog njihovog neuspjeha bio je Mandićev čvrsti stav da kustos te zbirke mora imati doktorsku titulu, a možda i njegova želja da još neko vrijeme zadrži za sebe to radno mjesto.¹⁹ J. Korošec je zatim otišao u Prag na poslijediplomski studij iz prehistorijske arheologije, a A. Benac se zaposlio u Nadbiskupskoj gimnaziji u Travniku. Zaista, J. Korošec je postao kustos Prehistorijskog odjela odmah poslije obrane disertacije u Pragu 1939., dok je A. Benac tu dužnost od njega preuzeo 1946. Međutim, takav je Mandićev stav J. Korošću i A. Bencu nesumnjivo bio nepravedan i bolan i tu im se on osobno jako zamjerio.

Iako je Mandić u Zemaljskom muzeju radio u nepovoljnim uvjetima, imao je volju i našao načina baviti se znanstvenoistraživačkom djelatnošću. Odmah po dolasku u

¹⁶ Sam Mandić u svojem je prvom radu iz prehistorijske arheologije napisao: "*Sigurno će svakog od naših stručnjaka zanimati barem njihov opis (predmeta – op. D. P.), kad se uz najbolju volju ne mogu nabaviti preskupi klišeji. Bez slika dakako i najbolji opis ima malo vrijednosti. Ali bez ikakvih sredstava ne može ni naš muzej imati slika kao nekada.*". Vidjeti: Mandić br. 15, 27. Stanje se popravilo nekoliko godina kasnije.

¹⁷ Dautbegović 1988, 18-21.

¹⁸ Anonim 1930, 13.

¹⁹ Prema usmenom priopćenju dr. Paole Korošec u Zagrebu 4. prosinca 1990.

muzej izvršio je reviziju prehistorijske zbirke i objavio neobjavljene predmete. Zatim je izveo niz arheoloških iskopavanja prehistorijskih nalazišta koja navodimo njihovim redom:

– Na gradini iznad Podgaja kod Travnika istražio je 1924. dva prehistorijska tumula. U njima je otkrio slabo očuvane ljudske kosture i našao nekoliko keramičkih predmeta. Tumuli su vjerojatno pripadali brončanom dobu.²⁰

– Na nalazištu Kućistima u Donjoj Mahali kod Orašja iskopavao je 1926. neolitičko i eneolitičko naselje koje je slučajno otkriveno prilikom kopanja zemlje za nasip uz rijeku Savu. Ukupno je istražio površinu od oko 250 m² debljine kulturnih slojeva do 1,5 m. Iskopavao je uglavnom na mjestima iz kojih se vadila zemlja za spomenuti nasip. Na istraženoj površini nije otkrio ostatke stambenih objekata, već samo nekoliko ognjišta. Našao je velik broj raznovrsnih predmeta: kameno oruđe i oružje, ulomke keramičkog posuđa, dvije cijele posude, keramičke utege i pršljenove. Predmeti većinom pripadaju starijem, neolitičkom naselju. Ispravno je uočio kulturnu srodnost starijeg naselja s neolitičkim naseljima u Osijeku i u Klakaru kod Bosanskog Broda. Kasnije će sva ta naselja biti pripisana sopotskoj kulturi. Našao je i ulomke posuđa ukrašenog ubadanjem za koje danas znamo da pripadaju eneolitiku, odnosno kostollačkoj kulturi.²¹

– U Jajcu je 1928. izveo kratkotrajno pokusno iskopavanje jednog prehistorijskog naselja. Iskopavao je u profilu obale rijeke Plive gdje se ispod naslaga sedre debelih 3 m nalazi prehistorijski kulturni sloj debeo 0,5 m. Našao je ulomke keramičkog posuđa koji pripadaju eneolitiku ili brončanom dobu.²²

– Na nalazištu Gradini u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške nastavio je 1928. iskopavati poznato željeznodobno naselje. Prije njega to su naselje iskopavali Ćiro Truhelka i Vejsil Ćurčić. Naselje je prvo bilo sojenično, a zatim otvorenog ravničarskog tipa. Iskopavao je na dva mjesta na južnoj strani naselja. Ukupno je istražio površinu od 241,5 m² debljine kulturnih slojeva od 2 do 6,5 m. Tim je iskopavanjem ustanovljena ista situacija kao na sjevernoj strani naselja. U nižim je slojevima otkrio dobro očuvane ostatke sojenica sa stubištem. Našao je velik broj raznovrsnih predmeta od metala, keramike, kamena, stakla, kosti i drveta.²³

– U Sanskom Mostu nastavio je 1929. iskopavati željeznodobno naselje koje je bilo važan metalurški centar. Prije njega to je naselje iskopavao Franjo Fiala. Naselje je bilo otvorenog ravničarskog tipa. Ukupno je istražio površinu od 75 m² debljine kulturnih slojeva do 2 m. Otkrio je nekoliko ognjišta i našao veći broj predmeta. Na osnovi rezultata tog iskopavanja početak naselja datirao je u starije željezno doba.²⁴

²⁰ Mandić. br. 19, 37.

²¹ Mandić br. 23.

²² Mandić br. 28, 49-50.

²³ Mandić br. 27.

²⁴ Mandić br. 32.

Sl. 2. Arheološka iskopavanja Mihovila Mandića u Donjoj Dolini / Fig. 2. *Archaeological excavations in Donja Dolina, conducted by Mihovil Mandić.*

1937. i 1938. jedno neobično prethistorijsko nalazište. Na dva položaja na tom nalazištu bile su velike naslage ulomaka keramičkog posuđa koje pripada željeznom dobu. Na samom vrhu naslaga bilo je i nekoliko ulomaka finog helenističkog posuđa. Ukupno je istražio 90 m², a u dubinu je kopao do 1 m. Ne nalazeći bolje objašnjenje smatrao je da se na tom mjestu nalazila lončarska radionica koja je trajala duže vrijeme, te da ulomci potječu od neuspjelih i odbačenih posuda.²⁵ Slično nalazište, znakovitog imena Čupine, poslije je otkriveno u Zelovom polju kod Konjica, a za njega se s pravom smatra da je riječ o kulturnom mjestu.²⁹ Istovremeno je izveo pokusno iskopavanje na gradini na brdu Šišanu i našao veći broj ulomaka prethistorijskog keramičkog posuđa te nekoliko metalnih predmeta.

– U blizini gradine iznad Isakovaca kod Glamoča istražio je 1930. tri prethistorijska kamena tumula. U njima je otkrio ljudske kosture i našao nekoliko keramičkih predmeta i životinjske kosti. Tumuli vjerojatno pripadaju kasnom bronzanom dobu.²⁵

– Na nalazištu Dragom Kamenu u Donjoj Zgošći kod Kaknja izveo je 1933. kratkotrajno pokusno iskopavanje jednog prethistorijskog naselja koje, suđeci prema nekoliko svojstvenih ulomaka keramičkog posuđa, vjerojatno pripada ranom bronzanom dobu.²⁶

– Iznad sela Svraka kod Semizovca izveo je 1933. kratkotrajno pokusno iskopavanje jedne prethistorijske gradine. Našao je veći broj ulomaka keramičkog posuđa i nekoliko bronzanih predmeta od kojih se posebno izdvaja lijepo ukrašeni brončani vrh koplja. Gradina pripada kasnom bronzanom i željeznom dobu.²⁷

– Ispod gradine na brdu Šišanu kod Pazarića blizu Sarajeva iskopavao je

²⁵ Mandić br. 30, 107.

²⁶ Mandić br. 38, 2, T. II: 14, 20.

²⁷ Mandić br. 38, 3-4, T. I: 1, 5, 6, 9-11, 15; T. III.

²⁸ Mandić br. 43.

²⁹ Basler 1955, 221-222; Čović 1975, 37.

– U pećini Hrustovači kod Hrustova u okolici Sanskog Mosta iskopavao je 1939. naselje iz eneolitika i kasnog brončanog doba. Pećina je bila povremeno korištena i u rimsko doba i u ranom srednjem vijeku. Ukupno je istražio površinu od oko 68 m² dubljine kulturnih slojeva do 2 m. Iskopavao je dio nalazišta koji je prethodno bio oštećen vađenjem zemlje, tako da nije dobio, kako se to kasnije pokazalo, točnu stratigrafsku sliku. Našao je velik broj raznovrsnih predmeta iz eneolitika i kasnog brončanog doba: kameno i koštano oruđe i oružje, metalni, kameni i koštani nakit, nekoliko keramičkih kulturnih predmeta, ulomke keramičkog posuđa i nekoliko cijelih posuda te nekoliko keramičkih pršljenova. Našao je i nekoliko rimskih i ranosrednjovjekovnih predmeta. Prethistorijski predmeti većinom pripadaju eneolitiku, odnosno vučedolskoj kulturi.³⁰ To je bilo prvo izrazito nalazište vučedolske kulture južno od Save. Mandić je posuđe vučedolske kulture najprije datirao u prijelaz iz neolitika u bakreno doba, odnosno oko 2000 godina pr. Kr.,³¹ što je bilo u skladu s tadašnjim spoznajama. Međutim, u izvještaju s iskopavanja promijenio je mišljenje i to posuđe pogriješno pripisao kulturi panonske inkrustirane keramike i datirao u srednje brončano doba. Nesumnjivo je bio zaveden stilskim sličnostima, u prvom redu inkrustacijom, između vučedolske kulture i kultura brončanog doba s inkrustiranom keramikom, ali to mu ne bi trebalo mnogo zamjeriti. Takvo je datiranje vučedolske kulture u južnoslavenskoj arheologiji bilo prisutno još dosta dugo nakon Mandićevog izvještaja: Dragošlav Srejović smatrao je da se vučedolska kultura pojavila tek u srednjem brončanom dobu i da je trajala do željeznog doba,³² Nikola Tasić da ona najvećim dijelom pripada ranom i srednjem brončanom dobu,³³ a Borivoj Čović da se ona u srednjoj Bosni pojavila krajem ranog ili početkom srednjeg brončanog doba.³⁴ Predmete s Mandićevog iskopavanja obradio je i objavio J. Korošec,³⁵ dok je A. Benac 1947. završio iskopavanja u toj pećini i objavio svoje rezultate.³⁶

³⁰ Mandić br. 44.

³¹ O tome svjedoče novinski članci napisani na osnovi razgovora s Mandićem. Vidjeti: Anonim 1939, 18, gdje je između ostalog napisano: *“Ljudsko naselje u pećini vremenski se proteže od kraja neolitika do rimskog doba. Osobito je dobro zastupana prelazna perioda iz neolitika u bakreno doba. Iz ovoga doba nađeni su mnogobrojni predmeti iz keramike, koja je vrlo lijepo ornamentirana i inkrustirana bijelom bojom. Ova keramika po ornamentici i načinu izradbe posve odgovara keramici, koja je nađena u Vučedolu (Hrvatska)”*. Dalje vidjeti: Zaplata 1939, 6, gdje je između ostalog napisano: *“Cijelo to naselje vremenski se proteže od kraja neolita, dakle oko dvije hiljade godina prije Krista, pa do u rimsko doba. Naročito je dobro zastupljen prelazni period iz neolita i bakarno doba. Najdublji slojevi su prekriveni lesom u kome je nađeno kostiju životinjskog porijekla. Na taj les se nadovezuju slojevi neolita. Tu su nađeni jedinstveni primjerci keramike koja do sada još nije poznata u Bosni i Hercegovini. Ta se divna odlično sačuvana keramika odlikuje duboko urezanim ornamentikom, koja je inkrustirana bijelom bojom.”*

³² Srejović 1957, 130.

³³ Tasić 1961, 155-156.

³⁴ Čović 1965, 68, 73.

³⁵ Korošec 1946.

³⁶ Benac 1948.

Mandić se bavio i arheološkotopografskim istraživanjima usmjerenima prvenstveno na prethistorijska nalazišta. Iscrpnije je rekognoscirao travnički kraj (1924.), Glamočko (1930.) i Livanjsko polje (1930. i 1931.).³⁷ Podatci dobiveni rekognosciranjima gradina u travničkom kraju te na Glamočkom i Livanjskom polju bili su dobra osnova za buduća istraživanja.³⁸ Također je obilazio užu ili širu okolicu Sarajeva, Kiseljaka, Jajca, Sanskog Mosta, Kaknja, Kladnja i Banje Luke. U Kaknju je otkrio neolitičko naselje³⁹ po kojem će jedna kultura dobiti ime.⁴⁰ Obišao je i eneolitičko naselje na Gradini iznad Alihodža kod Travnika i neolitičko naselje u Kraljevinama kod Žepča te prikupio i objavio nove nalaze s njih.⁴¹

Objavio je kasnobrončanodobne ostave brončanih predmeta iz Novog grada kod Odžaka i Blatnice kod Tešnja,⁴² predmete iz brončanodobnih i željeznodobnih grobova u Kaknju,⁴³ Kosovu kod Rogatice,⁴⁴ Gotovuši kod Pljevalja⁴⁵ i Potočanima kod Livna⁴⁶ kao i druge pojedinačne prethistorijske nalaze. Objavio je i vodič kroz tadašnju izložbu Prethistorijskog odjela Zemaljskog muzeja.⁴⁷ Za Maticu hrvatsku pripremio je znanstvenopopularnu monografiju o Bosni i Hercegovini u prethistorijsko doba,⁴⁸ za međunarodnu seriju *Corpus vasorum antiquorum* monografiju o prethistorijskom keramičkom posuđu iz Zemaljskog muzeja,⁴⁹ a za seriju *Arheološka karta Jugoslavije* to-

³⁷ Mandić br. 19; Mandić br. 30; Mandić br. 34; Mandić br. 39.

³⁸ Korošec 1950; Benac 1985.

³⁹ Mandić br. 38, 2-3, T. II (osim sl. 14 i 20).

⁴⁰ Benac 1956.

⁴¹ Mandić br. 19, 36; Mandić br. 38, 4-5.

⁴² Mandić br. 21; Mandić br. 31. Ponovno objavljeno u: König 2004, 183-184, 212-213, T. 6 B, T. 13.

⁴³ Mandić br. 38, 1-2, T. I: 2-4, 7, 8, 12-14. Ponovno objavljeno u: Čović 1975a, 29-33, T. V.

⁴⁴ Mandić br. 41, Ponovno objavljeno u: Benac, Čović 1956, 13, T. X-XII.

⁴⁵ Mandić br. 15, 27-28. Ponovno objavljeno u: Čović 1967, 35-40, T. I-III.

⁴⁶ Mandić br. 41, 5-6, T. I-III. Mandić je zapravo objavio samo dio nalaza koje je otkupio Zemaljski muzej, dok su druga dva dijela nalaza iz te grobnice otkupili arheološki muzeji u Splitu i Zagrebu. Nalaze ću uskoro kompletno objaviti u posebnom radu.

⁴⁷ Mandić br. 29.

⁴⁸ Rotter-Progonski 1936a, 1-2. U tom novinskom članku između ostalog je napisano: "Svoje najnovije djelo uvaženi je učenjak napisao vrlo popularnim stilom tako da će ono biti pristupačno širokim slojevima građanstva, a ne samo stručnjacima."

⁴⁹ Rotter-Progonski 1936, 2. Iz tog novinskog članka doznajemo da je Mandićeva monografija trebala biti ilustrirana s 1.300 fotografija. Glavni razlog što to opsežno djelo nije objavljeno leži u Mandićevom nezadovoljstvu visinom honorara. U arhivskoj ostavštini Viktora Hoffillera koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu nalazi se nekoliko pisama koja je Mandić uputio njemu kao koordinatorskom muzeju te međunarodne serije za Jugoslaviju, a u nekima piše da je on pri kraju s izradom tog djela, ali da nije zadovoljan visinom honorara. Zajedno s tim pismima čuvaju se i predlošci ili kopije Hoffillerovih pisama koja je on uputio Mandiću u kojima mu nudi svoju stručnu pomoć u izradi tog kataloga i odriče se svojeg dijela honorara u njegovu korist te naglašava da je ukupna visina honorara za sve autore određena u Bruxellesu i ne može se povisiti. Studijski boravak V. Hoffillera na obradi prethistorijskog keramičkog posuđa u Zemaljskom muzeju u Sarajevu u dva navrata 1933. popraćen je i člankom u novinskom tisku: Rotter-Progonski 1933, 2. Iz tog novinskog članka doznajemo da je Mandićev katalog trebao imati dva dijela i da je sve fotografije bio izradio Anto Kučan, preparator Zemaljskog muzeja.

pografiju prehistorijskih nalazišta u Bosni i Hercegovini.⁵⁰ Nažalost, ta su tri njegova najvažnija djela ostala neobjavljena.

Mandić se bavio i antičkom arheologijom, ali u znatno manjem opsegu nego prethistorijskom.

U Turbetu kod Travnika nastavio je 1923. iskopavanje kasnoantičke, odnosno starokršćanske crkve. Prije njega tu crkvu je iskopavao Ć. Truhelka. Povod za Mandićevo iskopavanje bilo je slučajno otkriće presvođene grobnice ispod poda crkve u kojoj je nađena zlatna ogrlica sastavljena od medaljona i jednog križića.⁵¹ Mandić je istražio tu i još dvije presvođene grobnice. U grobnicama je našao po nekoliko ljudskih kostura te čavle i okove od drvenih sanduka. Nažalost, svojem radu nije priložio plan crkve s ucrtanim grobnicama, tako da nam je njihov položaj danas nepoznat. Donio je samo skice grobnica koje su, ne njegovom krivicom, prilikom objave toliko umanjene da su njihove veličine jedva čitljive. Kopao je na još dva mjesta na nalazištu, otkrio četiri jame obzidane opekam i našao nekoliko ulomaka stupića od oltarne pregrade i više ulomaka keramičkog posuđa. Na osnovi nađene rimske ranocarske fibule i Trajanovog novca zaključio je da se tu prije gradnje crkve nalazila ranorimska zgrada,⁵² što je potvrdilo kasnije iskopavanje.⁵³ Njegov zaključak da je crkva bila uz samostan i dalje je pod znakom pitanja.

U Rankovićima kod Travnika djelomično je 1927. iskopao kupalište s hipokaustom koje je bilo u sklopu jedne rimske vile rustike.⁵⁴ Te je građevine poslije u potpunosti iskopala i objavila Irma Čremošnik.⁵⁵

Oko 2,5 km uz cestu od Jajca prema Jezeru, izveo je 1929. pokusno iskopavanje jednog rimskog nalazišta. Iskopavao je do dubine oko 2 m i otkrio ostatke zgrade za koju je pretpostavio da je rimska stražarnica. Našao je ulomke keramičkog posuđa, željeznu alatku i željezni ingot.⁵⁶

Na nalazištu Crkvini u Isakovcima kod Glamoča izveo je 1930., zajedno s Dimitrijem Sergejevskim, kratkotrajno pokusno iskopavanje jedne građevine koja je vjerojatno bila kasnoantička crkva. U jednom zidu našli su nekoliko ulomaka rimskog nadgrobno spomenika s natpisom koji su bili uzidani kao građevinski materijal.⁵⁷ Ulomke spomenika spojio je i objavio D. Sergejevski.⁵⁸

U Pritoci kod Bihaća iskopavao je 1938., zajedno sa Stankom Sielskim, svetište posvećeno bogu Mitri. Povod tom iskopavanju bio je žrtvenik posvećen Mitri, koji je na-

⁵⁰ Benac 1959, 5, 10 (bilj. 4).

⁵¹ Maslač 1932, 31-32, T. XVI.

⁵² Mandić br. 17, 87-90.

⁵³ Basler 1972, 116-118, sl. 125.

⁵⁴ Mandić br. 34, 25-26.

⁵⁵ Čremošnik 1955, 122-132.

⁵⁶ Mandić br. 28, 50-52.

⁵⁷ Mandić br. 30, 107-108.

⁵⁸ Sergejevski 1933, 9, T. 6.

đen na tome mjestu godinu dana ranije. Prilikom iskopavanja našli su ploču s lijepim reljefom Mitre tauroktona. Spomenike je objavio D. Sergejevski,⁵⁹ a ploču s reljefom Mitre kasnije i sam Mandić.⁶⁰

Otkrio je i rimsko nalazište znakovitog imena Troska kod Starog Majdana u okolini Sanskog Mosta, za koje su kasnija istraživanja pokazala da je riječ o važnom rimskom metalurškom pogonu.⁶¹

Objavio je po jedan rimski kameni spomenik iz Jajca, Podastinja kod Kiseljaka i Malog Mošunja kod Travnika, te predmete iz rimskih grobova u Velikoj Bukovici kod Travnika i Vidošima kod Livna.⁶² Napisao je i kraću sintezu o Bosni i Hercegovini u rimsko doba.⁶³

Svoj znanstvenoistraživački interes Mandić je usmjerio i na srednjovjekovnu arheologiju. U Podastinju kod Kiseljaka iskopao je 1923. granarij koji je datirao u doba seobe naroda,⁶⁴ ali takvi su granariji prisutni kroz cijeli srednji vijek. Iskopavao je na nekoliko kasnosrednjovjekovnih grobalja. Na Crkvini u Podastinju kod Kiseljaka istražio je tri groba (1923.), u Putićevu kod Travnika dva groba (1925.) i na Brdu u Donjoj Mahali kod Orašja tri groba (1926.).⁶⁵ Obišao je i ukratko opisao više srednjovjekovnih utvrđenih gradova, donoseći za neke od njih povijesne izvore i narodne legende. To su: u travničkom kraju – Toričan, Travnik, Vrbovac između Zagrađa i Skomorja, Škaf između Zaselja i Gornje Večeriske, Kaštel iznad Pećina; u širem sarajevskom kraju – Pavlovac na Prači, Stari grad kod Buloga (Hodidid) i Gradac iznad Hadžića; u fojničkom kraju – Kozograd i Kaštela, a u glamočkom kraju – Glamoč i Orlac.⁶⁶ Osobno je odredio položaj Toričana i Hodidida. Na temelju arheološke topografije i pisanih izvora pokušao je dokazati da srednjovjekovna varoš Vrhbosna (ili Vrhbosanje) nije Sarajevo, već da se nalazila između Gornjeg Kotorca, Toplika i Lukavice,⁶⁷ što nije prihvatljivo.⁶⁸ Iz starohrvatske arheologije objavio je osvrt na ranosrednjovjekovne ostatke u Kninu i okolini te prikaze radova Josefa Strzygowskog i Ljube Karamana.⁶⁹ Također je prvi upozorio na predromaničku skulpturu na području koje je pripadalo starohrvatskoj Hlivanjskoj i Glamočkoj županiji. Objavio je arhitrav ukrašen nizom rakovica i s natpisom na latinskom jeziku, koji je pripadao ranosrednjovjekovnoj crkvi sv. Petra u

⁵⁹ Sergejevski 1940, 7-9, T. V: 4.

⁶⁰ Mandić br. 45, 134-135.

⁶¹ Bojanovski 1983.

⁶² Mandić br. 18, 64; Mandić br. 19, 37-38; Mandić br. 28, 47 i 51; Mandić br. 34, 22; Mandić br. 39, 13-14

⁶³ Mandić br. 45.

⁶⁴ Mandić br. 18, 62-63; Mandić br. 24, 98.

⁶⁵ Mandić br. 18, 63-64; Mandić br. 19, 40; Mandić br. 23, 204.

⁶⁶ Mandić br. 17, 84-85; Mandić br. 19, 38-40; Mandić br. 20; Mandić br. 24; Mandić br. 30, 114-115.

⁶⁷ Mandić br. 22.

⁶⁸ Srednjovjekovni naseobinski kompleks Vrhbosna u današnjem Sarajevu iscrpno je objašnjen u: Ančić 2001, 177-206.

⁶⁹ Mandić br. 25; Mandić br. 40.

Rapovinama kod Livna,⁷⁰ kao i dvije predromaničke ploče ukrašene pleterom s Glamočkog polja: jednu iz Glamoča, koja je bila dio crkvenog namještaja, i jednu iz Carevca kod Starog Sela, koja je jedan od rijetkih nadgrobnih spomenika iz ranog srednjeg vijeka i koja je u 15. st. ponovno bila upotrijebljena u istu svrhu.⁷¹ Objavio je nekoliko kasnosrednjovjekovnih kamenih nadgrobnih spomenika koji su mu bili posebno zanimljivi: po jedan ukrašeni u Ljubačevu kod Banje Luke i na Kaurskom groblju kod Glamoča te veliki neukrašeni sljemenjak na postolju u Pavlovcu kod Sarajeva.⁷² Objavio je kasnosrednjovjekovni kameni sarkofag iz Čukla kod Travnika⁷³ i ranorenesansno crkveno zvono iz 1479. koje je skinuto s osmanske sahat-kule u Livnu, a prema narodnoj tradiciji potječe sa zvonika jedne od srednjovjekovnih crkava u tom gradu.⁷⁴

U knjizi *Vezirski grad Travnik nekada i sada* opisao je povijest svojeg rodnog kraja od prethistorijskog doba do završetka osmanske vladavine.⁷⁵ Oko te je knjige došlo do polemike između njega i Milenka Filipovića.⁷⁶ U jednom je radu sažeto opisao prošlost Sarajeva i okolice od najstarijih vremena do osmanskog osvajanja,⁷⁷ a u dva je rada pisao o povijesti Zemaljskog muzeja u Sarajevu.⁷⁸

⁷⁰ Mandić br. 25, 168, T. VIII: 3. Mandić je napisao da porijeklo tog spomenika u Zemaljskom muzeju nije bilo poznato, ali je na osnovi natpisa zaključio da potječe iz crkve sv. Petra u Rapovinama kod Livna. Spomenik zaista potječe odatle, o čemu svjedoči kratka vijest o njegovom otkriću s prijepisom natpisa objavljena u: Radić 1898, 40. U kronici franjevačkog samostana Gorica u Livnu zabilježeno je da je arhitrav 1884. našao fra Anto Brešić kao obložnicu jednog groba na katoličkom groblju u Rapovinama. Ako je Mandiću prvi podatak promakao, a drugi bio nepoznat, onda je barem morao znati da taj spomenik potječe iz livanjskog kraja, jer u suprotnom je teško shvatljivo zašto ga je vezao upravo za Rapovine.

⁷¹ Mandić br. 30, 114, 116. Ponovno objavljeno s fotografijama u: Sergejevski 1933, 12, T. VII: 12; Vego 1970, 78-79.

⁷² Mandić br. 4; Mandić br. 22, 6-7; Mandić br. 30, 115, T. V.

⁷³ Mandić br. 26.

⁷⁴ Mandić br. 39, 14, T. II: 1.

⁷⁵ Treba spomenuti da se slavni književnik nobelovac Ivo Andrić u pisanju svojeg romana *Travnička hronika* koristio tom Mandićevom knjigom. Na jednom je mjestu u tom romanu pisao, naravno kao književnik, o starim naseljima, grobljima i cestama u okolici Travnika. Posebno izdvajam sljedeći odlomak: "Mladić priča dalje o tragovima neolitskih naselja na putu za selo Zabilje, gdje je, pre nego što su počele kiše, našao sečiva i testerice od kremenata, koje su možda desetina godinama ležale u ilovači. To je našao na njivi nekog Karahodžića, jednog kočopernog i mrgodnog starca, koji nije dao ni progovoriti o tom da se na njegovoj zemlji ma šta kopa ili istražuje.". Vidjeti: Andrić 1947, 131. U romanu je riječ o Gradini iznad Alihodža koja se još zove Karahodžina gradina. Smatram da nije nevažno spomenuti da je I. Andrić bio učenik Velike gimnazije u Sarajevu gdje su mu predavali Mandić i T. Alaupović koji su uz to bili iz njegovog rodnog mjesta Dolca kod Travnika. Poznato je da je T. Alaupović primijetio Andrićevu ljubav i nadarenost za književnost i pozitivno utjecao na izbor njegovog životnog poziva. Tako je, po svojoj prilici, postupio i Mandić kad je u pitanju Andrićevo zanimanje za povijest. Kao što je poznato, I. Andrić je studirao slavistiku i povijest, doktorirao je na temi iz povijesti Bosne i Hercegovine, a proslavio se pisanjem upravo povijesnih romana.

⁷⁶ Filipović 1933, 113-114, 116-117; Mandić br. 37, 189-190; Filipović 1933a, 190.

⁷⁷ Mandić br. 33.

⁷⁸ Mandić br. 36; Mandić br. 42.

Preko Mandićevih radova i zasluga prelazilo se još dok je bio živ. Tako se Ć. Truhelka u svojoj drugoj i posljednjoj sintezi o Bosni i Hercegovini u prehistorijsko doba⁷⁹ nije ni osvrnuo na Mandićeve rezultate, nego samo na rezultate koje je iznio u svojoj prvoj sintezi 28 godina prije toga.⁸⁰ Samo je na jednom mjestu spomenuo pećinu Hrustovaču.⁸¹ To je nalazište bilo velika novost pa ga nije mogao zaobići.

Već su tad Mandićevi radovi bili i oštro kritizirani bez pravih argumenata, a ključni neistinito tumačeni, ili su mu pripisivane pogrješke i nepreciznosti koje nije napravio. Tako su neke Korošćeve primjedbe na Mandićeve radove o gradini iznad Svraka i pećini Hrustovači sasvim neutemeljene ili cinične. J. Korošec je u svojem radu o prvom nalazištu napisao: *"Naziv gradina na »Ptičjoj glavi« koji je u literaturu kao i u muzejsku zbirku unio Mandić je pogriješan i ne odgovara tom mjestu, jer se kota 806 i cijeli plateau na kome se gradina nalazi naziva »Grad«, što i sam pominje na jednom mjestu u svom člančiću, dok Ptičja glava leži oko 1 km. udaljena od nje."*⁸² Međutim, to uopće nije istina, jer Mandić je za tu gradinu napisao suprotno: *"Ali prije toga valja nam upoznati položaj same gradine. Ona se ispinje iznad sela Svrake, koje leži s lijeve strane Bosne kod Semizovca. To je bezimena uzvisina povrh njiva zvanih »Ptičja glava«. (...) Najvišu točku (kota 806 na specijalkarti) zove narod »grad«."*⁸³ Uvidom u inventarne kataloge prehistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu također sam se uvjerio da je Mandić za predmete pod rednim brojevima 33.307-33.340 i 33.386-33.392 kao nalazište zapisao: *"Gradina više sela Svrake kod Semizovca (Sarajevo)".* Što je najgore, nije točan Korošćev navod da se ta gradina nalazi iznad Semizovca. J. Korošec je zatim napisao: *"Prvo naseljenje te gradine ne može još da se utvrdi. Po raznim odlomcima keramike i po fibulama zaključuje Dr. Mandić, da spada u halštatsku periodu. Pojedini fragmenti vaza bit će i stariji."*⁸⁴ A Mandić je zapravo zaključio sljedeće: *"Prema dosadašnjim istraživanjima može se na osnovu opisanih keramičkih proizvoda i brončanih predmeta zaključiti da je ova gradina postojala pri soršetku brončanog doba i da je proizvela stariji i mlađi odsjek halštatskog doba."*⁸⁵

J. Korošec je u svojem radu o pećini Hrustovači napisao sljedeće: *"Nerazumljiva je Mandićeva napomena, da se ispod toga (rimskog sloja – op. D. P.) nalazi tanak sloj paljevine, gdje se 'našlo mnogo različito ornamentiranih odlomaka glinenog suđa, ručki, čitavih lončića, pršljenova, životinjskih kostiju, koštanih šila i zub pećinskog medvjeda', dok ispod toga dolazi sloj halštatske periode, gdje su opet nađeni malo ralo od gvožđa i ukrasna brončana igla."*⁸⁶ Sasvim isključujem mogućnost da je Mandić svjesno napisao takvu besmislicu. Zbog toga sporni dio njegovog rada donosim u cjelini: *"Ispod toga (rimskog sloja – op. D. P.)*

⁷⁹ Truhelka 1942, 78-102.

⁸⁰ Truhelka 1914.

⁸¹ Truhelka 1942, 85.

⁸² Korošec 1942, 56.

⁸³ Mandić br. 38, 3.

⁸⁴ Korošec 1942, 59.

⁸⁵ Mandić br. 38, 4.

⁸⁶ Korošec 1946, 7.

bio je veoma tanak sloj paljevine, koji zalazi u pećinu 17 m u dužinu. Tu se je našlo: mnogo različito ornamentiranih odlomaka glinenog suđa, ručki, čitavih lončića, pršljenova, životinjskih kostiju, koštanih šila i zub pećinskog medvjeda. Zatim je slijedio debeli sloj žućkaste zemlje s tragom paljevine i ognjišta. Tu se je pojavila keramika starijeg željeznog (halštatskog) doba. Među ostalim predmetima iskopano je ovdje: malo ralo od željeza i uresna igla od bronca.". Ako se pozorno pročita citirani tekst, jasno se može vidjeti da je Mandić, vjerojatno prilikom prepisivanja rukopisa tog rada, slučajno napravio manju pogriješku pri kojoj su druga i treća rečenica međusobno zamijenile svoja mjesta. Tek kad se ispravi ta pogriješka, i peta rečenica dobiva svoj smisao. To nam potvrđuje i sljedeći pasus njegovog rada: "Sloj halštatskog doba bio je mnogo bogatiji od rimskog, naročito keramičkim proizvodima. U njemu se je našlo: mnogo glinenih utega, bikoničkih pršljenova, čitavih zdjela, zdjelica, šolja i lončića – sve od gline rukom rađenih, pa ostataka od ognjišta i odlomaka glinenog suđa sa duboko, ponajviše prstima ili noktima, utisnutim ornamentom. Osim toga iskopano je u ovom sloju: mnogo životinjskih kostiju, pougljenilog žita, koštanih šila i po koja alatka od jelenje rožine; ali se je našlo vrlo malo oruđa od željeza (1 malo ralo i 1 nožić)".⁸⁷

Što u oba slučaja može o Mandiću zaključiti čitatelj koji ne sumnja u točnost navoda u Korošćevim radovima?

Đoko Mazalić je otišao čak dotle da je pohvalno istaknuo neistinito tumačenje Mandićevog smještaja srednjovjekovnog grada Hodidida. On je u jednom svojem radu, ali u bilješci, napisao da je Mandić ispravio povijesnu zabludu kojom je Stari grad kod Buloga smatran Hodididom,⁸⁸ što je samo djelomično istina. Naime, Mandić je smatrao da je taj utvrđeni grad štitio varoš Hodidid, što nije isto kao Mazalićeva tvrdnja. Mandić je kao urednik tog broja *Glasnika Zemaljskog muzeja* nesumnjivo pročitao rukopis Mazalićevog rada, pa je ta bilješka vjerojatno naknadno dodana nakon što je rad prihvaćen za tisak. U suprotnom bi se Mandić na licu mjesta barem napomenom ogradio od te tvrdnje.

U svojem radu o Jajcu Đ. Mazalić je za rimski spomenik s reljefom koji je uzidan u srednjovjekovnu crkvu sv. Luke napisao: "Na njega se osvrnuo dr. Mandić no začudo, slika u njegovom članku je negativ reljefa, a ne pozitiv! Dotakao se toga spomenika i Sergejevski stavljajući ga u kasnu antiku. Kao kuriozum navodimo i ovo: Dr. Mandić u svom članku o ovom reljefu veli doslovno ovako: 'kad je otkopana (ploča iz zida) i prevrnutu, pokazao se iznutra na njoj ovaj ornamenat' itd. Pa taj reljef vidio je prije 60 godina Ašbot! Osim toga, kome bi palo na pamet da baš taj kamen vadi iz zida i prevrće pa da ga opet nazad uzida?!"⁸⁹ Sporni dio Mandićevog rada glasi: "Osim toga naišao sam u ovome mjestu i na neke građevne ostatke iz pređašnjih vremena. Tako je u jednom temelju bivše crkve sv. Luke bila ukopana kamenita ploča. Kad je otkopana i prevrnutu, ukazao se je iznutra na njoj ovaj ornamenat: na okrajcima po jedna valovita crta u obliku vinove loze s grozdovima, a u sredini vrč, posudica i rozete

⁸⁷ Mandić br. 44, 68-69.

⁸⁸ Mazalić 1940, 18 (bilj. 4).

⁸⁹ Mazalić 1952, 85.

(sl. 10). Dužina ploče = 0.72 m, širina = 0,43 m. Po svoj prilici potječe ona iz staro-kršćanskog doba.⁹⁰ Čudno je da D. Sergejevski, koji je poslije Mandića objavio taj spomenik, nije iznio nikakve zamjerke na njegov tekst.⁹¹ Zapravo, nikakvih zamjerki ne može biti ako se poznaje položaj tog spomenika i ako se pokuša shvatiti što je Mandić napisao. Pojašnjenje Mandićevih navoda dao je zapravo sam Đ. Mazalić, i to na istom mjestu, samo nekoliko rečenica iznad: "Isto tako nema više ni one rimske ploče što ju je vidio uzidanu Ašbot 1888 god., ako nije to onaj reljef, što još tek malo viri iz zemlje, tik pored južnog kraja pravougaone niše zapadnog zida. Na tom reljefu, u koliko se nalazi izvan zemlje, vidi se ona ista loza s grozdovima, što je vidimo na prikazanoj slici kod Ašbota, a vide se i gornji dijelovi krčaga i tave. Dužina toga spomenika u cjelini je 87 cm, širina i debljina se ne mogu izmjeriti, dok se ne bi izvadio iz zida."⁹² Taj je spomenik, znači, bio prekriven zemljom i da bi se njegov reljef u potpunosti vidio morao se otkopati. Pošto je spomenik horizontalno uzidan,⁹³ može se pravilno sagledati tek kad se prevrne (okrene), ali ne doslovno spomenik, već reljef na fotografiji. Da Mandić nije pisao o vađenju spomenika iz zida svjedoči i to što mu njegova debljina nije poznata. To što je fotografija u Mandićevom radu objavljena u negativu sigurno nije njegova već tiskarova krivica. Đ. Mazalić je također prešutio da je Mandić taj spomenik datirao u starokršćansko doba, što je u skladu s datacijom D. Sergejevskog u kasno antičko doba.

U desetljećima nakon Mandićeve smrti također se nastavilo prelaziti preko njegovih radova, ili su njegove zasluge prešućivane. Navest ćemo nekoliko očitih primjera.

Đuro Basler je tvrdio da je nakon njegovih otkrića prvih paleolitičkih staništa u Bosni i Hercegovini, u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata, izvršena revizija postojeće zbirke kremenih artefakata u Zemaljskom muzeju i da je tek tad ustanovljeno da ručni kremen i šiljak s Velike gradine u Varvari kod Prozora pripada paleolitiku, odnosno nekoj vrlo staroj fazi musterijske kulture.⁹⁴ Međutim, Mandić je davno prije njega taj šiljak ne samo odredio kao paleolitički, nego ga i točno pripisao musterijskoj kulturi: "Iz Varvare kod Prozora imamo (...) kremen klin oblika paleolitskog (D. 6,5), jedini komad te vrste u našoj zbirci iz Bosne ...". Još je precizniji u sažetku tog rada na njemačkom jeziku gdje je napisao: "... eine stark patinierte, 6.5 cm lange Silexspitze, ein vereinzelter Fund bei Varvara unweit Prozor, hervorragend. Das zuletzt genannte Stück ist förmlich einem paläolithischen (aus dem Zeitalter »Moustérien«) ähnlich."⁹⁵

A. Benac je u nekoliko svojih monografija i sinteza napisao da je na neolitičkom naselju u Donjoj Mahali izvršeno samo prikupljanje arheološkog materijala prilikom kopanja zemlje za nasip uz rijeku Savu, dok o sustavnom iskopavanju nema, kako je

⁹⁰ Mandić br. 28, 47.

⁹¹ Sergejevski 1938, 61-62.

⁹² Mazalić 1952, 85.

⁹³ Za položaj spomenika u zidu crkve i njegov odnos prema razini tla vidjeti: Mazalić 1952, 87, sl. 17.

⁹⁴ Basler 1979, 310.

⁹⁵ Mandić br. 15, 30-32.

sam napisao, ni govora.⁹⁶ To je samo djelomično istina. Prikupljanje arheološkog materijala prilikom građevinskih radova izvršio je Jozo Petrović,⁹⁷ dok je Mandić kasnije izveo zaštitno arheološko iskopavanje i objavio rezultate u jednom radu, a to A. Benac uopće nije spomenuo. To iskopavanje i taj rad nisu mu bili nepoznati, jer ih je već ranije citirao.⁹⁸ Također, u jednom svojem radu o kostolačkoj kulturi samo usput kaže da je Donja Mahala dala vrlo oskudne nalaze kostolačke kulture i da ih zato i ne uzima u obzir, a pri tome se poziva samo na Petrovićev rad.⁹⁹ Mandićev rad uopće ne spominje, a upravo je u njemu objavljeno više ulomaka posuđa kostolačke kulture nego u Petrovićevom, a što je još bitnije, neki od tih ulomaka su reprezentativni, tako da je i to nalazište nesumnjivo trebalo uzeti u razmatranje. Takvim je postupcima A. Benac bespotrebno bacio mrlju na svoja sjajna djela.

Milica Kosorić u radu u kojem objavljuje rezultate svojeg iskopavanja naselja mlađeg željeznog doba na Brdu u Donjoj Mahali kod Orašja¹⁰⁰ uopće ne spominje da je to nalazište otkrio i na njemu prvi iskopavao Mandić. Bez obzira na to što je nekoliko tad nađenih ulomaka keramičkog posuđa Mandić pripisao rimskoj, a ne keltsko-latenskoj proizvodnji, ipak ostaje činjenica da je on otkrio to nalazište i prvi upozorio na njega.¹⁰¹

U radu u kojem je znanstveno obradio i objavio renesansno zvono iz 15. stoljeća u Livnu,¹⁰² Cvito Fisković uopće ne spominje da ga je već objavio Mandić.

Upozoravam na činjenicu da su dotični Mandićevi radovi objavljeni u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, a ne u nekim slabo poznatim i neznanstvenim časopisima ili novin-skim listovima. Prema tome, malo je vjerojatno da spomenuti autori nisu znali za njih, što se može vidjeti u Benčevom slučaju.

Sasvim je drukčiji slučaj s Borivojem Čovićem koji je u jednom radu definirao dva zapadnobalkanska tipa lučnih fibula iz kasnog brončanog doba, od kojih je jedan nazvao tip Kakanj.¹⁰³ Donio je popis i crteže svih fibula tog tipa osim one dvije (od kojih je jedna najreprezentativnija) nađene u grobnici u samom Kakanju, koje je objavio Mandić.¹⁰⁴ Propust je ispravio nekoliko godina kasnije u njemačkoj verziji tog rada, gdje je analizirao i objavio ne samo fibule, već sve nalaze iz te grobnice, uz citiranje Mandićevog rada.¹⁰⁵ To nam govori da B. Čović nije namjerno propustio taj Mandićev rad, ali isto tako da kao izvrstan poznavatelj sadržaja svih brojeva *Glasnika Zemaljskog*

⁹⁶ Benac 1964, 40; Benac 1966, 26; Benac 1984, 32.

⁹⁷ Petrović 1925, 137-140, T. I-IV.

⁹⁸ Benac 1952, 126; Benac 1952a, 90.

⁹⁹ Benac 1962, 32 (bilj. 27).

¹⁰⁰ Kosorić 1970.

¹⁰¹ Mandić br. 23, 204, T. II: 4.

¹⁰² Fisković 1986.

¹⁰³ Čović 1971, 323-324, T. IV.

¹⁰⁴ Mandić br. 38, 1, T. I: 2, 4.

¹⁰⁵ Čović 1975a, 29-33, T. V.

muzeja nije davao pozornost Mandićevim radovima ili ih nije smatrao posebno vrijednima, što se najbolje vidi u nastavku ovog teksta.

U već spomenutom pregledu znanstvenoistraživačke djelatnosti Zemaljskog muzeja u prethistorijskoj arheologiji, B. Čović je napisao sljedeće: "Ne treba mnogo prostora da se opiše stanje praistorijske arheologije u vremenu između 1918/1919. i 1945. godine u Bosni i Hercegovini i u Zemaljskom muzeju. Č. Truhelka uskoro odlazi u Skoplje, a V. Ćurčić u penziju. Jozo Petrović, koji je upravo radi potreba Zemaljskog muzeja bio poslan na studij antropologije u Beču, jedva se zapošljava (1921), ali ne kao kustos, već s nesigurnim statusom suplenta dodijeljenog Muzeju. I on uskoro (1926) odlazi u Beograd, gdje su mu nuđeni bolji uslovi. Nije bilo ni sredstava, a ni koncepta kako da se radi. Praistorijsku zbirku preuzeo je Mihovil Mandić, po struci meteorolog, i vodio je kako je najbolje znao. Preostao je Glasnik, koji izlazi redovno, ali u znatno smanjenom obimu i skromnije opremljen. Ako pažljivo pregledamo njegov sadržaj između 1919. i 1939. godine, naći ćemo u 21 godištu svega petnaestak radova iz praistorijske arheologije. Od toga se dvije trećine odnosi na publikovanje pojedinačnih, ranije prikupljenih predmeta, na objavljivanje novih akvizicija (dvije ostave, nekoliko grupnih ili pojedinačnih nalaza iz razorenih grobova i sl.) i na topografska istraživanja (Travnik, Glamoč, centralna Bosna), a trećina na nova iskopavanja. Pa i ta su iskopavanja bila, uglavnom, skromnog obima: dva od njih su pokušaji M. Mandića u Donjoj Dolini i u Sanskom Mostu; stvarno vrijedna pažnje su iskopavanja u Donjoj Mahali kod Orašja i u pećini Hrustovači kod Sanskog Mosta. Donja Mahala, dugo vremena tretirana kao neolitsko naselje, ušla je danas među nalazišta eneolitske lasinjske kulture; otkriće i prva istraživanja u Hrustovači otvorila su problem rasprostiranja i značaja vučedolske (tada »slavonske«) kulture kasnog eneolita u sjeverozapadnoj Bosni i uopšte u krajevima južno od Save."¹⁰⁶

Tom suviše kratkom prikazu Mandićeve znanstvenoistraživačke djelatnosti u prethistorijskoj arheologiji može se staviti niz primjedbi za netočnost i neobjektivnost.

Prije svega, uopće nije točno da je Mandić po struci bio meteorolog.¹⁰⁷ Takvom tvrdnjom osporava mu se obrazovanje u humanističkim znanostima i stručnost u prethistorijskoj arheologiji, a kad se uz to naglasi da je prethistorijsku zbirku vodio "kako je najbolje znao", dobiva se pogrješan dojam da je bio diletant. B. Čović je sasvim proizvoljno zaključio da je Mandić po struci bio meteorolog, i to vjerojatno zbog njegovog prikaza knjige *Klima Bosne i Hercegovine*, koji je objavljen u *Glasniku Zemaljskog muzeja* za 1919., iako ta knjiga nije vezana isključivo za meteorologiju. Inače, Mandić se bavio meteorologijom samo usput kao geograf.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Čović 1988, 83.

¹⁰⁷ Također nije sasvim točno da je J. Petrović u Beču studirao samo antropologiju. Glavni studijski predmet bila mu je prethistorijska arheologija iz koje je i obranio disertaciju, a u Zagrebu je jednu godinu studirao klasičnu arheologiju, uključujući antičku epigrafiku i numizmatiku.

¹⁰⁸ Između ostalog, Mandić je vodio meteorološku postaju koja se nalazila u dvorištu Velike realke u Banjoj Luci. Vidjeti: Džaja 1980, 18.

Ne možemo se složiti s tvrdnjom da u tom razdoblju u Zemaljskom muzeju nije bilo koncepta rada u istraživanju prethistorijskog doba. Ako se pregledaju objavljeni Mandićevi radovi, može se vidjeti da je on istraživanja usmjerio na tri polja: nastavak radova na ranije iskopanim nalazištima (Donja Dolina i Sanski Most), iskopavanja na novim nalazištima i rekognosciranja određenih područja. Dakle, koncept je postojao, ali nije bilo dovoljno novčanih sredstava, i to iz razloga koje smo već naveli. Samo se po sebi podrazumijeva da je bez sredstava i najprecizniji koncept rada bezvrijedan. U takvoj je situaciji Mandić bio prisiljen snalaziti se na razne načine. Tako je terenska istraživanja uglavnom izvodio zahvaljujući Komandi žandarmerije u Beogradu koja je odobrila da stručnjaci Zemaljskog muzeja mogu biti smješteni u mjesnim žandarmerijskim stanicama, kao i Generalnoj direkciji državnih željeznica koja im je u te svrhe davala besplatne godišnje karte za neograničen broj vožnji vlakom.¹⁰⁹ Iskopavanje u Donjoj Dolini izveo je u dogovoru s upravom zatvora u Staroj Gradišci koja mu je kao besplatne radnike stavila na raspolaganje nekoliko kažnjenika, dok je iskopavanje u Sanskom Mostu izveo zahvaljujući razumijevanju i susretljivosti tadašnjeg gradonačelnika koji mu je bez novčane odštete dopustio radove na zemlji koja je bila općinsko vlasništvo i uz to mu osigurao, također besplatno, nekoliko radnika. Kad se tome još doda da je svojim novcem tiskao njemačku verziju svojeg vodiča kroz Prethistorijski odjel i nekoliko puta otkupio arheološke predmete za muzej, slobodno možemo zaključiti da je Mandić u arheologiji bio pravi entuzijast.

Istina je da je u tom razdoblju u *Glasniku Zemaljskog muzeja* objavljeno svega petnaestak, točnije 17 radova iz prethistorijske arheologije, što je zaista skroman broj, ali taj bi podatak imao sasvim drugu težinu da je spomenuto da je od tog broja Mandić objavio 14 radova, a J. Petrović, S. Sielski i Oliver Davis samo po jedan rad.

B. Čović nije naveo da je upravo Mandić, a ne netko od drugih arheologa koje osim njega spominje na tom mjestu, objavio te dvije ostave i nekoliko skupnih i pojedinačnih nalaza iz razorenih grobova. Također nije naveo tko je izvodio arheološkotopografska istraživanja u spomenutim dijelovima Bosne i Hercegovine, što je dotad u pravilu navodio, a opet je riječ o Mandiću. Nije spomenuo ni važno neolitičko naselje u Kaknju koje je otkrio upravo Mandić.

Mandićeve su iskopavanja bila skromnog opsega samo ako se uspoređuju s iskopavanjima prethistorijskih nalazišta koja je izveo Zemaljski muzej u razdobljima prije Prvog i poslije Drugog svjetskog rata (do 1991.), kad je dobivao velika novčana sredstva. Međutim, opseg njegovih iskopavanja smijemo određivati samo u odnosu na iskopavanja prethistorijskih nalazišta koja su izveli drugi jugoslavenski arheolozi u razdoblju između dva svjetska rata. Zbog politike centralne vlasti samo su beogradski arheolozi od države dobivali veća novčana sredstva za iskopavanja. O tome nam najbolje govori sljedeći sažeti pregled iskopavanja prethistorijskih nalazišta od strane

---

¹⁰⁹ Dramušić 1963, 47-48.

beogradskih arheologa: Dimitrije Karapandžić izveo je sustavno iskopavanje eneolitičkog naselja u Varhegyu kod Zóka u mađarskoj Baranji (1919.) koja je tad bila pod jugoslavenskom okupacijom, sustavno iskopavanje ranoeneolitičkog naselja u Aradcu kod Bečkereka, danas Kikinde (1921.) i pokusno iskopavanje brončanodobnog naselja u Omoljici kod Pančeva (1922.). Miodrag Grbić izveo je sustavna i pokusna iskopavanja niza prethistorijskih nalazišta: neolitičkog naselja u Karašu kod Srijemskih Karlovaca (1927.), neolitičkog naselja u Starčevu kod Pančeva (1928.), ranoeneolitičkog naselja u Pločniku kod Prokuplja (1928.), ranoeneolitičkog naselja u Lipovcu kod Aranđelovca (1930.), brončanodobne gradine na Milića brdu u Ljuljacima kod Kragujevca (1930.), neolitičkog groblja u Botošu kod Kikinde (1931.), višeslojnog prethistorijskog naselja na Velikoj Humskoj čuki (1934.) i željeznodobnog groblja u Radolištu kod Struge (1937.). Nikola Vulić izveo je sustavno iskopavanje znamenitog željeznodobnog groblja s grčkim arhajskim elementima u Trebeništu kod Gorenaca u okolini Ohrida (1930., 1931., 1933. i 1934.). Daleko najopsežnija iskopavanja izveo je Miloje M. Vasić na znamenitom višeslojnom neolitičkom i eneolitičkom naselju u Vinči kod Beograda (1924., 1929. – 1934.), ali ta su iskopavanja, osim onog iz 1924., financirana iz inozemstva. Mandićeva iskopavanja u Donjoj Mahali, Donjoj Dolini i Hrustovači ipak se mogu po opsegu mjeriti s većinom iskopavanja beogradskih arheologa, bez obzira na to što ih je izveo, u odnosu na njih, u neravnopravnom položaju. Neravnopravnost je bila još više izražena ako se usporede iskopavanja antičkih nalazišta. Dok su arheolozi Narodnog muzeja u Beogradu vodili dugogodišnja opsežna iskopavanja helenističkog i rimskog grada Stobija (Vladimir Petković od 1927. do 1934. te Jozo Petrović i Đorđe Mano-Zisi od 1936. do 1941.) i kasnoantičkog grada Justinijane Prime (V. Petković od 1936. do 1939.), stručnjaci Zemaljskog muzeja vodili su samo nekoliko neusporedivo manjih iskopavanja. Pa i ta je iskopavanja uglavnom vodio Vladislav Skarić, ravnatelj Zemaljskog muzeja, a inače srpski radikal i dopisni član Srpske kraljevske akademije nauka u Beogradu. On je na brdu Ilinjači iznad Gornjeg Kotorca kod Ilidže iskopavao kasnoantičku utvrdu (1926.), u Donjoj Rujiškoj kod Bosanskog Novog rimsku zgradu (1928.), a na Gradcu u Lepenici kod Kiseljaka kasnoantičku utvrdu s crkvom (1931. i 1932.). Nasuprot njemu D. Sergejevski, ruski emigrant i učenik čuvenog Mihaila Rostovceva, znanstvenik koji je u *Glasniku Zemaljskog muzeja* ravno 42 godine objavljivao radove iz antičke arheologije i epigrafike, u razdoblju između dva svjetska rata nije mogao samostalno izvesti ni jedno veće iskopavanje!

Mandićevo kronološko i kulturno određenje starijeg naselja u Donjoj Mahali u potpunosti je točno. B. Čović je, tražeći zamjerke Mandiću po svaku cijenu, očito zamijenio naselje u Donjoj Mahali s onim u Donjem Klakaru (točnije između Donjeg i Gornjeg Klakara) kod Bosanskog Broda u kojem zaista postoje neki eneolitički nalazi lasinjske kulture, ali je pripadnost i tog naselja neolitiku i sopotskoj kulturi neosporna.

Na istom je mjestu B. Čović naveo još sljedeće: "*Dolaskom (1939. god.) Josipa Korošca, bar se bitno promijenila situacija sa stručnim kadrom. Školovan u jednom od najstarijih centa-*

ra evropske praistorijske nauke (po okončanju studija u Beogradu J. Korošec je završio specijalizaciju u Pragu, gdje je i doktorirao 1938) J. Korošec je bio u stanju da bitno popravi ogromno misaono i metodološko zaostajanje koje je bilo nastalo u protekle dvije decenije. (...) Ali se za te tri-četiri godine nije mogao izbrisati ni nadoknaditi duboki pad nastao u prethodne dvije decenije. Pri tome možda i nije bilo presudno to što nije bilo velikih iskopavanja poput onih na Glasincu, Butmiru, Jezerinama, Donjoj Dolini i sl. Najveća je nevolja bila u tome što je upravo u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća evropska praistorijska nauka učinila posve nove, krupne korake. Ostavivši iza sebe vrijeme čisto pozitivističkog prikupljanja i klasifikovanja činjenica, ona je krenula putovima izrade finijih hronoloških sistema, uopštavanja svojih saznanja o pojedinim kulturama i kulturnim oblastima, o određenim periodima i o ukupnosti razvoja čovječanstva u praistorijskom dobu. Gotovo ništa od tih dostignuća nije se dograđivalo na temelje praistorijske nauke u Bosni tog doba, izuzev, donekle, najmanje vrijednog – panilirizma srednjoevropske škole.”¹¹⁰

Toj ocjeni znanstvenoistraživačke djelatnosti Zemaljskog muzeja u prethistorijskoj arheologiji u razdoblju između dva svjetska rata, a koja zapravo predstavlja ocjenu Mandićeve djelatnosti i doprinosa, također se može staviti nekoliko primjedbi.

Možemo se složiti sa zaključkom da za stagnaciju i opadanje nije bilo presudno to što nije bilo velikih iskopavanja prethistorijskih nalazišta od strane Zemaljskog muzeja, ali je važan razlog bio taj što u Bosni i Hercegovini nije bilo istraživanja od strane inozemnih prethistoričara kao što je to bilo u drugim dijelovima Kraljevstva Jugoslavije – u Hrvatskoj i Srbiji. Njemački arheolog Werner Buttler je 1932. iskopao brončanodobni tumul u okolini Ervenika kod Kistanja, sudjelovao na pokusnom iskopavanju prethistorijske gradine na brdu Svetom Spasu u Kninu i sustavno rekognoscirao prethistorijske gradine u kninskom kraju. Njemački arheolog Robert Rudolf Schmit izveo je opsežno sustavno iskopavanje na čuvenom višeslojnom prethistorijskom naselju u Vučedolu kod Vukovara (1938.) i veće pokusno iskopavanje neolitičkog i eneolitičkog naselja u Bapskoj kod Iloka (1939. i 1940.), a svoja je istraživanja nastavio i tijekom Drugog svjetskog rata kad je izveo opsežna sustavna iskopavanja na višeslojnom prethistorijskom naselju u Sarvašu kod Osijeka (1942. i 1943.). Ekipa američkih arheologa koju su sačinjavali Vladimir J. Fewkes, Hetty Goldman i Robert Ehrich izvela je pokusno, a zatim i sustavno iskopavanje neolitičkog naselja u Starčevu kod Pančeva (1931. i 1932.), pokusno iskopavanje ranoeneolitičkog naselja u Lipovcu kod Arandjelovca (1931.) i višegodišnja rekognosciranja prethistorijskih nalazišta u Srbiji u čijem je sastavu tad bila i vardarska Makedonija (1929. – 1934.). Britanski arheolog O. Davis rekognoscirao je okolicu Priboja (1937.) i kod Jarmovca otkrio prethistorijski rudnik bakra. Njemački arheolog Wilhelm Unverzagt iskopavao je željeznodobnu i helenističku utvrdu na Kulištima iznad samostana sv. Erazma kod Ohrida (1931. i 1932.), a tijekom Drugog svjetskog rata na Kalemegdanu u Beogradu otkrio je i djelomično istražio ne-

¹¹⁰ Čović 1988, 83-84.

olitičko i eneolitičko naselje (1942. i 1943.). Ta su istraživanja, posebno iskopavanja modernim metodama, znatno utjecala na razvoj prethistorijske arheologije u Hrvatskoj i Srbiji. Iako je između dva svjetska rata u Zemaljski muzej dolazila većina tad vodećih europskih arheologa prethistoričara, nikad nije došlo do suradnje u iskopavanju nekog nalazišta, što je jako čudno kad se ima u vidu bogatstvo Bosne i Hercegovine prethistorijskim nalazištima.¹¹¹ Razlog ne može ležati u nesusretljivosti stručnjaka Zemaljskog muzeja, jer je dozvole za arheološka iskopavanja izdavalo Ministarstvo prosvjete u Beogradu, a mogle su ih dobiti čak i privatne osobe!¹¹²

Za izradu kronoloških sustava i pisanje općih sintetskih djela u prethistorijskoj arheologiji zaslužan je samo manji broj arheologa. Daleko brojniju skupinu čine arheolozi koji objavljuju rezultate svojih iskopavanja i rekognosciranja. Mandić je u suštini pripadao toj drugoj skupini. Uvijek je brzo objavljavao rezultate svojih istraživanja, kao i nove muzejske akvizicije, donoseći kvalitetne fotografije i izvrsne crteže objavljenih predmeta, i u tome mu se nema što zamjeriti. Ipak treba imati u vidu da je Mandić napisao jednu sintezu o Bosni i Hercegovini u prethistorijsko doba, koja iz nepoznatih razloga nije objavljena, a danas ne znamo sudbinu rukopisnog primjerka.

Mandić je dogradio vrlo malo novih teorija na temelje prethistorijske arheologije u Bosni i Hercegovini, iz dva razloga. Prvo, on se kasno zaposlio kao arheolog, a pripadao je staroj školi u kojoj je glavnu ulogu imalo pozitivističko prikupljanje i klasificiranje činjenica. Drugo, tijekom cijelog svojeg radnog vijeka u Zemaljskom muzeju nije bio, iz financijskih razloga, ni na jednom studijskom boravku u inozemstvu, a oni su neophodni za usavršavanje. Nasuprot tome, neki su njegovi radovi, kao i istraživanje pećine Hrustovače, ugrađeni u europsku prethistorijsku arheologiju njegovog vremena. Tako je npr. Paul Reinecke Mandićev vodič po Prethistorijskom odjelu prikazao u uglednim arheološkim časopisima,¹¹³ dok je na osnovi njegovog izvještaja o iskopavanju u pećini Hrustovači dao prvo okvirno kronološko i kulturološko tumačenje tog

¹¹¹ Jedino je časopis *Narodna starina* donio sljedeću vijest: "Muzejsko društvo iz Frankfurta u Njemačkoj poslalo je gospođu Elizu Baumgartl, činovnicu arheološkog muzeja u Berlinu, da u Malom Orlovcu kraj Sarajeva, naročito na tzv. (Bogumilskim) Gromilama vrši arheološka istraživanja. Asistirao joj je g. dr. Mihovil Mandić, kustos muzeja u Sarajevu. Ovo nije osamljen slučaj da stranci finansiraju arheološkijske radove u našoj zemlji i da aktivno djeluju (Solun, Negotin, Ohrid, Stobi, itd.)". Vidjeti: *Narodna starina*, XII, 32, Zagreb, 1933., 301. Međutim, taj je podatak sasvim nepouzdan. Riječ je o velikom prethistorijskom groblju s tumulima koje je ukratko opisao A. Benac, ali bez spomena da je to nalazište ikad iskopavano. Vidjeti: Benac 1954, 20. U inventarnoj knjizi prethistorijske zbirke Zemaljskog muzeja nema nalaza koji bi se mogli vezati za iskopavanje na tom nalazištu, a u iscrpnim godišnjim izvještajima u časopisu *Bericht der Römisch-Germanischen Zentralkommission* u Frankfurtu na Majni također nema spomena tog iskopavanja.

¹¹² Dramušić 1963, 50-51.

¹¹³ Reinecke 1933; Reinecke 1933a. Treba naglasiti da je P. Reinecke u tim prikazima prvi upozorio na to da željeznodobna suhozidna građevina u Gorici kod Gruda zapravo predstavlja hram sličan onima iz geometrijskog doba u Egeji, a ne krematorij, i da su brojni nalazi votivnog, a ne grobnog karaktera, kako je to pogrješno zaključio Č. Truhelka, a njegovo mišljenje prenio Mandić. Dakle, ispravno tumačenje te građevine u arheologiji je postojalo više od četiri desetljeća prije nego što je B. Čović iznio tumačenje identično Reineckeovom. Usporediti: Čović 1976, 252-254.

nalazišta.¹¹⁴ Hrustovača je odmah zauzela svoje zasluženno mjesto i u monumentalnoj knjizi Roberta Rudolfa Schmidta o Vučedolu.¹¹⁵

Svoju je ocjenu B. Čović završio tvrdnjom da je jedino što se u tom razdoblju donekle dograđivalo na temelje prethistorijske arheologije u Bosni i Hercegovini bio, po njemu najmanje vrijedan, panilirizam srednjoeuropske škole, što je zapravo netočna i vrlo teška zamjerka Mandiću. Panilirske teorije, koje su danas sasvim odbačene, važile su kao ispravne u europskoj znanosti između dva svjetska rata, ali i dugo poslije Drugog svjetskog rata, i ne bi bilo ništa neobično da je i Mandić bio njihov zastupnik. Međutim, iz njegovih se radova to ne može zaključiti. On je o etničkoj pripadnosti stanovnika Bosne i Hercegovine u željezno doba pisao u tri rada. U prvom je radu željeznodobno naselje i groblje u Sanskom Mostu, koji su se inače nalazili na mezejskom području, pripisao Ilirima.¹¹⁶ To je u potpunosti bilo u skladu s tadašnjim mišljenjima. Danas se zna da Mezeji nisu bili Iliri, već Panoni. Treba se podsjetiti da je upravo B. Čović, čak 25 godina poslije Mandića, željeznodobno groblje u Čarakovu kod Prijedora, koje se također nalazilo na mezejskom području, odredio kao ilirsko!¹¹⁷ U drugom je radu Mandić napisao da je kultura starijeg željeznog doba ili halštatska kultura bila jedinstvena u većini europskih zemalja i da su njezini nositelji među ostalim narodima bili i Iliri.¹¹⁸ Danas se zna da kultura u starije željezno doba nije bila jedinstvena ni na zapadnom Balkanu, a da se o Europi i ne govori, i da Iliri nisu bili nositelji halštatske već glasinacke kulture. Isto tako, danas se zna da se pod Ilirima ne podrazumijeva narod, već etnički krug. Možda jedinu natruhu panilirizma ima Mandićevo naglašavanje da su Iliri bili nositelji halštatske kulture u najvećoj mjeri. U trećem je radu napisao da su Iliri, prema rimskim piscima, bili naseljeni na zapadnom Balkanu, što je u suprotnosti s panilirskim teorijama prema kojima su oni naseljavali velika prostranstva Europe. Za sve etničke zajednice koje su u starije željezno doba naseljavale Bosnu i Hercegovinu smatrao je da su pripadale Ilirima, što mu se ne smije zamjeriti, jer su takva mišljenja prisutna čak i danas, nakon što je prevladan panilirizam. Treba naglasiti da ni na jednom mjestu u tom radu nije napisao da su Iliri naseljavali cijeli prostor koji je ušao u sastav rimske provincije Ilirika.¹¹⁹

Poslije Mandićeve smrti primjedbe su iznesene, mada neizravno, i na njegovu muzeološku djelatnost. Tako su prigodom obilježavanja 75. obljetnice Zemaljskog muzeja A. Benac i Vojin Dramušić iznijeli za razdoblje između dva svjetska rata sljedeću tvrdnju: *"Koliko se malo učinilo na naučnoistraživačkom ili muzeološkom planu, vidi se najbolje*

¹¹⁴ Reinecke 1941. Neobično je da taj rad nisu citirali ne samo J. Korošec i A. Benac u svojim studijama o Hrustovači, već ni jedan od mnogobrojnih arheologa koji su kasnije pisali o vučedolskoj kulturi!

¹¹⁵ Schmidt 1945, 147-148.

¹¹⁶ Mandić br. 32, 4.

¹¹⁷ Čović 1956.

¹¹⁸ Mandić br. 41, 9.

¹¹⁹ Mandić br. 45, 121-122.

po tome što se za dvadeset tri godine ovog razdoblja gotovo nijedan ranije postavljeni predmet u izložbenim zbirka nije pomakao sa svoga mjesta. Sve je stajalo kao okamenjeno, kao jednom za svagda postavljena istina, iako je teren BiH pružao neograničene mogućnosti za dalje proširivanje postojećih podataka."¹²⁰ Takva tvrdnja ne može važiti za prehistorijsku izložbenu zbirku, jer Mandić je poslije svakog svojeg iskopavanja ili otkupa dopunjavao izložbene vitrine najvažnijim novim nalazima, a podatci o tome mogu se naći u većini njegovih radova o prehistorijskom dobu.

Mandić je još tijekom svojeg života bio nepravedno ozloglašen kao ravnatelj Zemaljskog muzeja. U većem članku objavljenom pod pseudonimom u srpskom nacionalističkom novinskom listu prozvan je za antisrpsku djelatnost.¹²¹ Taj otrovni tekst, pun neistina, mržnje i šovinističkih ispada, nadmašio je čak i list u kojem je objavljen.¹²² Njegov je autor izvrsno poznao sve tadašnje aktualne događaje unutar Zemaljskog muzeja pa je očito u pitanju bio netko od muzejskih službenika. Autor je na nekoliko mjesta naglašavao "diskriminaciju srpske etnografske zbirke" pa nije teško zaključiti da je članak napisao Milan Karanović, kustos Etnografskog odjela, inače pravoslavni svećenik i samouki etnolog. On je Mandića najviše optuživao što nije dopustio svečano otkrivanje poprsja pokojnog kralja Aleksandra Karađorđevića na ulazu u Zemaljski muzej i što je uklonio to poprsje i na njegovo mjesto stavio cvijeće. Pri tome "nije znao" da zbog velikosrpske diktature ostali narodi u Jugoslaviji nisu gledali Aleksandra kao svojeg kralja. Također je optužio Mandića što je u svojoj *Spomenici Zemaljskog muzeja* veličao doba austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini i tadašnje znanstvenike u Zemaljskom muzeju, a zanemario doprinos srpskih znanstvenika. Pri tome je "zaboravio" da je doba austro-ugarske uprave bilo najplodnije razdoblje u dotadašnjem (pa i kasnijem) razvoju Zemaljskog muzeja i da je za stagnaciju tog muzeja poslije Prvog svjetskog rata glavni krivac bila velikosrpska politika centralne vlasti u Beogradu. Mandić mu je bio krivac čak i zbog toga što je poslao u Gipsoteku u Zagrebu gipsane odljeve srednjovjekovnih bosanskih spomenika, jer oni tamo, po njegovom mišljenju, nemaju što tražiti zato što su to srpski spomenici! Na to nemam nikakav komentar, jer nastrano mišljenje da je Bosna samo jedna od višebrojnih srednjovjekovnih srpskih država i danas je jedinstveno u srpskoj medijevalistici.

I poslije Mandićeve smrti nastavilo se s njegovim ozloglašavanjem kao ravnatelja Zemaljskog muzeja, i to na najgore načine. V. Dramušić je u *Ljetopisu Zemaljskog muzeja* naglasio podebljanim slovima da je Mandiću za jedno putovanje 1938. isplaćeno 2.000 dinara, a radi orijentacije o visini tog iznosa naveo je podatak da je mjesečna plaća ku-

¹²⁰ Benac, Dramušić 1963, 361-362.

¹²¹ Sarajlija 1940, 4.

¹²² O tome najbolje svjedoči autorov rječnik. On znanstvenike iz doba austro-ugarske uprave podrugljivo naziva kuferasima, svoje neistomišljenike u Zemaljskom muzeju mulaćima, Židove čifutima, a Hrvate šokcima. Uglednog znanstvenika V. Skarića, bez obzira na to što je bio Srbin, štoviše srpski radikal, autor naziva senilnim samo zato što je ravnateljsko mjesto prepustio Mandiću.

stosa-pripravnik tad iznosila 1.525, a dnevnicu 72 dinara.¹²³ Iz toga bi se valjda trebalo zaključiti da je Mandić zloupotrebljavao svoj položaj za nelegalno dobivanje novca iz muzeja. Takav zaključak nije vjerojatan iz dva razloga. Prvo, spomenuti slučaj je usamljen, jer bi u suprotnom V. Dramušić to nesumnjivo naglasio. Drugo, pronevjeru novca nije bilo moguće izvesti a da se to ne sazna, jer Zemaljski muzej je u to vrijeme, kako smo već rekli, bio pod neposrednom upravom Ministarstva prosvjete u Beogradu, koje mu je novčana sredstva odobravallo po strogom kriteriju i u detalje kontroliralo sve troškove. U slučaju bilo kakve pronevjere novca Mandić bi krivično odgovarao i nesumnjivo bi bio smijenjen s dužnosti. Zbog toga se može pretpostaviti da su u spomenutu svotu novca uračunati i neki muzejski troškovi koje je on prethodno platio vlastitim novcem. Da on zaista nije izvlačio materijalnu korist od Zemaljskog muzeja najbolje nam govori činjenica da se upravo 1939. dragovoljno odrekao ravnateljskog stana kako bi se mogla proširiti muzejska galerija!¹²⁴ Na istom je mjestu V. Dramušić napisao: *“U toku drugog svjetskog rata izvršene su u pogledu kadrova znatne promjene. U vezi s obrazovanjem tzv. NDH direktor muzeja dr. M. Mandić imenovan je povjerenikom, a sekretar Muzeja Rudolf Zaplata postavljen je za ravnatelja Državne tiskare u Sarajevu. Dvojica služitelja, Đoko Kovačević i Đorđe Ninić, koji su stanovali u Muzeju, morali su po naređenju povjerenika Mandića smjestiti da se isele iz muzejske zgrade, u roku od deset sati. Početkom 1942. Đorđe Ninić je uhapšen i odveden u ustaški koncentracioni logor u Jasenovcu gdje je ubijen. U zarobljeništvo u Njemačku otpremljeni su kustosi Muzeja Branislav Đurđev i Josip Korošec. Đurđev je potom otpušten iz državne službe; rješenje o otpuštanju je uručeno supruzi Đurđeva 3. VII 1941.”*¹²⁵ Pošto su ti muzejski službenici, osim J. Korošca, bili Srbi, može se zaključiti da je Mandić vršio čistku muzeja od srpskog kadra. To, međutim, uopće nije istina. Prvo, sasvim je zlonamjerno Ninićevo iseljenje dovesti u vezu s njegovim uhićenjem i stradavanjem, jer on je u Muzeju radio i poslije Mandićevog odlaska u mirovinu. Drugo, B. Đurđev i J. Korošec otpremljeni su u zarobljeništvo u Njemačku ne kao muzejski kustosi već kao mobilizirani vojnici poražene vojske Kraljevstva Jugoslavije. Treće, B. Đurđev (inače iz Novog Sada) dobio je otkaz zbog rješenja Vlade NDH od 10. svibnja 1941. po kojem su se morali iseliti svi Srbi koji nisu bili s područja koje je pripalo novouspostavljenoj državi. I poslije Mandićevog odlaska u mirovinu, u muzeju su radili kustosi srpske nacionalnosti koji su bili s područja NDH.¹²⁶ Štoviše,

¹²³ Dramušić 1963, 48.

¹²⁴ Palavestra 1988, 401.

¹²⁵ Dramušić 1963, 50-51.

¹²⁶ To su sljedeći kustosi: Milan Karanović, kustos Etnografske zbirke (umirovljen 1942.), Đoko Mazalić, kustos Galerije (dao otkaz 1943.) i Svetislav Plavšić, kustos Botaničke zbirke (radio sve do 1946. i smijenjen s dužnosti tek od vlasti komunističke Jugoslavije).

osim ravnatelja,¹²⁷ nitko od stalnih kustosa nije bio Hrvat!¹²⁸

Na kraju možemo zaključiti da je najveća Mandićeva zasluga ta što je u Zemaljskom muzeju, u sumorno doba kakvo je u Sarajevu bilo između dva svjetska rata, održao kontinuitet djelatnosti u prethistorijskoj arheologiji. To nam najbolje potvrđuje činjenica da su se njegovi nasljednici J. Korošec i A. Benac u početku bavili upravo prethistorijskim nalazištima koje je on otkrio ili istraživao.¹²⁹ Da nije bilo Mandića, danas se možda ne bi govorilo o stagnaciji ili sporom razvoju u prethistorijskoj arheologiji između dva svjetska rata (sporom u odnosu na prethodno razdoblje), nego o dužem prekidu u djelatnosti. Mandić, dakle, predstavlja važnu sponu između generacije koja je krajem 19. i početkom 20. st. udarila jake temelje prethistorijskoj arheologiji u Bosni i Hercegovini i generacija koje su radile poslije njega u razdoblju kad je Sarajevo zauzimalo vrlo visok položaj u prethistorijskoj arheologiji u Europi.

Ovim je radom, nadam se, ispravljena nepravda koja je nanesena Mihovilu Mandiću kao čovjeku i znanstveniku.¹³⁰

¹²⁷ Osim Mandića, ravnatelji Zemaljskog muzeja u vrijeme NDH bili su Jozo Petrović (1941. – 1943.) i Vejsil Čurčić (1943. – 1945.).

¹²⁸ Osim spomenuta tri kustosa koja su bili Srbi, još su bili zaposleni Dimitrije Sergejevski koji je bio Rus, Josip i Paola Korošec koji su bili Slovenci te Nedim Filipović, Derviš Korkut, Ahmed Polić i Hazim Šabanović koji su bili Bošnjaci, ali su se tad privremeno i kompromisno izjašnjavali, kao i većina njihovih sunarodnjaka, Hrvatima islamske vjere. Samo kao honorarni kustosi radila su dva Hrvata, i to katolička redovnika – isusovac Tomo Marković i franjevac Branko Marić.

¹²⁹ J. Korošec nastavio je rekonoscirati prethistorijska nalazišta u okolici Travnika te prikupljati i proučavati nalaze s gradine iznad Svraka, a obradio je i objavio nalaze iz pećine Hrustovače s Mandićevog iskopavanja. A. Benac dovršio je iskopavanja u pećini Hrustovači i iskopavao gradinu u Alihodžama i neolitičko naselje u Kaknju.

¹³⁰ J. Korošec i A. Benac odnosili su se prema Mandiću negativno ili neispravno što zbog privatnih, što zbog političkih razloga. Puno je teže dokučiti prave razloge zbog kojih se B. Čović vrlo negativno odnosio prema Mandiću. Dovoljno je imati u vidu da je on bio glavni i odgovorni urednik *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* u kojem nije donesena Mandićeva biografija. Treba sasvim isključiti privatne razloge, jer u vrijeme kad je Mandić otišao u mirovinu B. Čović je bio još dječak. Vjerojatno je B. Čović nešto znao o Mandićevom političkom usmjerenju ili djelatnosti. O tome je mogao doznati od svojeg oca Uroša, profesora na Velikoj gimnaziji u Sarajevu, koji je morao dobro poznavati Mandića, jer je bio njegov učenik. Mandić očito nije bio omiljena osoba kod srpskih intelektualaca u Sarajevu, dok je neposredno pred Drugi svjetski rat bio prozvan za "antisrpsku" djelatnost. Tijekom rata omraženost prema njemu mogla je biti samo još veća.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA MIHOVILA MANDIĆA

1. Sarajevsko trijas-gorje, *Drugi izvještaj Velike realke u Banjoj Luci za školsku godinu 1896/7.*, Banja Luka, 1897., str. 1-10, 2 slike.
2. Zu den wirtschaftlichen Verhältnissen des Occupationsgebietes, *Zeitschrift für Schul-Geographie*, XXI, Wien, 1900., str. 361-367 (gotica).
3. Hidrometrijska opažanja na Bosni, Neretvi i Vrbasu 1881. – 1896., *Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva*, XII, Zagreb, 1901., str. 152-156.
4. Patarensko groblje pod Osmaćom planinom, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XIV, Sarajevo, 1902., str. 560-562, 1 slika.
5. Kozennov geografički atlas, *Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva*, XIV, Zagreb, 1903., str. 178-179.
6. Banja Luka i banjalučka okolica, *Školski vjesnik*, XII, Sarajevo, 1905., str. 14-20, 79-81, 149-155, 2 karte i 2 grafikona.
7. Sarajevo i okolina, *Školski vjesnik*, XIV, Sarajevo, 1907., str. 663-668, 871-897, 1 karta.
8. Putopisne crtice iz Bosne. I. Put u Olovo, *Napredak*, *Hrvatski narodni kalendar za godinu 1909.*, III, Sarajevo, 1908., str. 15-24.
9. Putopisne crtice iz Bosne. II. Sutiska, Bobovac i Vareš, *Napredak*, *Hrvatski narodni kalendar za godinu 1910.*, IV, Sarajevo, 1909., str. 56-66, 1 slika.
10. *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1910., 100 str. + 1 karta.
11. Putopisne crtice iz Bosne. III. Kiseljak, Fojnica i Kreševo, *Napredak*, *Hrvatski narodni kalendar za godinu 1911.*, V, Sarajevo, 1910., str. 134-141, 2 slike.
12. *Zemljopisni i statistički pregled Bosne i Hercegovine*, Štamparija Josip Studnička i drugi, Sarajevo, 1914., 56 str.
13. *Zemljopis, povijest i državno uređenje Austro-Ugarske Monarhije (s Bosnom i Hercegovinom)*, suautor Milan Prelog, udžbenik za VIII. razred srednjih i sličnih škola u Bosni i Hercegovini, Izdanje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1915., 428 str.
14. Dr. J. Moscheles, Klima Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXI, Sarajevo, 1919., str. 273-275.
15. Nepublikovani predmeti u našoj prehistorijskoj zbirci, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXIII-XXXIV (1921-1922), Sarajevo, 1922., str. 27-32 (Zusammenfassung: Die nicht publizierten Objekte unserer Prähistorischen Sammlung, S. 31-32).
16. *Sarajevo i okolina. Vodič*, Naša otadžbina, I, Karlovac, 1923., 56 str. + 6 slika i 1 plan.
17. Turbe kod Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXVI, Sarajevo, 1924., str. 83-90, 3 slike (Zusammenfassung: Turbe bei Travnik, S. 90).
18. Starine kod fojničkog Kiseljaka, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXVII, Sarajevo, 1925., str. 61-65, 3 slike i 1 karta (Zusammenfassung: Die Altertümer bei Kiseljak (Bezirk Fojnica), S. 65).

19. Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXVIII, Sarajevo, 1926., str. 35-43, 1 karta (Zusammenfassung: Prähistorische und mittelalterliche Befestigungen bei Travnik, S. 42-43).

20. Arheološke crtice iz Bosne, *Starinar, Organ Srpskog arheološkog društva*, III serija, IV (1926-1927), Beograd, 1927., str. 9-13, 1 karta (ćirilica).

21. Brončani nalaz u Novom Gradu kod Bos. Šamca, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXIX, 2, Sarajevo, 1927., str. 205 + 2 table (Zusammenfassung: Ein Bronzefund in Novi Grad bei Bosn. Šamac, S. 206).

22. Postanak Sarajeva, *Narodna starina*, 6, Zagreb, 1927., str. 1-14, 4 slike i 1 karta.

23. Rezultati otkapanja neolitskog naselja u Donjoj Mahali kod Orašja na Savi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXIX, 2, Sarajevo, 1927., str. 199-205, 6 slika, 1 plan + 2 table (Zusammenfassung: Die Ergebnisse der Ausgrabung der neolithischen Ansiedlung in Donja Mahala bei Orašje an der Save, S. 206).

24. Sredovječne starine u fojničkom kotaru, *Napredak, Hrvatski narodni kalendar za godinu 1928.*, 17, Sarajevo, 1927., str. 90-98.

25. Osvrt na kninske starine povodom djela Prof. J. Strzygowskog "O razvitku starohrvatske umjetnosti", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XL, 2, Sarajevo, 1928., str. 165-170 + 3 table.

26. Sarkofag od muljike s dječjim kosturom iz Čukli kod Guče Gore, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XL, 2, Sarajevo, 1928., str. 55-56, 1 slika (Zusammenfassung: Ein Steinsarkophag mit dem Skelett eines Kindes aus Čukle bei Guča Gora (Bezirk Travnik), S. 56).

27. Izvještaj o djelomično nastavljenom otkapanju prehistorijske sojenice u D. Doli ni kod Bos. Gradiške g. 1928., *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLI, 2, Sarajevo, 1929., str. 33-40, 4 slike + 5 tabla (Zusammenfassung: Bericht über die teilweise fortgesetzte Ausgrabung des vorgeschichtlichen Pfahlbaues in D. Dolina bei Bosn. Gradiška i. J. 1928., S. 40).

28. Arheološke putne bilješke iz Jajca, *Starinar, Organ Srpskog arheološkog društva*, III serija, V (1928-1930), Beograd, 1930., str. 43-54, 13 slika.

29. *Bosna i Hercegovina u prehistorijsko doba. Ilustrovani vodič kroz Prehistorijsko odje ljenje Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 1930., 42 str., 25 slika + 2 table i 1 karta (objavljeno i na njemačkom jeziku: *Führer durch die vorgeschichtliche Abteilung des Landesmuseums*, Sarajevo, 1931.).

30. Tragovi prastare kulture oko Glamoča, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLII, 2, Sarajevo, 1930., str. 101-118, 11 slika, 1 karta + 4 table (Zusammenfassung: Spuren uralter Kultur bei Glamoč, S. 117-118).

31. Brončani nalaz iz Blatnice kod Tešnja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLIII, 2, Sarajevo, 1931., str. 13-15, 4 slike + 1 tabla (Zusammenfassung: Ein Bronzedépôtfund aus Blatnica bei Tešanj, S. 16-17).

32. Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu. Izvještaj o nastavljenom otkapanju godine 1929., *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLIII, 2, Sarajevo, 1931., str. 1-6, 2 slike + 4 table

(Zusammenfassung: Die vorgeschichtliche Ansiedlung in Sanski Most (Nordwestbosnien). Bericht über die fortgesetzte Grabung im Jahre 1929., S. 6).

33. Sarajevo i okolica. Kulturno-historijska skica od najstarijih vremena do turske invazije, *Hrvatsko kolo*, XII, Zagreb, 1931., str. 278-286.

34. *Veziški grad Travnik nekada i sada*, Izvanredno izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1931., 79 str., 21 slika.

35. Željezna šuplja sjekira sa Gradine kod Bos. Dubice, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLIII, 2, Sarajevo, 1931., str. 16, 1 slika (Zusammenfassung: Die eiserne Tüllenaxt aus Gradina bei Bos. Dubica, S. 17).

36. Zemaljski muzej u Sarajevu, *Hrvatsko kolo*, XIII, Zagreb, 1932., str. 320-326, 1 slika i 2 table.

37. Oko jedne monografije. Na ocjenu moje historijske monografije o Travniku, *Pregled*, IX, 111, Sarajevo, 1933., str. 189-190.

38. Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLV, 2, Sarajevo, 1933., str. 1-6, 2 slike + 3 table (Zusammenfassung: Vorgeschichtliche Funde anlässlich der Rekognoszierung der Umgebung von Kakanj, Semizovac und Novi Šeher bei Žepče in Bosnien, S. 5-6).

39. Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLVII, Sarajevo, 1935., str. 7-16, 3 slike, 1 karta + 3 table.

40. Ljubo Karaman, Starohrvatsko groblje na "Majdanu" kod Solina, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLVIII, 1, Sarajevo, 1936., str. 85-87.

41. Skeletne gromile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLIX, 1, Sarajevo, 1937., str. 5-9, 6 slika + 4 table (Zusammenfassung: Hallstattzeitliche Hügelgräber mit Skelettbestattung in der Umgebung von Livno (Westbosnien) und Rogatica (Ostbosnien), S. 9).

42. Historijat Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, Spomenica u proslavu 50-godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu. 1888-1938, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, L, 1, Sarajevo, 1938., str. 7-51, 13 slika.

43. Prehistorijska radionica kod Pazarića, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LI, 1 (1939), Sarajevo 1940., str. 1-6, 4 slike, 1 karta + 4 table (Zusammenfassung: Eine vorgeschichtliche Werkstatt bei Pazarić (Südbosnien), S. 6).

44. Prethodni izvještaj o započetom iskapanju u Hrustovačkoj pećini kod Bos. Vrpolja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LI, 1 (1939), Sarajevo, 1940., str. 65-71, 5 slika + 6 tabli (Zusammenfassung: Vorläufiger Bericht über die begonnene Ausgrabung der Höhle "Hrustovača" bei Bos. Vrpolje (Bez. Ključ, Nordwestbosnien), S. 70-71).

45. Bosna i Hercegovina u rimsko doba, u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Sarajevo, 1942., str. 121-137, 16 slika i 1 karta.

POPIS USPOREDNE LITERATURE

- Ančić 2001 M. Ančić, *Na rubu zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Zagreb.
- Andrić 1947 I. Andrić, *Travnička hronika*, Zagreb.
- Anonim 1930 Anonim, Iz jugoslavenskih Pompeja, *Jugoslavenski list*, XIII, 120, Sarajevo, 25. maja 1930., 13.
- Anonim 1939 Anonim, Proučavanje predhistorijskog naselja kod Sankskog Mosta, *Jutarnji list*, XXVIII, 9961, Zagreb, 17. listopada 1939., 18.
- Basler 1955 Đ. Basler, Dolina Neretve od Konjica do Rame, *GZM, Arheologija*, n. s. X, 219-229.
- Basler 1972 Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo.
- Basler 1979 Đ. Basler, Rad na istraživanju paleolitskog i mezolitskog doba u Bosni i Hercegovini, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, I, Paleolit i mezolit, Sarajevo, 309-311.
- Benac 1948 A. Benac, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, *GZM*, n. s. III, 5-41 + 15 tab.
- Benac 1952 A. Benac, Način stanovanja u prehistoriskim periodima Bosne i Hercegovine, *GZM*, n. s. VII, 121-138.
- Benac 1952a A. Benac, *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*, Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana.
- Benac 1954 A. Benac, Sarajevo kroz arheološke spomenike, u: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, Izdanje Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo, 7-42.
- Benac 1956 A. Benac, Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, *GZM, Arheologija*, n. s. XI, 167-182 + 6 tab.
- Benac 1959 A. Benac, Grenzzone der Vinča-Kultur in Ostbosnien, *AI*, III, 5-10.
- Benac 1962 A. Benac, Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture, *GZM, Arheologija*, n. s. XVII, 21-40 + 10 tab.
- Benac 1964 A. Benac, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo.
- Benac 1966 A. Benac, Stariji praistorijski periodi, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 7-81.

- Benac 1984 A. Benac, Mlađe kameno i prelazno doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 29-99.
- Benac 1985 A. Benac, *Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Utvrđena ilirska naselja (I), Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, LX, Centar za balkanološka ispitivanja, 4, Sarajevo.
- Benac, Čović 1956 A. Benac, B. Čović, *Glasinac. Bronzano doba*, Katalog prehistoriske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
- Benac, Dramušić 1963 A. Benac, V. Dramušić, Sedamdeset pet godina djelovanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Pregled*, 15 (53), II, Sarajevo, 353-371.
- Bojanovski 1983 I. Bojanovski, O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni. Rimska ferarija u Starom Majdanu na Sani, u: *Arheološka problematika zapadne Bosne*, Zbornik ADBiH, I, Sarajevo, 1983., 119-130.
- Čović 1956 B. Čović, Ilirska nekropola u Čarakovu, GZM, *Arheologija*, n. s. XI, 187-204 + 5 tab. i 2 pl.
- Čović 1965 B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM, *Arheologija*, n. s. XX, 27-145, 2 priloga.
- Čović 1967 B. Čović, Nalazi iz tumula u Gotovuši (Pljevlja) – 1906., ČGKIIB, VII, 35-40 + 3 tab.
- Čović 1971 B. Čović, Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule, GZM, *Arheologija*, n. s. XXVI, 313-331.
- Čović 1975 B. Čović, Opšti pogled na bronzano i željezno doba, u: P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, I, Konjic, 35-38.
- Čović 1975a B. Čović, Zwei spezifische Typen der westbalkanischen Bogenfibel, WMBHLM, V, 19-39.
- Čović 1976 B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo (ćirilica).
- Čović 1988 B. Čović, Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije, u: *Spomenica*, 74-95.
- Čremošnik 1955 I. Čremošnik, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika, GZM, *Arheologija*, n. s. X, 107-136 + 7 tab.

- Dautbegović 1988 A. Dautbegović, Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u: *Spomenica*, 7-34.
- Dramušić 1963 V. Dramušić, Ljetopis Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1938. do 1963. godine, *Anali Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo, 23-140.
- Džaja 1980 M. Džaja, *Banjalučka realka*, Banja Luka.
- Filipović 1933 M. Filipović, Monografija o Travniku. Dr. Mihovil Mandić: Vezirski grad Travnik nekada i sada. *Pregled*, IX, 109, Sarajevo, 1933., 113-114, 116-117.
- Filipović 1933a M. Filipović, Odgovor Dra Mil. S. Filipovića, *Pregled*, IX, 111, Sarajevo, 1933., 190.
- Fisković 1986 C. Fisković, Zvono iz 15. stoljeća u Livnu, *Hercegovina*, 5, Mostar, 1986., 23-29.
- König 2005 P. König, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*, *Prähistorische Bronzefunde*, XX, 11, Stuttgart.
- Korošec 1943 J. Korošec, Nekoliko novih nalaza sa gradine "Grad" iznad Semizovca, *GZM*, LIV (1942), 56-59.
- Korošec 1946 J. Korošec, Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, *GZM*, n. s. I, 7-37 + 18 tab.
- Korošec 1950 J. Korošec, Travnik i okolina u predhistorijsko doba, *GZM*, n. s. IV-V, 243-268.
- Kosorić 1970 M. Kosorić, Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja, *ČGKIIB*, VIII, 41-43 + 4 tab. i 2 pl.
- Maslač 1932 N. Maslač, Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu, *GZM*, XLIV, 31-33 + 1 tab.
- Mazalić 1940 Đ. Mazalić, Starine po okolini Sarajeva, *GZM*, LI (1939), 15-35 (ćirilica).
- Mazalić 1952 Đ. Mazalić, Stari grad Jajce (Novija arheološka istraživanja), *GZM*, n. s. VII, 59-100.
- Palavestra 1988 V. Palavestra, Galerija slika Zemaljskog muzeja, u: *Spomenica*, 396-401.
- Paškvalin 1988 V. Paškvalin, Naučna djelatnost u oblasti antičke arheologije, u: *Spomenica*, 96-119.

- Petrović 1925 J. Petrović, Bericht über einen Besuch der neolithischen Station Donja Mahala bei Orašje an der Save (Bosnien), *GZM*, XXXVII, 137-140 + 4 tab.
- Radić 1898 F. Radić, Izvješće o radu Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *SHP*, IV, 37-42.
- Reinecke 1933 P. Reinecke: Dr. M. Mandić, Führer durch die vorgeschichtliche Abteilung des Landesmuseums, *Germania*, 17, Berlin, 235-236.
- Reinecke 1933a P. Reinecke: M. Mandić, Führer durch die vorgeschichtliche Abteilung des Landesmuseums, *WPZ*, XX, 19-20.
- Reinecke 1941 P. Reinecke, Zur Verbreitung der spätneolithischen Vučedolkeramik, *Germania*, 25, Berlin, 49-51.
- Rotter-Progonski 1933 R. Rotter-Progonski, Istraživanje prehistorijske keramike. Naučni boravak sveuč. prof. dr. Viktora Hoffillera u sarajevskom muzeju, *Obzor*, LXXIV, 211, Zagreb, 14. rujna 1933., 2.
- Rotter-Progonski 1936 R. Rotter-Progonski: Dr. Mihovil Mandić, Predhistorijska keramika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Obzor*, LXXVI, 64, Zagreb, 17. ožujka 1936., 2.
- Rotter-Progonski 1936a R. Rotter-Progonski, O predhistoriji Bosne i Hercegovine. Prvo popularno djelo napisao je dr. Mihovil Mandić za "Maticu Hrvatsku", *Obzor*, LXXVI, 270, Zagreb, 20. studenoga 1936., 1-2.
- Sarajlija 1940 Sarajlija, Tamo-amo po muzeju sarajevskom, *Srpske narodne novine*, II, 21, Pančevo, 27. aprila 1940., 4.
- Schmidt 1945 R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Ausgabe des Kroatischen Archäologischen Staatsmuseums in Zagreb, Zagreb.
- Sergejevski 1933 D. Sergejevski, Novi nalasci na Glamočkom polju, *GZM*, XLV, 7-14 + 4 tab. (ćirilica).
- Sergejevski 1938 D. Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca, *GZM*, L, 49-63 (ćirilica).
- Sergejevski 1940 D. Sergejevski, Arheološki nalazi kod Bihaća i Bos. Novog, *GZM*, LI (1939), 7-14 + 3 tab. (ćirilica).

Srejović 1957	D. Srejović, Kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi, <i>ŽA</i> , VII, 123-136.
Spomenica	<i>Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888 – 1988</i> , Sarajevo, 1988.
Tasić 1961	N. Tasić, Đurđevačka glavica. Prilog proučavanju Vučedolske grupe južno od Save i Dunava, <i>Starinar</i> , XI (1960), Beograd, 143-156 (ćirilica).
Truhelka 1914	Ć. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. Vođa kroz prehistoričku zbirku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, <i>GZM</i> , XXVI, 43-139 + 9 tab.
Truhelka 1942	Ć. Truhelka, Bosna u doba prehistoričko, u: <i>Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.</i> , Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 78-102.
Vego 1970	M. Vego, <i>Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine</i> , IV, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
Zaplata 1939	R. Zaplata, Otkopano prehistorijsko špiljsko naselje iz 2000 godina prije Krista, <i>Jugoslavenski list</i> , XXII, 144, Sarajevo, 21. juna 1939., 6.

Summary

Mihovil Mandić as an archaeologist

The life and work of a dishonoured and forgotten Croatian archaeologist, dr. Mihovil Mandić, has been comprehensively revealed for the first time in this work. The motivation for writing this paper was a negative, incorrect and unfair relation toward him from his associates in the Land Museum (Zemaljski muzej) in Sarajevo. The reasons were simply of political and private nature.

M. Mandić was born on 9th October 1871, in the village of Dolac near Travnik. He attended the elementary schools in Dolac and Sarajevo. Later on, he was a cadet in the Military boy's boarding school in Sarajevo, where he had spent three years. After that, he continued his education at the Great High School in Sarajevo, where he graduated from the high school in 1892. From 1892 to 1896 he studied history and geography as major subjects and prehistoric archaeology as an optional subject at the Faculty of Philosophy, University of Vienna. He received his doctorate in geography in 1892.

From 1896 to 1918 M. Mandić worked as professor of history and geography at the High School in Banja Luka (1896-1903) and the Great High School in Sarajevo (1903-1918). From 1918 to 1941 he worked in the Land Museum in Sarajevo as curator of the Prehistoric department (1918-1937), and as director of the Museum (1937-1941). He was in charge

of the Prehistoric department until the end of 1939. As the editor of the Bulletin of the Land Museum (*Glasnik Zemaljskog muzeja*) from 1936 to 1941, he edited 10 volumes of this publication. He was retired in 1941, after 45 years of employment, and died in Sarajevo, on 12th February 1948.

Already as a young high school professor, M. Mandić was intensively occupied with scientific and research activity. From the moment of his arrival to the Land Museum, the main field of his scientific and research activity became archaeology, above all prehistoric archaeology. However, the period he had spent working in the Land Museum was not at all favourable for scientific and research activity. The countries that became part of the Kingdom of the Serbians, Croats and Slovenians (renamed later to the Kingdom of Yugoslavia) were exhausted by the World War I, while the economic depression turned out to have bigger and bigger proportions. By the establishment and rise of the central royal authority in Belgrade, Bosnia and Herzegovina lost the status of an autonomy province, and was placed at the margins of all social, political, economic and cultural events in the country. In these circumstances the Land Museum was neglected. It was placed under the direct management and control of the Ministry of education in Belgrade, which permitted limited financial assets and supervised their spending up to the smallest details. By a decision of the Ministry of education the number of work-places in the Land Museum was reduced by 9 places. For this reason the Museum found itself in a very hard employee situation. The assets that Museum used to receive were by far smaller than at the time of the Austro-Hungarian management and were adequate only for basic needs. Nevertheless, the Bulletin of the Land Museum was regularly issued, although on a smaller scale. At the beginning there were no money even for drawings in the Bulletin. The assets for field researches were not sufficient for any major activities. This situation must have caused a delay in work, and slowed the Museum's progress. The Museum scientists and associates managed to keep continuity in the work only with their enthusiasm and their wish to preserve the already acquired world reputation of the Land Museum. Because of the government politics, the National Museum in Belgrade was favoured on account of all other museums in Yugoslavia.

Even though M. Mandić used to work in unfavourable conditions, he had a strong will and found the way to be involved in scientific-research activity. He carried out a series of archaeological excavations of prehistoric sites: two probably Bronze Age tumuli at the hillfort above Podgaj near Travnik (1924), a Neolithic and Eneolithic settlement in Donja Mahala near Orašje (1926), an Eneolithic or Bronze Age settlement in Jajce (1928), Iron Age settlements in Donja Dolina near Bosanska Gradiška (1928) and in Sanski Most (1929), three Bronze Age tumuli in Isakovci near Glamoč (1930), a Bronze Age settlement in Donja Zgošća near Kakanj (1933), a Late Bronze and Iron Age hillfort settlement above Svrake near Semizovac (1933), an Iron Age cult site at the hill Šišan near Pazarić beside Sarajevo (1937 and 1938) and an Eneolithic and Late Bronze Age settlement in the cave Hrustovača nearby Hrustovo beside Sanski Most (1939). He was also occupied with

archaeological-topographic researches of mostly prehistoric sites. He conducted a field survey of the Travnik area thoroughly (1924), as well as of the Glamoč (1930) and Livno fields (1930 and 1931). Information gained by the prehistoric hillforts field survey of the Travnik area and the Glamoč and Livno fields made a very good ground for future investigation. He also directed his interest toward a surrounding and a wider area of Sarajevo, Kiseljak, Jajce, Sanski Most, Kakanj, Kladanj and Banja Luka. He discovered a Neolithic settlement in Kakanj, which subsequently gave the name to a prehistoric culture. He surveyed a Neolithic settlement in Kraljevine near Žepče and an Eneolithic settlement on Gradina above Alihodže near Travnik, gathering and publishing new material from those sites. He published bronze items from Late Bronze depositions of Novi Grad near Odžak and Blatnica near Tešanj, items found in Bronze and Iron Age graves in Kakanj, Kosovo near Rogatica, Gotovuša near Pljevlje and Potočani near Livno, as well as some individual prehistoric findings. He was also occupied with Classical Antiquity and Medieval archaeology, but to a lesser extent than with prehistoric.

Even during Mandić's life his scientific work was usually overlooked (from Ćiro Truhelka), his papers were severely criticized without any sound arguments, while his conclusions were misinterpreted or the mistakes and unclearness he had never made were attributed to him (by Josip Korošec and Đoko Mazalić). In the decades after his death the neglecting of his work continued and a due recognition was suppressed (by Đuro Basler, Alojz Benac, Milica Kosorić, Cvito Fisković and Borivoj Čović). The only review of his scientific and research activity in prehistoric archaeology (from B. Čović) was very concise, unobjective and untrue, while the final judgment was too strict. He was also unjustly discredited as director of the Land Museum, most of all for his "anti Serbian" activity (by Milan Karanović and Vojin Dramušić).

The biggest Mandić's merit in the Land Museum was that he succeeded to keep continuity in the work in prehistoric archaeology during the oppressive times between the World Wars. This is best confirmed by the fact that Mandić's successors J. Korošec and A. Benac were at the beginning involved in the sites that he had discovered or researched. If it had not been for him, we would probably not talk about the stagnation or a slow progress in prehistoric archaeology between the two World Wars (slow in relation to previous period), but about a longer suspension of the work. Therefore, M. Mandić represents an important link between the generation which at the end of 19th and the beginning of the 20th century made a strong base of prehistoric archaeology in Bosnia and Herzegovina, as well as the generations that worked after him, in the period when Sarajevo used to be highly respected in European prehistoric archaeology. The aim of this paper was to correct the injustice done to Mihovil Mandić as a human being and a scientist.

Translation: *Marijana Periša*

PRIKAZI

LUKA BEKIĆ, ZAŠTITNA ARHEOLOGIJA U OKOLICI VARAŽDINA. ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA AUTOCESTI ZAGREB – GORIČAN I NJEZINIM PRILAZNIM CESTAMA, s prilogima Darka Komše i Zorka Markovića, Zagreb, 2006., 309 str.

Knjiga je dvojezična (engleski – hrvatski), A4 formata, s brojnim fotografijama u boji raspoređenima unutar teksta, tablama crteža arheološke građe i planovima istraženih sondi. Osim autora Luke Bekića, s prilogima su sudjelovali Darko Komšo (kameni nalazi: Gromače 2, Blizna, Gornji Pustakovec) i Zorko Marković (bakreno doba, keramički nalazi: Blizna). Izdavač je Ministarstvo kulture, a suizdavač Hrvatski restoratorski zavod. Recenzenti su red. prof. dr. Aleksandar Durman s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i red. prof. dr. Mitja Guštin s Instituta za dedinščino Sredozemlja Univerze na Primorskem u Kopru.

Knjiga predstavlja osam istraženih i 16 pregledanih lokaliteta otkrivenih prilikom gradnje autoceste Zagreb – Goričan. Za organizaciju i vođenje arheološkog nadzora bio je zadužen Odjel za zaštitu arheološke baštine Ministarstva kulture, u kojemu je zaposlen i L. Bekić. Prije nego što su počeli radovi, na trasi autoceste nije bilo niti arheološkog pregleda terena niti preliminarnih arheoloških istraživanja, s iznimkom područja između Drave i Plitvice te istraživanja dvaju lokaliteta, Šemovec–Kupinje i Zbelava – Pod lipom (godine 1997). Stoga je trebalo istodobno obaviti arheološki pregled dionica od Brezničkog Huma do Varaždina i voditi istraživanja novopronađenih lokaliteta, što je bilo veoma teško ostvariti na kvalitetan način, s obzirom na to da su se građevinski radovi već provodili mjesecima na cijeloj trasi. Stoga je bila okupljena pokretna arheološka ekipa na čelu s L. Bekićem, kojemu je bio pridružen i apsolvant arheologije Ante Vranković.

Gromače 1 kod Varaždinskih Toplica – Rimska cesta

Arheološka su se istraživanja obavljala u kolovozu i rujnu 2002. Dio ceste oštećen je prilikom građevinskih radova, ali je otkopan i neoštećeni dio koji je pokazao da se rimska cesta nalazila samo 20-ak cm od današnje površine. Građa za gradnju ceste uzimala se, kako se vjeruje, s brda Selnice. Ovo je istraživanje pokazalo da je Branka Vikić-Belančić još 1961. ispravno utvrdila trasu rimske ceste od Novog Marofa do Varaždinskih Toplica, preko Gromača. Rimska prometnica pruža se smjerom JI-SZ, s blagim otklonom prema zapadu. Na njeno su postojanje upozorila i geofizikalna istraživanja provedena 2003. Autor zaključuje da je cesta bila sagrađena prije godine 86., a kao gornju granicu uzima godinu 180.; oba su datuma potkrijepljena nalazom novca. Nadalje, on smatra da je upravo ta cesta vodila u *Aquae Iassae* te da njezin odmak u smjeru Košćevca treba dovesti u vezu s nastavkom trase kroz Varaždinbreg. Položaj groblja još nije utvrđen. Tekst prate brojne fotografije u boji, a na kraju su tabla s crtežima otkopanog arheološkog materijala i tlocrt nalazišta.

Gromače 2 kod Varaždinskih Toplica – Tragovi obitavanja iz ranog bakrenog doba

Radovi su se obavljali u travnju 2003. (druga faza). Tom je prilikom nađena prapovijesna jama ukopana u zdravicu, koja je bila oštećena strojnim iskopom. Keramički ulomci iz jame pripadaju Seče fazi lasinjske kulture. Kamene je nalaze obradio Darko Komšo i ustanovio da sav sirovinski materijal cijepane litike potječe od malih riječnih oblutaka kojih ima u okolici (rožnjaci). S obzirom na mali broj nalaza, nemoguće je donijeti sveobuhvatni zaključak o naselju; autor stoga naglašava potrebu dodatnih istraživanja, kako bi se tom naselju sa sigurnošću odredila pripadnost Seče kulturi. Ipak, Gromače 2 zasad ostaju jedino bakrenodobno nalazište u dolini Bednje i kao takvo predstavljaju osobito važan arheološko-povijesni podatak. Tekst se izmjenjuje s mnoštvom fotografija u boji, a na kraju je tabla s crtežima arheološkog materijala.

Ciglenica kod Varaždinskih Toplica – Srednjovjekovno selište

Istraživanja su obavljena u ožujku 2003. Unatoč velikom broju iskopanih sondi, mnogobrojnim sitnim nalazima i izvršenom istraživanju, nalazište nije moguće sa sigurnošću interpretirati. Ovaj se lokalitet datira u srednji vijek, ali su tragovi života posvjedočeni i iz ranorimskog i iz modernog doba. Rimskodobni nalazi protumačeni su vjerojatnim postojanjem obradivih površina koje su pripadale antičkim stanovnicima Varaždinskih Toplica. Nakon toga razdoblja mjesto je nenastanjeno sve do 12. st. (nivelacija terena), odnosno do 13. st. kada taj kraj postaje vlasništvom Kaptola, kao jedan od kaptolskih predija. Nažalost, ime mu se nije sačuvalo. Propast organiziranog naselja u Ciglenici uslijedila je sredinom 16. st. Kao i prethodna poglavlja, i ovo prate brojne fotografije u boji; poglavlje o Ciglenici završava sa 14 tabli s crtežima arheološkog materijala te s tlocrtom nalazišta.

Bukovje kod Banjšćine (Varaždinbreg) – Privremeno pastirsko stanište mlađeg željeznog doba

Riječ je o visokom zaravnatom brijegu s obradivim poljima. Na obrežju je terasasto zaravnanje preko kojeg prelazi cesta. Tri otkopane sonde nisu dale mnogo arheološke građe; iz pronađenog autor zaključuje da je riječ o jednoj otpadnoj jami, dok bi druga nađena jama imala stambeni značaj (poluzemunica načinjena *ad hoc* za potrebe kraćeg boravka). U pitanju je, dakle, privremeno stanište jednog ili više pastira koji su na padinama Bukovja napasali stoku. Autor je vremenski određuje u starije željezno doba i misli da je treba pripisati Jasima koji su dočekali 1. st. pr. Kr. na sjevernoj granici prema području Tauriska. Tekst je popraćen brojnim fotografijama u boji, a na kraju su tabla s crtežima arheološkog materijala te tlocrt nalazišta.

Husta kod Jakopovca – Tragovi obitavanja iz mlađeg željenog doba i kasnog srednjeg vijeka

Na manjem pošumljenom brežuljku nađeni su ulomci srednjovjekovne keramike te rožnjačkih odbitaka i alatki. Iskopavao se veći broj sondi. Jama J1 je, sudeći prema

obliku, vjerojatno služila kao spremnik hrane, ali u blizini nije nađen objekt kojemu je pripadala. Datira iz mlađeg željeznog doba, a u funkciji je bila kraće vrijeme. Nalazi se u blizini keltskog naselja na mjestu Blizne. Kasnosrednjovjekovni pak nalazi upućuju na postojanje barem jedne kuće ili imanja od kojeg nema građevinskih ostataka. Tekst prate brojne fotografije u boji, a na kraju su dvije table s crtežima arheološkog materijala i tlocrt nalazišta.

Blizna kod Jakopovca – Višeslojno nalazište

Prilikom arheološkog nadzora pred čvorištem Varaždin otkriveno je novo arheološko nalazište. Tijekom pregleda nađeno je mnoštvo keramičkih i metalnih ulomaka iz različitih razdoblja: mlađeg kamenog doba, bakrenog doba, kasnog brončanog doba, mlađeg željeznog doba, rimskog doba, iz doba velike seobe naroda te iz ranog, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Blizna se nalazi na kraju klanca koji iz smjera juga, kroz obronke Varaždinbrega, izbija u doline Plitvice i Drave. Tek su naknadno izvedeni radovi na iskopima za odvodne jarke uz cestu pokazali brojne jame i ostatke prapovijesnih objekata. Relativna dubina prvih arheoloških nalaza zabilježena je na tek 75 cm, pa je stoga jasno zašto je to nalazište ostalo nepoznato lokalnom stanovništvu. Lokalitet se prostire uz obje strane trase autoceste, od prijelaza za Jakopovec prema čvorištu Varaždin, u dužini od oko 200 m. Širina mu se procjenjuje na 150 m.

S obzirom na to da je trasa buduće autoceste već bila pošljunčana, dogovoreno je da se jarci ne iskopavaju već da se sondira na položajima "paralelnih putova" uz autocestu. Tako je iskopana jedna veća sonda (10 x 30 m) unutar prostora za koji se sa sigurnošću moglo ustvrditi da je riječ o arheološkom nalazištu, te dvije manje (2 x 2 m) na rubnim dijelovima. Djelomično su istraženi i objekti nađeni u jarku, tj. samo oni koji su se isticali na prvi pogled, s obzirom na to da nije bilo tehnički izvedivo istražiti čitavih 1200 m profila kanala. Manje sode (B i C) nisu dale arheoloških nalaza, pa predstavljaju granični okvir lokaliteta prema SZ i JZ. Sonda A (10 x 30 m) pokazala je i horizontalnu i vertikalnu stratigrafiju. Nalaze bakrenodobne keramike obradio je Zorko Marković, a litiku Darko Komšo. Nalaze iz ostalih razdoblja obradio je autor, Luka Bekić.

Nalazi iz mlađeg kamenog doba izostaju na cijelom varaždinskom području, a nekolicina ulomaka keramike i možda jedna rožnjačka alatka ne daju povoda za daljnja istraživanja. Blizna, kao i Varaždin–Brezje, upotpunjuje sliku bakrenodobnih nalazišta lasinjske kulture (nizinska naselja na blago povišenom položaju uz izvor vode). Kuće su poluzemuničkog tipa, a naselje nema tragova bedema ili opkopa. Bilo je i tragova kulture sa žarnim poljima kasnog brončanog doba. Najbrojniji su nalazi iz završnih faza te kulture, iz prijelaznog razdoblja u starije željezno doba, koje AMS-14C analiza datira u 12. i 11. st. pr. Kr. Na ovom se lokalitetu razaznaje i da je od 100. pr. Kr. tu živjelo keltsko stanovništvo u uređenim naseljima, koje se osim lovom i stočarstvom bavilo i metaloprerađivačkim djelatnostima. Pretpostavlja se da je na Blizni,

osim keltskog naselja, bilo i neformalno trgovište na ulazu u dravsku nizinu. Ovo je istraživanje važno i za bolje poznavanje cestovne mreže Ptuj – Osijek – Sisak, kao i lokaliteta *Aqua Viva* i *Populi*, dva odmorišta uz cestu Ptuj – Osijek. U blizini tih se postaja odvajala i cesta prema *Aquae Iassae*. Iskopavanja na Blizni nisu potvrdila postojanje rimske ceste, ali su utvrdila tragove naseljavanja iz antičkog i kasnoantičkog doba. Ovo je najveći lokalitet koji ova knjiga obrađuje. Kao i u slučaju drugih lokaliteta, tekst prate brojne fotografije u boji, a na kraju je 28 tabli s crtežima arheološkog materijala, te dva tlocrta nalazišta.

Gornji Pustakovec kod Čakovca – Bakrenodobno naselje

Prilikom gradnje južne obilaznice Čakovca investitor nije pravodobno izvijestio o početku građevinskih radova, pa je novopronađeno nalazište oštećeno bagerima prije samog početka arheološkog nadzora. Istraživanja, provedena u lipnju 2004., utvrdila su da nalazište pripada lasinjskoj kulturi. Preostali dio naselja nije istražen, jer je izvan opsega prostora predviđenog radovima na obilaznici. Stoga je pokrenut postupak preventivne zaštite nalazišta kao kulturnog dobra pri Konzervatorskom odjelu u Varaždinu.

Riječ je o ravnici i poljima. Nađeno je dosta keramike i kamenih ulomaka koje je obradio Darko Komšo. Tragovi ljepa na lokalitetu ne vezuju se uz građevni materijal, već je najvjerojatnije riječ o *ad hoc* keramičkim pećima. Sve do ovih istraživanja, u Međimurju nije bilo nalaza koji bi se mogli pripisati lasinjskoj kulturi. Autor navodi da je igrom slučaja nekoliko kilometara dalje bilo nađeno i drugo nalazište lasinjske kulture, također prilikom nadzora nad gradnjom čakovačke obilaznice. "Igra slučaja" vjerojatno aludira na činjenicu da je i taj lokalitet zabilježen tek nakon što je bio oštećen bagerima. Novija istraživanja upućuju na dugovječnost lasinjske kulture, ali nažalost ne pokazuju i njen tijek od postanka do nestanka. Autor zaključuje da stručnjaci koji se bave lasinjskom kulturom još uvijek nisu u mogućnosti odgovoriti na to ključno pitanje vezano uz tu prapovijesnu kulturnu pojavu. Razlog vidi u nesretnim okolnostima čija su posljedica nesustavna istraživanja, a ova se pak ne objavljuju. Smatra da bi drugačiji pristup zacijelo dao više odgovora, ali nažalost nije spomenuo o kojem bi to pristupu bilo riječ.

Tekst je popraćen brojnim fotografijama u boji, a zaključuju ga šest tabli s crtežima arheološkog materijala i tlocrt nalazišta.

Stara Ves kod Nedelišća (Čakovec) – Višeslojno razvedeno nalazište

Lokalitet je nađen prilikom arheološkog nadzora gradnje južne obilaznice Čakovca, na mjestu novog rotora i kanala Trnava kod Nedelišća. Istraživanja su provedena u kolovozu i rujnu 2004. Nakon iskopavanja, pri Konzervatorskom odjelu u Varaždinu pokrenut je postupak preventivne registracije toga nalazišta kao kulturnog dobra. I ovaj je lokalitet oštećen strojnim iskopom kanala širine i dubine oko 2 x 2 m. Srećom,

autor je bio prisutan tijekom radova na kanalu, pa je dio lokaliteta ipak iskopan po zakonitostima arheološke struke. U jednoj otvorenoj sondi nađeni su jedna jama, dvije zemuničke kuće lasinjske kulture i jedna ranoslavenska zemunica. Osim objekata iz te sonde, nađeno je i više objekata u već iskopanom kanalu (brojne jame iz bakrenog i kasnobrončanog doba, kasne antike te ranog, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka). Nalazište je "razvedenog" tipa, u novije vrijeme poznatog s drugih nalazišta u Sloveniji (ne navodi se koji su to lokaliteti). Jame su široko raspoređene na prostoru do 1 km, a između njih je arheološki jalov prostor od oko 50 ili više metara. Kako su se radovi odvijali u sušnom kolovozu, postoji mogućnost da su neke arheološke strukture ostale nezamijećene, kao što je to slučaj sa žrnim grobom otkrivenim tek nakon kiša u rujnu. Što se kasnoantičkog razdoblja tiče, vjerojatno je riječ o stanovnicima koji žive izvan uređenog naselja i koje je tako dočekalo dolazak Slavena i pojavu slavenskog roda ili obitelji. S ozbirom na nalaz staroromanskih posuda u ranoslavenskoj zemunici, autor zaključuje da su te dvije populacije živjele u dobrosusjedskim odnosima.

Razdoblje od 11. do 16. st. nije dalo mnogo nalaza, ali je iz drugih istraživanja poznato da je nedaleko postojalo utvrđeno gradište iz 13. st. u koje se stanovništvo možda povuklo. Tekst prate brojne fotografije u boji, a na kraju je 15 tabli s crtežima arheološkog materijala, kao i dva tlocrta nalazišta.

Ostala nalazišta na trasi i u njenoj blizini

Prilikom arheološkog nadzora pregledan je i prostor uz trase cesti u izgradnji. Novopronađena nalazišta nisu se iskopavala u sklopu ovoga projekta te ih je autor stoga obradio u zasebnom poglavlju. Tu je i pregled nekolicine već objavljenih nalazišta koja je autor, zbog blizine istraživanom području, morao spomenuti. Ukupno je obrađeno 16 lokaliteta.

Gradišće 1 i 2 kod Matušina (Breznički Hum) – Višeslojno utvrđeno nalazište

Riječ je o dva nalazišta na brdu. Gradišće 1 je na višoj koti, a Gradišće 2 niža je gređa s ostacima velike gradine. Gradišće 1 dalo je malo keramike za koju se sa sigurnošću može reći samo da je rađena na brzovrtećem kolu. Nije sigurno je li riječ o kasnoantičkoj ili srednjovjekovnoj keramici. Na Gradišću 2 zamjećuje se ostatak vrlo masivnog obrambenog zida, a ima i relativno mnogo ulomaka kasnobrončanodobne i stariježeljeznodobne keramike. Tekst prate fotografije u boji, a na kraju su dvije table s crtežima arheološkog materijala.

Paka (Novi Marof) – Tragovi obitavanja iz rimskog i srednjovjekovnog doba

Lokalitet se nalazi na blagoj uzvisini iznad potoka Pake. Krajem građevinskih radova prokopani su odvodni kanali uz cestu, gdje je napokon ustanovljen arheološki sloj s nalazima (rimska keramika). Kako nalazi nisu potvrdili postojanje objekta bilo koje vrste, a građevinski su radovi na cesti bili završeni, ovdje nisu provedena arheo-

loška istraživanja. Stoga ovaj položaj nažalost ostaje bez definitivnog određenja i s obzirom na dataciju i s obzirom na karakter. Tekst prate fotografije u boji, a na kraju je tabla s crtežima nađenog arheološkog materijala.

Gradišće kod Pake (Novi Marof) – Srednjovjekovna kula

Utvrdu Paku otkrila je Marina Šimek, a istraživanje i sanacija zidova traju i danas. Riječ je o utvrđenoj pravokutnog oblika, veličine 12 x 9 m, s odvojenim stambenim i dvorišnim prostorom. Sagrađena je tijekom 13. st., a još nije utvrđeno kada je je napuštena. Unutar teksta jedna je fotografija.

Budinec kod Ljubešćice (Novi Marof) – Srednjovjekovna osmatračnica

Nalazi s brda Budinca taj lokalitet datiraju u razdoblje od 13. do 16. st. Autor koristi izraz "osmatračnica" iako bi u duhu hrvatskoga jezika sretnije rješenje bilo "promatračnica".

Gradec kod Škarnika (Varaždinske Toplice) – Višeslojno utvrđeno naselje

Riječ je o novootkrivenom utvrđenom visinskom naselju za koje je pri Konzervatorskom odjelu u Varaždinu pokrenut postupak preventivne registracije kulturnog dobra. Nalazi upućuju na moguće kasnobrončanodobne i stariježeljeznodobne faze. Vjerojatno je u pitanju utvrđeno naselje Jasâ. Tekst je popraćen fotografijama u boji, a na kraju je tabla s crtežima arheološkog materijala.

Gromače 3 kod Varaždinskih Toplica – Antička villa rustica

Prije se smatralo da ovaj položaj krije rimsko groblje, no ono prilikom radova na obilaznici nije pronađeno. Arheološki pregled ovoga područja nije bio završen ni nakon završetka gradnje ceste. Na ovom su lokalitetu nađeni ostaci rimskodobnih građevina. Stotinjak metara istočno od stare ceste, u blizini stupa dalekovoda, otkriveni su ostaci antičke vile. Riječ je o novootkrivenom rimskodobnom građevinskom sklopu za koji je pri Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Varaždinu pokrenut postupak preventivne registracije kulturnog dobra. Možda je riječ o raskošnoj stambenoj zgradi imućnog uglednika koji se ovdje smjestio radi odmora i liječenja u obližnjim Varaždinskim Toplicama. Vila se datira u razdoblje između 1. i 3. st., a nalazi unutar njenog areala raspoređeni su na manjem području veličine 50 x 100 m. Tekst prate fotografije u boji, a na kraju je tabla s crtežima arheološkog materijala.

Gradišće u Varaždinskim Toplicama – Višeslojni tragovi obitavanja

Ovo novootkriveno prapovijesno nalazište nalazi se iznad Varaždinskih Toplica, na području koje lokalno stanovništvo naziva Pećinama, dok je na karti upisano kao Gradišće. I za taj je lokalitet pri Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Varaždinu pokrenut postupak preventivne registracije kulturnog dobra. Prema Registru

arheoloških nalaza 1955., Stjepan Vuković je te godine bio prikupio dio nalaza, a sljedeće je proveo pokusno istraživanje i zaključio da je nalazište uništeno; tako je i objavljeno u Registru. Autor, međutim, smatra da lokalitet može dati još nalaza te da bi tek buduća istraživanja trebala utvrditi je li uništen ili ne. Tekst je popraćen fotografijama u boji.

Polje kod Varaždinskih Toplica – Tragovi obitavanja iz rimskog i kasnosrednjovjekovnog doba

Prilikom kopanja jaraka za novu cestu pronađen je izvjestan broj rimske i novovjekovne keramike. Riječ je vjerojatno o *ad hoc* objektu, privremenom ili radnom boravištu iz antičkog doba. Tekst prate fotografije i jedna tabla s crtežima.

Varaždinske Toplice – Aquae Iassae, antički grad

Nisu pronađeni tragovi prapovijesnog obitavanja. Varaždinske su Toplice u 1. st. služile kao lječilište rimskih vojnika. Kupalište je obnovljeno u 2. st. i grad postaje odredištem rimskih građana općenito. Nakon provale Gota obnavlja ga Konstantin, o čemu je ostao svjedočiti natpis. Toplice se, uz kraću stanku, istražuju već 60 godina. Tekst je popraćen fotografijom u boji.

Gradišće u Tuhovcu (Varaždinske Toplice) – Antička villa rustica

Za ovo je nalazište također pokrenut postupak preventivne registracije kulturnog dobra pri Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Varaždinu. U Registru je zabilježeno usputnom opaskom. Nalazi keramike potječu iz ranog i srednjocarskog razdoblja. Tekst je popraćen fotografijama u boji i tablom s crtežima.

Lužak kod Jakopovca (Varaždin) – Tragovi obitavanja iz kasnog brončanog doba i ostaci srušenog posjeda iz novog vijeka

Na topografskim kartama ta su polja označena kao Marofi, mlađe lokalno stanovništvo naziva ih Stara špiritana, dok stariji tvrde da se položaj nekada zvao Lužak. Autor se odlučio za ovo potonje. Mnoštvo ulomaka opeke, crijepa i novovjekovne keramike na obrađenim poljima upućuje na ostatke špiritane iz 18.-20. st., dok keramika pripada brončanom dobu. Tekst prati fotografija u boji i tabla s crtežima.

Pod lipom kod Zbelave (Varaždin) – Bakrenodobno, stariježeljeznodobno i ranosrednjovjekovno naselje

Naselje je 1961. prvi put spomenuo Miroslav Fulir. Pokusno sondiranje godine 1986. izvela je Marina Šimek i tom prilikom otkrila stariježeljeznodobni objekt i ranosrednjovjekovnu jamu. Amelio Vekić je 1997. proveo zaštitna iskopavanja i našao nalaze iz bakrenog (lasinjska kultura) i ranog brončanog doba (licenska kultura). Tekst je popraćen fotografijom u boji.

Šarnica kod Kelemena (Varaždin) – Antička i kasnoantička villa rustica

Nalazište je 1947. otkrio Stjepan Vuković, a naziva ga Bartolovec. Branka Vikić-Belančić isti lokalitet zove Jalžabet. Ipak, na većini topografskih karata taj se prostor naziva Šarnica, što autor smatra boljom odrednicom. S. Vuković ustanovio je postojanje rimskog mosta od kamena i opeke, a pronašao je i natpis posvećen Silvanu, koji je danas nažalost izgubljen. B. Vikić-Belančić i Marcel Gorenc istražuju lokalitet 1962. i 1963. godine i prema nalazima zaključuju da je riječ o antičkoj vili, aktivnoj u razdoblju između 1. i 4. st. Ta je *villa rustica* kasnije bila utvrđena i povezana s cestovnom mrežom. Moguće je da se na poljima na Šarnici nalazio traženi lokalitet *Populi*, ali to tek treba dokazati. Tekst prate fotografije u boji i tabla s crtežima.

Šarnjak kod Šemovca (Varaždin) – Višeslojno razvedeno naselje

Nalazište je 1966. otkrio Miroslav Fulir, što je i zapisano u Registru. Marina Šimek 1988. na lokalitetu obavlja istraživanje u nekoliko manjih sondi. Prema njenom mišljenju, najraniji nalazi potječu iz završne faze kasnog brončanog doba, tj. s prijelaza u starije željezno doba. Ostaci drvenih greda upućuju na sojeničko naselje. I za ovo je nalazište pri Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Varaždinu pokrenut postupak preventivne registracije kulturnog dobra. Tekst prate fotografije u boji.

Kupinje kod Šemovca (Varaždin) – Antička villa rustica

Nalazište je otkriveno 1993. i upisano u Registar, da bi 1995. Marina Šimek obavila sondiranja. Ta su sondiranja dovela do zaštitnih iskopavanja 1997. godine, kada su otkriveni dijelovi antičke vile koja se datira u razdoblje od 1. do 4. st. Uz tekst je fotografija u boji.

Brezje kod Varaždina – Bakrenodobno, mlađeželjeznodobno i ranosrednjovjekovno naselje

Nalazište je prvi spomenuo Miroslav Fulir, a zatim je 1966. prilikom krčenja šume Stjepan Vuković prikupio građu i pohranio je u tamošnji muzej. Prva iskopavanja obavljena su 1968. pod vodstvom Željka Tomičića. Nakon toga na istom je lokalitetu istraživala Marina Šimek. U Registar je nalazište upisano 1997., a 2004. pokrenut je postupak preventivne registracije kulturnog dobra pri Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture u Varaždinu. Nažalost, tijekom postupka registracije komunalna je tvrtka iz Varaždina sagradila prešaonicu otpada i tako uništila dio lokaliteta. Riječ je o prostranom polju na blago povišenom položaju, a nalazi lokalitet datiranja od bakrenog doba (lasinjska kultura) sve do srednjega vijeka. Tekst prate fotografije i tabla s crtežima.

Zaštitna arheologija u okolini Varaždina Luke Bekića svakako je vrijedan doprinos hrvatskoj arheologiji. To je prvo u nizu izdanja u kojima se objavljuju istraživanja prilikom gradnje cesta i autocesta. Serija će se nastaviti objavljivanjem istraživanja s dioni-

ca koje vode kroz Karlovačku i Ličko-senjsku županiju, a potom i s novih cesta kroz Dalmaciju, Slavoniju i Istru.

Knjiga je grafički izvrsno opremljena. Brojne slike unutar teksta nisu posebno numerirane, što nije uobičajeno u hrvatskom arheološkom izdavaštvu, ali način na koji su raspoređene to niti ne zahtijeva. Fotografije su dobre kvalitete. Među njima ima i radnih, koje prikazuju rad na zaštitnim istraživanjima, i dokumentarnih, iako je ponekad nejasno je li riječ o prvoj ili drugoj vrsti (primjerice, slike na str. 22, 35 i 108). Na kraju knjige, prije popisa literature i bilješke o piscu, nalazi se karta s ucrtanim lokalitetima. Ipak, bilo bi preglednije i prikladnije da je svaki tlocrt iskopanih sondi popratila i manja karta istraživanog područja. Rezultati arheoloških istraživanja objavljeni su u iznimno kratkom roku nakon završetka radova, i – kako sam autor kaže – ne smatraju se konačnima, već su ponuđeni na razmatranje arheološkoj zajednici. Upravo to je jedna od najvećih vrijednosti ove knjige. Još prije nekoliko godina, stanje zaštitnih istraživanja u susjednoj Sloveniji činilo nam se prilično teško dohvatljivim. *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina* dokaz je da se struka uspjela izboriti da se i u Hrvatskoj zaštitna istraživanja vode prema najvišim, sada već općenito dosegnutim standardima, a kao posljedica dosljedne primjene Zakona o zaštiti kulturnih dobara. Ako u obzir uzmemo poteškoće vezane uz organizaciju takvog istraživanja, napor koji prati samo iskopavanje te konačno i objavu materijala u uistinu brzom roku, knjiga Luke Bekića trebala bi biti podstrek svim istraživačima, a mogla bi poslužiti i kao obrazac za buduće objave rezultata arheoloških istraživanja.

Ljubica Perinić Muratović

LUCII CAECILII FIRMIANI LACTANTII DE MORTIBUS PERSECUTORUM (LUCIJE CECILIJE FIRMIJAN LAKTANCIJE, O SMRTIMA PROGONITELJA). Proslov, predgovor, bilješke i kazalo: Nenad Cambi; prijevod: Nenad Cambi i Bratislav Lučin, Književni krug, Biblioteka Knjiga Mediterana 36, Split, 2005., 201 str., 1 list ilustracija u boji unutar teksta, zemljopisna karta u boji na unutrašnjoj strani korica, 295 bilježaka iza teksta, 65 bibliografskih jedinica, Kazalo hrvatskog prijevoda *De mortibus persecutorum*, format A5, tvrdi uvez.

Knjiga je prigodničarska, napisana u povodu 1700. obljetnice dana (1. svibnja 305.) kada se car Dioklecijan, napustivši prijestolje, iz maloazijske Nikomedije uputio prema svojoj netom izgrađenoj palači u Spalatu kraj Salone. Navedeni datum, koji je inače prenio rimski pisac Laktancije u spisu *De mortibus persecutorum*, na simboličnoj je razini prihvaćen kao rođendan grada Splita. Međutim, prigodničarski je bio samo povod, dok je djelo, premda neveliko opsegom, ozbiljna studija napisana s *nadom da će time istraživanje tetrarhije biti lakše i jednostavnije* (Proslov, str. 5). Podsjetimo se na to da je u pitanju razdoblje kraja 3. i početka 4. stoljeća, umnogome presudno za povijest

grada Splita, ali važno i za sudbinu provincije Dalmacije i Rimskoga Carstva u cjelini, kao i za razumijevanje odnosa poganstva i kršćanstva u osvit ozakonjenja kršćanske vjere.

U Uvodu (str. 7-18) N. Cambi ukratko je izložio sadržaj Laktancijeva spisa i povijesne okolnosti njegova nastanka, ali prije svega njegovu narav i stupanj vjerodostojnosti. Postigao je to kombinacijom pregleda stanja istraženosti i vlastitih komentara na okolnosti, uzroke i povode Laktancijevih krivotvorina, u koje je u izvjesnoj mjeri moguće proniknuti na temelju usporedbe s drugim izvorima. Ti osvrti mjestimice dosežu životnost sinopsisa za pravne postupke u kakvom žanrovskom filmu, osobito stoga što pojedine Laktancijeve tvrdnje ne proturječe samo povijesnim činjenicama već i logici povijesnog zbivanja u naznačenom razdoblju. Sažeti opis sadržaja spisa *De mortibus persecutorum* u Uvodu ima svrhu uvesti čitatelja u tekst, omogućiti mu okvirni pregled nad njim i olakšati čitanje, odnosno razumijevanje. Ukupno 52 poglavlja razložena su pritom na četiri tematske cjeline: 1. uvodni dio (posvetno poglavlje, opis sudbine kršćanskih careva-progonitelja prije Dioklecijana: Nerona, Domicijana, Trajana Decija, Valerijana i Aurelijana); 2. detaljno ocrtavanje naravi i svojevrsnog psihološkog profila trojice careva-progonitelja prve tetrarhije Dioklecijana, Maksimijana i Galerija, te šturi osvrt na Konstancija I. (Klora). Dok su prva trojica predočeni kao potpuni negativci, posljednji je kratko ali ujedno i povijesno pristrano, dakle netočno, prikazan kao osoba neokaljana progonima; 3. kontinuirana priča o posvemašnjem zatiranju careva-progonitelja i njihovih potomaka; 4. zaključni dio o konačnoj pobjedi kršćanstva. Posljednje je poglavlje iz očitih razloga Laktanciju najvažnije od svih, ali je podjednako zanimljivo i komentatoru čiji je cilj razotkriti i protumačiti uzroke i načine piščeva ustrajavanja na navodnoj istinitosti inače nevjerodostojnih podataka. Takve je Laktancijeve tvrdnje N. Cambi prepoznao, obrazložio i ustanovio im sljedeće uzroke: 1. pristranost potaknuta vjerskom gorljivošću, kamo spada i ulagivački odnos prema caru Konstantinu I.; 2. literariziranje i dramatizacija događaja u koje autor nije imao potpuni uvid, ali ih je želio izraziti što dojmljivije i uvjerljivije; 3. općenito nedostatna obaviještenost o suvremenim zbivanjima. U svjetlu takvog tumačenja izranja povijesni lik Dioklecijana koji nije i ne može biti lišen stigme progonitelja kršćana, ali njegova uloga u tome postupku gubi velik dio nepravedno nametnute omraženosti. Ima, međutim, događaja o kojima je piščevo izvješće pouzdano, što se prije svega odnosi na carske ukaze o slobodi kršćanske vjere. Uravnoteženom procjenom Laktancijevih povjesničarskih mana i vrlina, a uz pomoć škratih onodobnih izvora i ukupna piščeva djela N. Cambi je ponudio cjelovitu sliku o autoru kao uvod u čitanje i razumijevanje njegova spisa *De mortibus persecutorum*. Sâmo djelo, s usporednim hrvatskim prijevodom, zaprema središnji i najveći dio knjige (N. Cambi i B. Lučin, str. 20-129).

Manji, ali ključni dio knjige zaprema ukupno 295 bilježaka (N. Cambi, str. 137-188), od kojih su mnoge izrazito opširne. Teme, u uvodnome dijelu tek dotaknute ili predstavljene sažeto, a i niz drugih, u bilješkama su raspravljene u svim pojedinostima koje

su zahtijevale komentar na razini objašnjenja ili pak kritičkog stava. Zahtjevnost takvog postupka i poteškoće s kojima je suočen komentator spisa *De mortibus persecutorum* proizlaze iz oskudnosti drugih pisanih izvora za razdoblje kraja 3. stoljeća i prvih 15-ak godina 4. stoljeća. Drugim riječima, malo je podataka za usporedbu, provjeru i konačno vrednovanje Laktancijevih navoda. U tako nepovoljnim okolnostima autor bilježaka ipak je uspio u njihove tekstove pretočiti čitavu malu zasebnu studiju o prvoj tetrarhiji i Laktanciju, o piščevoj (ne)vjerodostojnosti i njegovu viđenju sadržaja koje iznosi, odnosno o širokom rasponu stanja, pojava, zbivanja i odnosa na kojima počiva uvid u kasnoantičko društvo u navedenom razdoblju. U bilješkama su, naime, raspravljena važna pitanja iz područja rimske političke i kulturne prošlosti i suvremenosti (kasnoantičkog razdoblja), poganskih kultova i kršćanske vjere, prava, gospodarstva, medicine, vojske, arhitekture, umjetnosti, literature, semantike. Pronicljivim sagledavanjem podataka ostvaren je raznovrstan i životan uvid u narav kasnoantičke civilizacije u njenome ključnome razdoblju, temeljen na širokom uvidu u literaturu i stanje istraženosti te na dubokom poznavanju teme. Prema tome, važnost ove knjige nadrasla je ne samo njen fizički opseg, već i cilj obrazložen u Proslovu, a naveden na početku ovoga prikaza. Ukratko – nevelik ali dragocjen rođendanski poklon rodnome gradu.

Branka Migotti

DALMATIA – RESEARCH IN THE ROMAN PROVINCE 1970-2001, Papers in honour of J. J. Wilkes (Edited by David Davison, Vince Gaffney and Emilio Marin), BAR International Series 1576, Archaeopress, Oxford 2006, 212 str., crno-bijele fotografije, crteži, karte.

Knjiga sadrži 15 radova trinaestoro hrvatskih i stranih autora o novijim istraživanjima rimske provincije Dalmacije u okviru jedne od tema na skupu o rimskoj arheologiji u Glasgowu 2000. (Roman Archaeology Conference). U kratkom uvodu urednici emotivno i s poštovanjem obrazlažu povod posvete ove knjige Johnu Wilkesu, poznatom istraživaču rimske Dalmacije i autoru prve moderne sinteze o toj provinciji napisane 1969. Generacije hrvatskih i stranih arheologa crple su iz tog djela opće spoznaje o povijesti, arheologiji i epigrafiji rimske Dalmacije, koje desetljećima nisu zastarijevale. Premda će mnogi podatci iz te knjige svoju utemeljenost zadržati trajno, količina i raznovrsnost građe prikupljene u novije vrijeme zahtijevaju i drukčiji pristup cjelovitom proučavanju provincije. Jedan vid takvog pristupa očituje se i u ovom najnovijem BAR-ovu naslovu.

1. *Dunja Glogović*, The prehistoric background to Dalmatia from the 8th to 4th centuries (str.1-16). Pregled kultura starijeg željeznog doba na prostoru buduće rimske provincije Dalmacije temeljen isključivo na (obilnoj) arheološkoj građi:

pokretnim predmetima, pretežno oružju i fibulama, te grobnim i naseobinskim strukturama. Izostala su etnička razmatranja u smislu prostornog razgraničenja, osim napomene o podjeli prostora na ilirski (istočna Bosna) i onaj «ne-ilirski» (zapadni Balkan). Pregled se pretežno oslanja na novije nalaze, a predočena je i revidirana usporedna kronologija Srednje Evrope i balkanskog prostora za naznačeno razdoblje. 2. *Branko Kirigin*, The Greek background (str.17-26). Pregled grčke materijalne ostavštine na prostoru buduće provincije Dalmacije započinje mikenskim nalazima, preko arhajskih i klasičnih do helenističkih, a završava razdobljem rimske vlasti. Autor ističe dvoznačnost stanja istraživanja te teme u Dalmaciji: osjetno uznapredovalo u odnosu na 1960-e, znatno slabije negoli u drugim mediteranskim zemljama. Uz građu iz poznatih grčkih naselja na otocima u prvi su plan stavljena dva istaknuta novija kulturna nalazišta: rt Ploča kod Trogira i špilja Nakovana na Pelješcu. 3. *Siniša Bilić-Dujmušić*, The battle at Taurida (str. 27-40). Bitka između Cezarove i Oktavijeve flote za prevlast na Jadranu u vrijeme građanskog rata, poznata iz pisanih izvora, često je bila tematizirana u arheološkoj literaturi, ali su autori manji naglasak stavljali na rekonstrukciju tijeka bitke s aspekta vojne taktike, a veći na tumačenje toponima *Tauris*. U ovome radu autor čini suprotno, kombinirajući veliku količinu pojedinosti iz pisanih izvora, izgleda krajolika i znanja o moru i ratu, odnosno pretpostavkama o dometu tih znanja u Grka i Rimljana u osvitu povijesnog razdoblja. 4. *Siniša Bilić-Dujmušić*, Promona: the site and the siege (str. 41-58). Namjera ovoga rada bila je dopuniti, odnosno revidirati dosadašnju rekonstrukciju Oktavijanove bitke za spornu liburnsko-delmatsku utvrdu Promonu 34. pr. Kr., u kontekstu razmatranja o krajoliku i nalazištu na temelju arheoloških rekognosciranja i novog vrednovanja pisanih izvora i sekundarne literature. Autor je nastojao pokazati da rekonstrukcija ponuđena u ovome prilogu razrješava pojedine nelogičnosti prostora i zbivanja viđenih u prijašnjim tumačenjima i pretpostavkama. 5. *Mirjana Sanader*, The Roman legionary fortress at *Tilurium* – state of research (str. 59-66). Prije istraživanja započetog 1997. na površini od 15 ha koju je zapremao logor u Tiluriju (Gardun kod Trilja) bilo je vidljivo malo rimskih građevinskih ostataka. Zamašan projekt iskopavanja zamišljen je s namjerom da se konačno utvrdi položaj i opseg logora, slijed gradnji i ukupni arheološko-povijesni kontekst. U ovome radu predočeni su rezultati prvih dviju istraživačkih kampanja u kojima su otkriveni dijelovi obrambenog zida, a na unutrašnjem prostoru logora ostatci višebojnog mozaika, cisterne i zgrade neutvrđene namjene, poduprte kontraforima. 6. *Phil Mason*, The Augustan fort at Obrežje, Slovenia (str. 67-71). Nalazište Obrežje u jugoistočnoj Sloveniji istraženo je ekstenzivnim i intenzivnim rekognosciranjem a potom i arheološkim iskopavanjem prije gradnje auto-puta. Pritom je na površini od oko 6 ha otkriven vojnički logor iz razdoblja Augustova osvajanja Panonije. Cjelokupni perimetar ustanovljen je na temelju dijelom istraženih obrambenih jaraka, a u središnjem prostoru zatečeni su bunar, niz otpadnih i skladišnih jama i

latrina te veći broj krušnih peći iz dviju etapa trajanja logora; peći su ustanovljene i na prostoru izvan logora. 7. *Emilio Marin*, The urbanism of *Salona* and *Narona* inside Roman *Dalmatia* (str. 73-80). Sažeti pregled saznanja i autorovih razmišljanja o urbanizmu (položaj, opseg i protezanje zidova, raspored unutrašnjih komunikacija, smještaj foruma, raspored i namjena građevina, itd.) Salone i Narone u kronološkom slijedu od kasnohelenističkog razdoblja do kasne antike. Pregled se temelji na starijim i prethodno objavljenim podatcima, ali i na onima iz nedavnih autorovih istraživanja *Augusteuma* u Naroni. Ukratko su navedeni i urbanistički obrisi nekih drugih gradova Dalmacije (Jadera, Enone, Aserije, Varvarije, Ridera, Ise, Ekva, Epidaura i Dokleje). 8. *Jagoda Mardešić*, Excavations at *Salona* between 1970 and 2000 (str. 81-88). Istraživanja u naznačenom razdoblju bila su pretežno zaštitna, ali i sustavna (jugoslavensko-američki projekt pod vodstvom Charlesa Clairmonta), a radilo se na gradskim zidovima, forumu, u istočnome dijelu grada, na nekropolama i na obroncima brda sjeverno od grada. Novija istraživanja i rekognosciranja otkrila su dijelove gradskih zidova te mnoge nove građevine (stambene, gospodarske, kultne, komunalne) i druge urbanističke elemente, obogativši spoznaje o ilirskom prethodniku Salone, kao i o funkcioniranju pojedinih gradskih struktura u vremenskom rasponu od predrimskog razdoblja do kasne antike. 9. *Vincent Gaffney*, A game of numbers: Rural settlement in *Dalmatia* and the central *Dalmatian* islands. *Vincent Gaffney and the Adriatic Islands project team* (str. 89-106). Cilj projekta naznačenog u naslovu, kao svojevrsnog nastavka međunarodne suradnje koju je započeo još Wilkes, bio je pokrenuti sustavno istraživanje dotad najslabije istraženog dijela arheologije rimske provincije Dalmacije: naseljavanja područja izvan gradova. Otoci srednje Dalmacije (Brač, Šolta, Hvar, Vis s okolnim otočjem, Palagruža) izabrani su s obzirom na potencijal istraživanja njihova položaja kao ključnog u povezivanju istočne i zapadne jadranske obale, a u širem smislu «umreženosti» istočnog Jadrana u tijekom mediteranske civilizacije od prapovijesti od kasne antike. Rad na projektu urodio je posve novim spoznajama o vrstama i intenzitetu, odnosno promjenjivoj dinamici naseljenosti izabranog prostora, pri čemu su osobito važna saznanja o okolišu i privredi, a moguće i o uvjetovanosti različitih naseobinskih struktura društvenom slojevitošću. 10. *Alka Starac*, The countryside in *Liburnia* (str. 107-114). Pregled i rasprava o rimskim upravnim strukturama i društvenom ustrojstvu prostora između Raše i Krke u razdoblju uspostavljanja rimske vlasti: municipalni status naselja s obzirom na predrimске oblike područnog ustrojstva, imovinske i pravne povlastice (cenzus, imunitet, Italsko pravo), društveni i imovinski položaj gradske aristokracije te ustrojstvo i značenje Liburnskog konventa. 11. *Phil Mason*, Late Roman *Bela krajina* (str. 115-131). *Bela krajina*, jugoistočna pokrajina Slovenije, prema autorovu mišljenju mogla je u kasnoj antici biti dio novoosnovane provincije Tarsatičke Liburnije, izdvojene iz Dalmacije. Prilog je usredotočen na opis i komentar arheoloških istraživanja u gradiću Črnomlju, gdje je u kasnoantičkom razdoblju bilo

utvrđeno naselje s manjom crkvom. U iskopavanjima koja su s prekidima trajala od 1991. do 2001. od kamene arhitekture otkriven je potez obrambenih zidova i dio ranokršćanske crkve, a potom i ostatci zemljano-drvenih stambenih građevina, te dio groblja izvan utvrde. Obilna pokretna građa, pretežno keramička, upotrijebljena je kao oslonac za datiranje i analizu gospodarskih i društvenih odnosa u uvjetima kasnoantičkog ustrojstva i stvaranja društva ranokršćanskog svjetonazora. Na temelju ukupnih nalaza lokalitet je stavljen u širi kontekst kasnoantičkih zbivanja na granici Panonije i Liburnije, odnosno Dalmacije. 12. *Anamarija Kurilić*, Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia (str. 133-147). Autorica je odlučila obraditi epigrafičku građu nađenu između 1997. i 2000., s obzirom na to da su podatci o ranijim nalazima dostupni u (navedenoj) literaturi. Kataloški je obrađen 151 epigrafički kameni ulomak s područja čitave provincije Dalmacije (od sjevernojadranskih otoka, preko otočne i priobalne Dalmacije do njene unutrašnjosti), te dodatna 33 primjerka keramičkih i metalnih *instrumenta*. Svaka kataloška jedinica popraćena je datiranjem, literaturom i primjerenom epigrafičkom obradom, a prema potrebi i mogućnostima i posebnim napomenama, odnosno komentarima. Kataloškom dijelu prethodi razmatranje o zajedničkim osobinama i osobitostima epigrafije u provinciji Dalmaciji: naravi i namjeni natpisa, onomastici, te rasprostranjenosti prema područjima, odnosno nalazištima. Kvalitetu ovoga rada dodatno povećava karta statističke rasprostranjenosti natpisa. 13. *Ante Škegro*, The economy of Roman Dalmatia (str. 149-173). Pregled ukupnog gospodarstva rimske Dalmacije, sagledan u kontekstu važnosti položaja te provincije na razmeđu istočnog i zapadnog dijela Carstva. U pitanju je kompilacijski rad temeljen na podacima iz izvora i iznimno obimne literature (popis na str.164-173), koja obuhvaća radove s gospodarstvom kao osnovnim sadržajem, ali i one u kojima se takvi podatci nalaze sporadično i u različitim kontekstima. Pojedinačno su obrađene sljedeće grane: rudarstvo (iskorištavanje srebra, olova, željeza, bakra i drugih metala), stočarstvo, poljoprivreda, vinogradarstvo i maslinarstvo, ribolov, zanatska proizvodnja (primijenjeni obrt, lončarstvo i izrada opeka, vađenje kamena i klesarstvo, proizvodnja tkanina i ostalo). 14. *Mario Jurišić*, *The maritime trade of the Roman province* (str. 175-192). Pregled pomorske trgovine prema razdobljima: 1. predrimsko, 4.-1. st.; 2. kasnorepubličko, 2.-1. st.; 3. ranorimsko, 1.-2. st.; 4. kasnoantičko, 3.-4. st.; 5. kasnoantičko-ranobizantsko, 5.-6. st. U okviru svakog podnaslova nabrojena su najvažnija nalazišta, odnosno brodolomi koji pružaju uvid u vrste robe kojom se trgovalo. Opisu nalazišta prethodi sažeti pregled zajedničkih osobina trgovine u pojedinom razdoblju. Uspoređivanjem tih uvodnih komentara moguće je steći ukupnu sliku odvijanja istočnojadranske trgovine u rasponu od 10 stoljeća s obzirom na prostor, kronologiju i nositelje. 15. *Ante Piteša*, *The Slavs and the early Croatian state* (str. 193-212). Pregled osnovnih sastavnica ranosrednjovjekovne hrvatske države uređene na prostoru (bivše) rimske provincije Dalmacije u razdoblju od 6. do

11. stoljeća. Razmatranja, uključujući i sporne stavove o pojedinim nerazriješenim pitanjima, temelje se na podacima iz pisanih izvora i sekundarne literature, te na arheološkoj i povijesno-umjetničkoj građi. Obuhvaćeni su sljedeći sadržaji: etnogeneza i doseljenje u kontekstu avarsko-slavenskih kretanja od istoka prema jugu i zapadu, ustrojstvo države i političkih odnosa u onodobnom okružju, materijalna kultura, umjetnost, religija i društveni odnosi.

Prije iznošenja vlastitih dojmova podsjetila bih na očekivanja urednika u vezi s namjenom i dometom ove publikacije. Evo navoda iz Uvoda: *This volume... whilst prepared in honour of John's work, it is important to state that it does not have the aspiration to replace or substantially supplement Dalmatia. This would not be possible given the breadth of the original study. What it does attempt is to bring the archaeology of the region to the attention of the wider academic world...* Nema sumnje u to da je tako opisana svrha knjige postignuta. U tom kontekstu ne može joj se ni zamjeriti neravnomjerno i/ili djelomično pokrivanje tema koje bi trebale biti sastavni dio arheološko-povijesne sinteze o bilo kojoj provinciji.

Najprije ću iznijeti primjedbe, kao manje važan dio ukupnog dojma. Prvo, knjizi s nazivom *Dalmatia* nedostaje karta provincije. To osobito dolazi do izražaja u vezi s priložima Phila Masona o dvama nalazištima u Beloj krajini, tim više što su u pitanju osobito kvalitetni radovi, temeljeni na arheološkim istraživanjima provedenima novim i najsuvremenijim tehnikama, s rezultatima važnima za razumijevanja razdoblja rimskog osvajanja (Obrežje), odnosno kasnoantičkog razdoblja (Černomelj) na širem graničnom prostoru Norika, Panonije, Italije i Dalmacije. Usredotočenost na sadržaj tekstova pri prvom čitanju odvlači pitanje *Otkud Obrežje i Černomelj u provinciji Dalmaciji?* Tek pri kraju drugoga rada (str. 129) nailazimo na objašnjenje takvog postupka u vezi s Černomljem: autor pretpostavlja da je u kasnoantičkom razdoblju Bela krajina bila dio novoosnovane provincije *Liburnia Tarsaticensis*, što ju približava Dalmaciji. Međutim, spomenuta se pretpostavka ne odnosi na augustovski logor u Obrežju. Kako god bilo, ukoliko su ove nejasne i nedovoljno proučene geopolitičke prilike kasnoantičkog prostora na granici spomenutih četiriju provincija iskorištene kao povod za uključivanje dvaju belokrajinskih nalazišta u razgovor o Dalmaciji, trebalo je taj postupak obrazložiti u uvodu, ili barem na početku prvog Masonovo rada. Drugi prilog tog autora (Černomelj), veoma informativan i poticajan u smislu novih podataka i mogućih analogija, pobuđuje žaljenje što među priložima nema ni jednog o kasnoantičko-ranokršćanskoj građi iz Dalmacije. S druge strane, članak A. Piteše, tematski ograničen na događaje koji su doveli do osamostaljenja Hrvata i stvaranja države u 9. stoljeću, kao i na razvoj arhitekture i umjetnosti u novostvorenoj državi, u danom bi kontekstu bio znatno prikladniji da je bio nešto kraći, a usmjeren na primjere kasnoantičko-ranosrednjovjekovnog kontinuiteta. I konačno, bilo bi poželjno da su radovi o urbanizmu Salone i Narone (Marin), odnosno o novim istraživanjima u Saloni (Mardešić), bili popraćeni odgovarajućim kartama.

Pogotovo bi to bilo dobro s obzirom na namjeru približavanja novijih arheoloških postignuća u Dalmaciji međunarodnoj arheološkoj zajednici.

Zajednička vrijednost većine priloga u tome je što ne odražavaju samo postignuća arheologije provincije Dalmacije u proteklih 30-tak godina, već se oslanjaju na najnovije nalaze, odnosno arheološka iskopavanja i rekognosciranja. Ovamo spadaju sva 4 rada iz područja vojne povijesti rimske Dalmacije, odnosno *arheologije vojske* (S. Bilić-Dujmušić/*Taurida, Promona*/, Ph. Mason/Obrež/, M. Sanader). Oba rada Bilića-Dujmušića doživljavaju se kao pomalo egzotična novost u suvremenoj hrvatskoj arheološkoj literaturi. Istina je da je sadržaj obiju bitaka bio mnogo puta raspravljan i prije, ali mislim da ne s tako uvjerljivim smislom za stvarnost krajolika i vojnih okolnosti kao u spomenutim radovima. Sâma o toj temi ne znam ništa, ali sudeći prema izostanku sličnih ili usporednih naslova u popisu literature u oba rada u pitanju je posve izvoran pristup građi i u kontekstu evropske arheologije. Inače, vojna povijest rimske Dalmacije ima dugu tradiciju proučavanja i bogatu bibliografiju, ali temeljenu uglavnom na pisanim i epigrafskim izvorima a tek odnedavno i na obradi vojne opreme; o logorima se donedavno nije znalo gotovo ništa. Stoga su projektom iskopavanja vojnog logora na Gardunu postavljeni temelji suvremenog istraživanja vojne povijesti rimske Dalmacije podignutog na razinu zasebne grane antičke arheologije. Koliko znam, skup u Glasgowu bio je prva prigoda u kojoj je M. Sanader međunarodnoj arheološkoj zajednici predstavila ishode početnog rada na projektu.

Članak J. Mardešić o iskopavanjima u Saloni važan je ne samo u smislu otkrivanja novih gradskih sadržaja, nego i revizija prethodnih spoznaja. Znanje o urbanizmu Salone do 1970-ih se godina naime pretežno temeljilo na iskopavanjima provedenima na zastarjeli način, ili pak na djelomičnim sondiranjima, što se osobito odnosi na ranokršćansku arhitekturu i u gradu i na grobljima.

Prilozi A. Škegre i M. Jurišića spadaju u poglavlje o gospodarstvu, ali ovamo treba uključiti i članak V. Gaffneya, premda se to na prvi pogled ne očituje u naslovu. Naime osnovna tema o ruralnim naseljima na srednjojadranskom otočju, što je inače od Wilkesa do danas i dalje najveći deziderat hrvatske arheologije, sadrži i temeljne podatke o gospodarstvu. Rad na projektu *the Adriatic Islands* pokazao je svu zastarjelost spoznaja temeljenih na kvalitativnim podacima i povijesnim izvorima, i slijedom toga, potrebu okretanja kvantitativnim istraživanjima, odnosno pregledu terena i cjelovitoj arheologiji prostora. Taj se zahtjev podjednako odnosi na razumijevanje vidova naseljavanja i oblika privređivanja. Usporedba rada A. Škegre, inače urednog i korisnog kompilacijskog pregleda, s prilogom V. Gaffneya, omogućava i izravno odmjerenje dometa spoznaja iz izvora s postignućima terenskog rada. Arheološka građa pritom nije (samo) nadopuna pisanim izvorima, već je u stanju pobiti *tradicionalno znanje*. Primjerice, pregled terena na Braču pokazao je dotad neuočenu važnost poljoprivrede i upitnost posvemašnje prevlasti

stočarstva u ukupnoj privredi otoka, kako se to lakonski zaključivalo na temelju Plinijeve sintagme *capris laudata Brattia* (Gaffney, str. 102; Škegro, str. 156).

Prednost koja se u suvremenoj arheologiji daje obradi malih predmeta te proučavanju naseljavanja i privrede, odnosno *arheologiji prostora*, nije upitna. Pojedine od tih tema u tradicionalnoj arheologiji bile su svjesno zanemarivane, dok svijest o drugima još nije bila sazrela. S druge strane, to ne znači da se teme poput epigrafije ili političke i pravne povijesti smiju zanemariti; ni jedna nacionalna arheologija rimskog razdoblja ne bi bila ozbiljna bez odgovarajućih stručnjaka u tim granama, odnosno temama. Prilozi A. Kurilić i A. Starac u ovoj knjizi (i dakako, na drugim mjestima) svjedoče o tome da su spomenuti sadržaji u hrvatskoj arheologiji radom dviju navedenih mlađih stručnjakinja pouzdano pokriveni.

Vjerujem da će ova knjiga biti zanimljiva i hrvatskoj i međunarodnoj arheološkoj zajednici. Osim autorima, zasluge za to pripadaju prije svega organizatorima «dalmatinske sekcije» u Glasgowu Davidu Davisonu i Vincentu Gaffneyu te izdavačkoj kući *Archaeopress* iz Oxforda.

Branka Migotti

IVAN RADMAN-LIVAJA, *MILITARIA SISIENSIA*. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu / *MILITARIA SISIENSIA – Finds of the Roman military equipment in Sisak in the holding of the Archaeological Museum in Zagreb, Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae/Katalozi i monografije Arheološkoga muzeja u Zagrebu, sv. I, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2004., 223 str., 26 slika, 74 table.*

Iako je nakladnička tradicija Arheološkoga muzeja u Zagrebu, začeta još početkom sedamdesetih godina 19. st., raznolika i bogata, na katalošku obradu muzejskog fundusa trebalo je čekati prilično dugo. Dakako, riječ je o izdanjima drugačijeg sadržaja i profila, kakva nalazimo u inozemstvu, ali i u domovini, u kojima bi se sustavno i kontinuirano, kataloški obrađeni objavlivali pojedini segmenti muzejskog fundusa. Je li razlog tomu, kako u predgovoru ističe Ante Rendić-Miočević, ravnatelj Arheološkoga muzeja u Zagrebu, možda u “nespremnosti i nedovoljnoj upornosti i motivaciji”, možemo samo nagađati. No, valja istaknuti činjenicu da je broj muzejskih djelatnika danas veći, a time su veće i mogućnosti uže specijalizacije muzejskih djelatnika, kao i objavljivanja monografija i sličnih publikacija, nego li je to bilo moguće prije tridesetak godina.

Arheološki muzej u Zagrebu objavio je niz do danas nezaobilaznih kataloga i publikacija posvećenih raznim temama. To su, primjerice, Brunšmidovi katalozi antičkih kamenih spomenika i figuralnih brončanih spomenika, objavljeni u svescima *Vjesnika Arheološkoga muzeja*, a ne smije se zaboraviti niti kataloška obrada zbirke

grčkih vaza, kao ni muzejske kolekcije antičkih lucerni. Povodom pojedinih izložaba objavljavani su vrlo vrijedni katalozi kao što su to katalozi izložbi posvećeni nalazima s rimske odnosno srednjovjekovne nekropole u Stenjevcu kod Zagreba, ili pak katalozi Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj, te katalog posvećen zbirci Mateja Pavletića – da spomenemo samo neke.

Naslov novopokrenute serije *Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae*, kao i prvi njen svezak, stoga zaslužuju našu punu pozornost. Riječ je o svesku pod naslovom *Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu* autora Ivana Radmana-Livaje, kustosa u Antičkoj zbirci. Temelj te knjige njegov je magistarski rad koji je u svrhu ove objave tekstualno i slikovno nadopunjen; upotpunjena ilustrativna oprema od iznimne je važnosti za cjelovitu valorizaciju analizirane građe. *Militaria Sisciensia* vrijedna je tim više što, nakon poznate Hoffillerove rasprave posvećene opremi rimskog vojnika u doba ranoga Carstva, istraživači nisu posvećivali dovoljno pozornosti tom iznimno važnom segmentu života rimskog stanovništva, kao niti sveukupnom boljem spoznavanju vojnih prilika u Panoniji i u Sisku.

Knjiga je podijeljena u tri dijela: na uvod i znanstvenu raspravu o rimskoj vojnoj opremi, potom slijedi katalog, a treći dio čine table s crtežima. U *Predgovoru* (str. 7-9) A. Rendić-Miočević objašnjava potrebu objavljivanja takvih monografija. Nakon autorove zahvale (str. 11) nalazi se *Uvod* (str. 13-14) u kojem autor obrazlaže svoj pristup i motive bavljenja rimskom vojnom opremom te razlozima nastanka ove knjige. Slijedi poglavlje *Povijesni pregled* (str. 15-22) u kojem se sažeto donosi pregled povijesti grada Siska i njegove okolice u rimsko doba, s posebnim obzirom na vojnu povijest. Riječ je o rimskim osvajanjima novih područja te o romanizaciji i pacifikaciji novih posjeda. Nakon analize povijesnih zbivanja slijedi opsežno poglavlje posvećeno rimskom oružju i zaštitnoj vojnoj opremi. Autor je građu podijelio u kategorije s obzirom na namjenu pojedinog predmeta. Oružje se obrađuje u odvojenim potpoglavljima od kojih se prvo, *Pila* (str. 23-26), tiče posebne vrste sulica, omiljenih kod rimske vojske, koje antički izvori (Polibije, Cezar, Plutarh) detaljno opisuju, posebice njihove tehničke odlike (ubojitost) i taktičku primjenu. Slijede *Koplja i sulice* (str. 27-32) sa svom problematikom koju nosi njihova tipologija. Tipologija im je, naime, teško određiva ukoliko izostaje arheološki kontekst, što je uglavnom slučaj s nalazima iz Siska. *Mačevi i bodeži* (str. 32-55) pripadaju rimskoj vojnoj opremi koja izaziva najviše pozornosti, što se ogleda i u brojnim navodima relevantne literature. Arheološki muzej u Zagrebu u svome fundusu čuva vrlo lijepe primjerke časničkih bodeža (sl. 8 i 9). Materijal, odnosno predmeti od posebna autorova interesa su *Projektili* (str. 55-62), od kojih su obrađene i prikazane strijele, olovna tanad i piramidalni projektili te sulice. Autor je u ovome poglavlju pokušao nalaze tanadi povezati s povijesnim izvorima koji govore o rimskodobnim ratovima, posebice o bitkama kod Siska. Slijede zatim poglavlja o zaštitnoj opremi (str. 63-84) od koje su prvo obrađene kacige. I kacige su bile jedna

od omiljenih tema stručnjakâ za rimsku vojnu opremu, a rezultat toga zanimanja i njihovih istraživanja opsežna je bibliografija. Arheološki muzej posjeduje lijepu zbirku kaciga, no kako je dobar dio njih slučajni nalaz, tipološka analiza jedina je metoda za određivanje kronologije i podrijetla pojedinih primjeraka. Slijedi poglavlje o oklopima koji su nažalost samo fragmentarni, no ipak ih je moguće opisati i determinirati. Iduća su tema štitovi, od kojih nije ostalo ništa. Taj se dio teksta zaključuje posebnim odlomkom o ostaloj vojničkoj opremi (str. 85) kojoj se ne može točno odrediti značaj (osobno naoružanje ili dio nošnje).

Poglavlje *Osobna oprema* (str. 86-100) posvećeno je dijelovima pojaseva, kopčama te jednom potplatu rimske vojne cipele. Slijedi *Konjska oprema* (str. 101-118) od koje najveći broj nalaza čine brončani i željezni okovi konjskog oglavlja i sedla.

Rasprava završava *Zaključnim razmatranjem* (str. 119-121) u kojem autor iznosi opći pregled rimske vojne opreme iz Siska i dovodi je u vezu s onime što nam je poznato iz antičkih izvora – s činjenicom da je Sisak dugo vremena bio glavno rimsko vojno središte u ovom dijelu Panonije, kao i da je tuda prolazio golemi broj vojnika na putu u ratove na Dunavu. Posebnu problematiku predstavljaju radionice koje su zacijelo djelovale u samome gradu i koje su proizvodile za potrebe rimskog limesa.

Važno je istaknuti da građa obrađena u ovoj knjizi ne potječe sa sustavnih arheoloških istraživanja, već je u Arheološki muzej u Zagrebu dospjela neposredno pred Prvi svjetski rat. Građa je, naime, bila nađena tijekom jaružanja rijeke Kupe, godine 1911., 1912. i 1913.

Zaseban dio monografije čini dodatak (*Appendix*, str. 122-123). Riječ je o engleskom prijevodu svih bilješki vezanih uz tekst. Potom slijedi drugi dio knjige, *Katalog materijala*, jednako važan kao i znanstvena rasprava koja mu je prethodila. Katalog je detaljan, temeljit i pregledan, s pobrojanom znanstvenom i stručnom literaturom za one primjerke koji su već objavljeni u raznorodnim publikacijama. Valja naglasiti da su svi primjerci navedeni u katalogu ilustrirani crtežima koje su izradile Miljenka Galić i Marta Perkić. Takav način predstavljanja muzejskog fundusa postaje iznimno važnim instrumentom za sve koji se bave rimskom vojnom opremom, ali i općenito poviješću rimske vojske te antičkim izvorima vezanim uz tu problematiku. Cijela je knjiga popraćena dobrim i kvalitetnim fotografijama najvažnijeg materijala, koje su snimili Filip Beusan i Damir Doračić. Treba pripomenuti i da se autor poslužio relevantnom literaturom (prestavljenom na str. 140-147) koja znanstvenoj raspravi daje potrebnu težinu i utemeljenost.

Vrlo je važno istaknuti da je cjeloviti tekst preveden na engleski, čime je omogućeno da se katalogom, ali ne samo njime, služi stručna i znanstvena javnost u Europi i u svijetu. Riječ je, dakle, o vrijednoj i kvalitetnoj monografiji čijem je ostvarenju pridonijela i urednica Jacqueline Balen, kojoj u zaslugu treba pripisati odličnu pripremu i luksuznu opremu.

Zahvaljujući znanstvenoj raspravi i pratećem katalogu, građa iz fundusa

Arheološkog muzeja u Zagrebu postaje dostupna svima koji se bave tom problematikom, a što je još važnije – naša se građa uključuje u arheološke karte diljem svijeta. Prisjetimo se brojnih karata na kojima je Hrvatska prikazana kao bijela mrlja, kao da u njoj nema arheoloških nalazišta ni pokretnih spomenika pohranjenih u muzejskim fundusima. Neka stoga ovaj poduhvat Arheološkog muzeja u Zagrebu bude poticaj i drugim muzejima da svoje vrijedne funduse na doličan način predstavite stručnoj javnosti. To je, dakako, ponekad iznimno teško, s obzirom na činjenicu da je izvjestan broj predmeta u muzeje dopremljen bez valjanih popratnih podataka. No, komparativnim metodama i tipološkim analizama može se barem predstaviti bogatstvo koje posjeduju hrvatski muzeji.

U očekivanju sljedećeg broja novopokrenute serije Arheološkog muzeja u Zagrebu, autoru najiskrenije čestitke!

Marija Buzov

MARJETA ŠAŠEL KOS, APPIAN AND ILLYRICUM, Situla. Razprave Narodnoga muzeja Slovenije, 43, Ljubljana, 2005., 671 str., 557 crnobijelih ilustracija (karata, snimaka, crteža).

S velikim nestrpljenjem očekivala sam monografiju Marjete Šašel Kos o Apijanu. Evo je, napokon, preda mnom! Podeblja knjiga srednjega formata, tvrdo ukoričena, korica ugodne tamnozeleno boje ukrašenih snimkom Promine ispred koje se protežu vrhunci koji su Apijana asocirali na zupce od pile. Mat papir dobre kvalitete omogućava jasne snimke (nažalost, odreda crnobijele) i ugodno čitanje čak i pod svima nam neizbježnom fluorescentnom rasvjetom. Podatak možda od marginalne važnosti, ali ne zanemariv, s obzirom na to da je pred nama 671 stranica, bogato ilustrirana i prepuna raznovrsnih korisnih i u svakom pogledu vrijednih informacija. Tekst je u cijelosti pisan engleskim jezikom, što ovome djelu daje značajke svima dostupne znanstvene rasprave.

Nakon motta uzetog iz Hesiodovih *Djela i dana* (*Lude! Ne znaju koliko je polovica više od cijelog*) slijedi *Sadržaj* koji, kroz poglavlja i dvije razine potpoglavlja, daje odličan uvid u problematiku kojoj je knjiga posvećena. S obzirom na to da se sadržaj proteže na punih pet stranica, evo tek naslovâ glavnih poglavlja, prevedenih na hrvatski: *Apijan – život i djelo; Illyrica: grčki tekst i prijevod; Značajke Illyricae; Dimenzije Ilirije* (Illyr. 1); *Mitološko podrijetlo ilirskih plemena* (Illyr. 2); *Buntovna Ilirija – oskornuće delfskog svetišta* (Illyr. 3-5); *Apijanova definicija Ilirije* (Illyr. 6); *Ilirski ratovi* (Illyr. 7-9); *Osvajanje Ilirika u 2. i početkom 1. st. pr. Kr.* (Illyr. 10-11); *Cezar i Ilirik* (Illyr. 12-13; 15); *Apijanovi Peonci* (Illyr. 14); *Oktavijanov pohod na Ilirik* (Illyr. 15-28); *Retija i Norik* (Illyr. 29); *Mezija u Apijanovoj Illyrica* (Illyr. 30); *Podaci o Iliriji iz drugih dijelova Apijanove Rimske povijesti. Stručni dio teksta na koji se, dakako, odnosi većina stranica prate Popis slika* (njih ukupno 132) i autoričin *Predgovor*

na početku, te pozamašna *Bibliografija citiranih djela* i uvijek korisno *Kazalo* (indeks) osoba, geografskih imena i različitih drugih pojmova. Bibliografija, koja obuhvaća čak 91 stranicu (nisam ni pokušala pobrojati citirane bibliografske jedinice), samo je dio golemog opusa koji je autorica pročitala, kako saznajemo iz predgovora; želja joj je bila da knjiga bude "relevantnija i čitkija te da ne bude pretrpana bilješkama".

Iz predgovora doznajemo da ideja o knjizi posvećenoj Apijanu potječe iz davne 1982. i da je niknula iz projekta istoga naslova. Dugogodišnji rad na toj problematici doista je dao obilat plod – autorica nas suvereno vodi kroz Apijanovo djelo, kritički se osvrćući na pojedine njegove dijelove i objektivno sagledavajući probleme koji izranjaju iz njegovih poglavlja o iliričkoj povijesti. Njezino zavidno poznavanje građe i literarnih izvora, njezine odlike savjesnog znanstvenika (temeljnost i već spomenute kritičnost i objektivnost) i upečatljiva akribičnost pripomogli su da se zainteresiranom čitatelju ponudi golemo mnoštvo informacija, usustavljenih, pregledno iznesenih i znanstveno sagledanih. Prikladan vodič kroz to obilje podataka su potpoglavlja koja nas logičnim slijedom vode kroz problematiku kojoj je knjiga posvećena. Kao posebnu vrijednost ovoga djela (ne želeći nipošto umanjiti njegovu znanstvenu važnost) istaknula bih čitavu zbirku citata (na izvorniku i u prijevodu) iz brojnih antičkih izvora, koja pripomaže da se Apijanova *Ilirska povijest* smjesti u čvrste povijesne okvire i da u njoj izneseni podaci dobiju na vjerodostojnosti. Spomenimo ovdje tek neke, nasumce odabrane: Timej, Herodot, Apolonije iz Roda, Polibije, Strabon, Pausanija, Diodor Sikulac, Pseudo Aristotel, Arijan, Plutarh, Dion Kasije, Zonara, Stefan iz Bizanta, te od pisaca latinskog govornog kruga, primjerice, Livije, Ciceron, Oktavijan August, skolijast Vergilijeve *Eneide*, Plinije Stariji, Suetonije, Flor, Pomponije Mela, Justin, Amijan Marcellin, Orosije. Značajke literarnog izvora ima i zadnje poglavlje, posvećeno podacima o Iliriji prikupljenima iz drugih knjiga koje čine Apijanovu *Rimsku povijest*. Šteta je što ti pabirci iz antičke historiografije nisu predstavljeni i zasebno, na kraju knjige, ili pak što nam nije podastrijet barem popis knjiga i poglavlja iz kojih su preuzeti pojedini citati. U svemu, to mnoštvo navoda iz grčke i rimske literature ovoj je knjizi priskrbilo značajke koje inače odlikuju ponajbolje antičke kompilacije – rudnike pabiraka iz grčke i rimske literature, kao što su, primjerice, *Noctes Atticae* Aula Gelija, *Etymologiae* Isidora iz Seville ili pak *Ethnica* leksikografa Stefana iz Bizantija.

Nakon uvodnoga poglavlja (*Appian – His Life and Work* / *Apijan – život i djelo*, str. 17-51), iz kojega doznajemo osnovne podatke o Apijanu, pripadniku aleksandrijskog visokog staleža i službeniku na egipatskom dvoru a potom doseljeniku u Rim (gdje je, po svemu sudeći, obavljao svećeničku službu u hramu Venere i Rome), o izvorima za njegovu povijesnu monografiju i o samoj *Rimskoj povijesti*, slijedi tekst *Ilirske povijesti* (*The Illyrica: Greek Text and Translation*, str. 52-81), koja je obuhvaćena devetom od ukupno 24 knjige koliko ih *Rimska povijest* sadržava; na lijevim stranicama pratimo izvornik, a na desnim prijevod toga za našu stariju povijest iznimno važnog

literarnog izvora. Poglavlje *Characteristics of the Illyrica / Značajke Illyricae* (str. 83-96) još pripada uvodnom razmatranju i uvodi nas u tematiku *Ilirske povijesti* (pokazujući nam i mjesto koje ona zauzima unutar Apijanovog povijesnog djela) i njezinu strukturu (vrlo pregledni sadržaj svih 30 poglavlja, na str. 87), otvarajući problem literarnih izvora i njihova vrednovanja u nama suvremenoj historiografiji.

Sljedećih jedanaest poglavlja sustavna je i vrlo studiozna razrada *Ilirske povijesti*, u kojoj je autorica slijedila Apijanovu raspodjelu građe predstavljajući nam je i obrađujući redom kako se ona nalazi u njegovu djelu. Prvo među njima posvećeno je prvom poglavlju *Ilirske povijesti* (*The Dimensions of Illyria / Dimenzije Ilirije* (*Illyr. 1*), str. 97-114); autorica koristi priliku da progovori o mjernom sustavu kojim se Apijan poslužio za izmjeru područja koje leži između Makedonije i Dunava te Alpa i Jonskog mora (riječ je o stadijima), o problemu antičkih karata koje su u pravilu prikazivale iskrivljenu (u dužinu rastegnutu a u širinu zbijenu) sliku poznatoga svijeta, te o dimenzijama Ilirije, osvrnuvši se i na dva nešto starija geografska autoriteta, Strabona i Plinija Starijeg, koji su također dali premjeru iliričkog prostora. *The Mythological Origin of the Illyrian Peoples / Mitološko podrijetlo ilirskih plemena* (*Illyr. 2*) (str. 115-132) upoznaje nas s najstarijim podacima o Iliriji; njih je antička historiografija povezivala s mitološkom genealogijom tamošnjih etničkih zajednica koje su, po uvriježenom mišljenju, podrijetlo vukle od kiklopa Polifema i nimfe Galateje. Zahvaljujući mitskom junaku Iliriju, čije se ime nalazi na sljedećoj razini genealoške piramide, ilirički prostor nalazio se na granici drevne grčke ekumene čiji se tragovi naziru u legendarnim pričama o Kadmu i Harmoniji.

Slijedi poglavlje *Illyria in Upheaval – Sacrilege against the Delphic Sanctuary / Buntovna Ilirija – oskornuće delfskog svetišta* (*Illyr. 3-5*) (str. 133-218) koje obuhvaća (još uvijek uvodni) dio *Ilirske povijesti* posvećen etnografskim pitanjima. Riječ je o petom, posljednjem naraštaju koji obuhvaća mitska genealogija, to jest o Skordiscima i Tribalima. Autorica nas sažeto upoznaje s poviješću Skordiska (od dolaska njihove keltske sastavnice na Balkan, preko njenog udomaćivanja u novoj sredini i preuzimanja političke inicijative, do neizbježnog sukoba s Rimom) i Tribala (njihovim tračkim podrijetlom, kontaktima s grčkim svijetom i slabljenjem njihove moći koje je u izravnoj vezi s raspadom makedonskog imperija). Tu je i nezaobilazna epizoda o Ardijejcima i Autarijatima i njihovu sukobu oko posjedovanja slanih izvora; taj je događaj prilično dobro zastupljen u staroj historiografiji, a autorica ga promatra s Apijanova stajališta, ne odričući se, dakako, ni svoje uloge objektivnog i kritičkog promatrača. Isto poglavlje obuhvaća i drugu glasovitu epizodu starije iliričke povijesti, onu o združenom ilirsko-keltskom napadu na Delfe i kazni bogova koja je nakon njega uslijedila; s tim je događajem povezana i povijesna nedoumica o identifikaciji keltskih napadača (Apijan, naime, spominje Kimbre), koju autorica vrlo uvjerljivo razrješuje u korist Skordiska. *Appian's Definition of Illyria / Apijanova definicija Ilirije* (*Illyr. 6*) (str. 219-247) granično je poglavlje koje, preko razjašnjavanja pojma Ilirije, povezuje grčki i rimski odsječak iliričke

povijesti. Autorica se na ovome mjestu pozabavila još uvijek aktualnim i neriješenim "ilirskim pitanjem", podsjetivši nas na različita mišljenja koja se stručnom literaturom protežu od 19. st. naovamo.

Poglavlje *The Illyrian Wars / Ilirski ratovi (Illyr. 7-9)* (str. 249-290) otvara stranice povijesti rimskog osvajanja iliričkog prostora; Apijan je tome posvetio preostali dio svoje *Ilirske povijesti*. Ovdje je riječ o prva tri rata koja su senat i rimski narod vodili u Iliriji (protiv Teute, Demetrija Faranina i Gentija) i koji su Republici priskrbili prve posjede na istočnoj obali Jadrana. Autorica se osvrće na nezaobilazne izvore, Polibija i Livija, uspoređujući ih s podacima kod Apijana i mnogo mlađega Diona Kasija. Na to se razdoblje kronološki nadovezuju zbivanja opisana u sljedećem poglavlju, *Conquests of Illyricum in the Second and Early First Centuries BC / Osvajanje Ilirika u 2. i početkom 1. st. pr. Kr. (Illyr. 10-11)* (str. 291-334), koje pokriva 2. i početak 1. st. pr. Kr. Kroz ovo poglavlje nižu se prvi zabilježeni sukob s Delmatima 156.-155. pr. Kr. (autorica je iskoristila priliku da se osvrne i na problematičnu vezu Delmata sa Skordiscima te na pitanje smještaja delmatskog središta Delmi(ni)ja), pohod Lucija Cecilija Metela na Delmate 119.-118. pr. Kr. i delmatska kampanja Gaja Koskonija 78.-76. pr. Kr., a nakon digresije o Ardijejcima i Plerejima slijede pohod Gaja Sempronija Tuditana na Histre, Tauriske i Japode 129. pr. Kr. i vrlo intrigantna kampanja Lucija Aurelija Kote i jednog od Metelâ na Segestiku 119. pr. Kr. Sustavno, jasno i argumentirano autoričino izlaganje slijede i pregledne karte, kako bi se čitatelju i vizualno predočilo napredovanje rimskih legija kroz ilirički prostor. S događajima opisanima u poglavlju *Caesar and Illyricum / Cezar i Ilirik (Illyr. 12-13; 15)* (str. 335-374) završava republikanska faza rimskih osvajanja. Osim tijeku borbi koje su se odvijale duž istočnojadranske obale i otoka, autorica je pozornost posvetila i prostornom dosegu Ilirika u Cezarovo doba, kao i pojedinim uvijek zanimljivim temama vezanima uz doba Cezarova prokonzulata (primjerice, Pirustima, delmatskoj opsadi Promone i kobnom maršu Aula Gabinija kroz delmatsku zemlju). Poglavlje završava zbivanjima koja su uslijedila ubrzo nakon Cezarove smrti, u kojima su glavni protagonisti bili Publije Vatinije i Gaj Asinije Polion.

Poštujući Apijanovu raspodjelu građe, autorica se potom okreće ka panonskom odsječku iliričke povijesti (dosad je u žarištu pozornosti bila Dalmacija) čije uvodno poglavlje jest Apijanova digresija o Peoncima odnosno Panoncima (*Appian's Paeones / Apijanovi Peonci (Illyr. 14)*, str. 375-392). U tu cjelinu uklopljene su još neriješene povijesne epizode o prvom poznatom pohodu na Panonce 156. pr. Kr. i o Korneliju, zagonetnom zapovjedniku rimske vojske koji je doživio poraz od Panonaca u nekom još nedatiranom ratu. Slijedi *Octavian's Campaigns in Illyricum / Oktavijanov pohod na Ilirik (Illyr. 15-28)* (str. 393-471), opsežno poglavlje kojim je autorica obuhvatila glavni dio Apijanove *Ilirske povijesti* (čak 14 njenih poglavlja), onaj dio koji se tiče iliričkog pohoda Oktavijana Augusta. Obazrivši se na mišljenja izrečena u starijoj stručnoj literaturi, autorica ih znanstvenički savjesno i suvereno komentira, vraćajući se uvijek izvornom Apijanovom tekstu koji služi kao polazište za sva spomenuta povijesna promišljanja.

Dakako, ne zaboravlja niti neizbježne Strabona, Plinija i Diona Kasija, čiji podaci upotpunjuju Apijanovo izvješće. Na stranicama naše knjige nižu se dobro poznate, ali uvijek iznova intrigantne epizode o manjim zajednicama na jugoistočnom primorju i u njegovu zaleđu, o Japodima s ovu i onu stranu Velike i Male Kapele, o Panoncima i Delmatima. Autorica i ovdje vjerno slijedi Apijanov način izlaganja, jer događaje niže ne kronološkim slijedom, već onako kako ih je slavni Aleksandrijac bio zamislio – s obzirom na jačinu otpora koju je pojedina zajednica pružila Oktavijanovim legijama. Dakako, najviše pozornosti zavrijedili su (kod autorice, kao i kod Apijana) Japodi i Delmati, no nisu zanemareni niti događaji koji su uslijedili nakon Oktavijanove konačne pobjede 33. pr. Kr. i koji se tiču trijumfa i uzimanja talaca.

Nakon što se osvrnula na doseg i razloge Oktavijanova iliričkog rata, upoznavši nas sa stavom moderne historiografije i davši nam vlastito mišljenje o tom (za daljnji tijek naše stare povijesti) ključnom ratu, autorica zajedno s Apijanom prekoračuje granice iliričkog prostora i uvodi nas u njemu susjedne provincije. *Raetia and Noricum / Retija i Norik (Illyr. 29)* (str. 473-488) tiče se sjeverozapadnog prialpskog prostora koji je, kako nas Apijan uvjerava, u njegovo doba bio smatran dijelom provincije Ilirika. Poglavlje je podijeljeno na dva dijela od kojih je jedan posvećen Rećanima, njihovim posljednjim okršajima s rimskim legijama i padu pod rimsku vlast, a drugi Noričanima i njihovoj sudbini na prijelazu erâ (koju su, *nota bene*, dijelili s Rećanima). Iz istih već spomenutih razloga i Mezija se našla u Apijanovoj *Ilirskoj povijesti* – autorica joj je posvetila predzadnje poglavlje, *Moesia in Appian's Illyrica / Mezija u Apijanovoj Illyrica (Illyr. 30)* (str. 489-516). Usudujem se reći da je to najpregledniji i najpotpuniji sažetak mezijske povijesti od sredine 2. st. pr. Kr. (otkad datiraju prvi sukobi s rimskom vojskom) pa do početka 1. st. (vrijeme uspostave provincije), na tragu dragocjenih studija Ronalda Symea, Andrasa Mócsyja i Fanule Papazoglu koje autorica, uostalom, često citira.

Završno, ali ništa manje zanimljivo i vrijedno poglavlje (*Data Relating to Illyria, Drawn from Other Parts of Appian's Roman History / Podaci o Iliriji iz drugih dijelova Apijanove Rimske povijesti* (str. 517-559) tiče se podataka razasutih diljem Apijanove *Rimske povijesti* (u kojoj, kako rekosmo, *Ilirska povijest* zauzima samo jednu knjigu) koji pak imaju izravne ili manje izravne veze s iliričkim prostorom. U uvodnom dijelu ovoga poglavlja autorica nabraja odakle ih je preuzela: iz Apijanova predgovora, kao i iz *Galske povijesti (Celtica)* koja čini četvrtu knjigu *Rimske povijesti*, *Hispanske povijesti (Iberica)* (6.), *Rata protiv Hanibala (Hannibalic)* (7.), *Makedonske povijesti (Macedonica)*, čiji je *Illyrica* sastavni dio (9.), *Ratova protiv Mitridata (Mithridatica)* (12.) i *Građanskih ratova (Bella civilia)* (13.-21. knjiga). Informacije su podastrijete u cjelovitom navodu dotičnoga teksta (na grčkom i u engleskom prijevodu) nakon kojega slijedi autoričin komentar, tematski raspoređen ovako (nabrojane teme ujedno su i naslovi pojedinih potpoglavlja): granice rimskoga svijeta, upad Kimbra u Norik, kratke zabilješke o ilirskim ratovima, iz Pompejeva rata protiv gusara, Mitridatov plan napada na Italiju preko Balkana, Gaj Sempronije Tuditan, vojna baza u Liburniji protiv Sule, Cezarova

želja da zadrži Ilirik i Cisalpinsku Galiju, mitsko podrijetlo Epidamna/Dirahija, iz Cezarova rata protiv Pompeja: Cezarov poraz kod Dirahija, razdoblje uoči i nakon Cezarove smrti, Oktavijan, Brut i Kasije, Decim Brut, uoči bitke kod Filipâ, sporazum u Brundisiju, te na kraju Antonije i Oktavijan nakon Brundisija.

I da zaključimo: *Appian and Illyricum* Marjete Šašel Kos knjiga je vrijedna svake pohvale i pozornosti čitateljstva, velik doprinos znanstvenoj struci koja proučava antičku povijest iliričkog prostora i odsad nezaobilazno štivo za svakoga koga zanima ta historiografska tema. Šteta je jedino što su svi snimci crnobiljeli, jer smo tako zakinuti za potpun doživljaj nekoliko doista lijepih krajolika (primjerice: vedute grada Visa i otoka Hvara, Duvanjsko polje s Lib planinom, Velika i Mala Viničica, planinski vrhunci ispred Promine – slika s naslovnice, Vela Palagruža, Hutovo blato, veduta Risna, Veliki i Mali Vital, planina Nanos ...). Taj propust nikako ne pripisujem autorici, nego uvijek prisutnom manjku dostatnih novčanih sredstava za opremanje knjiga; toga nisu izuzeti ni naši susjedi Slovenci!

U predgovoru autorica je izrazila nadu da će *Apijan i Ilirik* poslužiti kao “skromni vodič svima koji će se baviti Apijanom ili Ilirikom”. O tome sam upravo izrekla svoje mišljenje koje će, sigurna sam, sa mnom podijeliti svi koji pročitaju ovu knjigu.

Alka Domić Kunić

MARIO ŠLAUS, BIOARHEOLOGIJA – DEMOGRAFIJA, ZDRAVLJE, TRAUME I PREHRANA STAROHRVATSKIH POPULACIJA, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 254 str., 100 slika u boji i 41 tabla.

Bioarheologija drugo je djelo dr. sc. Marija Šlausa, antropologa koji se bavi proučavanjem ljudskih osteoloških ostataka s arheoloških nalazišta diljem Hrvatske i izvan nje. Autorova prva knjiga, *Bioarchaeology of Continental Croatia – an Analysis of Human Skeletal Remains from the Prehistoric to Post-medieval Period*, objavljena 2002. u izdanju Oxford University Press, bavi se, kako joj i sam naslov govori, antropološkim analizama ljudskih osteoloških ostataka s područja kontinentalne Hrvatske; te su analize obuhvatile vrlo široko vremensko razdoblje, od neolitika do novoga vijeka. Za razliku od toga, autor se u svojoj drugoj knjizi posvetio proučavanju uvjeta i kvalitete života starohrvatskih populacija s istočne jadranske obale i iz njenoga zaleđa.

Nakon duhovitog i poučnog predgovora, autor u *Uvodu* (11-45) daje osnovne pojmove i značajke bioarheologije kao znanosti. Tako se u prvom potpoglavlju *Uvoda* (*Što je bioarheologija?*) govori o recentnim slučajevima kada su tijekom iskopavanja arheolozi ljudske kosti smatrali više smetnjom nego korisnim materijalnim ostatcima koji mogu pomoći u rekonstrukciji života naših prethodnika. Takav način razmišljanja ipak se mijenja, pa se 70-ih godina prošloga stoljeća uočava tendencija da se antropološki materijal vrednuje kao jednak onom arheološkom, što se ponajprije može zahvaliti

sinergijskom djelovanju nekoliko čimbenika, kao što su: razvoj i opće prihvaćanje pouzdanih i standardnih metoda za određivanje spola i starosti; povećana dostupnost velikih, dobro otkopanih i čvrsto datiranih arheoloških zbirki koštane građe; razvoj multivarijantnih statističkih metoda i njihova primjena u bioarheološkim analizama; vjerojatno najvažniji čimbenik bio je pomak težišta antropoloških analiza s deskripcije jedne osobe na cijelu populaciju, koja je tako postala osnovnim predmetom proučavanja. Zahvaljujući tim promjenama, kako autor na kraju potpoglavlja zaključuje, ljudske kosti s arheoloških nalazišta postale su, poput arheološke građe i povijesnih izvora, dokument koji valja proučavati želimo li razumjeti svoju prošlost.

U potpoglavlju *Povijest bioarheologije u svijetu i u nas* donosi se opsežan povijesni pregled fizikalno-antropoloških istraživanja od sredine 18. stoljeća do postavljanja temelja suvremene paleopatologije i paleodemografije 60-ih godina prošloga stoljeća. Dobiva se i odličan uvid u stanje europske bioarheologije koja se sredinom 20. stoljeća uglavnom bazirala na kranimetrijskim istraživanjima. Prethodnicima takvih analiza smatraju se mađarski antropolozi Pál Lipták i Sándor Wenger koji su se ponajviše bavili rekonstrukcijom migracija populacija koje su tijekom srednjega vijeka naseljavale područje današnje Mađarske. Prvu knjigu o paleodemografiji (*History of Human Mortality and Life Span*) objavili su također mađarski antropolozi, Gyula Acsádi i Janos Nemeskéri godine 1970. I u ostalim europskim državama djelovali su utjecajni antropolozi kao što su Hana Hanáková i Milan Stloukal u tadašnjoj Čehoslovačkoj, Ilse Schwidetzky i Friedrich Rösing u Njemačkoj te Calvin Wells u Velikoj Britaniji. Nakon pregleda europske antropologije dobivamo vrlo opširan uvid u stanje američke antropologije, od utemeljitelja bioarheologije u SAD-u Aleša Hrdličke koji je pokrenuo *American Journal of Physical Anthropology*, najvažniji svjetski časopis iz fizikalne antropologije, i povezao fizikalnu antropologiju s forenzikom, preko Dalea T. Stewarta i Larryja Angela do današnjih najpoznatijih američkih bioarheologa Donalda Ortnera, Douglasa Ubelakera i Douglasa W. Owsleya. Poseban dio ovoga potpoglavlja posvećen je razvoju antropologije u Hrvatskoj: od prvih istraživanja koje je proveo Dragutin Gorjanović Kramberger na neandertalcima iz Krapine, preko kapitalnih radova Franje Ivaničeka do objave radova Georgine Pilarić 1960-ih godina. Suvremena bioarheološka istraživanja, po svemu izjednačena s europskim i američkim, započela su u Hrvatskoj tek 1990-ih, a predvodnici tih istraživanja su Jadranka Boljunčić, Petra Rajić i Mario Šlaus. U posljednjih petnaestak godina objavljen je velik broj radova iz bioarheologije, što se može zahvaliti trima čimbenicima: osnivanju Hrvatskog antropološkog društva 1977. i Instituta za antropologiju u Zagrebu 1992. godine, stvaranju Osteološke zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti koja danas broji više od 5.000 kostura, te osnivanju kolegija iz bioarheologije na Filozofskim fakultetima u Zadru (1998.) i Zagrebu (1999.).

Na početku trećeg potpoglavlja (*Iskopavanje, pakiranje i prijenos ljudske osteološke građe*) dat je prikaz svih kostiju u ljudskome tijelu i podjela kostiju po skupinama

(duge, kratke, plosnate i nepravilne kosti). Vrlo detaljno objašnjena je i građa kostiju te je navedena temeljna anatomska nomenklatura radi lakše orijentacije na kosturu. Veći dio ovoga potpoglavlja sadrži detaljne upute kako postupati s kostima prilikom iskopavanja, kako ih pakirati i pripremiti za transport te, na kraju, kako s njima postupati prilikom pranja, rekonstrukcije i analize u laboratoriju. Objašnjenja prate slikovni prikazi grobnih zapisnika te redosljeda čišćenja i vađenja kostiju iz groba.

Potpoglavlje *Razlikovanje ljudskih ostataka od životinjskih te arheoloških nalaza od forenzičnih* daje primjere kako na terenu razlikovati ljudske od životinjskih kostiju, i to prema morfološkim (životinjske kosti imaju veće zglobne ploštine i jače naglašena područja oko epifizne ploče te jača mišićna hvatišta nego ljudske) i radiološkim razlikama (kod životinja trabekularna kost mnogo je homogenija i gušća, a kortikalna kost jasno je odvojena od trabekularne). Razlike se mogu prepoznati i u laboratoriju, pod mikroskopom, jer su životinjske kosti izgrađene od oko 50% lamelarne kosti i 50% lamela, a ljudske kosti su pretežno od lamelarne kosti (92%). Razlikovanje arheoloških od forenzičnih (recentnih) slučajeva prema autoru vrlo je jednostavan proces, pri čemu je najvažniji parametar kontekst nalaza koji se odnosi na položaj kostura i asocirane materijalne ostatke. Autor spominje kostur u fetalnom položaju kao klasični primjer arheološkog nalaza, dok uz kostur nađeni predmeti kao što su upaljači ili osobni dokumenti jasno pokazuju da je riječ o recentnom (forenzičnom) slučaju. Vizualni pregled kostura također može pomoći pri tom razlikovanju, jer kosti iz arheoloških nalaza sadrže malo organske tvari i vrlo često pokazuju uništenje korteksa, dok su kosti iz forenzičnih slučajeva najčešće masne ili zelene i prepoznaju se po tankom sloju masnog filma na korteksu. Analiza zubi također može pomoći u razlikovanju, jer recentni slučajevi često sadrže razne stomatološke intervencije (plombe, proteze itd.), dok u arheološkoj građi takvih intervencija nema.

U sljedećem potpoglavlju (*Razlikovanje perimortalnih ozljeda od antemortalnih i postmortalnih*) objašnjavaju se izrazi antemortalno, postmortalno i perimortalno i opisuju se najčešći uzroci takvih ozljeda. Antemortalne ozljede nastaju prije smrti, a glavno im je obilježje izvjestan stupanj zacjeljivanja. Takve ozljede na dugim kostima prepoznaju se po prisutnosti koštanog kalusa, a na lubanji po rubovima frakture koji su najčešće remodelirani, obli i zatvoreni. Postmortalne i perimortalne ozljede razlikuju se od antemortalnih po tome što kod njih nema zacjeljivanja kosti. Perimortalne ozljede nastaju u trenutku smrti, a najlakše se prepoznaju po oštrim rubovima frakture i boji kosti koja je na rubovima fraktura jednaka kao i na okolnoj kosti. U slučaju prostrjela ili lomova, iz rane često izlaze zrakaste linije frakture, a ako je riječ o udarcima nanesenima tupim i tvrdim predmetom, mjesto udarca okružuju koncentrične linije frakture. Postmortalne ozljede nastaju nakon trenutka smrti, a najvažnija su im obilježja: grubi rubovi frakture; iz rane rijetko izlaze linije frakture; boja kosti na rubovima rane znatno je svjetlija od boje okolne kosti. Na kraju autor daje popis aktivnosti koje uzrokuju postmortalne ozljede na ljudskom kosturu. Najčešća je

aktivnost djelovanje prirodnih sila (sunca, podzemnih voda, kao i korijenja i biljaka), a tu su i ljudsko djelovanje (nepravilno i nestručno iskopavanje skeletnih ostataka, obrada zemlje itd.) i životinjske aktivnosti (grizenje i žvakanje kostiju od strane većih sisavaca i glodavaca). Svaka od navedenih vrsta ozljeda popraćena je velikim brojem fotografija koje vrlo slikovito i zorno dočaravaju promjene o kojima se govorilo.

U posljednjem, šestom potpoglavlju *Uvoda (Bioarheološke analize starohrvatskih nalazišta s istočne obale Jadrana)* popisani su do danas objavljeni radovi o toj tematici i ukratko su opisana arheološka nalazišta s kojih potječe u knjizi obrađeni skeletni materijal (Donje Polje – Sveti Lovre, Glavice – Gluvine kuće, Radašinovci – Vinogradine i Velim – Velišćak). Kako bi se dobila ispravna predodžba o uvjetima i kvaliteti života na analiziranim starohrvatskim nalazištima, prikupljeni podaci uspoređeni su s podacima prikupljenima iz dvije komparativne zbirke osteološke građe s područja Hrvatske: kasnoantičke zbirke koja sadrži materijal iz 4.-6. stoljeća i kasnosrednjovjekovne zbirke koja se datira od 11. do 13. stoljeća. Na kraju potpoglavlja zemljopisna je karta Hrvatske koja prikazuje sva nalazišta analizirana u ovoj knjizi.

Nakon *Uvoda* i upoznavanja s glavnim značajkama bioarheologije kao znanosti, Mario Šlaus nas u drugom poglavlju *Tafonomija arheoloških nalazišta (47-59)* upoznaje sa znanošću koja proučava sudbinu organskih ostataka nakon smrti – tafonomijom. On o tome govori u potpoglavlju *Kosturi i mumije*, gdje spominje začetnika te paleontološke znanosti, ruskog znanstvenika Ivana Efremova koji je 1940. skovao izraz *tafonomija*. Objašnjava se svrha tafonomije i njena praktična primjena u bioarheologiji i forenzici te se navode neki vrlo poznati slučajevi od kojih je svakako najpoznatiji nalaz mumificiranog tijela brončanodobnog lovca u Otzalerskim Alpama u južnom Tirolu. Autor navodi i različite čimbenike koji utječu na brzinu skeletonizacije tijela (okolna temperatura, vlažnost zemlje, količina vlage, djelovanje životinja itd.) te iz osobnog iskustva prenosi da je najbolje ušćuvana osteološka građa s nalazištâ uz jadransku obalu zahvaljujući zemlji s neutralnom pH vrijednošću i velikim udjelom pijeska.

Kako sam naslov drugog potpoglavlja govori (*Spaljivanje i ostali uzroci promjena boje kosti*), autor se u njemu bavi promjenama u boji kosti koje nastaju uslijed djelovanja različitih čimbenika. Jedan od glavnih razloga promjene boje kosti jest oksidacija metala koji dugo vremena dotiče kost, što je razmjerno česta pojava, a prepoznaje se po difuznim zelenim mrljama. Autor navodi nekoliko primjera (Zadar – Relja, Bezdanjača) potkrijepivši ih većim brojem fotografija na kojima se te promjene vrlo dobro vide. Drugi razlog promjene boje kosti na arheološkim nalazištima jest gorenje. Vrlo opširno i plastično opisane su promjene koje se događaju u ljudskom kosturu prilikom procesa spaljivanja (promjena boje kosti, fragmentiranje i gubljenje obujma kosti i sl.). Tafonomijske značajke spaljene kosti pomažu u rekonstrukciji pogrebnih običaja arheoloških populacija, pa autor kao primjer daje nalazište Krog kraj Murske Sobote u Sloveniji – nakon iscrpne antropološke analize moglo se zaključiti da su u nekim elementima grobnog rituala postojale jasne razlike između pokopa muškaraca

i žena, tj. pogrebne su lomače muškaraca bile veće od onih za žene, a moguće je da je postojala i razlika u položaju tijela na lomači.

S obzirom na analizirana starohrvatska nalazišta, spaljene ljudske kosti otkrivene su u Donjem Polju i Velimu. Upravo to je tema posljednjeg potpoglavlja, *Paljevinski nalazi na analiziranim starohrvatskim grobljima*. Jedna od dviju urni s nalazišta Donje Polje sadržavala je kosti odraslog muškaraca, a druga je posebice zanimljiva jer su se u njoj nalazile ispremiješane spaljene kosti mlade žene i nespaljene kosti fetusa, što je autora navelo na zaključak da je riječ o perinatalnoj smrti (smrt majke i djeteta u trenutku rađanja). Na nalazištu Velim – Velištak otkriveno je 16 paljevinskih grobova koji su sadržavali ostatke četiri muškarca, osam žena i četvero djece. Nakon provedene analize, na temelju razlike u količini prikupljenog materijala moglo se zaključiti da su pogrebne lomače bile uniformne veličine, bez obzira na to je li bila riječ o muškarcu, ženi ili djetetu. Na kraju autor spominje vrlo zanimljiv slučaj kostura s nalazišta Velim – Velištak s tragovima gorenja na glavi i zdjeličnom obruču, što je antropologe navelo na pomisao da je ta osoba bila izložena djelovanju vatre nakon što se tijelo skeletoniziralo.

Treće poglavlje, *Demografska obilježja starohrvatskih nalazišta (61-107)*, počinje potpoglavljem *Određivanje spola* u kojem autor opisuje dva pristupa koji se koriste u toj vrsti istraživanja. Prvi pristup temelji se na vizualnom pregledu morfoloških obilježja kostura, tj. na razlikama u građi između muškog i ženskog kostura. Drugi se pristup određivanja spola temelji na statističkoj analizi izmjerenih vrijednosti različitih dijelova kostura, s napomenom da ima dva nedostatka: relativno lošu uočljivost koštanog materijala i spoznaju da su sve diskriminantno-funkcijske jednadžbe populacijski specifične, tj. formule izračunate za jednu populaciju ne mogu se primijeniti na drugu. Oba pristupa autor je podrobnije objasnio u sljedeća dva odlomka (*Određivanje spola na kosturu djeteta* i *Određivanje spola na kosturu odrasle osobe*). Prilikom određivanja spola mora se imati na umu da se u bioarheološkim analizama spol ne određuje na kosturima djece, ponajprije zbog vrlo različitog stupnja uočljivosti gracilnih i krhkih dječjih kostura. Spol kod djece u pojedinim se slučajevima može odrediti usporedbom stupnja kalcifikacije zuba sa stupnjem razvoja postkranijalnog kostura ili analizom morfoloških obilježja zdjeličnog obruča, ali te su metode relativno nepouzdanе.

Za određivanje spola najvažnija kost na kosturu odrasle osobe zdjelična je kost (*os coxae*). Istraživanja brojnih autora pokazala su da su spolne razlike u građi zdjelične kosti koja je završila rast toliko izražene da omogućuju vrlo precizno određivanje spola. Te se razlike tiču veličine (zdjelična kost žene šira je i niža od muške), velikog sjednog ureza (kod žena on je puno širi nego kod muškaraca), aurikularne zglobove ploštine (kod žena je izdignuta iznad okolne kosti, dok je kod muškaraca u istoj ravnini s njom), preaurikularnog sulkusa (utor koji se nalazi između aurikularne zglobove ploštine i velikog sjednog ureza, a nastaje uslijed višestrukih ili jednog teškog poroda), acetabuluma (kod muškaraca puno je veći), te preponske kosti (trup

preponske kosti kod žene je dulji nego kod muškarca). Drugi dio ljudskog kostura koji pokazuje jak spolni dimorfizam jest lubanja. Temeljne razlike u građi lubanje između muškaraca i žena očituju se u: veličini (muška je lubanja obično robustnija od ženske), donjoj čeljusti (donja čeljust muškarca veća je i deblja od ženske, a grane donje čeljusti šire su kod muškarca), orbitama (orbite žena veće su i zaobljenije), mastoideusu (veći je kod muškaraca nego kod žena), zatiljnoj kosti (jače je izražena kod muškaraca) i čeonj kosti (kod muškarca je veća i zakošenija, s jače izraženim nadočnim lukovima). Sve spomenute razlike popraćene su mnoštvom crteža i fotografija. Spolni dimorfizam u postkranijalnom kosturu najpreciznije se definira pomoću diskriminantno-funkcijskih analiza, ali prije toga moraju biti zadovoljena dva preduvjeta. Prvi je postojanje velikog uzorka dugih kostiju muškaraca i žena iz populacije i vremenskog razdoblja za koje se funkcije izračunavaju, a drugi je nedvosmisleno i točno određen spol u uzorku na kojemu se izračunavaju diskriminantne funkcije. Do danas su u Hrvatskoj diskriminantne funkcije za određivanje spola izračunate za bedrenu kost srednjovjekovne i suvremene hrvatske populacije te za goljeničnu kost srednjovjekovne hrvatske populacije; u svim spomenutim analizama sudjelovao je autor knjige. Diskriminantne funkcije za određivanje spola na bedrenj kosti srednjovjekovne hrvatske populacije izračunate su na uzorku od 80 bedrenih kostiju muškaraca i 80 bedrenih kostiju žena, pri čemu je korišteno sedam varijabli. Točnost određivanja spola iznosi od 85% do 93,7%. Ti su podaci vrlo slični onima koje su dobili neki škotski (MacLaughlin i Bruce) i američki istraživači (Işcan i Miller-Shaivitz). M. Šlaus i Ž. Tomićić izračunali su i diskriminantne funkcije za određivanje spola srednjovjekovnih hrvatskih populacija, i to na temelju dimenzija goljenične kosti i na uzorku od 96 goljeničnih kostiju muškaraca i 84 goljenične kosti žena. Prikupljeni su podaci za šest varijabli, a izračunate funkcije imaju točnost u rasponu od 81,7% do 92,2%.

Prilikom antropološke analize, nakon određivanja spola određuje se starost, što je tematika potpoglavlja *Određivanje životne dobi*. U uvodnom dijelu autor se bavi razlikama između biološke i kronološke dobi, uzrocima tih razlika (različiti ekološki, socijalni i genetski čimbenici), kao i promjenama koje se uočavaju na kosturu tijekom rasta, razvoja i starenja te osobe. U dvama odlomcima koji slijede (*Određivanje životne dobi djece i adolescenata* i *Određivanje životne dobi osoba koje su završile rast*) autor vrlo detaljno opisuje tehnike određivanja starosti na ljudskom kosturu. Analiza zuba smatra se najpouzdanijom tehnikom određivanja starosti kod djece, budući da je kronologija razvoja i nicanja mliječnih i stalnih zuba dobro poznata i vrlo pouzdana. Iz brojnih priloženih tablica uočava se s kojom se preciznošću može odrediti starost po zubima kod djece. U slučajevima kada zubalo nije očuvano, doživljena životna dob može se procijeniti na temelju duljine dugih kostiju, i to najčešće bedrenih. Problem koji prati tu metodu jest u tome što brzina rasta ovisi o brojnim čimbenicima te zbog toga znatno koleba kako između različitih populacija

tako i između pojedinaca unutar jedne populacije. Doživljena dob kod starije djece i adolescenata može se najpreciznije odrediti na temelju stupnja spojenosti epifize s dijafizom. Nakon otprilike 20. godine života, kada su svi zubi niknuli a kosti završile longitudinalni rast, za određivanje životne dobi potrebno je primijeniti neke druge kriterije. U bioarheološkim istraživanjima najkorisnijima su se pokazale kronološke promjene u morfologiji pubične simfize i aurikularne ploštine zdjelice, a nešto rjeđe koriste se morfološke promjene na sternalnim krajevima rebra. Određivanje dobi na temelju morfoloških promjena na pubičnoj simfizi ima dugu tradiciju (Todd, McKern i Sterwart, Gilbert i Mckern), a posljednju reviziju postavljenih standarda dale su Brooks i Suchey. Te autorice razlikuju šest razdoblja u metamorfozi pubične simfize; svako razdoblje ima rani i kasni stadij, središnju vrijednost doživljene starosti, standardnu devijaciju i raspon godina unutar kojih se proteže. Budući da je pubična simfiza razmjerno krhak dio ljudskog kostura, Lovejoy i suradnici su 1985. analizirali mnogo robustniju aurikularnu ploštinu crijevnice. Istraživanja su pokazala da se i na aurikularnoj ploštini crijevnice mogu raspoznati pravilne kronološke promjene koje omogućuju precizno određivanje starosti u trenutku smrti. Te su promjene podijelili u osam razdoblja metamorfoze koja traju po pet godina. Morfološke promjene na sternalnom kraju četvrtog rebra također se mogu koristiti za određivanje starosti odraslih osoba, ali se zbog krhkosti i loše ušćuvanosti tog dijela kostura ta metoda relativno rijetko koristi u bioarheološkim analizama. Dodatni kriteriji za određivanje starosti jesu pojava degenerativnih promjena (osteoartritis) na zglobnim ploštinama i kralježnici, morfološke promjene na nepčanoj kosti, promjene na hvatištima snažnih mišića, pojava koštanih spikula u trohanteričnoj udubini bedrene kosti i sl.

U potpoglavlju *Demografska obilježja starohrvatskih nalazišta* M. Šlaus daje podatke o veličini analiziranog starohrvatskog uzorka (331 osoba), spolnoj distribuciji (102 djeteta, 112 žena i 117 muškaraca) te prosječnoj doživljenoj starosti (39,7 godina za žene i 40,0 za muškarce). Uočljiva je zanimljiva činjenica da je jedina sustavna razlika između muškaraca i žena u bitno višoj smrtnosti žena u odnosu na muškarce u razdoblju od 15. do 25. te od 40. do 55. godine života. Neki su autori takve razlike pokušali objasniti povećanim rizicima kojima su izložene žene zbog komplikacija vezanih uz trudnoću i porod. Autor, međutim, upozorava na dva moguća problema: na osteološkoj građi vrlo se teško može razlučiti je li smrtnost žena posljedica čimbenika kao što su to zarazne bolesti, traumatske povrede ili različita dostupnost hrane između spolova, ili komplikacija vezanih uz trudnoću i porod. Drugi je problem u tome što brojne antepartumske i postpartumske komplikacije (primjerice, toksemija ili puerperalna sepsa) ne ostavljaju tragova na kostima. Jedini pouzdani pokazatelj ozbiljnih komplikacija vezanih uz trudnoću i porod na arheološkoj građi jest *in situ* otkriće fetalnih ostataka u trbušnoj šupljini žene. Upravo takav primjer dalo je nalazište Donje Polje – Sveti Lovre; u jednom tamošnjem grobu ležala je žena unutar čije se trbušne šupljine djelomično nalazio fetalni kostur star otprilike 40

fetalnih tjedana. Na temelju analize kostura majke i položaja fetusa može se zaključiti da je pogrešna orijentacija djeteta (počelo je izlaziti na noge) glavni uzrok smrti obje osobe. U nastavku istog potpoglavlja demografske su karakteristike starohrvatskog uzorka uspoređene s kasnoantičkim i kasnosrednjovjekovnim uzorkom. Usporedba kasnoantičkog sa starohrvatskim uzorkom pokazala je velike sličnosti, dok je usporedba starohrvatskog i kasnosrednjovjekovnog uzorka pokazala nekoliko većih razlika od kojih je najvažnija kraća životna dob muškaraca i žena u kasnom srednjem vijeku. Po autoru, te su razlike najvjerojatnije posljedica znatnog pogoršanja uvjeta i kvalitete života u kontinentalnoj Hrvatskoj tijekom razdoblja između 10. i 13. stoljeća.

Zubi su glavna tema četvrtog poglavlja, *Bolesti zubi i alveola* (109-128). Prvo potpoglavlje *Zubni karijes* bavi se uzročnicima i nastankom karijesa na zubima i u njemu se raspravlja o povezanosti načina ishrane s razinom učestalosti karijesa u pojedinim populacijama. Glavni preduvjet za razvoj karijesa jest postojanje i dostatna količina bakterija *Streptococcus mutans* i *Lactobacillus acidophilus*, a na učestalost i lokaciju karijesa najviše utječu vrsta prehrane, veličina i morfologija krune zuba, pH vrijednost sline, dob osobe, brzina hranjenja i još neki čimbenici. Učestalost i distribucija karijesa u arheološkoj su populaciji tijesno povezani s načinom i vrstom prehrane pa je tako uočeno da je niska učestalost karijesa zabilježena u populacijama čija se prehrana temeljila na lovu i prikupljanju divljih plodova, dok je visoka učestalost uočena u populacijama koje su se bavile poljodjelstvom. Razlog je veći udjel ugljikohidrata u prehrani populacija koje se bave poljodjelstvom, a problem je u tome što veće količine ugljikohidrata u ustima stimuliraju bakterijski rast i stvaranje naslaga na zubima, što je glavni uzrok visoke učestalosti karijesa. Brojna istraživanja pokazala su bitno veću učestalost karijesa kod žena u odnosu na muškarce unutar jedne populacije, čemu je najvjerojatnije uzrok različit način i vrsta prehrane. Istraživanja na nalazištu Zalavar u Mađarskoj pokazala su bitno nižu učestalost karijesa kod osoba pokopanih u tvrđavi (pripadnici višeg staleža) u odnosu na osobe pokopane na župnom groblju (pripadnici nižeg staleža), što se objašnjava povećanim udjelom mesa u prehrani osoba višeg staleža za razliku od onih drugih čija se prehrana bazirala na žitaricama. U odlomku *Učestalost i distribucija zubnog karijesa u starohrvatskoj populaciji* autor donosi podatke o veličini analiziranog uzorka (4.919 zuba) te o učestalosti karijesa kod djece (0,76%) i odraslih osoba (žene 15,6%, muškarci 11,9%). Te razlike, smatra on, upućuju na različitu prehranu muškaraca (više bjelančevina) i žena (više ugljikohidrata), dok mjesto karijesa na zubima odraslih osoba sugerira da se ondašnje stanovništvo prehranjivalo nešto tvrdom i manje procesuiranom hranom negoli mi danas. Usporedbom s kasnoantičkim i kasnosrednjovjekovnim uzorkom uočavaju se velike sličnosti u učestalosti karioznih promjena kod odraslih osoba, s jedinom razlikom u bitno većoj učestalosti karijesa kod muškaraca u odnosu na žene u kasnom srednjem vijeku, što se u ovom trenutku još ne može sa sigurnošću objasniti.

Promjene na zubnome mesu koje uzrokuju ispadanje zuba objašnjene su u potpoglavlju *Alveolarne bolesti i zaživotni gubitak zuba*. Jedna od najčešćih patologija koje se uočavaju na skeletnim ljudskim ostacima jest alveolarni apsces ili granulom koji nastaje kada se bakterije iz karijesa prošire na zubnu alveolu, a zaraženi zub umire i biva ekstrahiran – prirodno ili kirurški. U arheološkim populacijama česta je i paradentoza, koju karakterizira progresivna resorpcija alveolarne kosti zbog koje zubi gube koštani oslonac i s vremenom ispadaju. Kao i u slučaju karijesa, niska učestalost alveolarnih bolesti zabilježena je u populacijama čija se prehrana temeljila na lovu i prikupljanju, dok je visoka učestalost uočena u populacijama koje su se bavile poljodjelstvom. Rezultati analiza učestalosti alveolarnih bolesti prikazani su u odlomku *Učestalost i distribucija alveolarnih bolesti i zaživotnoga gubitka zubi u starohrvatskoj populaciji*. Analizirano je ukupno 7.664 alveola; ukupna učestalost alveolarnih bolesti kod odraslih osoba iznosi 22,1% (žene 22,9%, muškarci 21,2%). Usporedba s kasnoantičkim i kasnosrednjovjekovnim uzorkom pokazuje jasan trend pogoršanja dentalnog zdravlja od kasnoantičkog prema kasnosrednjovjekovnom razdoblju, što autor smatra posljedicom gubitka kasnoantičkih tehnologija u srednjem vijeku, kada zubi preuzimaju važnu ulogu u procesuiranju organskog materijala.

Posljednje potpoglavlje (*Hipoplastični defekti na zubnoj caklini*) bavi se razvojnim poremećajem zubne cakline, koji je vrlo čest u arheološkim populacijama a naziva se linearna hipoplazija zubne cakline. Poremećaj se prepoznaje kao jedna ili više plitkih horizontalnih linija na kruni zuba, a najčešće se povezuje sa sustavnim fiziološkim stresom koji obuhvaća izglednivanje, zarazne bolesti i razne metaboličke poremećaje tijekom djetinjstva, odnosno razvoja i rasta zuba. Visoka učestalost toga poremećaja često se uočava kod osoba iz nižih socioekonomskih staleža. Analize arheoloških populacija pokazale su da osobe s hipoplazijama u prosjeku žive kraće od onih bez hipoplastičnih defekata. Učestalost i distribucija tog subadultnog poremećaja prikazane su u odlomku *Učestalost hipoplastičnih defekata na zubnoj caklini u starohrvatskoj populaciji*. Rezultati analize pokazali su da su hipoplastični defekti češći u kasnoantičkim i kasnosrednjovjekovnim uzorcima nego u starohrvatskome, a komparativna analiza sva tri uzorka pokazuje da su stanovnici starohrvatskih nalazišta bili izloženi mnogo manjoj količini subadultnog stresa od stanovnika kasnoantičkih i kasnosrednjovjekovnih nalazišta.

Bolesti koje se mogu evidentirati na koštanoj građi tema su petog poglavlja *Patološke promjene na kostima* (129-172). Prvo potpoglavlje (*Nespecifične zarazne bolesti*) bavi se nespecifičnim zaraznim bolestima koje se najčešće uočavaju u arheološkim populacijama, a to su periostitis i osteomijelitis. Periostitis može biti posljedica nespecifične bakterijske infekcije, lokalizirane traume, specifične zarazne bolesti koja se hematogenim putem proširila na kost, različitih metaboličkih bolesti i mnogih drugih čimbenika. Definira se kao upala periosteuma, čvrste fibrozne membrane koja obavlja cijelu kost osim zglobnih ploština, a očituje se u dva oblika, aktivnom

ili zaraslom. Perostitis može biti generaliziran (obično posljedica nespecifičnih ili specifičnih zaraznih bolesti) ili lokaliziran (sekundarna posljedica trauma ili kroničnih gnojnih čireva). Analiza učestalosti i distribucije periostitisa u starohrvatskoj populaciji i usporedba s kasnoantičkom i kasnosrednjovjekovnom zbirkom pokazuju velike sličnosti između starohrvatske i kasnoantičke populacije i znatno pogoršanje zdravstvene slike u kasnosrednjovjekovnom razdoblju. Osteomijelitis se može razviti kao posljedica direktne infekcije preko traumatske ili kirurške rane, širenjem upale iz okolnih mekih tkiva na kost ili hematogenim putem iz nekog udaljenog upalnog žarišta; u gotovo 90% slučajeva uzročnik je *Staphylococcus aureus*. U arheološkom kontekstu osteomijelitis se prepoznaje kao vretenasto zadebljanje dijafize kosti na kojoj se vidi kloaka (otvor za istjecanje gnojne tekućine) ili više njih, okružena novom, poroznom, hipervaskulariziranom kosti – involukrumom. U starohrvatskom uzorku osteomijelitis je uočen kod deset muškaraca, u svih deset slučajeva uzrokovan posttraumatskim komplikacijama. U kasnoantičkom je uzorku osteomijelitis uočen kod tri osobe, dok u kasnosrednjovjekovnom uzorku nije uočen.

Tuberkuloza i lepra teme su kojima se bavi potpoglavlje *Specifične zarazne bolesti*. Tuberkuloza je najraširenija zarazna bolest suvremenog svijeta i jedan je od tri najvećih ubojica u skupini zaraznih bolesti, uz AIDS i malariju. Na koštanoj građi u arheološkim populacijama tuberkuloza se najlakše prepoznaje na kralježnici, i to na prvom slabinskom kralješku. Tuberkulozni bacili najčešće uništavaju anteriorni dio trupa kralješka, a potom i tkivo intervertebralnog diska. U uznapredovalim slučajevima dolazi do potpunog uništenja trupa kralješka, što uzrokuje oštrokutnu kifotičnu deformaciju, tzv. Pottovu grbu. Osteološka zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti sadrži dva klasična primjera Pottove grbe, jedan s nalazišta Stari Jankovci i drugi s lokaliteta Nin – Sveti Anselmo. Osim na kralježnici, tuberkuloza se može uočiti i na pleuralnoj (unutrašnjoj) strani rebara gdje tuberkulozni bacili uzrokuju blagi do umjereni aktivni periostitis. U analiziranim starohrvatskim nalazištima sigurna i moguća prisutnost tuberkuloze otkrivena je na ostacima dvije osobe s nalazišta Radašinovci. Kod jedne od njih prisutne su promjene na kralježnici i pleuralnoj strani rebara, dok je kod druge prisutan aktivni periostitis na pleuralnoj strani rebara. Ta druga osoba pokazuje i znakove još jedne zarazne bolesti – lepre (gube). Uzročnik lepre je *Mycobacterium leprae*, a bolest najčešće zahvaća kožu, periferne živce, sluznicu nosa i kosti. Tijekom antike i ranog srednjeg vijeka nije postojala bolest koja je više utjecala na društvo i izazivala veći strah od lepre. Što se tiče koštane građe, ona se najlakše prepoznaje na kostima lica te na prstima ruku i nogu. U analiziranim starohrvatskim nalazištima leprozne su promjene uočene na četiri kostura s nalazišta Radašinovci i svi pokazuju klasične znakove leproznih promjena na licu (tzv. *facies leprosa*) i prstima. Po svemu uočenom autor zaključuje da je u ovome slučaju riječ o prvom susretu starohrvatske populacije s leprom te svoju pretpostavku temelji na činjenici da u Radašinovcima nije uočen ostracizam oboljelih od lepre, što je inače

bio gotovo univerzalan odgovor na lepru. Analiza plana groblja u Radašincima, međutim, pokazuje da su grobovi u kojima su pokopane osobe oboljele od gube randomizirano raštrkani. Nadalje, grobni prilozi u grobovima leproznih osoba ni po čemu se ne razlikuju od priloga u grobovima zdravih osoba, a tu je i činjenica da su dvije od četiri osobe zaražene gubom pokopane u dvojnim grobovima zajedno sa zdravim osobama.

Metaboličke bolesti i anemija naslov je trećeg potpoglavlja. U njemu se autor bavi bolestima koje nastaju uslijed nedostatka neke tvari. Jedan od glavnih uzročnika anemije nedostatak je željeza u organizmu, dok je rahitis posljedica nedostatka vitamina D, a skorbut nedostatka vitamina C. Anemija uzrokovana nedostatkom željeza na koštanom se materijalu arheoloških populacija najčešće uočava na vanjskom korteksu lubanjskih kostiju (porotična hiperostoza) i na superiornim svodovima orbita (*cribra orbitalia*). *Cribra orbitalia* može se uočiti kod odraslih osoba i djece, a pojavljuje se u aktivnom i zraslom stanju. Istraživanja brojnih arheoloških populacija pokazala su da su aktivni oblici *cribrae orbitaliae* prisutni gotovo isključivo kod djece, što jasno pokazuje da je riječ o osteološkoj reakciji na anemiju koja se razvija tijekom djetinjstva. Analiza učestalosti *cribrae orbitaliae* u starohrvatskoj populaciji pokazuje visoku učestalost kod djece (59,3%) kod koje su zabilježeni i svi aktivni slučajevi *cribrae orbitaliae*. Odrasle osobe kod kojih nije uočen taj poremećaj žive 7,4 godina duže od osoba kod kojih je on prisutan. Usporedba s kasnoantičkim i kasnosrednjovjekovnim uzrokom pokazuje velike sličnosti između sva tri uzorka, a jedina značajna razlika je u učestalosti aktivne *cribrae orbitaliae* kod djece – djecu iz starohrvatskog uzorka karakterizira znatno manja učestalost aktivne *cribrae orbitaliae* u odnosu na djecu iz druga dva uzorka. Te se razlike podudaraju s rezultatima analize učestalosti hipoplazije zubne cakline, što još jednom potvrđuje pretpostavku o padu kvalitete života u kontinentalnoj Hrvatskoj između 10. i 13. stoljeća. Sljedeća bolest opisana u knjizi jest rahitis koji je posljedica nedostatka vitamina D u organizmu (najbolji su izvori toga vitamina riba i mliječni proizvodi te dovoljno sunčeve svjetlosti), a patološke promjene najizraženije su na mjestima brzog rasta. Osteološki pokazatelji rahitisa u starohrvatskoj populaciji nisu uočeni najvjerojatnije zbog geografskog smještaja uz morsk obalu koja obiluje ribom i sunčevim svjetlom. Pojava skorbuta i nedostatak vitamina C povezuju se s prirodnim ili društvenim katastrofama (dugotrajne suše ili opsade gradova), ali i s dugotrajnom prehranom reduciranim brojem namirnica (prehrana na preookeanskim jedrenjacima i u zatvorima). Ta bolest zahvaća kosti koje najbrže rastu (sternalni krajevi rebara, distalni kraj bedrene, palčane i lakatne kosti te proksimalni kraj nadlaktične kosti). Kod djece, skorbut se može manifestirati i na lubanjskim kostima na kojima se vidi bilateralna poroznost na sljepoočnim i jagodičnim kostima, kao i u zubnim alveolama. Starohrvatski uzorak sadrži jedan mogući primjer skorbuta. Riječ je od dječjem kosturu s nalazišta Velim – Velištak, a promjene na sljepoočnim kostima i zubnim alveolama odgovaraju kliničkoj slici skorbuta.

Jednim slučajem ankilozantnog spondilitisa s nalazišta Velim – Velištak bavi se posljednje potpoglavlje *Reumatske bolesti*. Ankilozantni spondilitis progresivna je upalna reumatska bolest nepoznate etiologije koja najčešće zahvaća sakroilijakalne zglobove i kralježnicu te kukove i ramena. Bolest ima kronični tijek koji može završiti koštanom ankilozom svih intervertebralnih zglobova, što kralježnici daje karakterističan izgled “bambusova štapa”. Slučaj ankilozantnog spondilitisa s nalazišta Velim pokazuje da je bolesnik, usprkos vrlo ograničenoj pokretljivosti i općoj slabosti, više godina živio s tom bolešću.

Možda najzanimljiviji aspekt bioarheoloških istraživanja analize jest trauma, i upravo se tim aspektom paleopatologije bavi pretposljednje poglavlje ove knjige. Naslov mu je *Traume (173-198)*, a počinje potpoglavljem *Slučajne traume* koje se bavi traumatskim promjenama na kostima kao posljedicom nesreća. U arheološkim je populacijama uočeno da nesretni slučajevi najčešće rezultiraju ozljedama potkoljenice, ključne kosti, nadlaktične i palčane kosti te kuka. Tipičan primjer takve traume fraktura je distalnog dijela palčane kosti (tzv. Collesova fraktura ili *fractura radii loco typico*) koja nastaje kada se osoba spotakne, pa u namjeri da ublaži pad ispruži ruke i dočeka se na otvoreni dlan. Drugi klasičan primjer fraktura uzrokovanih nesretnim slučajem frakture su proksimalne ili distalne zglobne ploštine goljenične kosti koje nastaju uslijed pada ili udara s bočne strane. Svi primjeri fraktura nastalih nesretnim slučajem evidentirani su i na starohrvatskim nalazištima, što je potkrijepljeno vrlo opširnim opisima i mnoštvom fotografija.

Namjerne ozljede posljedica su konflikata i nasilnih situacija u zajednici, ali i namjernog nasilja koje može doći izvana. *Namjerne ozljede* naslov je drugog potpoglavlja koje se bavi analizom antemortalnih i perimortalnih trauma. U odlomku koji govori o antemortalnim ozljedama prikazano je više primjera s arheoloških nalazišta diljem Hrvatske. Između ostalog naveden je primjer antemortalne frakture obje nosne kosti, nanesen balčakom mača ili noža, s nalazišta Crkvari – Sveti Lovro; slijede primjer frakture zubi s nalazišta Velim – Velištak, udarci naneseni teškim i tvrdim predmetima s nalazišta Velim – Velištak te ozljede od mača s nalazišta Udbina – Sveti Jakov. U odlomku u kome su opisani primjeri perimortalnih trauma navedeni su slučajevi ozljeda kralježnice i glave nanesenih mačem, kao i dekapitacija s nalazišta Udbina – Sveti Jakov. Treba još jednom napomenuti da su sva objašnjenja popraćena velikim brojem odličnih fotografija u boji.

Problematika kvantifikacije učestalosti, svojstva i distribucije trauma tema je posljednjeg potpoglavlja, *Učestalost i distribucija trauma u starohrvatskom uzorku*. Kako bi uočene traume bile pravilno interpretirane, u analiziranom uzorku korištena je metodologija Bergera i Trinkausa koji su analizirali svojstva trauma kod neandertalaca. Oni su te traume podijelili s obzirom na mjesto na kojem se nalaze te ih usporedili s nekoliko suvremenih, klinički dobro dokumentiranih populacija. Nakon provedene analize zaključili su da je ustrojstvo trauma kod neandertalaca najbližnje onima kod

suvremenih rodeo jahača, odnosno da odgovaraju načinu života u kojemu je fizičko nasilje stalno prisutno. Vrlo slična metodologija primijenjena je i u analizi učestalosti i distribucije trauma u starohrvatskom uzorku. Kako bi se rezultati mogli usporediti s kasnoantičkim i kasnosrednjovjekovnim uzorkom, uzete su u obzir traume vezane uz glavu i vrat, uz gornje i uz donje ekstremitete. Dobiveni rezultati jasno pokazuju da je starohrvatska populacija bila izložena mnogo većoj količini trauma od kasnoantičke i kasnosrednjovjekovne populacije, a distribucija trauma upućuje na to da su traume u starohrvatskom uzorku najčešće bile posljedica namjernog nasilja. Dodatna potvrda postojanja namjernog nasilja u starohrvatskoj populaciji dvije su perimortalne frakture nanesene predmetima oštih bridova, s nalazišta Radašinovci i Velim.

Posljednje poglavlje u knjizi *Bioarheologija* nosi naslov *Svakidašnje aktivnosti i težak fizički rad* (199-222). U uvodnom potpoglavlju *Osteoarthritis* autor nas upoznaje s patološkim promjenama na kostima i zubalu, koje bioarheolozi analiziraju kako bi procijenili količinu fizičkog rada i rekonstruirali habitualne aktivnosti kojima su se pripadnici arheoloških populacija bavili. Prva od tih promjena jest osteoarthritis na zglobovima dugih kostiju. To je kroničan proces koji karakterizira trošenje i propadanje zglobne hrskavice, pri čemu dolazi do izravnog dodira između koštanih elemenata koji čine zglob. Ta se patološka promjena na koštanom materijalu prepoznaje kao prisutnost malih osteofita koji u obliku tankog, malo uzdignutog koštanog ruba okružuju zglobnu ploštinu. U težim slučajevima posljedica je mikroporoznost, a najteži oblici razvijaju se kada je zglobna hrskavica potpuno uništena, zbog čega se zglobni elementi međusobno izravno trljaju pa se kost eburnizira. Razvoju osteoartritisa najviše pridonose mehanički stres i fizička aktivnost. U starohrvatskom uzorku, osteoarthritis na zglobovima dugih kostiju analiziran je na četiri zgloba: ramenu, laktu, kuku i koljenu. Prilikom analize uočeno je da se najveća učestalost osteoartritisa kod muškaraca i žena odnosi na rame, kao i da muškarci pokazuju višu učestalost artritisa na sve četiri zglobne ploštine negoli žene. Te razlike jasno upućuju na spolno uvjetovanu podjelu poslova u kojoj su muškarci bili zaduženi za obavljanje većine težih fizičkih poslova. Usporedbom s kasnoantičkim i kasnosrednjovjekovnim uzorkom mogu se uočiti dvije zanimljivosti: kao prvo, podjela fizičkih aktivnosti po spolu vidljiva je samo u starohrvatskom uzorku, a druga se zanimljivost odnosi na znatno povećanje količine teškog fizičkog rada i kod muškaraca i kod žena u kasnom srednjem vijeku.

Degenerativne osteoartritične promjene na kralježnici opisane su i objašnjene u potpoglavlju *Osteoarthritis na kralježnici*. Ta patološka promjena na kralješcima najčešće zahvaća donje i gornje zglobne nastavke te superiorni i inferiorni trup kralješka, a na koštanom se materijalu očituje jednako kao i osteoarthritis na zglobovima dugih kostiju. Osteoartritične promjene u starohrvatskoj populaciji najčešće su zabilježene na slabinskoj kralježnici, a učestalost osteoartritičnih promjena kod muškaraca i žena slična je na sva tri dijela kralježnice. Usporedba s kasnoantičkim

i kasnosrednjovjekovnim uzorkom potvrđuje prije uočeni trend povećanja fizičkog rada u srednjem vijeku. Autor stoga zaključuje da je kvaliteta života, barem onoga dijela koji se tiče fizičkog rada, znatno opala u srednjem vijeku.

Vrlo specifični defekti koji su posljedica degenerativnih i traumatskih ozljeda intervertebralnog diska i mehaničkih opterećenja kralježnice opisani su u potpoglavlju *Schmorlovi defekti*. Oni nastaju uslijed puknuća intervertebralnog diska čija se sadržina može probiti u kanal kralježnice ili u trupove kralježaka koje spaja. Na koštanom materijalu ti se defekti očituju kao plitki, okrugli ili bubrežasti utori na trupu kralješka, a njihova prisutnost na kralješcima svjedoči o jakim mehaničkim opterećenjima kralježnice. Analiza učestalosti Schmorlovih defekata u starohrvatskoj populaciji pokazuje da je ta učestalost znatno viša kod muškaraca nego kod žena, što dodatno potvrđuje pretpostavku o spolnoj podjeli poslova u starohrvatskim zajednicama. Usporedba s kasnoantičkom i kasnosrednjovjekovnom populacijom pokazuje vrlo visoku učestalost Schmorlovih defekata u starohrvatskoj populaciji u donosu na druge analizirane populacije te upućuje na pad kvalitete života i veliku ulogu fizičkog rada u svakidašnjem životu naših predaka.

Posljednje potpoglavlje nosi naslov *Promjene na zubima koje su posljedica habitualnih aktivnosti*. U njemu se opisuju promjene na morfologiji zuba koje nastaju kao posljedica dugotrajnog i svakodnevnog korištenja zuba u određene svrhe. U analiziranim starohrvatskim nalazištima uočene su tri vrste promjena morfologije zuba. Prvu čine tanki, polirani vodoravno orijentirani utori na interproksimalnim ploštinama zuba, a uočeni su na nalazištima Velim, Radašinovci i Donje Polje. Ti su defekti mogli biti posljedica ublažavanja bola, tj. stalnog guranja neke vrste čačkalice u zub u pokušaju da se jaka zubobolja zaustavi. Druga promjena morfologije zubi prisutna je kod jedne osobe s nalazišta Donje Polje, a čine je pravilni, okrugli defekti na sjekutićima i očnjaci-ma gornje i donje čeljusti. Te su promjene najvjerojatnije nastale uslijed habitualnog držanja čavlića ili sličnih predmeta među zubima. Treća vrsta promjene zabilježena je na lingvalnim ploštinama sjekutića i očnjaka te na griznim ploštinama pretkutnjaka i kutnjaka nekoliko osoba s nalazišta Velim. Praćena je hipertrofijom mišićnih hvatišta na falangama prstiju ruku i eburnizacijom zglobove ploštine prvog kralješka te upućuje na držanje organskog materijala među zubima, na stalno pomicanje glave s lijeve na desnu stranu i na žustre pokrete kojima se materijal trljao po zubnim ploštinama. Slični primjeri zabilježeni su u nekim povijesnim populacijama i dovode se u vezu s obradom vrlo širokog spektra materijala biljnog podrijetla koji se zatim koristio za izradu konopaca, mreža ili pletenih košara. Može se stoga zaključiti da su i naši preci u nedostatku bolje tehnologije koristili zube za obradu organskog materijala.

Knjiga M. Šlause *Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija* završava *Pogovorom* u kojemu autor izražava zahvalnost našim pret-hodnicima što su uspjeli opstati i predati nam na čuvanje zemlju u kojoj danas živimo. On ujedno izražava nadu da ćemo mi, današnji stanovnici, zadržati taj odnos prema

svojoj zemlji, kako bismo imali što ostaviti u nasljeđe potomcima.

Što na kraju reći o predstavljenoj knjizi? Zahvaljujući jednostavnom i zabavnom stilu, ta je knjiga jedna od onih koje razbijaju predodžbu o arheologiji (i o znanosti uopće) kao o dosadnoj i suhoparnoj materiji za koju je zainteresirana samo nekolicina usko specijaliziranih pojedinaca. Vidljiv je velik trud koji je autor uložio u analize stotine i stotine kostura s velikog broja hrvatskih arheoloških nalazišta, kao i autorova velika stručnost i odlično poznavanje najmodernije svjetske literature koja se bavi tom tematikom. Upravo ta kombinacija stručnosti i jednostavnosti otvara put ovoj knjizi ka širokom krugu čitatelja. Vjerujem da se taj krug neće ograničiti na znanstvenike i studente, već će obuhvatiti sve one koji se žele upoznati s načinom života naših predaka. Hrvatska arheologija dosad se nije mogla podičiti takvom vrstom znanstveno-popularne monografije čija se vrijednost sastoji u tome što upućuje na važnost bioarheoloških istraživanja za rekonstrukciju uvjeta i kvalitete života, posebice u slučajevima kada ne postoje pisani izvori ili arheološki materijal koji bi o tome mogli sa sigurnošću svjedočiti.

Nadajmo se da će *Bioarheologija* biti poticaj daljnjem razvoju bioarheološke znanosti u Hrvatskoj i da nećemo morati čekati desetak ili više godina na novo djelo koje se bavi istom problematikom.

Mario Novak

KRATICE – ABBREVIATIONS

AArH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AE	L'Année Épigraphique, Paris
AEM	Archäologische-epigraphische Mitteilungen, Wien
Aert	Archaeologiai Értesítő, Budapest
AI	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AIJ	V. Hoffiller – B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I. Noricum und Pannonia superior, Zagreb, 1938.
AJPhA	American Journal of Physical Anthropology
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest
APA	Acta Praehistorica et Archaeologica, Potsdam
ARR	Arheološki radovi i rasprave, Zagreb
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
BASD	Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split
BJ	Bonner Jahrbücher, Bonn
BK	Balácai közlemények, Veszprem
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz am Rhein
Britannia	Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, London
CA	Collegium Antropologicum, Zagreb
CAH	The Cambridge Ancient History, Cambridge
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
CMJ	Croatian Medical Journal, Zagreb
ČGKIIB	Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
DAG	Dissertationes Archaeologicae Gandenses, Brugge
Diadora	Diadora. Glasilo Arheološkoga muzeja u Zadru, Zadar
FÖ	Fundberichte aus Österreich, Wien
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-germanischen Kommission des Deutschen archäologischen Instituts, Frankfurt
GGMS	Godišnjak Gradskog muzeja Sisak, Sisak
GodCBI	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
GPV	Gesellschaft Pro Vindonissa Jahresbericht, Brugges
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
HA	Histria Antiqua, Pula
HABES	Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, Stuttgart
HB	Human Biology
IJO	International Journal of Osteoarchaeology
ILJ	A. et J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MXMLXX repertae et editae sunt, Situla, 19, Ljubljana, 1978.
Instrumentum	Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité, Montagnac

---

IzdHAD	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (razni gradovi)
JADA	Journal of the American Dental Association
JFS	Journal of Forensic Science
JRA	Journal of Roman Archaeology, Portsmouth
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
JRMES	Journal of Roman Military Equipment Studies, Oxford
JRS	Journal of Roman Studies, London
Kačić	Kačić, Split
KB	Kulturna baština, Split
KM	Katalogi in monografije, Narodni muzej, Ljubljana
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich – München, 1984.
MiChA	Mitteilungen zur Christlichen Archäologie, Wien.
OA	Opuscula archaeologica, Zagreb
ObavHAD	Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
PrilIAZ	Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb
PrilIPZ	Prilozi Instituta za povijesne znanosti, Zagreb
Proložac	Proložac. List župe Proložac, Proložac
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
PZb	Podravski zbornik
PWRE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
Rad HAZU	Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
RFFZd	Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti, Zadar
Rad HAZU	Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
RIU	Römische Inschriften Ungarns, Budapest – Bonn
RM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Mainz am Rhein
Savaria	Savaria, Szombathely
Singidunum	Singidunum. Arheološki institut, Naučno-istraživački projekat za Beogradsku tvrđavu, Beograd
SHP	Starohrvatska prosvjeta, Split
Situla	Situla. Razprave Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana
SJ	Saalburg Jahrbuch, Berlin – Mainz am Rhein
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., Zagreb
VHAD	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
WArch	Archeologia, Warszawa
WMBHLM	Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums
WPZ	Wiener Prähistorische Zeitschrift, Beč
ŽA	Živa antika, Skopje

Arheološki radovi i rasprave, 15 (2007.)

Nakladnik

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Za nakladnika

akademik Slavko Cvetnić, glavni tajnik

Tehnički urednik

Ranko Muhek

Lektorica

Alka Domić Kunić

Arheološki radovi i rasprave izlaze povremeno

Tiskanje dovršeno u svibnju 2007.

Naklada

500 primjeraka

Tisak

Intergrafika

